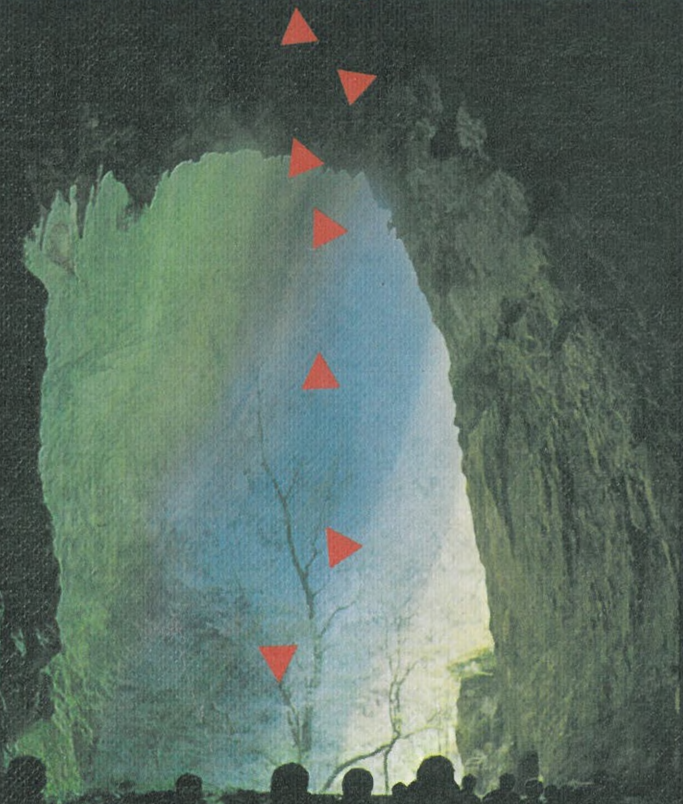

Jera Vodušek Starič

PREVZEM OBLASTI

1944-1946

Jera Vodušek Starič

PREVZEM OBLASTI

1944-1946

Cankarjeva založba
Ljubljana 1992

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.71"1944/1946".329.15(494.1)

VODUŠEK-Starič, Jera

Prevzem oblasti 1944–1946 / Jera Vodušek Starič.
– Ljubljana : Cankarjeva založba

ISBN 86-361-0805-5

I. Starič, Jera Vodušek- glej Vodušek-Starič, Jera

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije,
št. 415-239/92, z dne 16. 3. 1992, se od te knjige plačuje
5 % davek (po 13. t. tar. št. 3 zakona o prometnem davku).

Predgovor

Ta knjiga opisuje revolucijo v Jugoslaviji in Sloveniji v njeni zmagovalni fazi. Knjiga je nastajala zaradi obširnosti gradiva skoraj deset let, tako da je bil rokopis skončan spomladi 1990 Gre za opis socialistične revolucije in politike Komunistične partije, kar ni isto kot osvobodilno gibanje in njegovi plemeniti cilji. Gre za opis, kako je v tem času, po letu 1944, revolucija oz. Komunistična partija že obvladovala celotno osvobodilno gibanje. Gre pa tudi za odnos partije do človekove svobode in dostojanstva o čemer je bilo, kljub vojaškemu spopadu, tudi veliko govorjeno v Jugoslaviji in o Jugoslaviji, zlasti o četrti točki človekovih pravic, ki zahteva zaščito pred strahom, vendar pa je prav ta problem premalo raziskan in premalo javno obravnavan.

Revolucija, ki jo opisujem, je revolucija od zgoraj, to je trezen in premišljen prevzem oblasti, narejen po vzoru ureditve v Sovjetski zvezi. Komunistična partija ga je načrtovala in izpeljevala tako, da je postopno prevzemala vse državne, politične in druge ustanove, organizacije in društva, bodisi tako, da je vanje postavila svoje kadre, ali pa jih ukinjala in nadomeščala z njej primernejšimi oblikami. Vendar pa to ni zadostovalo: z novimi političnimi prijemi je prevzemala tudi nadzor nad javnim in zasebnim življenjem ljudi, prevzem sam pa je temeljil na ustrahovanju ljudi, skratka začel se je revolucionarni teror.

Izpeljava revolucije od zgoraj se je seveda razlikovala od „klasične“, tj. sovjetske oktobrske revolucije leta 1917. Najboljši dokaz za to, hkrati pa najznačilnejše in najučinkovitejše sredstvo za revolucijo od zgoraj je bil sistem njene „zaščite“ s politično policijo od leta 1944 naprej, pomemben dejavnik pa je bila tudi vojska. Politična policija je preganjala vse nasprotnike revolucije, znotraj osvobodilnega gibanja samega pa so t.i. šolo revolucije predstavljale še druge metode: propaganda, politična prevzgoja v vojski, na sestankih, nova politična organiziranost in stalno poudarjanje enotnosti (ki naj bi služila boju proti okupatorju, imela pa je se-

veda drugačne cilje). Poleg enotnosti je ta revolucija, podobno kot njena vzornica, zahtevala še centralizirano odločanje in s tem tudi centralizacijo države do te mere, da dobimo vtis, da je omenjanje nacionalne samoodločbe bil le začasen taktičen prijem. Revolucija na naših tleh je tudi sama prešla dve fazi, čeprav so vodilni slovenski in jugoslovanski komunisti med vojno govorili, da ne bo dveh ločenih faz: buržuazno-demokratske in proletarske faze. V času prve faze se v Sloveniji še vztrajali pri OF, čeprav so vso vojno postopoma ukinjali njen koalicijski značaj (od Izjave o lojalnosti januarja 1942 preko Dolomitske izjave marca 1943 do politike „zaprtih vrat“ septembra 1944). Druga faza pa je v Sloveniji nastopila, ko Komunistična partija ni več potrebovala OF kot gibanja za osvoboditev in združitve vseh Slovencev (v katerem so bili dobrodošli vsi, ki niso krnili njene vloge), pač pa je od OF napravila množično politično organizacijo, preko katere je izvajala svoje politične odločitve. Ta prelom se že kaže ob koncu vojne, dokončno pa je razviden po volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino novembra 1945, ko OF praktično izgubi politično vlogo, njene člane preverjajo in preštevajo, politično in sodno pa preganjajo tiste med njimi, ki bodisi niso zadovoljni z novo politiko ali pa zagovarjajo še tisto malo ostankov pluralizma, političnega ali gospodarskega (privatno lastnino nasploh, posebej pa privatno trgovino in neodvisnost kmeta, sodstva ali podobno). Komunistična partija Slovenije v tem času ne preživlja kakih posebnih notranjih pretresov. Tudi KPJ ne, saj sta obe svoje vrste prečistili in konsolidirali že pred vojno. Edino notranje trenje nastaja zaradi vprašanja večje ali manjše nacionalne samostojnosti (Hebrang), oziroma poslušanja za specifične razmere doma, kar pa v ničemer ni pomenilo odstopanja od revolucionarnih ciljev.

Manj pozornemu bralcu dokumentov in člankov iz tistega časa se bo mogoče zdelo, da ni bilo tako, saj o revoluciji v tem času niso javno govorili. Toda prav previdno izražanje je tudi bil del revolucionarne taktike. Namesto o revoluciji se je govorilo o resnični ali ljudski demokraciji, o vladavini ljudskih množic. Da bi ne prizadeli slovenskih nacionalnih občutkov, so mi v Sloveniji vse do srede leta 1946 srbsko besedo narodni (ljudski) prevajali kar v narodni, čeprav so zatirali vsakršno manifestacijo nacionalnih obeležij (oz. čustev). Besednjak revolucije je tudi sicer posebno vprašanje, ki bi zahtevalo ločeno obravnavo. Na tem mestu smo sproti pojasnjevali

izvor nekaterih izrazov, druge pa uporabljali kar takšne kot so bili, saj sami vse povedo.

Skratka, kot splošno pravi Isaac Deutcher, zgodba revolucij v Vzhodni Evropi po drugi svetovni je bila zgodba o nizu manevrov, taktike in trikov, ki so se naposled zložili v vzorec revolucije, vsak zase pa so bili samo revolucionarni teror. Pri nas niso prinesli samo obračuna z vsakršno opozicijo ali z lastnimi zavezniki v protifašističnem boju, prinesli so tudi množične fizične likvidacije in zatiranje nacionalnega osvobajanja, h kateremu so Slovenci postopoma korakali že celo stoletje. Zato mogoče ni odveč spomniti na misel, da človek in človeštvo lahko razumeta in oprostita, pozabiti pa ne smeta.

Sodobnemu bralcu se bo mogoče zazdelo, da je v knjigi prevelik poudarek na politični zgodovini. Toda za to je več razlogov. Najprej ta, da Slovenci lastne sodobne politične zgodovine v celoti (gledano časovno) še nismo napisali. Poleg tega je revolucija bila imanentno politično dejanje, ki je vsa druga področja postavljala v drugi plan (od gospodarstva, do šolstva in ostalega) in jih podrejala politiki. Zlasti pa se mi je zdelo pomembno ugotoviti, kako je nastal in kakšen je bil politični sistem, ki je tako uspešno obvladoval državo in ljudi do take mere, da se še desetletja ni javno govorilo o temeljnih političnih vprašanjih, čeprav so bila skrivoma prisotna ves čas. Ta pristop seveda ne zmanjšuje ali zavrača vloge posameznika, še manj teži k temu, da bi zaničeval pomen usode ljudi. Zadnjega pa ni bilo mogoče raziskovati, saj mi arhivi, ki bi bili relevantni za takšno temo v tem časovnem okviru (arhivi notranjih zadev in Ozne), niso bili dostopni.

Na tem mestu se zahvaljujem vsem, ki so tako ali drugače pomagali k izidu te knjige, zlasti Inštitutu za novejšo zgodovino, Cankarjevi založbi ter Ministrstvu za znanost in tehnologijo. Od srca hvaležna sem tudi vsem arhivistom, ki so mi pomagali pri odkrivanju in zbiranju arhivskega gradiva, sobesednikom v času pisanja, recenzentom, mentorjem in urednikom, zlasti pa dr. Francu Rozmanu, ki se je prvi prebijal skozi obsežni rokopis.

Savudrija, julij 1992

J. V. S.

Novi pravni red

Pomlad 1944

Bližajoči se konec vojne je leta 1944 povzročil izrazito preusmeritev revolucionarne strategije KPJ in njene politike vodenja narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) iz zgolj političnih prijemov, podrejenih osvobodilnemu gibanju in vojaškim operacijam, na politiko graditve in organizacije nove jugoslovanske države. Če so prej v NOG sploh kdaj bile dileme, in kakršnekoli so že bile, o nadaljnjem obstoju jugoslovanske države, je tedaj postala nedvoumna usmeritev na državo, ki je bolj ali manj obsegala teritorij predvojne Jugoslavije, seveda z upoštevanjem potrebnih korektur njenih meja in ureditve, kot se je bil o tem že izrekel Avnoj na drugem zasedanju v Jajcu 29. 11. 1943. Takrat je postal jasen oris nove države, sprejeta so bila načela ljudske oblasti in načela o federativni ureditvi. Vsa ta vprašanja je doslej že zajelo zgodovinopisje NOG in jih moramo upoštevati kot že znana. Opozoriti pa moramo na velike razlike v razvoju, tako iz predvojnega časa kot na stopnje razvoja NOG med vojno, kakor tudi na politične posledice grozljive izkušnje bratomorne vojne, ki jo je spodbujal tudi okupator in ki jo je KPJ postopoma, a uspešno izpodrivala s svojo politiko bratstva in enotnosti. Ko se začne bližati konec vojne, so v politiki NOG še odprta vprašanja organizacije bodočega državnega aparata, uskladitve pravnega sistema (katerega raznolike tradicije ni utegnili uskladiti niti predvojna Jugoslavija v vseh letih njenega obstoja) in druga. In ostalo je odprto ključno vprašanje – kako v takih okoliščinah hkrati do konca izpeljati revolucijo. Cilj je bil jasen in nedvoumen. In tudi pot do cilja je bila znana, saj so bile raznolikosti v izvedbi revolucije nekaj popolnoma neznanega, če ne nepojmljivega v takratnem pojmovanju mednarodnega delavskega gibanja.

Politične in zakonske odločitve, ki jih je narodnoosvobodilno gibanje sprejemalo, niso bile veljavne le trenutno, temveč so pomenile temelje povojnega političnega sistema. Zato jih ni mogoče

obiti, ko govorimo o povojnem političnem dogajanju. Naš namen ni pisati celotne zgodovine zadnjega vojnega leta, iz njega bomo potegnili le vse še neznane elemente (poleg že znanih: ljudska oblast, federalizem), ki so določali povojno politično podobo Slovenije in Jugoslavije. Eno ključnih je področje pravnega reda, ki je ob koncu vojne doživelo temeljite spremembe, začevši z ukinitvijo pravnih predpisov predvojne Jugoslavije. Enako pomembna so tudi druga področja ureditve države, zlasti sredstva prisile, in propaganda ter volilni sistem.

Sredstva prisile (v najširšem pomenu besede) so obstojala že od začetka vojne tudi znotraj osvobodilnega gibanja, toda do leta 1944 so bila omejena samo na gibanje. Po drugem zasedanju Avnoja pa so postala to sredstva nove državne oblasti. Že Makso Šnuderl je zapisal: »V slovenskih partizanskih četah in v Narodni zaščiti je imel novi SNOO najbolj učinkovite organe svoje oblasti, ki so jamčili bolj in bolj za možnost prisiljevanja pri izvajanju oblasti,« za samo sodstvo pa itak velja: »Sodstvo ni mogoče brez jamstva za prisiljevanje, za izvršitev kazni. Čim ima to jamstvo, uživa tudi priznanje in poslušnost.«²

Zato je le navidez nenavadno, da ravno temu področju posvečamo enako pozornost, kakor je doslej veljala za sistem ljudske oblasti. Pri analizi 'novega' sodnega sistema moramo opozoriti na dejstvo, da je kot temeljno veljalo načelo enotnosti oblasti. Pri tem je osvobodilno gibanje vseskozi vztrajalo, pa čeprav se je formalno govorilo o ločitvi zakonodajno-izvršne, politične in sodne oblasti. Načelo politične enotnosti je praktično pomenilo, da morajo vse tri veje oblasti nastajati in delovati usklajeno, med seboj tesno povezano, skorajda enovito. In za to je v največji meri skrbela prav KP, ki ni več dopuščala njihovega samostojnega razvoja, ne strokovnega, ne tistega, ki je nepovezano nastajal po posameznih delih Jugoslavije. Svojo avtoriteto je zastavila za to, da je prevladal koncept, ki ga je oblikoval centralni politični vrh, torej sam politbiro CK KPJ. Jasno je, da je šlo za koncept izpeljave revolucije. Kako, kje in kdaj naj se ta koncept izpelje v praksi (glede na dane razmere), je bilo stvar politične odločitve oziroma taktike politbiroja CK KPJ ali vrhovnega štaba.

Sklepi Avnoja, imenovanje Nkoja in njegovih poverjeništev naj bi zagotovili enoten državni sistem po vsej Jugoslaviji. V resnici pa

² M. Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, str. 222.

ni moglo biti tako iz različnih vojaških in političnih razlogov. Vsaj še pretežni del leta 1944 so na pravo in sodstvo vplivale posebnosti narodnoosvobodilnega boja na posameznih območjih, kakor tudi velikost osvobojenega ozemlja; podobno kot je v splošnem veljalo za sistem ljudske oblasti. Posledica je bila neenoten organizacijski in celo normativni razvoj. Že na začetku osvobodilnega boja so bili pravni predpisi in organizacija sodstva namenjeni zaščitni narodnoosvobodilnega gibanja in revolucije tako pred sovražniki kot nasprotniki gibanja. Sčasoma je postala njihova glavna naloga nadomestiti 'stare' organe z 'novo' (ljudsko) oblastjo, zagotoviti uspešen prevzem oblasti in do konca izpeljati revolucijo.

Oblikovanje pravnih norm znotraj osvobodilnega gibanja se je začelo z zgodnjimi predpisi. Na Slovenskem je vodstvo gibanja, – SNOO, že septembra 1941 sprejelo *Odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev*.³

V njem je opredelilo izdajalce slovenskega naroda: denuncianti in izdajalci NOG so bili vsi sodelavci okupatorja, vsi, ki so zavestno ovirali NOB in vsi, ki so okupatorju pomagali sklicevati se na naklonjenost in vdanost slovenskega naroda. Odlok je določal, da se ta dejana, pa četudi storjena iz malomarnosti, kaznujejo s smrtno kaznijo. To pa naj bi nehalo veljati, ko preneha izjemno stanje – okupacija in osvobodilna vojna. Ta odlok in še nekateri, ki sta jih izdala politično in vojaško vodstvo NOG Slovenije in Jugoslavije, so bili odtlej zakonska osnova za sojenja vse tja do leta 1944. Sodno funkcijo so opravljala vojaška sodišča ali kar komande posameznih vojaških enot ali pa narodnoosvobodilni odbori oz. odbori OF. Zlasti na začetku vojne so ponekod sodili kar masovno, sodišče so bili vsi vojaki ali krajani. Opozoriti pa moramo, da je bil ta način bolj uveljavljen v tistih delih Jugoslavije, kjer je pravo že sicer izhajalo iz običajnega prava. To so bili deli, ki svoje čase niso bili v habsburški monarhiji.

Sodstvo

Ta 'nova' sodna oblast je svojo legitimnost utemeljevala z 'voljo ljudstva'. Izjavljala je, da legitimnost izhaja iz množičnosti, s katero ljudstvo podpira osvobodilno gibanje, in iz utemeljenosti cilja gibanja. Cilj – boj proti okupatorju – pa ni mogel biti sporen. Taka

³ Dokumenti ljudske revolucije (odslej Dokumenti), knj. 1, str. 199.

so bila tolmačenja slovenskih pravnikov v OF. Na splošno je bilo za organiziranje sodstva in oblikovanje pravnega reda slovenskega NOG značilno dvojje. Prvič, da se je že v načelu odreklo predvojne prava in sodstva. Vedno znova se je poudarjalo, da je sodstvo NOG novo ali ljudsko sodstvo, ki je pravično in ne formalistično, kot je bilo tisto v Kraljevini Jugoslaviji, tj. ‚staro‘ sodstvo. Izraz ‚staro‘ redno srečujemo za označevanje ustanov Kraljevine Jugoslavije, je že a priori pomenil, da so le-te odpravljene. Po novem naj bi presojanje (sodbe) temeljilo na čutu za pravičnost, ki je zasidran v ljudstvu in običajnem pravu. Prvič in v dobesedni obliki so to načelo uresničili pri masovnem partizanskem sojenju. Pravilnost izbire teh ‚novih ljudsko-demokratskih‘ načel v sodstvu in njihovo ‚resnično demokratičnost‘ so dokazovali s sklicevanjem na zakonodajo Sovjetske zveze. Novosti, ki so jih uvajali v kazenskem pravu, so npr. utemeljevali z besedami: *»Idotssaj imamo za to dober vzgled v sovjetskih kazenskih zakonih, še bolj pa v izkušnjah, ki jih je ureditev materialnega kazenskega prava pokazala v SZ.«*⁴ Druga pomembna značilnost je bila, da se je zaradi vojnega stanja najprej razvilo vojaško sodstvo. Ko pa se je začelo osvobodeno ozemlje širiti, je bilo potrebno poskrbeti tudi za civilno sodstvo. V letih od 1941 pa tja do zgodnje jeseni 1944 se je novi pravni red na Slovenskem razvijal bolj ali manj neodvisno od pravnega reda v drugih delih Jugoslavije, vendar v okviru splošnih smernic vrhovnega (centralnega) vodstva NOG. Vodstvo je tudi na tem področju spremljalo in usmerjalo razvoj na terenu, podobno kot vse drugo. Za to so poskrbeli na več načinov: z ukazi, z osebnimi stiki med centralnim vodstvom in vodstvi osvobodilnih gibanj posameznih narodov ali območij preko inštruktorjev (partijskih, vojaških ipd.). Kar se Slovenije in Hrvaške tiče, so bila to največkrat pisma in obiski Edvarda Kardelja, ki je bil delegat politbiroja CK KPJ za ti dve območji. Dogajalo se je tudi, da v posameznih konkretnih zadevah te komunikacije ni bilo. Tako v Sloveniji do maja 1944 niso poznali uredbe vrhovnega štaba NOV in POJ z dne 29. decembra 1942, ki je urejala sodstvo v NOV in POJ.

Nastajanje novega pravnega reda v Sloveniji se je ujemalo z razmahom ljudske oblasti od jeseni 1943. Kmalu po kapitulaciji

⁴ Inštitut za novejšo zgodovino (odslej A INZ), fond P SNOS (odslej P SNOS), f. 490/4, V. Kraigher in B. Kobe, O organizaciji in izvrševanju sodne oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji, str. 12/13.

Italije in veliki razširitvi osvobojenega ozemlja, ko je vodstvo OF začelo organizirati novo upravo, je upravna komisija sprejela sklep o sklicu zborovanja slovenskih pravnikov v OF. Sklic zborovanja, ki naj bi bil 10. oktobra, je naložila dr. Ladu Vavpetiču.⁵

Izvršni odbor Osvobodilne fronte (IO OF) pa je že prej sprejel odlok o delni ustavitvi poslovanja rednih sodišč (ki jih je ukinil že okupator). Odtlej so bili za reševanje pravnih sporov pristojni terenski odbori Osvobodilne fronte kot novi organi civilne oblasti,⁶ za nepravdne zadeve pa je upravna komisija imenovala posebne sodnike.⁷

Vse to so utemeljevali takole: staro sodno življenje ni ustrezalo novemu življenju na osvobojenem ozemlju, »zaneslo bi vanj razprtije, neenakost, poleg tega je bil aparat sam od ljudstva odtrgan, birokratski, ki je služil vsem protiljudskim režimom v stari Jugoslaviji, pa tudi okupatorju pod okupacijo,« vse zasebno življenje pa je itak podrejeno vojnim ciljem tako, da se stari sodni aparat, tudi če bi ostal nedotaknjen, ne bi imel s čim ukvarjati.

Toda terenski odbori, razen v redkih primerih, ko je šlo za dejanja, za katera niso bila pristojna vojaška sodišča, niso smeli soditi, ko je šlo za kazenske zadeve. Takrat je že delovala mreža sodišč – redna brigadna in odredna, področna in višje vojaško sodišče. Ta sodišča so presojala kazenske primere na temelju odredb glavnega štaba slovenske partizanske vojske z dne 30. julija in 8. avgusta 1942.⁸

Odredbi sta določali, da opravljajo preiskavo in izrekajo kazni bataljonske komande, nadzor nad vsem pa imajo štabi odredov. Ko pa je šlo za oborožene pripadnike ali agitatorje bele garde, so po kratkem postopku lahko ukrepale kar komande čet. Odredba glavnega štaba slovenske partizanske vojske z dne 27. avgusta 1942 med drugim namreč pravi: »Vse partizanske čete, narodne zaščite ter vsi posamezni partizani in zaščitniki so upravičeni na mestu ustreliti vsakega belogardista, ki ga najdejo v posesti kakršnegakoli orožja.« Enako je veljalo za belogardiste, ki so opravljali pomožna

⁵ A INZ, P SNOS, f. 439/2.

⁶ Dokumenti, Knj. 2, str. 79, Odlok IO OF o ustanovitvi ljudske oblasti na slovenskem osvobojenem ozemlju z dne 17. 5. 1942.

⁷ A INZ, P SNOS, f. 458/7, V. Kraigher, Zakonodaja združene Slovenije v novi Jugoslaviji, 2. del, str. 12.

⁸ M. Šnuderl, op. cit., str. 58. Šnuderl trdi, da ni najti besedila teh uredb.

vojaška ali agitacijska dela.⁹ Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je namreč že prej, 27. maja 1942, izdalo izjavo in v njej napovedalo neizprosni boj vsem, ki bi se oboroževali zunaj partizanskih čet. Glavno poveljstvo je poslednjič opominjalo, »da bo ustreljen vsakdo, ki bo vršil priprave za formiranje kakršnih koli oboroženih grup izven partizanov oziroma čet, ki so podrejene Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet« ali pripravljali bratomorno vojno v korist okupatorja ali škodoval enotnosti slovenske narodne vojske.¹⁰

Slovenski pravniki so se v sorazmerno velikem številu priključili NOG, zlasti po kapitulaciji Italije septembra 1943. Malo drugače je bilo na Hrvaškem, kjer je večina pripadala Hrvatski seljački stranki in so v partizanih občutili njihovo odsotnost, saj so ravno ti v marsičem olajšali delo pri pripravah za povojni čas. Prvo zborovanje so imeli slovenski pravniki oktobra 1944 na osvobojenem ozemlju na Suhorju, kjer so bili tudi predstavniki izvršnega odbora OF, vojske in centralnega komiteja KPS.

Sprejeli so načelen dogovor o svojem odnosu do novega, revolucionarnega pravnega reda v razmerah osvobodilne vojne. Rdeča nit na posvetu je bila, da sta odmrli stari pravni nazor in državna oblika, zato bo potrebno ustvariti nove smernice za novo pravo. Sodišča pa naj postanejo tolmači pravičnosti, zasidrane v ljudstvu. Pravniki se morajo znebiti stare pravniške miselnosti, formalizma in abstrakcije. Na zborovanju so se odrekli sodni praksi in zakonodaji predaprilske Jugoslavije, saj sta bili oporišči režima, s katerima je ta omejeval demokratični razvoj in preganjal opozicijo.¹¹

V referatih so posebej govorili o slovenski pravni teoriji, o novih aspektih mednarodnega prava (kot posledici okupacije), o državnopravnem razvoju NOG, graditvi slovenske narodne oblasti in sodstva. Sklenili so, naj bodo nova načela v sodstvu: neodvisnost, objektivnost, svobodna ocena in javnost dela. Bistvena pa je bila njihova odločitev, da se v novem sodstvu ne uporabljajo več stare pravne norme, temveč se išče le načelo pravičnosti iz ljudstva.¹²

⁹ Ibidem, str. 59.

¹⁰ Ibidem, str. 45–46.

¹¹ Več o tem Pravnik, glasilo za pravno teorijo in prakso, letnik 14/1959, zlasti prispevek dr. V. Krivica, člana IK CK ZKS in predsednika Vrhovnega sodišča LRS, str. 397–403.

¹² A INZ, P SNOS, f. 489/4, Spomenica, referati in resolucija.

Podlaga za delo sodišč so torej odtlej bili odloki in navodila IO OF ali glavnega štaba NOV in POS, ne pa dotedanje pravne norme. Slovenski glavni štab je sprejel več takih ‚zakonodajnih‘ odlokov o sodstvu, zlasti po juliju 1943, ko je osnoval svoj sodni oddelek. Vojaška sodišča so bila odtlej stalna, njihovo organizacijo in poslovanje pa je določal pravilnik brigadnih in odrednih vojaških sodišč (t. i. pravilniki BOVS z dne 16. oktobra 1943).¹³

Ti so določali, da so vojaška sodišča pristojna tako za vojaške kot za civilne osebe na svojem območju. Njihovo delo pa je bilo zlasti kaznovati sodelovanje z okupatorjem (po določilih odloka izvršnega odbora OF o zaščiti slovenskega naroda), organiziranje vojaških formacij izven OF in proti NOV in POS, skrivaštvo, tiho-tapstvo, zločinski poseg v svobodo posameznika ali njegovo imovino ter vsa kazniva dejanja v vojski, ki presegajo navadne disciplinske prekrške, npr. dezerterstvo, neizpolnjevanje povelj, tatvina, uboj itd. Ti pravilniki in dodatna navodila oddelka za sodstvo glavnega štaba so določili tudi novo kaznovalno politiko. Poleg klasičnih kazni (smrtna kazen – zaporne niso predvideli) so vnesli v kaznovalno politiko še elemente, pri katerih so se tudi zgledovali po sovjetskem pravu. To so bili t. i. zaščitni ali vzgojni ukrepi (imenovali so jih mere oz. očuvalne odredbe). V teh primerih so bile predvidene kazni zaplemba premoženja, izgon iz bivališča, prisilno delo in težko prisilno delo.¹⁴

Zaplemba premoženja je pomenila prisilni odvzem imetja oz. konfiskacijo. Izvajali so jo odbori OF in NOO na osnovi pismenega sklepa sodišča. Enako je veljalo za izvajanje izгона iz bivališča, ki je bil lahko povezan s konfiskacijo. Kazen prisilnega dela se je izrekala za nedoločen čas. Obsojenci (tudi civilisti) so morali opravljati težja in nevarnejša dela: odstranjevanje min, prenašanje materiala, čiščenje, ribanje, kopanje cest in prekopov, pospravljanje ruševin ipd. Obsojencem, ki so bili vredni zaupanja in so sami tako želeli, so dali na izbiro, da se izkažejo v prvih bojnih vrstah in nevarnih akcijah. Pripadnikom vojaških enot so kazen lahko odložili na čas po osvoboditvi. Pomilostitev za kazen prisilnega dela je lahko predlagal le komandant taborišča, v katerem je obsojenec prestajal

¹³ M. Šnuderl, op. cit., str. 109.

¹⁴ Ibidem, str. 117, Navodilo št. 4, ki ga je sodni oddelek GŠ 7. 1. 1944 poslal vsem štabom korpusov, divizij, brigad ter vsem brigadnim, odrednim in področnim sodiščem.

kazen, in to po izteku enega meseca od nastopa kazni oziroma dveh mesecev pri obsodbah na težko prisilno delo. Predlog je komandant posredoval višjemu vojaškemu sodišču, ki je o njem odločalo. Sodni oddelek GŠ je v navodilu št. 15 (17. februarja 1944) opozoril sodišča, da premalo uporabljajo te vrste kazni. Navodilo je nalagalo vojaškemu sodišču, da morajo imeti pri vsakem vojaškem sodišču vsaj enega pravnika, spoštovati morajo neodvisnost sodišč od štabov in se ne smejo ukvarjati z lažjimi, disciplinskimi prekrški – te naj prepustijo štabom ali rajonskim odborom. Že takrat in še mnogokrat kasneje so opozarjali na nepravilnosti pri izvajanju konfiskacij in opozarjali, da konfiskacije lahko odreja le sodišče.

Dopolnilo tem odlokom in navodilom GŠ so bili odloki izvršnega odbora Osvobodilne fronte, ki so določali obveznosti civilnega prebivalstva. Takšna sta bila *Odlok št. 5 IO OF* (z dne 19. septembra 1943) o ukrepih proti ostankom »*belogardističnih in plavogardističnih tolpa ter skrivačem pred mobilizacijo*« in sklep zbora odposlancev v Kočevju o obvezni mobilizaciji, ki je veljal za vse moške od 18 do 45 let.¹⁵ Oba odloka sta vsebovala tudi sankcije in odtlej ni več mogoče govoriti o prostovoljnosti vstopa v NOG. Vso zakonodajo o sodstvu od začetka NOG so 20. aprila 1944 strnili v eno uredbo o vojaškem kazenskem sodstvu. Ta uredba je predvidevala dvostopenjsko sojenje in sojenje v senatih (kolegijih), bilo je zaželeno, da je v njih vsaj en pravnik; pri področnih in višjih sodiščih je bilo to obvezno. Poleg pritožbe na višje sodišče je IO OF že marca 1944 sklenil, da so možne pritožbe tudi na sam IO OF, če je tako predlagalo višje vojaško sodišče. Vojaška sodišča so še naprej ostala pristojna tudi za civilne osebe.

Iz vsebine vseh teh uredb in skromnih razlag, ki so jih spremljale (pravi zakoni to še niso bili), je bilo jasno, da je bil osnovni namen sodnega sistema preprečiti oziroma kaznovati dejanja nasprotna NOG. Ali, kot je to formuliral slovenski javni tožilec dr. Vito Kraigher, mora osnovno načelo tega sodstva biti načelo smotrnosti. Načelo smotrnosti je pomenilo, da morajo sodišča obravnavati le tista dejanja, ki so splošno nevarna skupnosti oziroma ogrožajo NOB. Šele potem, je razlagal Kraigher, pridejo na vrsto vsa *običajna* dejanja, kot so disciplinski prestopki, dezerterstvo, sabotaza itn. O vseh ostalih kaznivih dejanjih (npr. kraja, uboj) niso dosti govorili, čeprav je šlo tudi za osvobojeno ozemlje in za civilno prebi-

¹⁵ M. Šnuderl, op. cit., str. 89 in 80.

valstvo. Ob izdaji uredbe o vojaškem kazenskem sodstvu dne 20. aprila 1944 je dr. Božo Kobe napisal brošuro *Vojaško sodstvo NOV in POS*, ki naj bi sodnikom služila kot napotilo.

Tožilstvo

Posebnost tega slovenskega partizanskega sodstva v primerjavi z sočasnim razvojem sodstva v drugih delih Jugoslavije je bila sorazmerno zgodnja uvedba ustanove javnega tožilstva. Medtem ko je bilo javno tožilstvo drugod zamišljeno kot ustanova civilnega sodstva, je v Sloveniji v letu 1944 združevalo vojaško in pozneje še civilno sodstvo. Predsedstvo SNOS je ustanovilo javno tožilstvo z odlokom 12. marca 1944 in za glavnega javnega tožilca imenovalo dr. Vita Kraigherja. Glavni tožilec je potem sorazmerno hitro organiziral mrežo javnih tožilcev, kar je bila tudi njegova dolžnost. Ta mreža tožilcev je morala delovati samostojno (drugače kot v Kraljevini Jugoslaviji), neodvisno od sodišč. Nadrejen jim je bil le glavni tožilec, ki je bil odgovoren neposredno predsedstvu SNOS. Dejansko je javno tožilstvo tedaj opravljalo dve vlogi in se je po tem bistveno razlikovalo od prejšnjih tožilstev, hkrati pa se je približalo sistemu državnega tožilstva, kakršnega poznamo v SZ. Vloga in naloga tožilstva sta bili nadzorovati celotni sistem oblasti s hierarhično organiziranostjo in položajem v odnosu na organe oblasti, podobno sovjetski, obenem pa je opravljalo še vlogo tožnika v kazenskem postopku, kjer mu je bila pridržana izključna pravica sprožiti obnovo sodnega postopka ali vložiti pritožbo na sodbo; imelo pa je tudi podobno razmerje do Službe državne varnosti, KGB. V ustroju tožilstva so bili najbolj zastopani člani KP (90%).¹⁶

Prva naloga slovenskega tožilstva je bila delovati znotraj sodnega sistema, t.j. pri samem sodnem postopku (preiskava, obtožba), in skrbeti za pravilno organizacijo sodišč, za nadzor in varovanje zakonitosti in za pravilnost kazenskega postopka. Javni tožilci so bili dolžni o vsem tem redno poročati in ocenjevati sodno prakso, odnos štabov do sodišč, sodišč do civilnega prebivalstva in izvrševanje kazni.¹⁷

¹⁶ Prim. W. E. Butler, *Soviet law*, str. 108, 172, 355.

¹⁷ A INZ, P SNOS, f. 500/2, prim. Navodilo glavnega javnega tožilca št. 1 z dne 24. 4. (s smernicami za delo in organizacijo tožilstev), Okrožnico z dne 23. 5. (o postopku proti narodnim izdajalcem) ter Navodilo št. 3 z dne 23. 5. 1944 (o delu

Druga vloga tožilstva pa je bila udeležba tožilcev pri nastajanju nove zakonodaje, predvsem s področja kazenskega prava. Navodila in okrožnice glavnega javnega tožilca so bile na področju sodstva enakovredne ukrepom organov SNOS ali sodnih oddelkov. Jasno je, da so se ta navodila, enako kot vsa ostala, gibala v okviru političnih smernic, ki so jih bili sprejeli organi OF in KPS.

Glavni javni tožilec Slovenije je bil po funkciji sicer odgovoren predsedstvu SNOS, toda kot član KP je odgovarjal še politbiroju CK KPS, kateremu je posebej poročal o svojem delu. Iz prvega partijskega poročila Vita Kraigherja izvemo poleg podatkov o organiziranju tožilstva tudi to, da je pisarna glavnega javnega tožilca prepisala prevod *Kazenskega zakonika Ruske SFSR* v toliko izvodih, da je dobil vsak javni tožilec svojega. Kot razlog je Kraigher navajal predvsem, da *»Sovjetski kazenski zakonik vsebuje vrsto najmodernejših kazensko pravnih načel, ki so za našo sedanjo sodno prakso mnogo primernejša, kakor načela starega jugoslovanskega kazenskega zakonika.«*

Prednosti pa je videl v tem, da je sovjetski zakonik dopuščal uporabo načela analogije, tj. sojenja po najbolj sorodnem primeru, ter načelo, da morajo strožje kaznovati tistega, ki se pregreši zoper skupnost (nasprotnika domovinske vojne), kakor tistega, ki oškoduje le posameznika. V kaznovalni politiki pa je uvajal zaščitne ali očevalne mere oziroma *mere socialne zaščite*. Ta zakonik naj bi bil tožilcem le za orientacijo. *»Ni torej nevarnosti, da bi javni tožilci prehitevali razvoj in obtoževali po sovjetskih zakonikih, pač pa bo dejansko uvajanje modernih kazensko pravnih načel, ki jih vsebuje Sovjetski kazenski zakonik in ki so združljiva z našo sedanjo ero ljudske demokracije, našo sodno prakso samo obogatilo in izboljšalo.«* Javno tožilstvo je črpalo tudi iz *Zakona o sodni ureditvi v SSSR*, ki ga je 16. avgusta 1938 sprejel vrhovni sovjet SZ in iz dela Andreja Višinskega *Današnji sovjetski sodni sistem*. Višinski pa je bil zagovornik trdega pravnega sistema, ki naj odraža voljo ljudstva in naj bo podprt s silo.

Kraigher je 28. in 29. maja 1944 na partijski konferenci v Semiču prvič poročal o delovanju slovenskega partizanskega sodstva. Ugotovil je, da je ost sodstva preveč naperjena proti disciplinskim prekrškom med partizani in premalo proti narodnim izdajalcem.

tožilcev), so pa še druga.

Sodnik mora sicer biti pri sodbi neodvisen, je dejal, pretresati pa mora položaj z okrožnim komitejem KP in IO OF.¹⁸

Javno tožilstvo in dr. Vito Kraigher sta poslej imela pomembno vlogo pri formuliranju novega, revolucionarnega pravnega reda. Pa ne samo tam. Svoje sta prispevala tudi pri oblikovanju drugih področij političnega sistema, na primer izgradnje ljudske oblasti. Tožilci so sodelovali na sejah NOO in njihovih odsekov, spremljali in ocenjevali njihovo poslovanje, dobivali dolžnostne izvode njihovih zapisnikov. Poleg tega so se povezovali z narodno zaščito, udeleževali so se sestankov OF, mladine itd. To se je v dosti širšem obsegu nadaljevalo tudi po vojni.

Zakonodaja

Značaj novega sodstva in vsebina novih pravnih pravil sta bila torej ves čas usklajena s političnimi cilji NOB. Njuna glavna ost je bila naperjena proti sovražnikom gibanja in kolaboracionistom. V NOG so uporabljali različne izraze za pripadnike bele, plave garde, domobranstva, njihove simpatizerje, pomagače in nasprotnike gibanja nasploh. Poleg izraza vojni zločinec, ki je pomenil nekaj čisto določenega, so bili v rabi izrazi peta kolona, sodelavci okupatorja, narodni sovražniki in narodni izdajalci. Za katera dejanja je pri tem šlo, je mogoče razbrati iz raznih odlokov, od že omenjenega o zaščiti slovenskega naroda in edini slovenski narodni vojski naprej. Po kapitulaciji Italije so se znašli (z odlokom IO OF 19. septembra 1943) izven zakona tudi vsi tisti civilisti, ki niso opravljali svoje dolžnosti, na primer, dajali civilnim in vojaškim oblastem podatke o gibanju bele in plave garde in o skrivačih. Tudi posredna podpora belim in plavim je torej pomenila narodno izdajstvo, ki se je kaznovalo na vojaških sodiščih in po vojaških zakonih.¹⁹

K formuliranju pravil in pravnega odnosa do narodnega izdajstva je veliko prispeval proces proti enaindvajsetim plavogardistom v Kočevju v dneh od 9. do 11. oktobra 1943. Potekal je istočasno z zborovanjem pravnikov na Suhorju. Dr. Vito Kraigher je na zborovanju dejal, da je proces dvojnega pomena: pravnega, ker poteka po vseh predpisih pravnega postopka (bil je javen, z

¹⁸ M. Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji (odslej Pregled), 4. knjiga, str. 133.

¹⁹ A INZ, P SNOS, f. 458/7.

zagotovljeno obrambo, zagovorom ipd.), in političnega, ker dokazuje, da NOG nima namena pogromaško obračunati z nasprotnikom po odhodu okupatorja. Proces dokazuje ravno nasprotno: »Mesto anarhije in krvoprolitja, mesto brezpravja vidimo takoj po osvoboditvi na osvobojenem ozemlju redno pravno življenje, poslovanje sodišč in sodelovanje šolanih pravnikov v novi pravni ureditvi dežele.«²⁰

Kraigher je še menil, da je zato proces obenem odgovor nasprotnikom OF in njihovim trditvam, da se po odhodu okupatorja pripravlja pokol slovenskega meščanstva, intelligence in duhovščine. Boj proti peti koloni torej ne izvira iz maščevanja, temveč je njen cilj korenito iztrebiti petokolonske elemente, ki so glavna nevarnost za trdnost boja proti Nemcem. Zato je ta boj po eni strani neizprosni, po drugi pa visoko etični in nujen. Ker pa tako ta boj postaja tudi splošen, javna zadeva, ne sme biti vezan na nikakršne pravne norme, temveč mora biti odvisen od trenutnega političnega položaja ali politične ocene IO OF. Prav zaradi teh načel (nedefinirana kazenska procedura, odklanjanje formuliranja pravil kazenskega prava oz. odsotnost kazenskega zakonika, zaradi prioritete, ki so je bili deležni kazenski postopki v primerjavi z ostalimi področji prava, in zaradi vloge Ozne v preiskovalnem postopku, kot bo videti kasneje) je ta sistem bil zelo podoben pravnemu sistemu v SZ do NEP-a.²¹

Težje, ki so jo pripisovali dejanjem narodnega izdajstva v novem pravnem redu, vidimo iz Kraigherjeve kategorizacije zločinov leto dni kasneje. V analizi kaznovalne politike v okviru nove zakonodaje ter obstoječe sodne prakse je razdelil zločine proti narodu takole: na prvem mestu je veleizdaja, kamor sodi vsakršno sodelovanje z okupatorjem, aktiven poseg v boj na strani okupatorja in organiziranje bele in plave garde ali drugih vojaških formacij izven Osvobodilne fronte ter v nasprotju z NOV in POS. Na drugem mestu so preprosta narodna izdajstva, kot npr. povzročanje preplaha in paničnega razpoloženja, širjenje lažnih vesti in dejanja zoper notranjo varnost, kot so skrivanje in odtegotovanje presežkov živil brez namena koristiti okupatorju, tihotapstvo, kršenje predpisov o gibanju prebivalstva ipd. Šele za temi je prišla na vrsto kategorija

²⁰ A INZ, P SNOS, f. 487/6, V. Kaigher, Borba proti izdajalski peti koloni in njene pravne oblike (referat z zborovanja na Suhorju).

²¹ Prim. Butler, op. cit., str. 350.

kaznivih dejanj zoper posameznika in nato vojaška kazniva dejanja – dezerterstvo, ovaduštvo, skrivaštvo, nepravilno izvrševanje službe ipd.²²

Smrtno kazen so po takratnih predpisih izvajali s streljanjem, zaplemba imovine je pomenila zaplembo vsega premičnega in nepremičnega premoženja (razen dela za vzdrževanje ožjih družinskih članov), celo dednih deležev. Kazen izгона so poleg sodišč lahko brez sodbe izvajali organi Ozne v primeru, ko zločina ni bilo mogoče dokazati, bil pa je jasen (tako je določal odlok predsedstva SNOS). Tak pregon je veljal tudi za svojce domobrancev. Kraigher je glede kaznovalne politike za omenjene zločine menil, da je smrtna kazen potrebna zaradi terorja okupatorja in zločinov njegovih pomagačev, oz. zato, ker ostrina narodnoosvobodilnega boja *»še danes diktira in bo še določeno dobo po osvoboditvi diktirala tudi najbolj ostre mere proti tem izrodkom lastnega naroda in človeštva.«*²³

Kot zelo uspešno je ocenil tudi kaznovanje z vzgojnimi sredstvi (očevalne mere), s katerimi naj bi iz storilca kaznivega dejanja napravili koristnega člana človeške družbe.²⁴

Preraščanje narodnoosvobodilnega gibanja v državo po drugem zasedanju Avnoja in v Sloveniji po črnomaljskem zasedanju SNOS, zlasti pa po podpisu sporazuma Tito–Šubašić, je dvignilo vse te odloke in predpise na višjo raven – dalo jim je pomen zakonodaje nove države. Kot taki so vedno bolj postajali obvezni za vse prebivalstvo. Sankcije, ki so jih vsebovali, je nova državna oblast tudi izvajala preko svojih organov (pravna prisila). K njihovu priznavanju kot nove zakonodaje je še dodatno pripomoglo priznanje narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti priznanje vojaške sile NOG, tj. NOV in POJ, s strani velike trojice v Teheranu. To je po eni strani obvezovalo narodnoosvobodilno vojsko, ji je pa tudi omogočalo, da se vede kot redna oziroma enakopravna zavezniška vojska. V čem je bila razlika? V tem, da je bil pred tem vstop v partizanske enote prostovoljen in prostovoljnost je veljala za vse ukrepe in odredbe, ki jih je osvobodilno gibanje sprejelo. To sicer ni veljalo za pripadnike gibanja, je pa veljalo za ostalo prebivalstvo. Podobno

²² A INZ, P SNOS, f. 458/7, V. Kraigher, Zakonodaja združene Slovenije v novi Jugoslaviji (odslej Zakonodaja), 3. del, str. 12, 13.

²³ Ibidem, str. 15.

²⁴ Ibidem, str. 15–16.

se je zgodilo s sklepom o splošni mobilizaciji, sprejetem na zboru odposlancev v Kočevju oktobra 1943. Mobilizacija je postala obveza za vse, sicer so organi ljudske oblasti izvajali sankcije, ki so naštele v že omenjenem *Odloku št. 5 izvršnega odbora OF*. Civilno prebivalstvo je bilo odtlej dolžno prijavljati skrivače. Tistega, ki jim je pomagal, je čakala kazen po vojaških zakonih.²⁵

Isto je veljalo za tretjo točko *Izjave Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva*, sprejeto 19. februarja 1944 na zasedanju SNOS v Črnomlju, ki pravi, da je obramba domovine osnovna dolžnost državljana, in za četrto točko iste *Izjave*, ki pravi, »... da je naravna posledica narodnega izdajstva, poleg drugih kazni, izguba državljanskih pravic.«²⁶

Zasedanju v Črnomlju je sledil poslednji poziv vsem vojnim obveznikom iz Ljubljanske pokrajine in slovenske Istre, naj se vključijo v NOVJ. Kdor se temu pozivu ne bi odzval, bo kaznovan kot dezerter. V takem pozivu, ki ga je februarja 1944 izdal štab 7. korpusa (podpisala pa sta ga komisar Jože Brilej-Bolko in komandant Rajko Tanasković), je pisalo, da se bo proti vsem, ki bi vojne ubežnike skrivali, k skrivanju nagovarjali, kar velja posebej za družine vojnih obveznikov, ukrepalo najstrožje, se jih v posebnih primerih postavilo pred vojno sodišče in kaznovalo z zaplenbo imovine ali izgonom s slovenskega ozemlja.²⁷ Predsedstvo SNOS je 9. junija 1944 v okrožnici narodnoosvobodilnim odborom ponovno poudarilo obveznost mobilizacije, ki da je dolžnost slehernega Slovenca. Vsako izmikanje je enako dezerterstvu in kaznovano s smrtjo. Utemeljevalo pa jo je s tem, da sta jugoslovanska in slovenska narodna oblast pred domačo in svetovno javnostjo odgovorni za upor proti okupatorju. Minili so časi, piše v okrožnici, ko je Osvobodilna fronta organizirala svojo vojsko s prepričevanjem in političnim delom in pri tem vztrajala pri prostovoljnem načelu. Zato predsedstvo nalaga vsem NOO, naj se borijo proti skrivačem, dezerterjem in izmikačem in naj proti njim uporabijo vsa sredstva. Borijo pa naj se tudi proti vsem tistim, ki take podpirajo, in opozorijo naj jih, da bodo tudi proti njim uporabili najstrožje ukrepe.²⁸

²⁵ A INZ, P SNOS, f. 458/7.

²⁶ M. Šnuderl, op. cit., str. 136.

²⁷ A INZ, P SNOS, f. 458/7.

²⁸ A INZ, P SNOS, f. 461/1, Okrožnica P SNOS z dne 9. 6. 1944 in f. 432/3, Okrožnica IO OF z dne 29. 6. 1944.

Mobilizacija pa, tako je videti, ni dosegla zelenega cilja niti po vseh teh pozivih in spremljajočih ukrepih Narodne zaščite, saj je Edvard Kardelj v imenu CK KPJ in vrhovnega štaba 29. julija 1944 posebej opozoril slovenski CK, da v Sloveniji zaostajajo z mobilizacijo.²⁹

Definiranje pojma vojni zločinec in dogovor o njihovem kaznovanju ni bil samo stvar slovenskega osvobodilnega gibanja. Zaradi bližajočega se konca vojne so se s to problematiko ukvarjali tako zavezniki kot centralni organi NOG v Jugoslaviji. Zavezniki so oktobra in novembra 1943 na moskovski konferenci in na sestanku velike trojice v Teheranu sprejeli deklaraciji o vojnih zločinih. Deklaraciji sta bili načelni dogovor, da bodo izsledili odgovorne za pobile, usmrčitve in druge zločine ter jih izročili oblastem v državah, kjer so storili zločine, da bi jim tam sodili in jih kaznovali. Deklaraciji posebej poudarjata, da bodo do vseh podrobnosti popisali zločine, storjene v zasedeni Jugoslaviji. Pač pa zavezniki na teh sestankih in vse tja do jaltske konference, oziroma avgusta 1945, niso sprejeli dokončnega sklepa o obliki kaznovanja hujših zločincev, katerih zločini niso bili vezani na določeno geografsko območje in ki so jih sklenili kaznovati skupno.³⁰

Edvard Kocbek je že 19. januarja 1944 na seji Nkoja predlagal, da bi ustanovili vrhovno državno sodišče in vrhovno državno tožilstvo in bi takoj začeli preiskovati in soditi zločine proti narodu in državi, ki so bili storjeni kot akt izdaje.³¹

Znano je tudi, da so na predsedstvu Avnoja že pred Kocbevim predlogom govorili o tem, saj so pripravili načrt zakona o kaznih za izdajalce in sovražnike domovine. Toda ne prej ne tedaj niso formalno sprejeli tega zakonskega načrta. Zanimivo pa je, kako so v njem obravnavali izdajalce in sovražnike domovine. Mednje so prištevali vse pripadnike vojaških, strankarskih ali obveščevalnih formacij ali političnih organizacij okupatorja in vse pripadnike podobnih organizacij in formacij pomočnikov okupatorja. Za ta dejanja pa naj bi sankcije bile: smrtna kazen, prisilno in težko prisilno delo, izguba državljanskih pravic in zaplemba imetja. Za sojenje bi bila pristojna vojaška sodišča. Na zasedenih (okupiranih) ozemljih

²⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (odslej Zbornik), tom II, knj. 13.

³⁰ A INZ, P SNOS, f. 441/4, Moskovska deklaracija.

³¹ S. Nešović in B. Petranović, Avnoj i revolucija, str. 532, 533.

bi poenostavili postopek in bi sodili brez formalnosti, po hitrem postopku.³²

Zakaj niso sprejeli ne tega ne Kocbekovega predloga, niso utemeljili. Pač pa je Nkoj najprej, 6. maja 1944, imenoval člane komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Njihova naloga je bila ugotoviti odgovornost, izslediti in kaznovati zločince. Slednje je kasneje povzročilo veliko dvomov in nejasnosti. Za Slovenijo pa vemo, da komisija ni nikoli imela naloge kaznovati zločince, saj je bilo to v pristojnosti sodišč. Predsedstvo SNOS je imenovalo slovensko komisijo 12. marca 1944.³³ Od kočevskega zbora naprej je opaziti vse bolj skladen razvoj med političnimi potrebami osvobodilne vojne z razvojem novih organov oblasti, sodstva in kaznovalne politike v smeri političnega ukrepanja proti nasprotnikom ali sovražnikom NOG. Vsaj kar zadeva Slovenijo, imamo vtis, ki pa ne velja enako za ostale dele Jugoslavije, da bolj ko se je bližal konec vojne, intenzivnejši so postajali ti ukrepi proti narodnemu (tj. ljudskemu) sovražniku. Že maja 1944 je vodstvo slovenskega NOG sklenilo poostriiti ukrepe proti narodnim izdajalcem. Neposreden vzrok, ki so ga v ukrepu navajali, je bila ugotovitev, da *gestapo in belo ter plavogardistični gestapovski hlapci* uporabljajo vedno nove metode boja, pošiljajo na teren *ilegalo* in večje število agentov, provokatorjev in špijonov. Zato je IO OF v okrožnici 18. maja 1944 organizacijam in aktivistom OF naročil, naj bodo pazljivi pri identificiranju sovražne propagande in se proti njej borijo. Dan za tem pa je IO OF poslal glavnemu javnemu tožilcu, odseku za notranje zadeve in oddelkom za sodstvo enake okrožnice z navodilom, naj vse organizacije, ki jim je naložena skrb za boj proti peti koloni, poostrijo in prilagodijo razmeram postopek proti izdajalcem, provokatorjem in špijonom. To je pomenilo, da morajo vsakogar, ki je kriv teh dejanj, ali pa za njegovo krivdo obstaja zadosten sum, takoj izročiti najbližjemu sodišču. Če osebe ni bilo mogoče tudi fizično privedi pred sodišče, se mu je sodba izrekla v odsotnosti in se potem izvršila na način, ki

³² A INZ, P SNOS, f. 487/1, P Avnoj, Odluka br. 26: Projekt zakona o kaznama za izdajnike i neprijatelje naroda i otadžbine, ki pa je brez datuma, toda glede na druge osnutke, ki so nastali decembra 1943 in so bili prav tako označeni s števkami, ga uvrščamo mednje (prim. S. Nešović, Stvaranje nove Jugoslavije, str. 327).

³³ Komisiji so ustanovili že prej, Avnoj 29. 11. 1943, SNOS pa 19. 2. 1944 (M. Šnuderl, Dokumenti, str. 141.).

so ga omogočale razmere. Če pa razmere tudi takšnega postopka niso dopuščale, »so odgovorni faktorji upravičeni izvršiti kazen pred tako razpravo« in nato sodišču predložiti dokaze za naknadno sodbo. Navodilo je sicer opozarjalo na to, da morajo paziti, da ne bi v izvajanju te politike pretiravali ne v eno ne v drugo smer in da z nepremišljenimi dejanji ne bi škodovali NOB.³⁴

V duhu teh političnih navodil sta GŠ in njegov sodni oddelek 30. maja poslala vojaškemu sodišču konkretna navodila, iz kateh lahko razberemo, da so ti ukrepi, ki so jih politični organi naložili sodstvu, v bistvu pomenili uvedbo izrednega sodstva, saj so zahtevali (sklicujoč se na izredne razmere) pospešitev in poenostavitev sodnega postopka in večjo mero samoiniciativnosti. Od sodišč so zahtevali še tesnejše sodelovanje s pristojnimi organi in organizacijami. Kraigher (v imenu GŠ) in načelnik oddelka za sodstvo major dr. Teodor Tomiňsek, sta temu dodala: »1. Sodišča morajo postopek proti izdajalcem, provokatorjem in špijonom čim bolj pospešiti in poostriti kaznovanje. V kolikor bi strogo upoštevanje formalnih predpisov oviralo nagel postopek, naj se sodišča omenjijo le na glavna načela postopanja, npr. tako, da se sporazumno z javnim tožilcem takoj (to je brez predhodnega zaslišanja obdolženca, sestave formalne okrožnice itd.) izvrši ustna razprava, na kateri se obdolžencu naznani obtožba, obtoženec zasliši, nato izvede dokazno postopanje in izreče sodba.« Če pa je kazen zaradi izrednih okoliščin že bila izvedena brez razprave, se sodni postopek izvrši naknadno.³⁵

Tako politični kot sodni organi so zahtevali, da se morajo v vseh primerih sodbe tudi javno objaviti. Dr. Vito Kraigher, ki se je zbal sektašenja, je v že omenjenem govoru na partijski konferenci v Semiču opozoril, da na osvobojenem ozemlju ne bi prišlo do takih nekontroliranih likvidacij kot leta 1942.³⁶

Ta poostrena kaznovalna politika je še pospešila diferenciacijo med pripadniki NOG in njihovimi nasprotniki in je imela posledice v poostrenih prijemih na terenu.

V to politično ofenzivo se je vključila še Narodna zaščita, saj so bile njene ocene podobne, namreč, da prihaja na Dolenjskem, zlasti na meji z okupiranim ozemljem, do prehodov z okupiranega na osvobojeno ozemlje zaradi špijonaže, da se pod zaščito nemških

³⁴ A INZ, P SNOS, f. 432/3.

³⁵ A INZ, fond Glavnega štaba NOV in POS (odslej GŠ), f. 117/3.

³⁶ M. Mikuš, Pregled, knj. 4, str. 133.

patrulj tam zadržujejo skrivači in da se pojavlja črna roka. Zato je odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS 12. junija 1944 sklical konferenco, ki so se je udeležili tudi javni tožilci. Glavni javni tožilec je predlagal več ukrepov: v skladu z *ostrejšim kurzom* proti skrivačem naj se ukrepa tudi proti njihovim družinam, če skrivaštvo podpirajo. Izpostave za notranje zadeve naj v dogovoru s tožilstvom proti njim uporabijo izgon kot upravni ukrep. Enako naj se postopa s sovražnimi duhovniki. Skrivače naj se preganja s sodno zaplembo imovine. Kjer zaplemba ni mogoča, naj se po upravni poti izpelje prisilni odkup premičnin, ki se kasneje, ko so s sodnim postopkom zbrani podatki, spremeni v zaplembo.³⁷

Zahteval je, da se pri zaplembah držijo zakonitega postopka, saj zaplemb ne smejo predpisovati upravni organi, kot se je to medtem že dogajalo na Dolenjskem. Javni tožilec za Dolenjsko je kot izgovor za takšno početje navajal, da so to počeli v glavnem pri imovitih, ne pa pri manj imovotih belogardistih.³⁸

To navaja na misel, ki so jo kasneje potrdili še drugi primeri, da so marsikje konfiskacijo že takrat razumeli bolj kot socialni, tj. revolucionarni ukrep.

Policija

Še pomembnejša od te pospešene politične in sodne aktivnosti NOG proti narodnemu sovražniku leta 1944 je bila za povojni razvoj pomembna reorganizacija organov notranjih zadev in obveščevalne službe v Sloveniji in Jugoslaviji. Časovno sovpadanje tega početja ni bilo naključno, saj so ravno spomladi 1944 veliko govorili o hitrem in bližnjem porazu Nemčije. Toda novi ustroj notranjih zadev ni bil neposredno povezan in ne usklajen z nastajanjem novega pravnega reda in sodstva. Še predno se je izoblikovalo novo sodstvo, so dobili organi za notranje zadeve in za obveščevalno dejavnost prednost pri izvrševanju tako zakonskih kot političnih ukrepov. Prav tako ni bilo naključje, da je Nkoj naredil ravno na področju notranjih zadev korak dlje od zgolj deklarativnega imenovanja poverjenišтва. To je bilo prvo poverjenišтво na jugoslovanski ravni, ki je dejansko postavilo svojo organizacijo od centra navzdol, ki je nastajala v letu 1944 tako v okviru nove

³⁷ A INZ, GŠ, f. 117/3.

³⁸ Ibidem.

ljudske oblasti kot v okviru vojske. Ker so bili ti organi večinoma direktno podrejeni centralnemu vodstvu, oziroma so od njega sprejemali ukaze, so predstavljali tudi prvo resnično centralizirano področje oblasti v Jugoslaviji. To dejstvo pojasnjuje več stvari. Prvo, da je vodstvo NOG notranjim zadevam in obveščevalni službi dajalo poseben pomen in jima namenjala posebno vlogo. Drugo, da se je vodstvo nameravalo pri prevzemu oblasti ob koncu vojne opreti prav na te organe. In tretje, kaže na to, da je vodstvo NOG uveljavilo in učvrščevalo svojo novo, ljudsko oblast, ravno z organi prisile. Iz vseh utemeljitev pri postavljanju teh organov in imenovanju kadrov zanje je razbrati, da so jih ustanavljali predvsem zaradi nalog, ki jih prinaša bližajoči se konec vojne, torej zaradi nalog pri prevzemu oblasti. Do tod je možno te trditve tudi znanstveno dokazati. Težava pa nastane, ker za vojni čas, še bolj pa za povojnega, razpolagamo z zelo skopimi podatki o delovanju teh organov. Zlasti gradivo Ozne za povojno obdobje je raziskovalcem popolnoma nedostopno. Zato lahko le posredno sklepamo o njeni vlogi v novem političnem sistemu in njenem delovanju. Največ vemo o njenem nastanku med vojno.

Znano je, da je na zborovanju v Črnomlju Slovenski narodnoosvobodilni svet razpusil dotedanjo obveščevalno službo slovenskega osvobodilnega gibanja – Varnostnoobveščevalno službo, VOS, ustanovljeno leta 1941 za boj proti peti koloni. Sklenili so tudi, naj bi poslej opravljal to delo Odsek za notranje zadeve predsedstva SNOS. Temu primerno so ta odsek razdelili na oddelek državne varnosti in na oddelek za narodno zaščito (bodoča milica). Na osnovi odloka predsedstva SNOS z dne 1. marca 1944 so po okrožjih začeli ustanavljati izpostave odseka za notranje zadeve. Kmalu je stekla tudi nova organizacija narodne zaščite na osvobojenem in ponekod na neosvobojenem ozemlju. Istega dne je predsedstvo SNOS ustanovilo tudi posebne oborožene enote pri odseku za notranje zadeve, namenjene boju proti peti koloni – Vojsko državne varnosti, VDV. Kmalu je začel delovati tudi oddelek državne varnosti oz. obveščevalni oddelek, kot naslednik dela VOS. Na njegovo čelo so imenovali Ivana Mačka-Matijo. Ta novi oddelek je začel pripravljati tudi nove kadre.³⁹

³⁹ A INZ, P SNOS, f. 460/3, Poročilo o partijski organizaciji in delu v šoli pri oddelku državne varnosti odseka za notranje zadeve centralnemu komiteju KPS z dne 15. 4. 1944. Več o tem Z. Hudales, Varnostne službe po ustanovitvi odseka za

Šola za obveščevalce je začela delati 16. marca 1944. Del obveščevalnega tečaja so bili tudi redni partijski sestanki in študijski sestanki, na katerih so preučevali zgodovino VKP/b in *pomožno marksistično literaturo*. Vsi člani te službe so bili člani KP in tudi ta oddelek je poročal o svojem delu, podobno kot tožilstvo, centralnemu komiteju oziroma politbiroju CK KPS.

Ukinitev VOS naj bi imela tudi politični učinek. Sklep črnomaljskega zasedanja o odseku za notranje zadeve naj bi namreč izražal namen narodnoosvobodilnega gibanja, da ustanovi regularne državne organe. Vsaj tako je to tolmačil dr. Lado Vavpetič, ko je odgovarjal na vprašanja za tisk, ki mu jih je maja 1944 postavila Marija Vilfan. Na vprašanje, kaj meni o klevetah, da v NOG vlada nezakonitost, je odgovoril, da so dokaz za zakonitost sklepi SNOS, volitve na osvobojenem ozemlju, ustanovitev zakonodajnega odbora, in dodal: »Šli smo tako daleč, da smo ukinili Varnostno Obveščevalno Službo (VOS), ker se nam je zdelo umestno ukiniti vsako ustanovo s posebnimi pooblastili. Zato smo ustanovili Narodno zaščito, ki je na razpolago narodno osvobodilnim odborom in katere člani so imenovani na predlog teh odborov. Poleg tega so človeku zajamčene temeljne državljanske pravice, osebna svoboda in čimbolj neposredna ljudska demokracija in, kar se dosledno izvaja v težkih razmerah.«⁴⁰

Toda takšna organizacija notranjih zadev v Sloveniji ni dolgo obstala. Edvard Kardelj je že v začetku maja 1944 v pismu obvestil sekretarja CK KPS Franca Leskoška-Luko, da so v centru drugače zastavili vprašanje boja proti peti koloni, da bo novi odsek izločen iz poverjenišтва za notranje zadeve in podrejen poverjeništvu za narodno obrambo Nkoja, imenoval pa se bo Odsek za zaščito naroda – Ozna. Z vzroki za takšno odločitev, kot je pisal Kardelj, naj bi v centru ustno seznanili Ivana Mačka-Matijo. Naloga CK KPS pa je bila pripraviti IO OF za tak korak in razmisliti o zamenjavi vodje odseka za notranje zadeve, ker naj bi Maček ostal pri Ozni.⁴¹

Kmalu za tem, 13. maja 1944, je Josip Broz-Tito z uredbo usta-

notranje zadeve pri P SNOS, zbornik Zaščita narodnoosvobodilnega boja, RSNZ, Ljubljana 1979.

⁴⁰ Brošura »O vprašanjih lastnine, reda in zakonitosti«, razgovor z ing. D. Sernečem, dr. D. Marušičem, dr. L. Vavpetičem in Francem Leskoškom, zapisala Marija Vilfan, Uredništvo Slovenskega poročevalca 1944, str. 11.

⁴¹ Zbornik, tom 2, knj. 13, str. 33.

novil Ozno. Njena temeljna politično-obveščevalna naloga je bila boj proti elementom, sovražnim NOG. Ta reorganizacija celotne obveščevalne službe jugoslovanskega NOG je nastala na predlog sovjetske vojaške misije pri vrhovnem štabu.⁴² Ozna je postala centralno vodena in organizacijsko enotno zasnovana za vso Jugoslavijo. Bila je neposredno podrejena poverjeništvu za narodno obrambo Nkoja. Načelnik Ozne za celotno državo je postal Aleksandar Ranković-Marko, organizacijski sekretar CK KPJ. Iz utemeljitev ob ustanovitvi Ozne je že posebej razvidno, da je bila namenjena pripravam na čas po vojni. Imela je nalogo pripraviti povojni aparat državne varnosti.

Podobno se je zgodilo s slovenskimi enotami VDV, ki so po ustanovitvi Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (Knoj), 15. avgusta 1944, postale del Knoja. Sam Knoj pa ni bil pod neposrednim vodstvom poverjenišтва, temveč samega poverjenika za narodno obrambo Nkoj, maršala Tita. Naloge Knoja so bile nadzorovati zaledje narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, vzdrževati red na osvobojenem ozemlju in boriti se proti ostankom kvizlinških formacij.⁴³

Tako je v pristojnosti slovenske civilne oblasti, tj. odseka za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS, dejansko ostala le Narodna zaščita. Bila je izvršni organ uprave (NOO); skrbela je za javni red in mir, za osebno in imovinsko varnost prebivalstva ter za boj proti kriminalu. Njen kriminalistični oddelek je bil pristojen za preganjanje tihotapcev, črnoborzijancev, špekulantov in saboterjev NOV. Večina dela, ki ga je leta 1944 opravila NZ, je bilo iskanje skrivačev in dezerterjev, preganjanje tihotapcev in izdajanje potnih dovolilnic. Po navodilih si je morala Narodna zaščita za vse to delo poiskati zaupne poročevalce – informatorje – in popularizirati sistem tako imenovanega množičnega obveščanja. Začasno je sicer ohranila svoje ime, kljub temu, da je Kardelj že v začetku maja 1944 pripomnil, da bo ime treba spremeniti, ker se bo povsod imenovala *Narodna milica*.⁴⁴

Z bližanjem konca vojne so za vso Jugoslavijo poenotili tudi organizacijo notranjih zadev. Že avgusta 1944 je Vlada Zečević, po-

⁴² D. Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB, Borec XLIII/1, 2, 3, str. 132.

⁴³ Z. Hudales, op. cit., Zaščita narodnoosvobodilnega boja, str. 76, 77.

⁴⁴ Zbornik, tom 2, knj. 13, str. 33.

verjenik Nkoj za notranje zadeve, v ta namen poslal v Slovenijo več okrožnic. Zahteval je redno poročanje poverjeništvu Nkoja in organiziranje ljudske milice po enotnih načelih za vso državo. Postopoma se je oblikovala tudi razmejitev dela in pristojnosti med vsemi temi organi, torej med organi za notranje zadeve pri NOO in sodišči. Prvi so imeli nalogo skrbeti za javni red in mir, drugi pa sodno kaznovati prestopnike in zločince. Za vsa kazniva dejanja proti vojski je pregon izvajala Ozna, sodila pa vojaška sodišča. V vseh navodilih so posebej zahtevali, da gre paziti na pravilno kadrovsko strukturo vseh teh organov, saj bodo, zlasti po vojni, njihove naloge zelo občutljive.⁴⁵

Ozna je za svoje delo v Sloveniji kmalu dobila zelo široka pooblastila od predsedstva SNOS. Predsedstvo SNOS je namreč 19. julija 1944 sprejelo in 20. avgusta 1944 objavilo nova navodila o pregonu narodnih sovražnikov. To je bil *Odlok o izrednih ukrepih (merah) proti pomagačem okupatorjev, domobrancem in veleizdajcem*. Ta odlok je pooblaščenim organom oblasti (Ozni) dajal pravico izгона javno znanih nasprotnikov NOB in njihovih družin ter svojcev pripadnikov domobranstva, s pravico zaplembe njihovega premoženja.⁴⁶ Odlok je dobil tudi potrebno politično popularizacijo, saj ga je razposlal v obliki navodila vsem svojim okrožnim odborom tudi IO OF. V navodilu je bilo zapisano, da ima Ozna pooblastilo za izvajanje tega odloka in da »nihče od organov naše oblasti, ne forumov ne funkcionarjev nima pravice preprečevati organov OZN-e v izvrševanju tega odloka. . . Vsi organi naše oblasti, odbori OF in vsi aktivisti OF so dolžni dajati organom OZN-e vse potrebne podatke o belogardističnih družinah in posameznikih, s točnimi oznakami o njihovem prejšnjem zadržanju, sedanjem delu, predvsem pa o njihovem postopanju ob priliki vdorov švabobranskih tolp.«⁴⁷

Predsedstvo SNOS in izvršni odbor OF sta upala, da bosta tako dosegla želeni razkroj domobranstva. Od podrejenih sta zahtevala redna poročila o učinku ukrepa, meneč, da bo ta potreben le začasno. Posledica je bila, da je Ozna do 24. septembra 1944 z osvobojenega ozemlja izgnala 178 družin.⁴⁸

⁴⁵ A INZ, P SNOS, f. 460/3.

⁴⁶ M. Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 142, 155.

⁴⁷ A INZ, P SNOS, f. 432/3, Okrožnica IO OF z dne 20. 8. 1944.

⁴⁸ M. Mikuž, Pregled, str. 170.

Kaže pa, da politični učinki tega ukrepa, kakor tudi kasnejše amnestije, niso bili takšni, kot je želelo in pričakovalo vodstvo NOG. Razen tega se je ponekod izkazalo, da Ozna ni bila pripravljena sodelovati z lokalnimi političnimi organi in organi oblasti. Še več, do njih se je vedla oblastno, zviška. Na primer: okrožni odbor v Ribnici je poročal IO OF, da Ozna izganja belogardistične družine, ne da bi o tem obveščala okrožni odbor. Okrožni načelnik Ozne je sekretarju odbora na njegovo pritožbo celo odgovoril, da je okrožni odbor zanj prenizko in zagrozil: »Pazi se, se ti lahko kaj zgodi.« Podobno so ugotavljali tudi na Hrvaškem, kjer je oddelek za notranjo upravo 10. avgusta 1944 poročal predsedstvu Zavnoha, da ni doseženo pravo sodelovanje z Ozno in da se nepravilnosti pojavljajo zlasti pri konfiskacijah.⁴⁹

Zato je predsedstvo SNOS oktobra 1944 natančneje opredelilo razmerje Ozne do NOO oziroma odborov OF, kadar je šlo za izvajanje izjemnih ukrepov.⁵⁰

Dejansko pa je šlo za dosti pomembnejša vprašanja kakor samo razmejitev pristojnosti. Že od vsega začetka je videti, da si je Ozna prilastila posebna pooblastila, še posebej pa njen slovenski načelnik Ivan Maček-Matija.

Najbolje to ilustrirajo navodila v Kardeljevem pismu CK KPS:»Še nekaj pripomb glede Ozne. Podrobno vam bo povedal Bolko (Jože Brilej, namestnik načelnika Ozne za Slovenijo – op. JVS). Tov. Marko (Ranković) stoji na stališču, kakor smo ga formulirali mi v Sloveniji. Matija bo moral marsikaj spremeniti in se manj zakonspirirati.« Maček bi moral poročati slovenskemu centralnemu komiteju o važnih stvareh, o kadrih in svojem načinu dela. Kontraobveščevalno službo bi moral prenesti v vojsko oziroma štabe, jih obveščati in se z njimi posvetovati. V posel bi moral vpeljati svoje sodelavce, »zlasti Bolka in najbližje, kajti zakonspiriral se je tudi od njih.« Partija bi morala imeti vodstvo in kontrolo nad Ozno, Ozna pa bi morala s svojim delom seznanjati nižje partijske komiteje. Na koncu je Kardelj še naročil, da bi bilo treba prekontrolirati kadre v Ozni in ji sploh nuditi pomoč v vsakem pogledu.⁵¹ Obnašanje Ozne in samovolja njenega načelnika Ivana Mačka-Matije pa se nista dosti spremenili niti po tej Kardeljevi in-

⁴⁹ M. Mikuž, Pregled, str. 226, 227 in Zavnoh/1944/3, str. 239.

⁵⁰ A INZ, P SNOS, f. 432/3.

⁵¹ ZA CK ZKS, fond CK (odslej CK), 1944/391, pismo E. Kardelja 3. 10. 1944.

tervenciji. Razmere v Ozni, kasneje Udbi, so bolj ali manj ostale takšne, dokler junija leta 1946 niso zamenjali Mačka.

Naloga Ozne je bila zaščititi revolucijo. V ta namen je Kardelj oktobra 1944 zahteval od slovenskega centralnega komiteja, da ji nudi vso pomoč, da vzpostavi svojo kontrolo. K tej nalogi je sodilo tudi to, da Ozna pripravi kartoteko vseh vodilnih političnih kadrov v Sloveniji, tako državnega aparata kot frontovskega, s preteklostjo teh ljudi in njihovimi ambicijami. Jeseni 1944 sta v slovenski politiki že bila pomembna kriterija odnos do revolucije in pripadnost partiji. Politični odnosi jeseni 1944 so namreč pomenili novo obdobje – uvod v priprave na povojni čas, o čemer bomo govorili kasneje. Kot najbolj splošno značilnost naj omenimo le to, da je partija prenehala s politiko ‚širine‘ v fronti, kar je imelo za posledico tudi strožje kriterije do nasprotnikov revolucije. To lahko razberemo iz Kardeljevih besed, da prihaja razdobje individualnega terorja in pučev, zato mora biti partija pripravljena in razvijati mora »vsepovsod kampanjo za budnost... Sami veste, kakšna je zakonitost razrednega boja in podvzemite vse mere, da vas nič ne bo iznenadilo.« Z zakonitostjo razredne borbe je Kardelj že mislil na možnost intervencije z Zahoda proti revoluciji v Jugoslaviji, analogno dogajanjem po prvi svetovni vojni v Sovjetski zvezi. Avgusta 1944 se je CK KPJ še posebej bal zavezniškega izkrcanja v Istri in možnosti zavezniške podpore drugim političnim skupinam v Sloveniji. Zato je Ozna dobila še nalogo budno spremljati in paziti na zavezniške vojaške misije, obenem pa je nadzorovala tudi odnose partizanskih oficirjev do zavezniških. Kako globok in ideološko zasnovan je bil ta sum v zaveznike, ilustrira Kardeljevo opozorilo v istem pismu: »Odkrili smo zanimivo špijonsko organizacijo tistih (tj. anglo-ameriška misija, oziroma AA obveščevalci – op. JVS), o katerih smo zadnjič govorili, da postajajo nevarni in zaradi katerih smo Janeza (Borisa Kraigherja – op. JVS) kritizirali, da jim daje preveč svobode. Mislim, da razumete. Ta organizacija je imela navodila, da prireja atentate, da zastruplja, da uganja sabotažo, diverzijo itd. V Slavoniji so nam zastrupili 40 vojakov Ozne, od katerih jih je doslej že precej umrlo, ostali so v bolnici.« Kardelj je kasneje demantiral to svojo obtožbo, saj so ugotovili, da so bili krivi za zastrupitve ustaši. Je pa toliko bolj zgovorna in kaže, kje je vodstvo NOG iskalo in videlo svoje sovražnike.⁵²

⁵² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 278.

Oktober 1944 so načelstva Ozne po državi dobila v pomoč sovjetske svetovalce, ki so bili že izkušeni v tem delu. O njihovem prihodu je Tito iz Craiove obvestil Rankovića v vrhovni štab na Visu. Prispeli so ljudje »odozgo (tj. iz Sovjetske zveze, op. JVS) za rad po OZNi. Potrebno je odmah obavestiti štabove radi znanja. . . U GŠ Slovenije (odlaze) major Žavronkov in major Sorokoumov. Oni će odmah biti otpravljeni avionima u dotične štabove.«⁵³

Skoraj nič pa ne vemo o konkretnem delu Ozne v Sloveniji v mesecih od oktobra do konca vojne. Posredno lahko sklepamo le, da si je še utrjevala položaj.

Niso nam znane podrobnosti o sodelovanju med CK KPS in Ozno, ne posledice Kardeljeve kritike Mačka. Pač pa za Narodno zaščito vemo, da je sodelovanje teklo, kot so ga načrtovali. Politbiro CK KPS je od Narodne zaščite prejemal podatke o razmerah na terenu od izbranih, zanesljivih kadrov, kar se je nadaljevalo tudi po vojni. Narodna zaščita je poročala o lastnem opazovanju terena, zbirala pripombe, ugotavljala politične posledice raznih ukrepov in učinkovitost njihovega izvajanja.

Poleg naštetih nalog je imela Ozna tudi posebno vlogo v sodnem postopku. V primerih, ki so sodili pred vojaška sodišča, ko je torej šlo za narodnega sovražnika, je imela izključno pravico voditi preiskovalni postopek. Po vojni je to pravico obdržala, le da so to poimenovali bolj enostavno: v političnih primerih. Sodelovanje Ozne s sodišči je bilo različno. Sekretarji vojaških sodišč so 18. januarja 1945 poročali, da je sodelovanje ponekod v redu, ponekod pa so se ponavljale stare napake: Ozna ni odgovarjala na dopise sodišč, prihajalo je celo do smrtnih obsodb in likvidacij brez sodelovanja sodišč, njeni člani so bili nedostopni in celo domišljavi.⁵⁴

Ozna pa je o sebi mislila, da je zaradi svojih nalog ena najvažnejših ustanov, čeprav je najmlajša. Jože Brilej-Bolko je namreč na konferenci o izsleditvi vojnih zločincev in narodnih sovražnikov govoril, da Ozna izvaja skupno politiko centra do vojnih zločincev in je odgovorna samo poverjeništvu za narodno obrambo, da ima strogo vojaški značaj in da jo je treba jemati kot izvršni organ ljudske oblasti pri izsleditvi zločincev in narodnih izdajalcev, ne pa kot staro policijo. Po Brilejevih besedah je

⁵³ Zbornik, tom 2, knj. 14, str. 243.

⁵⁴ A INZ, GŠ, f. 117, Zapisnik o konferenci sekretarjev senatov vojaških sodišč 18. 1. 1945.

njena vodilna vloga nesporna: »Konkretni ukrepi proti narodnim zločincem morajo biti koncentrirani v eni sami instituciji, ki lahko vodi nadzor nad povezanostjo v organizacijah narodnih zločincev na celotnem teritoriju. Ni dvoma. . . , da pripada OZNi glavna naloga baš pri izsledovanju in preganjanju vojnih zločincev in narodnih izdajalcev in da se je ne tičejo kazenske mere in kaznovalni ukrepi.«⁵⁵ Da je res bilo tako, so številni dokazi. Celo člani zahodnih vojaških misij so spomladi 1945 poročali, da Ozna dobiva v Sloveniji vedno večjo oblast.

Poenotenje sodstva

Podobo osnov za nastajanje povojnega političnega sistema in uvod v stanje sodstva po vojni je treba zaokrožiti še s prikazom sankcioniranja in z vsebino sodnih pravil. Centralni organi narodnoosvobodilnega gibanja so relativno zgodaj poskušali poenotiti tudi sodstvo, zlasti vojaško. Poverjenišтво Nkoja naj bi skrbelo za sicer zelo skromno in počasi nastajajoče civilno sodstvo po državi. Za pripravo osnutka predpisov o bodočih narodnih sodiščih je Nkoj zadalžil dr. Vladimirja Bakarića. 19. maja 1944 so na seji Nkoja sprejeli njegove predloge – osnovne smernice za bodočo ureditev narodnih sodišč. Napisal jih je sicer res v obliki predloga, dejansko pa so bile navodilo vsem antifašističnim svetom po Jugoslaviji. Navodilo je zahtevalo, naj se začno volitve narodnih sodišč ko še traja vojna, in to povsod tam, kjer so za to dani pogoji. Določalo je, kakšna naj bodo ta sodišča. V utemeljitvi so se sklicevali na načelo delitve sodne od politične oblasti, saj sta različni tako funkcija kot odgovornost njunih organov; ločitev ju lahko le krepí. Narodna sodišča bodo volili na občinski, okrajni in okrožni ravni. V njihovi pristojnosti bi bile vse pravnne in nepravne zadeve – tudi vsa kazniva dejanja, ki ne sodijo v pristojnost vojaškega sodstva. Sodišča niso odgovorna nikomur, piše, so torej neodvisna in soditi morajo zakonito. Njihovo poslovanje je javno, sodišča so zborna, sodijo porotno, v njih pa mora vsaj en član biti strokovnjak. Že takrat so torej predvideli kategorijo sodnikov laikov, ki naj jim bodo strokovnjaki v potrebno pomoč. Pri sodnem postopku naj se uporablja akuzatorno načelo, spoštujeta naj se ustanovi tožilca in branilca. Navodilo je predvidevalo tudi možnost pritožbe. Antifašistični sveti pa

⁵⁵ A INZ, GŠ, f. 117, Zapisnik konference 12. 12. 1944.

naj bi osnovali sodne oddelke za spremljanje dela teh sodišč. Razen omenjene klavzule o tem, da naj sodišča sodijo zakonito, v tem predlogu ni bilo niti omenjeno, na osnovi katerih pravnih predpisov naj sodišča izvajajo to zakonito sojenje.⁵⁶ Istočasno je Josip Broz-Tito kot vrhovni komandant NOV in POJ naročil šefu sodnega oddelka vrhovnega štaba dr. Josipu Hrnčeviću, naj sestavi osnutek uredbe o vojaškem sodstvu. Ta uredba je začela veljati 24. maja 1944. Pomenila je precejšnjo spremembo v vojaškem sodstvu.⁵⁷

Na osnovi te uredbe so vojaško sodno oblast v enotah lahko izvajala le korpusna sodišča, v zaledju pa sodišča korpusne oblasti in višje vojaško sodišče. Pristojnost vojaških sodišč so s to uredbo razširili tudi na sojenje za kazniva dejanja med civilnim prebivalstvom predvsem ko je šlo za vojne zločince, narodne sovražnike ali vojne ujetnike. Med vojne zločine (storilci so bili jugoslovanskega ali tujega državljanstva) so sodila naslednja dejanja: sprožanje, organiziranje, nudenje pomoči pri dejanjih ali pa samo izvrševanje dejanj množičnega ubijanja, mučenja, izseljevanja, odvažanja ljudi v taborišča ali na prisilno delo, požiganj, uničevanj, ropanj imetja ter izkoriščanja delovne sile. Sem so sodili tudi vsi uradniki aparata ali organizacij sovražnikove vojske, pa čeprav so bili mobilizirani. Kategorija ljudski, takrat imenovana *narodni sovražnik*, pa je zajemala pripadnike oboroženih formacij v službi okupatorja, njihove pomagače, špijone, agitatorje, kurirje in izdajalce NOB in vse tiste, ki so jih podpirali. Novost je bila v tem, da so sem sodili tudi vsi tisti, ki so se opredelili proti ljudski oblasti in delovali proti njej. V isti kategoriji so bili še vsi, ki so bili krivi uboja, ropu ipd., čeprav ta dejanja niso bila v neposredni zvezi s prej naštetimi. Uredba je predpisala kaznovalne in zaščitne ukrepe, katerih naj se sodišča poslužujejo pri kaznovanju za navedena dejanja – od smrtne kazni, prisilnega in težkega prisilnega dela od treh mesecev do dveh let in več, do odvzema čina ali naslova, izгона, materialne kazni ali strogega ukora, zopet pa ne zapora. Poleg teh kazni je sodišče lahko izreklo še kazen izgube vojaške časti in državljanske časti (tj. političnih in državljanskih pravic) ter konfiskacijo imovine. Uredba je določala še sodni postopek in način izvršitve sodbe. Ni dopuščala možnosti pritožbe. Le v primerih smrtne obsodbe so morala sodišča

⁵⁶ S. Nežović, Stvaranje nove Jugoslavije, str. 409.

⁵⁷ Tito, Zbrana dela, knj. 20, str. 125.

sodbo poslati v potrditev višjemu vojaškemu sodišču. Predvidela pa je možnost amnestije.⁵⁸

V Sloveniji je ta uredba začela veljati šele jeseni 1944. Dotlej je še veljala že opisana slovenska uredba z dne 20. aprila 1944. Prav zato je Josip Hrnčević 17. julija pisal vrhovnemu štabu, da je sodstvo v Sloveniji potrebno reorganizacije, tako višja vojaška sodišča kot javno tožilstvo, ker se ne sklada z centralnimi predpisi. Uredba vrhovnega štaba je namreč predvidevala le sodnike preiskovalce, podrejene štabom, ne pa tudi javne tožilce, ki jih je povrh vsega postavljalo še predsedstvo SNOS samo. Hrnčević je ocenil, da morajo v Sloveniji ukiniti izredna sodišča. Ukiniti morajo tudi predpis, da se odsotne krivce lahko kaznuje kar s konfiskacijo, sodbo pa se izreče šele, ko se jih privede. Soglašal tudi ni s tem, da v konfiskacijo ne bi sodili dedni deleži itd.⁵⁹

Po tej kritiki so v Sloveniji 9. avgusta sicer formalno preklicali uredbo z dne 20. aprila in ukazali, da se morajo sodišča ravnati po temeljnih načelih uredbe vrhovnega štaba. Obenem pa so sodiščem dali vedeti, naj se še naprej poslužujejo slovenske uredbe in navodil, če niso v nasprotju z novo uredbo. Tako so ostali v veljavi predpisi o konfiskaciji, o pomilostitvi in prisilnem delu, le da slednjega ni bilo več mogoče odložiti na poznejši čas. Bila pa je dana možnost pogojne obsodbe. Pri vojaških sodiščih so vpeljali institucijo preiskovalca in še nekatere malenkosti.⁶⁰

Opozoriti pa moramo, da je pri vojaških sodiščih še naprej veljalo, da štabi postavljajo člane sodišč, da so ti lahko laiki, le sekretar sodišča naj bi bil po možnosti pravnik.

Vojaška sodišča so imela še eno dolžnost, in sicer sodelovati z Ozno. Ozna je bila izključno pristojna prijaviti in opravljati preiskavo zoper vsako osebo, za katero se je sumilo ali pa že ugotovilo, da je storila politični prekršek (neoziraje se na to, ali je šlo za kaznivo dejanje, disciplinski prekršek ali dejanje s političnim ozadjem, pa špijonažo ali sabotazo). Sodišče je moralo osumljene takšnih dejanj takoj izročiti Ozni. Postopek je lahko začelo šele, ko mu je Ozna uradno izročila zadevo oziroma pripravila gra-

⁵⁸ S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije*, str. 414–415; A INZ, P SNOS, f. 487, slovenski prevod te uredbe ima datumom 24. 5. 1944, za točno datacijo glej *Zavnoh/1944/3*, str. 459.

⁵⁹ *Zbornik*, tom 2, knj. 13, str. 475.

⁶⁰ A INZ, GŠ, f. 117/3, Navodilo št. 6.

divo za obtožnico, ki jo je vložil tožilec. Na koncu je bilo sodišče dolžno poročati Ozni o izidu sojenja. Takole je pisalo v navodilu sodnega oddelka slovenskega glavnega štaba, odposlanega 28. oktobra 1944 vojaškemu sodišču 7. in 9. korpusa in 4. operativne cone: »1. V slučaju, da je iz prijave razviden sum političnega kaznivega dejanja, oziroma političnega ozadja dejanja (špijonaže, sabotaže etc.), so dolžni prijavo nemudoma odstopiti pristojnemu organu OZNE ter ne smejo iz lastnega (brez predhodnega sporazuma z OZNO) ničesar ukrepati, dokler Ozna ne odstopi zadeve sodišču. Isto velja v slučaju, ko se pojavi sum politično kaznivega dejanja šele tekom preiskave. Od tega načela smejo sodni in drugi preiskovalni organi odstopiti le v nujnih primerih, to je, kadar takojšnja intervencija OZNE ni možna ali ne bi bila pravočasna, zlasti kadar se zaloti storilec pri samem dejanju. . . 2. Vse navedeno pod 1. velja tudi za primere vojaških disciplinskih preiskav, ako se pojavi političen značaj oziroma politično ozadje disciplinskega postopka . . . « Navodilo se je posebej dotaknilo tudi možnosti pomilostitve: » . . . pojavlja (se) nevarnost, da bodo izpuščene na svobodo osebe, ki so izrazito belogardistično nastrojene ter vrhu tega še bivajo na teritoriju, ki ga začasno kontrolira sovražnik, odnosno dela na njega vpade. Vrnitev takih oseb na njihove domove bi pomenila novo nevarnost, da bi nadaljevale s svojim zločinskim delovanjem ter obveščale sovražnika. . . Zato ponavljamo že ustno dane direktive, v smislu katerih morajo. . . (tisti), ki odločajo o taki pomilostitvi, v vsakem primeru nameravane izpustitve predhodno obvestiti pristojni organ OZNE.«⁶¹

Že iz teh formalnih predpisov lahko napravimo nekaj sklepov o vrsti novega sodstva, čeprav ne razpolagamo s podrobnimi raziskavami sodne prakse. Prav tako ni naš namen ugotavljati njihovo upravičenost v vojnih razmerah. Gre le za to, da ugotovimo naravo teh predpisov, saj so veljali še v povojnem času. Gledano v celoti, so bile vse te nove pravne norme po vsebini zelo skope in usmerjene proti prekrškom zoper NOG oziroma proti tistim, ki so nasprotovali NOG. To trditev dokazuje že dejstvo, da so organi NOG izdali relativno zelo malo predpisov za vsa druga področja prava in tudi po vojni se to razmerje ni bistveno spremenilo. To so bili večinoma predpisi oz. odloki o gibanju prebivalstva, o matičnih knjigah in o mladinskem prestopništvu, po vsebini so bili povezani

⁶¹ Ibidem.

z načrtovanimi revolucionarnimi političnimi spremembami. V primerih torej, ko je šlo za politična kazniva dejanja, postopka proti obtoženim še zdaleč niso vodila niti vojaška niti civilna sodišča sama. Postopek, tj. preiskavo, pripravo gradiva ipd., največkrat pa tudi že prijavo, je v teh primerih vodila izključno Ozna. Kvalifikacijo političnih kaznivih dejanj pa so dobila vsa dejanja špijonaže, sabotaže, pripadanja sovražnim enotam, nasprotovanja NOG, kar lahko razberemo iz vseh ukrepov. Za preganjanje teh dejanj so bili izključno pristojni vojaški organi – Ozna in vojaška sodišča – torej organi, ki jih je vodil in njihovo politiko usmerjal sam vrh NOG Jugoslavije. Tudi to se po vojni ni spremenilo, navkljub obstoju civilnega sodstva. Vsaka razprava o državljanski vojni je torej odveč, ko pa je bil sistem tako pripravljen, da po koncu vojne poseže po političnem nasprotniku kot sovražniku ljudstva; šlo je le za to, ali se bo državljanska vojna nadaljevala v povojni čas.

Začetki civilnega sodstva

Civilno sodstvo se na Slovenskem v zadnjem letu vojne ni takoj prilagodilo navodilom, ki jih je izdal Nkoj. V nekaterih krajih na osvobojenem ozemlju so že spomladi 1944 opravili volitve v krajevne, okrajne in okrožne narodnoosvobodilne odbore, ti pa niso izvolili svojih sodišč. Tudi samo predsedstvo SNOS ni ustanovilo lastnega odseka za sodstvo, čeprav je nekatere odseke imenovalo že marca 1944. Predsedstvo SNOS je namreč sklenilo, da so, do nadaljnjega, samo vojaška sodišča pristojna za vse kazenske postopke. O tem je 18. julija 1944 obvestilo glavnega javnega tožilca.

Toda o sodstvu in pravu se je tudi drugače razmišljalo, in to tudi v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja. Na to delno kaže že razvoj sodstva in tožilstva v Sloveniji, še bolj pa na Hrvaškem. Hrvaški primer je pomemben, ker nam še jasneje pokaže možnosti in dileme pri oblikovanju pravnih norm ali pravil in s tem tudi, kaj je v pravu bilo revolucionarnega. Po drugi strani pa iz primera prava postanejo razumljivejši tudi politični odnosi v zadnjem letu vojne ne samo na Hrvaškem, ampak v Jugoslaviji kot celoti. Že decembra 1943 je Zavnoh izdal za tisti čas dokaj obsežna pravila o delovanju sodne oblasti. Z njimi sicer še ni ločil sodne od zakonodajno-izvršne oblasti v narodnoosvobodilnih odborih, vendar pa so ta pravila to že nakazovala. Določala so, da vršijo sodno oblast na-

rodna sodišča – od občinskih, okrajnih, okrožnih in pokrajinskih NOO do Zavnoha. Vaškim odborom so sodne funkcije odvzeli. Pravila so določala, da sestavljajo sodišča senati treh sodnikov laikov, s strokovnim tajnikom pravnikom, ki je imel le posvetovalno vlogo. Občinska sodišča se volijo neposredno, višja pa izvoli ustrezni NOO. Sodišča so pristojna za vse zadeve razen tistih seveda, ki so sodile k vojaškemu sodstvu. Sodišča naj bi bila pri delu neodvisna. Pravila so določala tudi postopek sojenja. Spoštoval naj bi se akuzatorni princip, pri tem so vztrajali. Ker pa še niso imeli ustanove javnega tožilstva, so to vlogo namenili NOO. Določili so procesni postopek (zaslišanje, razprava, obramba, način pričanja, stroški in roki postopka, izdajanje odločb, vodenje zapisnika ipd.). Sodišča so bila dvostopenjska, kar pomeni, da so dopustili enkratno možnost pritožbe. Zadnja pritožbena raven je bil oddelek za pravosodje pri Zavnohu. Kasneje (junija 1944) so ustanovili še sedemčlanski Zemaljski sud Hrvatske. Obrazložitev teh pravil poudarja, da je temeljni cilj tako postavljenega novega sodstva prekiniti s starim reakcionarnim, formalističnim sodstvom, ki sedaj služi sovražniku, zato je potrebno osnovati novo sodstvo, ki bo pravično, brezplačno in hitro. Osnovni cilj je zaščita pravne varnosti državljana (tega dotlej ni omenjal nihče) in seveda zaščita pridobitev in interesov NOG.⁶²

Na osnovi teh pravil (in spremljajočih navodil) so na hrvaškem osvobojenem ozemlju že spomladi 1944 volili narodna oziroma civilna sodišča. Njihovo delo je usmerjal oddelek za pravosodje Zavnoha ki ga je na začetku vodil Ante Vrkljan, nato pa od julija do decembra 1944 dr. Ferdo Čulinović. Čulinović je sicer obsojal sodstvo iz časa kraljevine Jugoslavije, toda zavzemal se je za spoštovanje pravomočnosti sodb sodišč, tako tistih predvojnih kot tistih na osvobojenem ozemlju, ker se bo sicer v družbi narušil »osnovni princip reda.«⁶³

Na splošno je od samih začetkov partizanskega civilnega sodstva na Hrvaškem zaslediti stalno in večkrat izraženo skrb, da se ohrani in zaščiti zakonitost. To se je kazalo v različnih poročilih in sklepih. Ugotavljali so, da ljudje dajejo prednost organiziranemu sodstvu pred javnim oz. masovnim sojenjem in usposobljenim oz.

⁶² A INZ, P SNOS, f. 487/1, navodila Zavnoha o sodnem postopku NOO, z dne 22. 12. 1944. Lahko sklepamo, da jih je vodstvo slovenskega NOG dobro poznalo.

⁶³ Zavnoh/1944/3, str. 75.

stalnim sodnikom. Zelo zgodaj so vpeljali načelo dvostopenjskosti sodišč in zelo zgodaj so že opozarjali, da je pri kazenskem postopku potrebno sprejeti vsaj neka prehodna navodila, po katerih bi se ravnala sodišča do sprejetja kazenskega zakonika. Predlagali so tudi natančno razmejitve pristojnosti med ljudskimi in vojaškimi sodišči. Vojaška sodišča bi bila pristojna samo za primere špijonaže in aktivnega sodelovanja s sovražnikom. Ta težnja k popolni in hitri ureditvi sodstva in pravnih predpisov se vidi iz vseh navodil pravosodnega oddelka Zavnoha, tudi tistih, ki ne zadevajo kazenski postopek, kot so: vprašanje matičnih knjig, imovinski spori, organizacija samega oddelka za sodstvo, priprave na prevzem oblasti idr. Vse poletje 1944 je sodni oddelek vztrajno zahteval in utemeljeval potrebo po izdelavi novih pravnih predpisov.⁶⁴

Ko je Tito maja 1944 izdal omenjeno uredbo o vojaškem sodstvu, je predsedstvo Zavnoha zahtevalo, da se člani pravosodnega oddelka z njo seznani in v skladu z njo razmejijo pristojnosti med vojaškim in civilnim sodstvom. Toda kmalu se je pokazalo, da vojaške sodne oblasti prevzemajo tudi primere, ki so jih na Hrvaškem že dali v pristojnost civilnim sodiščem, in da ne spoštujejo te razmejitve. Pravosodni oddelek je predlagal, da z vojaškimi oblastmi dosežejo dogovor, saj je bil prepričan, da so civilna sodišča že dovolj razvita in se jim lahko prepusti vse kazenske zadeve, razen tistih, ki zadevajo narodno obrambo.⁶⁵

Zavnoh se je samostojno, še pred Titovo uredbo o vojaških sodiščih, opredelil tudi do pojma *vojni zločinec*, ko je 18. maja 1944 ustanovil 'zemaljsko' komisijo za vojne zločine. Na Hrvaškem so med vojne zločine prištevali, poleg že znanih (sodelovanje z okupatorjem in z od okupatorja ustanovljeno oblastjo NDH), še zločin razpihovanja nacionalnega, verskega ali rasnega sovražstva (storjen doma ali v tujini). Med njih pa niso prišteli zločine za sovražna dejanja ali nasprotovanje NOG. Poleg tega je na Hrvaškem komisija za ugotavljanje zločinov lahko sama vodila postopek proti vojnim zločincem. Kazen za vojne zločine je bila ostra, smrtna. Samo v posebnih primerih je prišla v poštev kazen prisilnega dela z izgubo državljanskih pravic, proglasitvijo za narodnega sovražnika in konfiskacijo premoženja.⁶⁶

⁶⁴ Zavnoh/1944/3, str. 60, 76, 181, 185, 279, 299.

⁶⁵ Zavnoh/1944/3, str. 100 in 56.

⁶⁶ Ibidem, str. 28–30.

Ta skrb za zakonitost v novem pravnem redu in odklanjanje sojenja kar po ljudskem pojmovanju pravičnosti je pripeljala do tega, da je oddelek za pravosodje Zavnoha poleti 1944 začel pripravljati vrsto navodil, ki bi začasno nadomestila kazensko zakonodajo. Od junija do novembra 1944 je tako nastal sklop predpisov o kazenskem postopku. Prvi del teh navodil je vseboval opis kaznivih dejanj in uravnaval način kaznovanja ter vrste kazni s posebnim delom o kaznih za dejanja proti NOG in državi. Drugi del je vseboval obsežna navodila sodiščem o kazenskem postopku, tretji pa navodila o izvršitvi kazni. Zaradi svoje obsežnosti ta navodila danes upravičeno veljajo za prvi in edini »kazenski zakonik« iz obdobja NOB.⁶⁷

Poleg teh je pravosodni oddelek Zavnoha pripravil še vrsto drugih navodil o matičnih knjigah, o razvezi, o prevzemu oblasti, predlog za državljanski pravdni postopek, organiziral je tečaje za sodnike in od 12. do 14. avgusta 1944 tudi prvi kongres narodnih pravnikov v Glini.⁶⁸

Opozoriti moramo, da je o vsem tem delu pravosodnega oddelka Zavnoha razpravljalo predsedstvo Zavnoha, zakonodajna komisija Zavnoha, verjetno tudi CK KPH in še kdo. Zato lahko sklepamo, da je za takšno politiko obstajalo širše politično soglasje.

Končno je tudi predsedstvo SNOS 19. avgusta 1944 osnovalo odsek za sodstvo, ki je začel z delom 31. avgusta. Kmalu zatem (3. septembra) je predsedstvo SNOS sprejelo odlok o začasni ureditvi narodnih sodišč.⁶⁹

Odlok je določal organizacijo sodišč (okrajna, okrožna, višja in vrhovno narodno sodišče, sodišča so zborna in voljena) in njihovo pristojnost (za vse civilne pravdne in nepravdne zadeve ter kazenske, razen tistih, ki sodijo k vojaškemu sodstvu, če pa ta ne opravljajo poslov, pa tudi za vse njihove kazenske zadeve, ki zadevajo civiliste). V njem posebej piše, da morajo sodišča soditi samo po zakonih. Sodišča so dvostopenjska, predvideli pa so tudi možnost poravnave. Odlok je obvezoval obstoječe NOO, da morajo izvoliti sodnike. Mednje pa ne smejo voliti člane izvršnih odborov NOO. Vseboval je tudi načelno odločitev, da so sodniki neodstavljeni: iz-

⁶⁷ Ibidem, str. 449, 472 in 558, Uputstva za rad u kaznenim stvarima, Uputstva o postopku sudova u kaznenim stvarima in kasnejša Uputstva o izvršenju kazni.

⁶⁸ Ibidem, str. 256.

⁶⁹ Uradni list P SNOS in NVS, 1944/4, 11. 9. 1944.

ogniti so se želeli izkušnji iz predvojne Jugoslavije, ko so s tem vplivali na politično pripadnost sodnikov. Utemeljitev se je glasila: *»Zaradi svojega udejstvovanja so sodniki podrejeni samo zakonu (glej čl. 112 Ustave SSSR) in morejo biti pred iztekom funkcijske dobe odpoklicani samo s sodbo rednega ali disciplinskega sodišča. Neodstavlјivost se smatra za oni neobhodno zahtevani atribut, brez katerega sodniška služba ne more doseči svojega pravega namena. Iz tega sledi, da z volitvijo preneha vsakršna možnost vplivanja volilcev na sodno poslovanje do izteka funkcijske dobe. . . «*⁷⁰

Odlok je veljal za celotno ozemlje Združene Slovenije. Sprejetju odloka so sledile volitve sodišč na celotnem osvobojenem ozemlju in do konca vojne je v Sloveniji delalo že čez 30 narodnih sodišč.

Po vsem sodeč je ta slovenski odlok nastal povsem samostojno, nevezano na navodila Nkoja, kar sklepamo iz posledic, ki jih je imel. Dr. Frane Frol, poverjenik za sodstvo Nkoja, je 10. oktobra 1944 pisal predsedstvu SNOS, da so s tem odlokom prekršili načelo enotne graditve sodne oblasti v vsej federaciji. To pa zato, ker o njem niso vnaprej seznanili poverjenišva Nkoja in ker niso upoštevali navodila Nkoja o formiranju narodnih sodišč. Opozoril jih je, da je nepravilen tisti del odloka, ki določa, da morajo sodišča soditi po zakonih, in sicer je nepravilen zato, ker je v nasprotju s stališči Nkoja, po katerih mora v popolnosti izginiti stari sodni aparat in se ne sme uporabljati predvojnih zakonov, ne v celoti, ne delno, ne občasno. Ocenjeval je tudi, da odlok ni upošteval načela nedeljivosti sodišč in ne uredbe o vojaških sodiščih.⁷¹

Ta Frolova kritika pa ni bila zgolj strokovnega značaja. Kmalu ji je namreč sledila še kritika CK KPJ. V imenu CK KPJ je 14. oktobra slovenskemu centralnemu komiteju pisal Kardelj, ki se je ravno takrat mudil na Hrvaškem skupaj z M. Đilasom in V. Bakarićem, kjer so odstavljali Andrijo Hebranga. Kardeljevi argumenti so bili popolnoma politične narave, češ da se slovenski odlok, zlasti pa del o sojenju po zakonih, nagiba k nadaljevanju pravnega reda stare Jugoslavije. Da je ena stvar kontinuiteta države navzven, je pisal, druga pa na znotraj. *»CK KPJ je stvari rešil na revolucionaren način in postavil novo zakonitost na razrušenem starem redu in v nobenem primeru ne smemo dopustiti, da bi se naša sodišča*

⁷⁰ A INZ, P SNOS, f. 490/4, B. Kobe in V. Kraigher, O organizaciji in izvrševanju sodne oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji, str. 14.

⁷¹ A INZ, P SNOS, f. 487/5. Frolov dopis je prispel v Slovenijo šele 28. 11. 1944.

naslanjala na stare zakone in stari red. Če da Nkoj taka navodila, tedaj je to obenem tudi navodilo KPJ.« Zato mora v bodoče veljati, da organi SNOS ne smejo sprejeti nobenega odloka brez privolitve CK KPJ. Zagrozil jim je s tem, češ, pogledjte Hrvate, ki so sprejemali odločitve, ki ne sodijo v njihovo pristojnost, in je moral zato CK KPJ odstaviti Hebranga z mesta sekretarja CK KPH.⁷²

Povsem drugače so ocenjevali slovenski odlok o narodnih sodiščih na Hrvaškem. Ferdo Čulinović je 10. oktobra 1944 poročal predsedstvu Zavnoha, da je dobil od SNOS slovenski odlok in da se popolnoma sklada z načrtom, ki ga je izdelal hrvaški pravosodni oddelek (razen v nekaj malenkostih). Čulinović nadaljuje: *»Potpisani je obaviješten, da bi imalo ostati na snazi staro sudsko zakonodavstvo, u koliko se ne kosi sa načelima naše Borbe.*« Čulinović je zaprosil predsedstvo Zavnoha, naj mu da navodilo, kako ravnati v tem primeru, da bi lahko dokončal pripravljeni zakonski osnutek o sodiščih. Sam pa je predlagal: *»U koliko bi se sudstvo u Hrvatskoj uredilo slično kao u Sloveniji, naše bi sudstvo potpuno moglo udovoljiti svojoj zadaći.*«⁷³

Čez dobra dva tedna so na Hrvaškem uredili vprašanje sodišč tako, da so jih dokončno ločili od narodnoosvobodilnih odborov in jih čez mesec dni še preuredili. V osnovi so uredili organizacijo in pristojnosti sodišč skoraj na enak način kot v Sloveniji z majhnim, a pomembnim dodatkom, člani sodišč so morali zapriseči.⁷⁴

Po teh prvih resnejših političnih pritiskih za poenotenje sodstva in pravnih norm v Jugoslaviji, ki so bili del splošnih političnih razmerij sil, so se zadeve za nekaj časa umirile. Zgledalo je, kot da se bodo ta vprašanja le reševala v okviru posameznih delov države oziroma bodočih republik. Slovenski pravniki so se pozimi 1944/45 ukvarjali večinoma s pripravo novih pravnih predpisov, preudarjali so izkušnje iz obstoječe pravne prakse in razpravljali o mestu in vlogi sodstva v novi oblasti. V tisti del razprave, ki je zadevala načrtovanje za povojni čas, se je vključila tudi študijska komisija pri predsedstvu SNOS. Tako je bilo 28. novembra 1944, leto dni po Suhorju, prvo zborovanje slovenskih pravnikov, na katerem je imel glavno besedo glavni javni tožilec za Slovenijo dr. Vito Kraigher. V uvodnem govoru je sicer pohvalil prispevek slovenskih

⁷² M. Mikuš, Pregled, knj. 4, str. 178.

⁷³ Zavnoh/1944/3, str. 383–384.

⁷⁴ Ibidem, str. 417–418, 434.

pravnikov narodnoosvobodilnemu boju, toda ocenil je, da pravniki v preteklem letu dni niso napravili nobenega koraka naprej, da bi v Suhorju sprejeta načela usvojili v svoji dnevni praksi. Praksa je namreč pokazala, da so pravniki prezrli politično linijo vodstva OF, da so se pri sodbah vse preveč naslanjali na pičle pravne norme in da so iskali analogijo v starih avstrijskih in jugoslovanskih zakonih. »Posledica je, da so postali cokla v razvoju našega osvobodilnega gibanja sploh, prava pa še posebej« in še vedno je bila vse preveč prisotna zavest o vseobvladujočem pravu, brez katerega ne gre.⁷⁵

Kraigherjevo stališče je bilo, da bi morali bolj uporabljati običajno pravo (ki pa ga Slovenci skorajda niso več imeli – op. JVS) in sproti ugotavljati, če se sklada z narodnoosvobodilnim bojem. Ustvarjati bi bilo treba novo pravno filozofijo, ki naj temelji na pravičnosti, zasidrani v ljudstvu. Nekateri prisotni, dr. Josip Ferfolja, Silverij Pakiž, načelnik odseka za sodstvo pri P SNOS, ter dr. Jože Pokorn, bodoči pravosodni minister, so takoj ugovarjali temu stališču. Bili so mnenja, da ni mogoče ostati brez zakonov in pravnih norm vsaj v začasni obliki, v obliki okrožnic in navodil, in to predvsem ko gre za kazensko pravo. Toda večina razpravljalcev, med njimi dr. Marijan Brecelj, Boris Kocijančič in dr. Stane Pavlič, je podprla Kraigherjevo stališče, meneč, da bi kodifikacija norm v tej fazi zaustavila razvoj.⁷⁶

Kardeljeva kritika je torej tudi to pot zalegla. Kar se tiče vloge kazenskega prava v NOB je bil Kraigher mnenja, da naj se »omejuje le na udejestvovanje državne kaznovalne pravice proti onim, ki se pregrešajo proti interesom narodno-osvobodilne borbe in slovenskega narodnega občestva v tej borbi, druge prekršitve pa smatra za manj važne ali sploh neupoštevne.«⁷⁷

Bližajoči se konec vojne in zaostrene politične ter vojaške razmere v Sloveniji pozimi 1944 so povzročile, da so dejanjem zoper NOG namenjali posebno skrb. Tako so se 12. decembra na pobudo sodnega oddelka glavnega štaba Slovenije v Črnomlju sestali predstavniki vseh ustanov, ki so sodelovale pri izsleditvi vojnih zločincev in narodnih sovražnikov. Na konferenci so bili navzoči

⁷⁵ A INZ, P SNOS, f. 500/3, Uvodna beseda na prvem sestanku slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju.

⁷⁶ A INZ, P SNOS, f. 487/6, Zapisnik pro memoriam s prvega sestanka pravnikov 28. 11. 1944.

⁷⁷ A INZ, P SNOS, f. 458/7, V. Kraigher, Zakonodaja, 3. del, str. 37.

Milan Lah, odposlanec GŠ NOV in POS, dr. Jože Brilej, odposlanec Ozne, Silverij Pakiž, odposlanec civilnega sodstva, dr. Vito Kraigher, major Marjan Simčič, novi načelnik sodnega oddelka GŠ, in še vsi člani višjega vojaškega sodišča ter zastopniki senatov drugih sodišč. Predsednik višjega vojaškega sodišča in dr. Viktor Damjan, pomočnik načelnika sodnega oddelka GŠ, sta uvodoma govorila o pregonu in kaznovanju vojnih zločincev.⁷⁸

Izkazalo se je, da dve stvari nista čisto jasni – kaj je vojni zločin in, ali imajo komisije za ugotavljanje vojnih zločinov nalogo samo izslediti ali tudi kazensko preganjati te zločince. Odgovor na prvo vprašanje, so menili, daje uredba vrhovnega štaba o vojaških sodiščih z dne 24. maja 1944. Glede drugega pa so bili mnenja, da imajo komisije zgolj nalogo izslediti vojne zločince, vendar naj to ne velja za manjše domače zločince. Tiste pa, ki so delovali proti interesom naroda, naj bi, podobno kot v Beogradu, obravnavala sodišča narodne časti. Toda tudi pri tem je med slovenskimi pravniki prišlo do razlik. Pakiž je predlagal, naj bi bila narodna sodišča pristojna tudi za prekrške zoper narodno čast. Kraigher pa je ponovno opozoril na nujnost politizacije sodnikov: »*Naši vojaški sodniki morajo biti del OF. Morajo prevzeti vso politiko, ne le kot del politične zavesti, temveč kot del sodne prakse. Vsebina borbe proti peti koloni je baš v tem, da izvršuje borbo politično sodstvo, ki se mu mora sodna praksa podrediti.*« Posebna dolžnost sodišč je upoštevati kurz Ozne, ki bo dajala direktive za to področje, je menil, oziroma: »*Tempo in ostrina, ki jo diktira Ozna, so merodajna za sodišča.*« Po Brilejevem predlogu bi dosegli povezavo med Ozno in vojaškimi sodišči z osebnim sodelovanjem obeh načelnikov, ki bi nato recipročno usmerjala del svojih nižjih organov. Ta predlog so sprejeli kot sklep. Sklenili so še, naj glavni javni tožilec sproži pobudo za sprejem zakona o kaznovanju prekrškov zoper nacionalno čast in naj se pripravi pravilnik o kazenskih bataljonih.⁷⁹ Elaborati, razmišljanja in razprave o novem sodstvu konec leta 1944 in v začetku leta 1945 so bili del širših načrtov za ureditev po vojni, ki so jih tačas pripravljali v predsedstvu SNOS in v študijski komisiji. V njih najdemo tako utemeljitve za že sprejete rešitve s področja novega pravnega sistema in sodstva kot načrte za v bodoče. Gradivo je dokaj obsežno in posega v marsikatero

⁷⁸ A INZ, GŠ, f. 117.

⁷⁹ Ibidem.

področje pravnega reda. Zlasti pa so zanimive načelne opredelitve koncepta novega pravnega reda. V osnovni utemeljitvi, utemeljitvi zakonitosti (legitimnosti) tega svojega početja med NOB, so se slovenski pravniki največkrat sklicevali na definicije iz knjige *Država* (napisana je bila leta 1927) svojega profesorja prava na ljubljanski univerzi, dr. Leopolda Pitamica. Praktične rešitve za izvedbo sistema in uvajanje novosti v pravnem redu pa so črpali iz sovjetskega prava, katerega so imeli za najbolj demokratičnega. Celoten postopek uvajanja novega pravnega reda je po njihovem imel za cilj tudi »v sodstvo uvesti dosledno ljudsko demokracijo ter s tem jamčiti osnovnim plastem naroda, delavcem, kmetom in delovni inteligenci, njih osnovne pravice.«⁸⁰ Novo pravo, kot smo navedli že na začetku, ne sme biti vezano samo na »strogo odmerjene predpise, ampak so mu poleg pisanih določil... vodilo pri izvrševanju sodne oblasti, vsakokratna živa potreba osvobodilne borbe slovenskega naroda.«⁸¹

Da bi dosegli ta cilj, so se tisti med slovenski pravniki, ki so zagovarjali to revolucionarno pravo, zavzemali za naslednja načela: na prvem mestu naj bi se v pravu uveljavilo načelo ‚ultra vires‘ (menili so, da je to najdosledneje izpeljano v sovjetskem pravu), po katerem je ničen vsak pravni posel, ki nasprotuje skupnemu interesu. Nadalje, da bi to novo sodstvo postalo pravo ljudsko sodstvo, je potrebno uveljaviti princip, da ljudstvo voli sodnike, med njimi tudi sodnike laike. In še, da naj bi bila v pravu vodilna ideja pravičnost, ki temelji na pravni zavesti ljudstva oziroma na ljudskem pojmovanju tega, kaj je pravično ali pravilno in kaj je krivično ali nepravilno. Pravne norme naj torej izhajajo iz potreb socialnega življenja, iz ljudskega prava in naj slonijo na navadah.⁸²

Vodilo za delo sodišč morajo biti še znana načela javnosti dela sodišč, njihove neodvisnosti in brezplačnosti ter posebno načelo, načelo smotrnosti, po katerem naj sodišča preganjajo le važnejše primere, tiste, ki škodujejo gibanju.⁸³

Najobširnejše gradivo o problematiki novega sodstva in zakonodaje, *O organizaciji in izvrševanju sodne oblasti v Sloveniji in Ju-*

⁸⁰ A INZ, P SNOS, f. 490/4, B. Kobe in V. Kraigher, op. cit.

⁸¹ A INZ, P SNOS, f. 458/7, V. Kraigher, Zakonodaja, str. 4.

⁸² Ibidem, Z. Polič, Obče državljansko pravo.

⁸³ A INZ, P SNOS, f. 490/4, B. Kobe in V. Kraigher, op. cit., str. 5.

goslaviji, sta januarja 1945 pripravila dr. Vito Kraigher in dr. Božo Kobe.⁸⁴

Vprašanje, ali ne bi le bilo umestno sprejeti vsaj začasne pravne norme (največkrat so imeli v mislih kazensko pravo), se je postavljalo še naprej. V omenjenem elaboratu Kobe- Kraigherja in v razpravah drugih pravnikov opazimo stališče, da naj bi v času vojne ne sprejemali pravnih norm začasne vsebine, ker to nasprotuje načelu stalnosti zakonov, nasprotuje pa tudi načelu, da zakoni ugotavljajo pridobljeno stanje. Stanje stvari pa še ni dokončno, ker ni v celoti osvobojeno slovensko ozemlje. Večina je menila, da je zadovoljiv nadomestek za pomanjkanje pravnih norm to, da imajo sodniki redne mesečne sestanke in širše konference, na katerih sproti, na osnovi pretresa sodne prakse, oblikujejo svojo sodniško politiko.

Glavna skrb je še naprej veljala kazenskemu pravu, ki je imelo predvsem nalogo zagotoviti zaščito pridobitev NOG (tj. revolucije). O kaznovanju vojnih zločincev in sovražnikov ljudstva je v Sloveniji obveljalo mnenje: »V današnji stopnji osvobodilne borbe in v neposredni dobi po osvoboditvi je nujno, da obdrže vojaška sodišča v rokah sodstvo nad narodnimi sovražniki, ne pa narodna sodišča. Kajti tudi posebni organi OZNE so bistveno vojaški organi...«⁸⁵ Narodni sovražniki so bili tisti, ki jih je tako označil 14. člen Titove uredbe o vojaških sodiščih z dne 24. maja 1944.

Pravniki so se strinjali, da bo v bodoče treba urediti še druga področja, kot so obče državljansko pravo, trgovinsko pravo (po načelu, da trgovec ne bo več osrednja figura trgovskega prometa), nato zadružno in obligacijsko pravo. Toda menili so, da pri teh področjih ne gre prehitevati z uzakonitvijo novih norm, temveč naj si le vestno beležijo izkušnje, da jih bodo po osvoboditvi uporabili za formuliranje najnujnejše zakonodaje. Da je pri predstavah o bodoči družbi šlo tudi za precejšnjo mero idealizma, vidimo iz razglabljanj o zasebnem pravu, ki so izgledala nekako takole: v prejšnji (predvojni) skupnosti so bili pogosti pravdarski, rodbinski in sosedski spori, iz katerih je izviralo sovraštvo; sedaj pa so se ljudje spremenili in ne smemo jim ponovno dati povoda za takšne odnose, ali: »Osvobodilna fronta je v teku narodno-osvobodilne borbe preobrazila našo vas in ustvarila iz nje medseboj povezano enoto ljudi... Ta skupnost ni in ne sme biti prehodnega značaja,

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, str. 39.

ampak moramo stremeti, da se ohrani tudi v čimvečji meri po osvoboditvi ... Naša narodna sodišča ne smejo postati vzvod za ponovno razpihovanje pravdarstva... Povod za to pa bi dali, če bi predčasno izdali zakone o zasebnem pravu, ki bi vsebovali več ali manj stare institute zasebnega prava.« Če pa bi že tedaj izdajali predpise o urejevanju mejnih sporov, služnosti, motenja posesti, bi ljudi samo navajali na možnost, da se zopet pravdajo.⁸⁶

Večina pravnikov, ki se je udeleževala teh razprav, je imela tudi izrazito odklonilen odnos do upravnega prava. Prepričani so bili, da to področje prava ne bo več potrebno iz več razlogov. Zato, ker je upravno sodstvo temeljilo na načelu ločitve oblasti (sodne, zakonodajne in izvršne), po novem pa bo oblast enotna. Prej je bilo to področje prava potrebno »zaradi zaščite državljanov pred nezakonitimi akti organov... , ki so ... delovali v popolni odvisnosti od vladajočega režima«, sedaj pa ljudstvo voli upravne organe, jih kontrolira, povrhu pa je še najvišja kontrola predsedstva SNOS. To stališče kaže njihovo prepričanje, da bo že samo načelo nedeljivosti oblasti in dvojne odgovornosti organov ljudske oblasti (navzgor in navzdol) samo po sebi zagotavljalo zakonitost. Povrhu vsega pa bodo za zakonitost še dodatno skrbeli javni tožilci. Zadnji argument je bil, da tudi ustava SZ ne pozna upravnega sodstva.

Pojem zakonitosti so si razlagali tako, da je dobila novo vsebino v ljudski demokraciji, »skladno s čutom pravičnosti, ki je prišel do izraza s prevzemom oblasti po ljudstvu odn. njegovih svobodno izvoljenih zastopnikov.«⁸⁷ Zakonitost temelji na odlokih Avnoja in SNOS ter na običajnem pravu. Zato bi bila v odloku o narodnih sodiščih bolj primerna formulacija, da morajo narodna sodišča soditi zakonito, ne pa po zakonih.

Slovenski pravniki v NOG so podrobno obdelovali tudi problematiko poslovanja in ustroja narodnih sodišč, mesta in vloge vrhovnega sodišča, pristojnosti posameznih sodišč ter bodočo vlogo narodnih sodnikov in advokatov. Večkrat so ponavljali, da pravniki, ki se niso priključili NOG, ne bodo mogli sodelovati v narodnem sodstvu. Najpomembnejšo vlogo v novem sodstvu so namenjali javnemu tožilstvu, ki da je »smotrno vključeno v našo demokratično oblast ter ima tudi po ustavi najdoslednejše demokracije na svetu, t.j. po stalinski ustavi, jasno začrtane smernice z na-

⁸⁶ Ibidem, str. 36.

⁸⁷ Ibidem, str. 23.

logo najvišjega nadzornega organa zakonitega delovanja upravnih organov.« Tožilstvo bi imelo nalogo, da opozarja na nezakonitost upravnih aktov, ima pravico vložiti zahtevek za zakonitost na vrhovno sodišče, skrbi za zaščito interesov pri uporabi državne kaznovalne pravice, tj., na sodišču vlaga obtožnico in jo zastopa. Niso pa si bili še čisto na jasnem, ali bo imelo to vlogo tudi v civilnem sodstvu. Nekateri so bili mnenja, naj bi tožilstvo izvajalo tudi poizvedbo in preiskavo, drugi so temu nasprotovali. Predsednik sodnega odseka predsedstva SNOS Silverij Pakiž je bil mnenja, da je ustanovi javnega tožilstva že tako naloženih preveč nalog, da bi jim lahko bila kos, tožilstvo pa bi moralo opravljati nadzor nad zakonitostjo in biti tožilec na sodišču. Pakiž je januarja 1945 ugovarjal tudi načelu, da morajo biti akti OF obvezni za sodišča. To bi lahko privedlo do samovolje fronte nad sodiščem in povzročilo negativno reakcijo ravno pri ljudskih množicah. Tovrstna samovolja bi privedla do pravne nesigurnosti in do izgube ugleda sodišč.⁸⁸ Ugovarjal je tudi trditvam o upravnem sodstvu. Bil je mnenja, da bi bilo prav, če bi del teh poslov zaupali narodnim sodiščem, npr. presojo o zakonitosti odločb. Pakiž je v dopisu zapisal vrsto pomislekov. Običajnega prava ne smemo jemati za progresivno, saj deloma temelji še na fevdalnih običajih, kar ni več sprejemljivo. Zgrešeno je gledanje, da je mogoče pravo samo registrirati, soditi pa brez pravnih norm, saj Slovenci nimamo posebnega običajnega prava. Zakonodaja mora biti in biti mora še bolj dinamična kot običajno. Zato je menil, da so potrebna le začasna navodila, vsaj v formalnem pravu. Pripombe je namenil tudi pretirani vlogi vojaških sodišč, ki so lahko le izjema, praviloma pa morajo biti civilna in še pri teh bo šele praksa pokazala, katere so prave oblike. Njegova temeljna pripomba pa je vendarle bila, da so tudi v vojnih razmerah potrebni pravni predpisi vsaj v obliki začasnih norm.

Razprave in razmišljanja slovenskih pravnikov niso bila toliko pomembna za razmere, ki so tedaj vladale. Bolj so zanimive zaradi pripomb, ki so jih imeli na revolucionarno pravo, saj nam omogočajo razločevati med strategijo in metodami KPJ na eni strani in širšimi pogledi na cilje NOG na drugi. Omogočajo tudi spoznavanje osebnih pogledov posameznikov, ki so opravljali pomembne funkcije v povojnem pravosodju in upravi, ali pa jih potem niso več.

⁸⁸ A INZ, P SNOS, f. 487/6, Odsek za sodstvo P SNOS, Študijski komisiji, 23. 1. 1945.

Sicer pa organi NOG v Sloveniji niso izdali pomembnejše zakonodaje s področja pravosodja od sprejetja odloka o narodnih sodiščih septembra 1944 do konca vojne, maja 1945. Šlo je le za manjše izpopolnitve sodne organizacije. Pač pa so, še zlasti po osvoboditvi Beograda, centralni organi začeli izdajati predpise, veljavne za vso državo, podobno kot je bilo to urejeno na drugih področjih ureditve države. Pri vsem tem nastajanju temeljev novega, revolucionarnega pravnega reda sta se prepletali dve vprašanji.

Prvo je bilo vprašanje sankcioniranja novih predpisov. Po naravnosti in vsebini ne zakonodaja ne organizacija pravosodja, ki so ju sprejemali v centru (Beogradu), ni bistveno odstopala od tistega, kar je načeloma zastopalo vodstvo NOG v Sloveniji, zlasti pa tisti njegovi pripadniki, ki so bili člani komunistične partije. Pri tem seveda ne mislimo na tiste pravnike, že naštete izjeme, ki so opozarjali na nevarnost in nepravilnost odsotnosti in nedorečenosti pravnih norm. Odsotnost pravnih norm je šla na roko komunistični partiji, ki je imela namen regulirati stvari z lastnimi političnimi direktivami tako v Sloveniji kot v centru, Beogradu. Celo več, upamo si trditi, da je namenoma vzdrževala takšno stanje, da bi si olajšala prevzem oblasti po vojni. To je seveda bila odločitev CK KPJ oziroma ministrov v vladi DFJ. Jasno jo je izrekel že Kardelj v svojem pismu z dne 14. oktobra 1944. In prav ta zavestna odločitev, da se pravnih norm ne precizira, je po vojni omogočila, da iniciativo prevzamejo Ozna in izredna (vojaška) sodišča namesto rednih, s precejšnjo samovoljo v interpretaciji postopkov na področju kazenskega postopka. Šlo je torej za taktično odločitev politbiroja CK KPJ oz. njegovo oceno, kateri politični trenutek je primeren za sprejem posameznih zakonov. Ta ocena pa je bila odvisna še od številnih drugih okoliščin, kot bomo videli.

Drugo pa je bilo vprašanje pristojnosti za izdajanje omenjenih norm. Posledica samostojnega razvoja slovenskega (in hrvaškega) osvobodilnega gibanja je bila tudi avtonomno sprejemanje vrste sistemskih odločitev. To se je skladalo tudi s slovenskimi predstavami o federaciji, o čemer bomo še govorili. Na tem mestu bi radi le opozorili, da je bilo prepletanje teh vprašanj stalnica dogajanj, ki so sledila po letu 1944 in spravila marsikaterega politika in javnega delavca iz časa pred vojno pred nova razmerja sil, čeprav so posamezne stare dileme ostajale. Zato naj razvoj pravosodja služi tudi kot ilustracija za ostala bodoča razmerja.

Politično poenotenje NOG

Jesen 1944

Zadnje leto druge svetovne vojne, natančneje čas zadnje ofenzive proti Nemčiji od septembra 1944 do maja 1945, je splošno znano kot obdobje politizacije druge svetovne vojne. Ta politizacija seveda ni obšla Jugoslavije, kjer so se prepletali pogledi zaveznikov na jugoslovansko vprašanje, odnosi partizanskega gibanja do zaveznikov, razmere in razlike v osvobodilnem gibanju in na koncu tudi odnos osvobodilnega gibanja, ali KPJ do drugih strank predvojne Jugoslavije. Ta čas je osvobodilno gibanje postalo pomemben dejavnik tudi širše po Balkanu in to je še povečalo zanimanje zaveznikov zanj.

Politizacija vojne nas nehotе napeljuje na misel, da so bile celo nekatere vojaške poteze podrejene političnim ciljem.²

Vojaški uspehi so vplivali na politične načrte o bodoči Evropi in obratno, politično-diplomatski cilji so zahtevali določeno strategijo v vojaških operacijah, kar se je dogajalo tudi pri nas. Kardelj je npr. konec julija 1944 poslal navodilo slovenskemu vodstvu: *»V zvezi s koncem, ki se približuje, vodite tudi pravo vojno politiko. Čuvajte sile in ne trošite jih tam, kjer ne gre za učvrstitev naše vojske in njenega položaja. Glejte zlasti, da boste zadali krepke udarce beli gardi in da boste v slučaju nemškega kraha belo gardo lahko hitro razbili. Izdelajte si načrt za slučaj zavezniške invazije v naše kraje, da ne boste iznenadeni.«*³ Tudi podpolkovnik Peter Moore, ki se je jeseni in v začetku leta 1945 ponovno mudil v Sloveniji kot šef britanske vojne misije pri slovenskem glavnem štabu, je opazil velike spremembe. Med drugim tudi to, da so slovenski partizani hranili sile predvsem za zavzetje Ljubljane, likvidacijo bele garde in zavzetje Trsta, Julijske krajine ter Celovca in Beljaka.⁴

² H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 369.

³ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 356.

⁴ D. Biber, VUS, št. 1110.

Gibanje je leta 1944 imelo dva osrednja politična cilja: politično prevladati v Jugoslaviji in si pridobiti zavezniško priznanje za notranjepolitične spremembe v Jugoslaviji. Zavezniki so na Teheranski konferenci sicer priznali jugoslovansko narodnoosvobodilno vojsko kot zavezniško vojsko, niso pa priznali Nkoja kot novo jugoslovansko vlado. Zavezniki in NOG so imeli vsak svoje poglede na Jugoslavijo in na politične razmere v vsakem njenem delu, oboji pa so se pripravljali na trenutek nemškega umika z jugoslovanskih tal. Zavezniki sicer niso imeli namena neposredno posegati v Jugoslavijo (recimo z zavezniško vojaško upravo), niso pa odstopali od svojih interesov. Churchill, ki je predvideval Stalinove aspiracije po Balkanu, se je ves čas zavzemal za prodor AA- armad čimdlje na vzhod, čeprav je bilo to poleti in jeseni 1944 neizvedljivo zaradi vojaških operacij drugod (napad na Gotsko linijo, operaciji Anvil in Dragoon in britanska obveza, da se angažirajo na Japonskem), del tega je bil njegov znani načrt o izkrcanju v Istri, zavzetje Trsta in Reke in prodor proti Dunaju. Vodstvo NOG se je poleti 1944 resno pripravljalo, da bi to možnost zavrlo in opozarjalo je tudi sovjetsko vodstvo na možne neugodne posledice, ki bi jih izkrcanje lahko imelo za revolucijo v Jugoslaviji. Tito je Molotovu pisal, da je prodor Rdeče armade zato zelo pomemben, ker lahko prepreči načrte Britancev.⁵

Tako se je začela nagla in zapletena diplomatsko-vojaška igra (vanjo je posegala celo propadajoča Nemčija), v katero se je spretno in uspešno vpletala tudi KPJ, da bi zavarovala lastne politične cilje.

Temeljnega pomena za rešitev jugoslovanskega vprašanja leta 1944 je bil sporazum, ki sta ga 16. junija na Visu podpisala predsednik Nkoja Tito in predsednik jugoslovanske vlade v izgnanstvu dr. Ivan Šubašić. Sporazum je določal, da si bo kraljeva vlada prizadevala združiti vse nekompromitirane demokratične sile v tujini za podporo NOG, obe strani pa si bosta prizadevali združiti vse sile za boj proti sovražniku pod Titovim poveljstvom. Sporazum je bil svojevrsten in pomemben kompromis, kot nam priča obsežna literatura. Odprl je dve možni politični poti: ena bi prinesla enakopravno politično sodelovanje vseh predvojnih nekompromitiranih strank z NOG pri odločanju o bodoči ureditvi Jugoslavije (to so podpirali tudi Britanci), druga, katero je ubrala KPJ, pa je bila združiti vse politične sile v enotno ljudsko fronto pod vodstvom

⁵ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 215.

KPJ in ohraniti že doseženo prevlado v osvobodilnem gibanju. Temu cilju je KPJ podredila svojo taktiko in ga na koncu tudi dosegla. Uresničitev oziroma izvedba Viškega sporazuma in njegovih kasnejših dodatkov je postala osrednja tema, okoli katere se je vr-telo politično dogajanje vse do volitev novembra 1945.

Politična taktika KPJ je bila pred in neposredno po podpisu sporazuma pokazati politično širino in pripravljenost sprejeti v vr-ste NOG tudi drugače misleče. Toda to je trajalo le kratek čas in ne povsod v enaki meri. Jeseni 1944 je bilo te politike konec. Izjema je bila le Srbija, kjer so partizani, zaradi manka osvobodilnega gi-banja in pod budnim očesom zaveznikov, popustili in dopustili delovanje nekaterim predvojnimi strankam. Toda tudi čas navide-zne politične širine ni pomenil, da je KPJ prenehala utrjevati svoj politični položaj, postavljati partijske kadre na vsa ključna mesta v nastajajoča telesa oblasti in fronte in utjevati svoj represivni aparat. Tako si je oblikovala novo državo po svoji meri, čeprav je v spora-zumu z Visa pisalo tudi to, da Nkoj v vojnem času ne bo sprožal vprašanj dokončne državne ureditve.

Druga pomembna značilnost, ki je postala očitna z nastopom jeseni 1944, je bila odločna in dosledna centralizacija novonasta-jajoče države. Center, tj. vodstvo NOG ali CK KPJ, je uveljavil svojo avtoriteto, ko je šlo bodisi za sprejem političnih odločitev, za poenotenje državnih organov ali oblikovanje političnih organi-zacij. Tako so postopno odpravljali razlike, ki so samodejno na-stale med vojno. Toda ti posegi so marsikje krnili avnojska načela nacionalne politike. Mednarodni oziri in zahteve zaveznikov so nemalokrat vplivali na ublažitev in prilagajanje politike KPJ ne-katerim zahtevam, vendar ne za dolgo; v prvi vrsti so marsikdaj preprečili ostrejšo revolucionarnost ali prisilili KPJ k taktiziranju in postopnim korakom, toda niso spremenili njene revolucionarne premočrtnosti. Začetek priprav KPJ na konec vojne so bile volitve organov oblasti (NOO) leta 1944, nastanek novega pravnega reda in nadomeščanje starih političnih strank z enotnimi množičnimi organizacijami.

Politika ‚širine‘

Drugo zasedanje Avnoja konec novembra 1943 in njegovi sklepi so zaokrožili shemo bodočega državnega sistema, ki ga je ustanavljalo

osvobodilno gibanje v Jugoslaviji. Že pred zasedanjem je Tito v imenu Avnoja, slovenskega in hrvaškega protifašističnega sveta in vrhovnega štaba obvestil Georgija Dimitrova oz. zaveznike, da se je ogromna večina ljudi v Jugoslaviji izrekla za demokratično republiko, da ne priznavajo ne kralja ne vlade v izgnanstvu, ki sta odgovorna za izdajstvo (zaradi podpore Draži Mihailoviću), in da so NOO na čelu z Avnojem zdaj edina zakonita oblast.⁶

Toda sklepi 2. zasedanja Avnoja, razen odločitve, naj ima bodoča država obliko federacije enakopravnih narodov, ki jo vodita Avnoj in njegov izvršni organ Nkoj (s poverjeništvu), niso podrobneje govorili o bodočem ustroju države. Moša Pijade je po zasedanju Avnoja sicer predlagal, naj bi to uredili, in od decembra 1943 je pripravil vrsto osnutkov, kako naj se oblikujejo in poslujejo različna telesa na centralni ravni (predlog statuta Avnoja, načrt deklaracije o ljudski oblasti, predloge za organizacijo poverjeništev Nkoja ipd.) in kateri zakoni so potrebni. Toda CK KPJ se s tem ni strinjal, ali, kot se spominja Rodoljub Čolaković, večina njegovih članov je bila proti temu, ker so ocenili, da je za to še prezgodaj. Kardelj pa je menil, da se je treba zadovoljiti s splošnimi direktivami, ki jih bo federalnim svetom poslal Nkoj.⁷

Vodstvo se je, zgleda, odločilo, da bo uveljavilo svojo avtoriteto centra po politični poti in na ta način poenotilo razvoj v Jugoslaviji. Zato je ost integracijskega procesa usmerilo v intenzivno politično delo v partiji, v postavljanje partijcev na vsa ključna mesta v oblastnih telesih in v krepitev politično enotne ljudske fronte. Namen te odločitve je Kardelj maja 1944 razložil v svojem pismu v Slovenijo: »Mi smo sklenili (politbiro CK KPJ – op. JVS) organizirati po vseh pokrajinah NOF slično kot v Sloveniji, t.j. politično gibanje z organizacijskim aparatom vzporedno z organi oblasti. To nam bo olajšalo okrepitev demokr. pridobitev borbe... Mi upamo, da nam bo to precej pomagalo, da pridobimo HSS-ovske mase in da rešimo marsikatero vprašanje v Srbiji.«⁸

Tam, kjer se je leta 1944 fronta šele ustanavljala, za to seveda ni bilo ovir, težje pa je bilo tam, kjer je fronta že obstajala in je nastala iz tamkajšnjih političnih razmer in potreb, kot je to bilo v Sloveniji in na Hrvaškem. Na Hrvaškem je bila fronta politična protiutež (in

⁶ Tito, Zbrano delo, knj. 17, str. 6.

⁷ R. Čolaković, Zapiski iz osvobodilne vojne, knj. 5, str. 190.

⁸ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 17, str. 347.

taktično orožje) proti politično še vedno premočni, pa čeprav razcepljeni Hrvatski seljački stranki, ki jo je formalno še vedno vodil dr. Vladko Maček. V Sloveniji je bila Osvobodilna fronta hkrati tudi nosilka oblasti slovenskega NOG, oziroma je opravljala vlogo NOO vse do njihove izvolitve leta 1944, in je bila temu tudi prilagojena. V Sloveniji je praktično že bil končan proces politične prevlade KPS v fronti, saj je minevalo že leto dni od Dolomitske izjave iz začetka marca 1943. Po tej izjavi se je OF najbolj posvečala prav vprašanjem nove državno-upravne ureditve v Sloveniji (kočevski zbor odposlancev, imenovanje upravne komisije itd.).

KPJ se je poenotenja in centralizacije politične linije lotila na podoban način povsod po Jugoslaviji. Poleti in v začetku jeseni 1944 so bile najvažnejše naloge ustanavljati in krepiti nove organe oblasti na terenu (NOO), volitve odborov fronte (NOF) in pospeševanje dela množičnih organizacij (fronte, mladine, AFŽ) ter potrebna propaganda. Vse politične organizacije naj bi temeljile na notranji politični enotnosti (ne na koaliciji strank), naloženo pa jim je bilo politično delovati in tolmačiti vse tako, kot jim je narekovalo vodstvo NOG. Sprva so morali posebej pozorno tolmačiti nacionalno politiko (bratstvo in enotnost) in sklepe 2. zasedanja Avnoja, da bi jih sprejeli povsod po Jugoslaviji, hkrati pa nastopati proti obstoječim nacionalnim trenjem na terenu. Vso to politično dejavnost je usmerjala KPJ preko svojih teles, ki so nosila odgovornost za pravilno politično linijo na terenu, in na CK KPJ so prihajala redna poročila centralnih in pokrajinskih komitejev, političnih oddelkov vojaških enot, politkomisarjev itd. Iz teh zapisov je razvidno tudi, kako močno se je CK KPJ (zlasti Tito, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Edvard Kardelj, Svetozar Vukmanović-Tempo, Sreten Žujović-Crni in Moša Pijade) trudil preprečiti napačno ali svojevoljno tolmačenje politične linije. Poenotenje politične linije (unificiranje) pa je bilo uvod v popolno centralizacijo odločanja in centralizirano državno ureditev.

KPJ se je takrat taktično previdno izogibala vsakršni omembi besede revolucija. Andrija Hebrang pa je že maja na zasedanju Zavnoha rekel, da se NOG ne bojuje za komunizem, ampak za splošne cilje, za nacionalno osvoboditev in demokracijo, kar je že dokazalo.⁹ To sta še podkrepila dr. Ivan Ribar in dr. Rade Pribičević, češ da se na hrvaškem uresničuje Radićeva tradicija.

⁹ Zavnoh/1944/2, str. 607.

Stanko Opačić je to tezo dokazoval z obstoječim sodelovanjem vseh strank (KP, HSS in SDS) in nestrankarskih rodoljubov v novi oblasti.¹⁰ Tudi v Srbiji so takrat trdili, da cilj NOF ni spremeniti družbenoekonomske strukture.

Tito je avgusta zagotavljal Churchill: »Nekoliko me vznemirjajo vprašanja, ki jih kar naprej postavljajo zastran komunizma v Jugoslaviji. Dovolj nedvoumno sem izjavil, da ga ne nameravamo uvesti. Za to je veliko razlogov. Vse evropske države morajo po vojni imeti demokratične sisteme in Jugoslavija glede tega ne sme biti izjema.«¹¹ Tito je nedvomno hotel pokazati, da se zdrži duha sporazuma Tito-Šubašić, pomiriti Britance in vse tiste, ki naj bi stopili v skupni boj proti okupatorju. Zato je tudi bilo treba manj poudarjati vlogo KPJ v osvobodilnem boju. Kardelj je npr. kritiziral slovensko vodstvo, da sektaši, saj preveč naglašja vlogo KP (kar bi lahko partiji celo škodilo) ravno v trenutku, ko partija poudarja strpnost in širino.¹² Po drugi strani je vodstvo KPJ s politiko širine želelo preprečiti možnost nastanka kake tretje politične skupine, npr. sredinske, ki bi se opirala na zahodne zaveznike in ki je bila tako ali drugače v zraku že od leta 1941. Najbolj nazorno je to videti iz poročila Andrije Mugoše, odposlanca CK KPJ v Albaniji, ko je poročal o nekem albanskem vodji odpora, ki je simpatiziral z Britanci: storili bomo vse, da ga prisilimo opredeliti se ali za nas ali za okupatorja, tretje poti ne bomo dopuščali.¹³

Politika širine, ki jo je NOG razglašalo poleti 1944, je torej imela več namenov: spodbijala naj bi očitke z Zahoda o državljanski vojni in hkrati pridobila čimveč pristašev. Zato je vodstvo NOG konec avgusta 1944 razglasilo amnestijo in pospešilo ustanavljanje ljudske fronte po Jugoslaviji. Ljudska fronta, ki je marsikje v Jugoslaviji dotlej bila le politični program, je tako postala politična organizacija.¹⁴

V fronto so znova vabili pripadnike, zlasti veljake, različnih političnih nazorov in strank, kar je ponovno, podobno kot leta 1941, razklalo stranke, ki niso podpirale osvobodilnega gibanja. V vrste osvobodilnega gibanja so vstopali ljudje, ki so dotlej imeli pasiven

¹⁰ Ibidem, str. 624.

¹¹ D. Biber, Tito–Churchill, str. 277, prim. str. 278, 280.

¹² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 355.

¹³ Ibidem, str. 176.

¹⁴ L. Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 1, str. 290.

ali celo odklonilen odnos do NOG, vstopali so kot posamezniki, ker poleti 1944 KPJ ni dopuščala, da bi vstopale stranke kot celota. Politika vodstva je bila, da fronta postane masovna in enotna politična organizacija, ne pa koalicija, ker je KPJ varovala svojo že priborjeno prevlado v osvobodilnem gibanju, javno pa se je temu reklo *zaščita pridobitev NOG*. Jasno je, da po Jugoslaviji takoj in povsod niso razumeli, zakaj pri fronti sploh gre, in so še septembra prihajala poročila iz vojaških enot, da vloge fronte ne razumejo niti vodilni.¹⁵

Vodenje politike skozi frontno organizacijo je zahtevalo tudi nov način dela članov partije. Zdaj ni bilo smotno avtoritativno nastopati, ampak se je bilo potrebno politično prilagoditi.¹⁶ To je bilo toliko težje, ker je bil položaj po Jugoslaviji zelo raznolik (ponekod so bili bolj razviti organi oblasti – NOO, drugod so kar partijske organizacije opravljale vso politično in oblastno delo, v vojski je bilo spet drugače, pa tudi vsi niso poznali sklepov Avnoja) in so na politične razmere vplivali različni dejavniki, od mednarodnih do čisto lokalnih, od posledic preživetih vojnih grozot (ustaštva, četništva...) do nerešenih nacionalnih vprašanj. Zaradi vseh teh nerešenih vprašanj so se ponekod bali že same besede Jugoslavija. Zato so tudi reakcije na sporazum med Titom in Šubašićem bile različne. Znano je že, da so bili sprva v Sloveniji in na Hrvaškem odmevi nanj negativni, ker so ga tolmačili kot popuščanje monarhiji in Srbom, vrnitev na staro in kot osebno zmago kralja, ki je bil v teh krajih in tudi med borci NOV še posebno osovražen; na Hrvaškem so nasprotovali bolj Šubašiću kot osebnosti. Bili so tudi slabo seznanjeni z vsebino priprav na sporazum, čeprav jim je Tito takoj po podpisu zagotovil, da se bodo ohranile pridobitve boja ipd. V srbskih krogih pa se je godilo nasprotno, češ Hrvati so nam spet zakuhali.

Po direktivi CK KPJ so partijske organizacije morale poskrbeti tudi za *pravilno* nastavljanje vodstev novih oblastnih in frontnih teles, zato so bile dolžne vanje poslati svoje najboljše kadre.¹⁷

Toda primernih kadrov za nove in zahtevne politične naloge je povsod primanjkovalo. Njihova politična izobrazba je bila tako ali tako večinoma pomanjkljiva, saj so v partijo sprejemali pona-

¹⁵ Dokumenti centralnih organa KPJ 1942–1945, knj. 19, str. 394.

¹⁶ Ibidem, knj. 18, str. 333.

¹⁷ Ibidem, str. 333.

vadi po vojaških zaslugah. Stari, preverjeni in partijsko že zgrajeni kadri so bili po večletnem bojevanju razredčeni, mladi pa so bili oboroženi s skupnim teoretičnim znanjem. Da bi zapolnili to vrzel, je CK partijcem naložil, da morajo pripravljati kadre, kar je pomenilo, da so na rednih tedenskih partijskih sestankih posvetili del časa teoretičnemu izobraževanju. Politična vzgoja je postopoma postala enako pomembna kot vojaška. Politično izobraževanje je bilo seveda omejeno na sovjetska dela, npr. Kalininovo *O masovnem partijskem delu*, *Kurs za člane partije*, glasilo *Pravda*, Stalinova *Vprašanja leninizma*, Leninova dela, *Zgodovino VKP/b*, dela o partijski organizaciji in druga. Temu je obvezno sodilo še ‚pravilno‘ tolmačenje tekočih političnih dogajanj, skratka vse, kar je bilo zapisano v direktivi višjega partijskega organa.

Odhod partijcev v oblastni aparat in organe fronte je povzročil še en problem. KPJ je imela premalo članov, hkrati pa se je pojavilo sektašenje pri sprejemanju novih. Partijci so bili nezaupljivi do vseh novih članov, zlasti pa do tistih, ki se niso utegnili izkazati v boju. Dotlej so bili glavni kriteriji za ocenjevanje partijcev (ali kandidatov) pripadnost partiji in disciplina. Tudi čiščenja v partiji so dotlej izvajali samo glede na vedenje med bojem (izključili so strahopetce in omahljivce, pa tudi pohlepne in karieriste) in te kriterije je bilo težko opustiti čez noč. Zato so na hitro pripravili vrsto partijskih kurzov, katerih so se udeleževali predvsem partijski funkcionarji – politkomisarji, njihovi namestniki in člani politoddelkov v vojski – ki so postali kadri za prevzem oblasti po vojni. To je marsikje na terenu postalo zelo sporno, ker so se ti mladi ambiciozneži s hitrimi političnimi kurzi in togimi pogledi skušali postaviti nad prekaljene terence.

Ves ta čas je obstajala manj javna, a čvrsta revolucionarna politika v partizanskem gibanju, v katerem so se že pojavljala ugiibanja o nevarnostih politike širine, kar je dalo slutiti, da bo le-ta kratkotrajna. Iz vrst vodilnih v CK KPJ so že avgusta 1944 začela prihajati prva opozorila na nevarnost take politike, posebno ko se je bližal čas prevzema oblasti, češ da bo ta širina pripeljala do tega, da se bodo poraženci (tj. politični sovražniki) poskušali infiltrirati v nove organe oblasti in gospodarstva. Kardelj je na to avgusta in septembra 1944 večkrat opozarjal in predlagal, da se to prepreči tako, da se čimprej obnovi gospodarstvo (da bo čim manj političnih težav) in da se izbore *revolucionarne pozicije v eko-*

nomiki (tj. poddržavljenje gospodarstva). Napisal je, da ne bodo dopustili svobode kapitalističnega razvoja in ga kasneje, na neki drugi etapi, prekinili, ampak da se bo prehod v socializem opravil *skozi ekonomsko sfero*, tako da bodo najprej postopoma izpodrinili kapitalizem z državnim kapitalizmom, nato pa prehajali v socializem. To bi dosegli z državnimi ukrepi, s prevzemom gospodarskih ustanov in z združništvom; pri tem pa bi politični učinki ukrepov imeli prednost pred gospodarsko rentabilnostjo. Že takrat je Kardelj opozarjal, da so nižji organi preveč popuščali strokovnjakom, ti pa so se premalo ozirali na politične potrebe, in ukazal, da specialiste odslej porabijo le za izvedbo politike, nikakor pa ne za njeno načrtovanje.¹⁸

Skratka, temeljni namen je bil poiskati pravo mero revolucionarnosti, postopnost, hkrati pa s kadrovsko politiko strogo nadzorovati nastajanje mreže bodočih funkcionarjev.

Politični trenutek je zahteval od KPJ, da svojo politično linijo prilagodi oziroma 'cepi' na taktično premišljen odnos do nacionalnega vprašanja. Razglašanje bratstva in enotnosti kot političnega gesla je še kar uspešno reševalo dnevne nacionalistične ali šovinistične konflikte v vojski in na terenu. Ni pa moglo nadomestiti odgovora na vprašanje o nacionalni suverenosti in federaciji, ker ni pojasnjevalo bodočega statusa nacionalnih držav znotraj Jugoslavije. Prav nacionalna državnost pa je bila realnost, katere so se med NOB že marsikje navadili. Dotedanja partijska politika poudarjanja nacionalne suverenosti in enakopravnosti je seveda imela zelo pozitivne posledice pri mobilizaciji različnih političnih sil za osvobodilno gibanje – kulminacijo je doživela na drugem zasedanju Avnoja. Na podlagi avnojskih sklepov so med letom 1944 sklicali skoraj vse antifašistične svete po Jugoslaviji. Vsi po vrsti so potrdili avnojske sklepe, ker so v njih videli izraz lastne suverene politične volje, zato so jih vzeli za temelj pri organizaciji lastnih državnih teles.

Avnoj se je novembra 1943 opredelil tudi za načelo samoodločbe narodov, vključno s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi. Še bolj kot federativni princip organizacije bodoče države je šlo to v prid osvobodilnim gibanjem posameznih jugoslovan-skih narodov (najbolj Makedoncem, pa tudi Albancem, Slovencem

¹⁸ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, zapis iz 24. 8. 1944, in E. Kardelj, Pot nove Jugoslavije, str. 415.

itd.), saj jim je to dajalo močno orožje za mobilizacijo v jugoslovansko NOG. Toda, ko se je začel bližati konec vojne in ko je KPJ začela centralizirati vso oblast, so ravno glede vprašanja suverenosti in samoodločbe nastali politični zapleti. Šlo je za vprašanje centralnega vodenja nasproti samostojnemu vodenju politike v lastni nacionalni enoti. Ali, drugače rečeno, teorija je prišla v konflikt s partijsko politiko centralizacije, kar se je bilo v zgodovini komunističnih partij že zgodilo Leninu.

V novo Jugoslavijo se namreč ni združevalo samo vseh pet narodov, ki so dobili svoje ‚federalne‘ enote (in seveda specifična BiH ter Sandžak), temveč je bilo treba opredeliti tudi status Albancev na Kosovu in njihovo razmerje do Albanije, nekateri Makedonci so izrazili željo za združitev celotnega makedonskega etničnega ozemlja, šlo je za rešitev mejnega vprašanja oziroma priključitev krajev, ki so pred vojno spadali drugam (Trst, Julijska krajina, Istra in del Dalmacije). Razmišljalo se je tudi o pravici manjšin do samoodločbe. V vse to so se vpletali še odnosi z zavezniki in odnosi med KPJ in komunističnimi partijami sosednjih držav. KPJ je jeseni 1944 s svojo veliko avtoriteto, ki pa ni slonela samo na političnem prepričevanju, dosegla, da ti nerešeni nacionalni problemi niso prišli v konflikt z njeno politiko integracije oz. poenotenja (enotnosti) – vsaj ne do te mere, da bi lahko ogrozili njene trenutne politične cilje in taktiko. Problemi, ki so nastopili, pa kažejo, da deklarativna stališča Avnoja in politika bratstva in enotnosti še zdaleč niso globalno rešili nacionalnih problemov. S tem da je KPJ preprečila najhujše, je bilo zanjo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno.

Ko se je v začetku julija 1944 odprlo vprašanje združitve vseh Makedoncev, je Tito pisal v Moskvo, da bodo z bližanjem konca vojne dozorevala tudi vprašanja meja in samoodločbe nacionalnih manjšin v obmejnih območjih. Na to se je bilo potrebno pripraviti, da bi jih čim uspešneje rešili na mirovni konferenci.¹⁹

Oblikovanje nove države v jugoslovanskem merilu je torej bilo večplasten proces, pri čemer so bile notranjepolitične rešitve odvisne od razmer v posameznih delih Jugoslavije in tudi od zunanjepolitičnih vplivov. Zato v teh zapletenih razmerah ni mogoče slediti zgolj slovenskemu razvoju in ne poznati okoliščin iz drugih delov države, ki so vplivale na politiko jugoslovanskega vodstva NOG in s tem posredno na Slovenijo.

¹⁹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 215.

Bitka za Srbijo

Prvi teh političnih zapletov je nastal med t. i. bitko za Srbijo. Poleti 1944 se je vodstvu NOG politična zmaga v Srbiji kazala kot najpomembnejši pogoj za dosego politične enotnosti v Jugoslaviji kakor tudi mednarodnega priznanja. Zato se je glavna ost vojaških in političnih akcij poleti in jeseni 1944 prenesla na ozemlje Srbije. Vojaški vzroki za takšno odločitev so znani: prodor Rdeče armade proti Balkanu, poskus odrezati nemške sile v Grčiji in zavirati umik Grupe E na sever; politični razlogi pa so bili tako mednarodni pritisk kot želja NOG, da si pridobi prebivalstvo Srbije, iz katere se je bilo umaknilo leta 1941. Vodstvo NOG se je dobro zavedalo, da mora preprečiti in prekiniti razne politične kombinacije in špekulacije o bodočnosti Srbije, ki so jih širili kvislingi, mihailovičevci in različni srbski politiki v emigraciji z gesli, da Srbija potrebuje zaščito pred maščevanjem partizanov in pred komunizmom. Tovrstne špekulacije so največkrat igrale na karto razdora med Srbi in Hrvati v Jugoslaviji, češ da sta partizansko gibanje in Šubašićeva vlada hrvaški pojav, ki nimata podpore v Srbiji, saj ta še vedno podpira svojega kralja. Dodatno težo je dajala Srbiji politika zahodnih zaveznikov, ki so že od nekdaj gledali nanjo kot na garanta svojih interesov v Jugoslaviji, Britanci pa še v monarhiji, ki jo je tudi poosebljala Srbija. Posledica tega je bila, da so zavezniki v okviru jugoslovanskega vprašanja najbolj vztrajali pri iskanju prikladne rešitve srbskega vprašanja (vprašanja četništva) in so temu posvečali veliko pozornosti tudi v svojih odnosih z NOG leta 1944. Občasno je še vedno bilo slišati tudi dileme o naravi četniškega gibanja, kateremu so se formalno sicer odrekli s pristankom na imenovanje Šubašićeve vlade. Vsega tega se je dobro zavedalo tudi vodstvo NOG.²⁰ Zavezniki so bili zato tudi veliko bolj pozorni na srbske stranke kot pa na HSS ali SLS, ki sta težje prihajali v stik z Londonom, za njih se je manj vedelo in upam si celo trditi, da so bili celovito problemi Hrvaške in Slovenije Londonu manj pomembni.²¹

Postavka Viškega sporazuma Tito-Šubašić, da bosta obe strani podpirali združitev vseh sil v enotno Ljudsko fronto za boj proti

²⁰ Več o tem L. Boban, Britanija, Hrvatska i HSS, ČSP 1978/3, str. 5.

²¹ Prim. L. Boban, Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. g., ČSP 1980/1, in D. Biber, VUS, št. 1109.

skupnemu sovražniku, je zbudila razmišljanja o različnih alternativah za rešitev srbskega vprašanja. Toda vodstvo NOG je imelo že sam podpis sporazuma s Šubašićem za zadostno koncesijo, ki jo je naredilo za pridobitev mednarodnega priznanja. Združitev vseh sil v enotno fronto je tolmačilo le kot svojo pripravljenost sprejeti v vrste NOG vse tiste, ki se niso kompromitirali s kolaboracijo. Kot pogoj je postavljalo ohranitev veljave sklepov 2. zasedanja Avnoja oz. pridobitev NOB, kot je pisal Kardelj v pismu CK KPH avgusta 1944.²² Taktični odgovor NOG na različne pritiske za kompromis s četništvom je bil ta, da je Tito 30. avgusta objavil *Poslednji poziv vsem zavedenim slugam okupatorja*, neke vrste amnestijo, in pozval tiste iz vrst hrvaških domobranov, slovenskih domobrancev in zavedenih četnikov, naj zapustijo te enote do 15. septembra, če ne, jim bodo sodili kot narodnim izdajalcem.²³

Podpis sporazuma je sprožil v britanskih vladnih krogih različne ocene o bodočnosti in položaju Srbije. Nekateri, med njimi tudi Eden, so menili, da ti aranžmaji ne predvidevajo ne enakovrednega stapljanja četniškega in partizanskega gibanja ne iskanja modusa vivendi za tiste sile v Srbiji, ki se žele boriti proti Nemcem. Skrajne ocene so celo trdile, da je Šubašić kot Hrvat žrtvoval Srbe Titu.²⁴ Skoraj z gotovostjo lahko trdimo, da je ta zavezniška skrb za Srbijo v marsičem vplivala na politične odnose v Srbiji, zlasti pa so analizirali možne posledice prodora enot NOVJ v Srbijo.²⁵

Seveda so te ocene najpogosteje izvirale iz srbskih krogov emigracije v Londonu, ki so takrat igrali prav na karto *kraljeve Srbije*, in iz tistih britanskih krogov, ki so podpirali to emigracijo. Posledica so bile težave, ki jih je imel Šubašić s srbsko obstrukcijo pri sestavljanju svoje vlade v izgnanstvu. Nekdanji sekretar britanske ambasade v Beogradu A. R. Dew je npr. menil, da sporazum Tito-Šubašić ignorira Srbijo, se trudi pridobiti Hrvate in preprosto dovoljuje partizanom, da prerežejo vse srbske vratove, da bi zmanjšali možnost državljanske vojne v Srbiji.²⁶ Podobne govorice o sovraštvu Srbov do komunistov je širil Topalović. Srbski politiki

²² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 87.

²³ S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije*, str. 390.

²⁴ D. Biber, VUS, št. 1061.

²⁵ Več o tem D. Biber, *Retrospektiva*, VUS; D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*; E. Barker, *Britanska politika na Balkanu*...

²⁶ D. Biber, VUS, št. 1061.

v emigraciji, kot dr. Božidar Marković in dr. Mihailo Konstantinovič, pa so zavračali pozive za vstop v Šubašičevo vlado, o čemer je Šubašič pisal Titu in mu razložil, da se izgovarjajo na Mihailovića, v resnici pa nočejo sodelovati, ker zavračajo viški sporazum in sodelovanje s partizani.²⁷

Sami četniki so pod pritiskom nove situacije skušali izboljšati stike z zavezniki z znano misijo Topalovića v Italiji julija 1944. Topalović je na razne naslove poslal memorandum o razvoju četniškega gibanja, kazal pripravljenost vstopiti v Šubašičevo vlado in se odpovedati Mihailoviću. Britanski uradni krogi sicer samega Topalovića niso cenili ne kot dovolj vplivnega politika ne kot pretirano zanesljivega, zato ga niso nameravali povabiti v London, čeprav so se zavedali, da nekateri krogi gojijo simpatije do njega (Bevin).²⁸

Toda že samo dejstvo, da se je Šubašič v Italiji sestal s Topalovićem, je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja tolmačilo, kot da Britancem ni dosti do ustvarjanja enotne ljudske fronte, temveč da želijo onemogočiti ustvarjanje demokratične Jugoslavije. Šubašičev položaj v teh razmerjih sil tudi ni bil lahak, ali, kot je zapisal Izidor Cankar poleti 1944: »Šubašičeva vlada ne bo uspela, ker ima Srbe proti sebi in ker se dogovarja s Titom, preden se je dogovoril s Stalinom.«²⁹

Kot predlog kompromisa je Šubašič 1. julija 1944 prek britanskih kanalov (Macleana) poslal Titu poslanico o rešitvi srbskega problema z zamenjavo Mihailovića s sprejemljivejšo osebo, ki bi se sporazumela s Titom o oblikovanju enotne fronte. Tito je to odklonil, češ da ima pravico vrhovnega poveljstva v Srbiji samo tisti, ki se je ves čas boril proti okupatorju.³⁰ Šubašič je po tem to vprašanje opustil in upal, da bo sovjetski prihod preprečil državljansko vojno v Srbiji (saj bodo Srbi z veseljem sprejeli Ruse kot osvoboditelje, zlasti če se bodo omejili na kazanje vojaške in ne ideološke moči).³¹

Titovo popolnoma odklonilno stališče do četništva je skorajda ustavilo dogovarjanje s Šubašičem, zato je Tito pisal Molotovu, naj se Šubašič odreče vseh kombinacij s emigrantskimi politiki in mihailovičevci doma, hkrati pa ga je opozoril, da bi čimprejšnji pri-

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, št. 1063.

²⁹ Iz. Cankar, Londonski dnevnik 1944–1945, zapis 29. 7. 1944.

³⁰ D. Biber, Tito–Churchill, str. 218–219, 223.

³¹ D. Biber, VUS, št. 1061.

hod Rdeče armade preprečil zaostrovanje med partizani in Anglo-Ameriškimi zavezniki, če bi se izkrcali na Balkanu.³²

Zato so tudi Britanci zavzeli uradno stališče, da se spodbuja prijateljsko sodelovanje med NOG in srbskim ljudstvom, medtem pa naj bi Tito zagotovil, da jim ne bo vsiljeval komunizma. 12. avgusta sta se Tito in Churchill v Neaplju pogovarjala tudi o vprašanju Srbije in Churchill je Titu izrazil željo britanske vlade, da pride do pomiritve med srbskim narodom in NOG, hkrati pa zagrozil, da bo ustavil zavezniško pomoč, če pride do bratomorne vojne. Tito mu je odgovoril, da pričakuje, da se bodo po Viškem sporazumu četniki obrnili proti okupatorju, hkrati pa zagotovil, da ne bo uvajal komunizma, kar naj bi pomirilo Srbe.³³

Toda že čez deset dni, ko se je začel partizanski prodor v Srbijo, je Churchill pisal feldmaršalu Wilsonu (vrhovni poveljnik zavezniških sil v Sredozemlju), naj poizve, kaj se v Srbiji dogaja, ker sumi, da je Tito postal »popustljiv do Nemcev in aktiven v državljanski vojni«. Wilson in oficirji za zvezo so mu odgovarjali, da ne gre za državljansko vojno, da pač nekateri četniki prestopajo k partizanom, drugi pa se z Nemci bore proti njim,³⁴ toda Churchill je še naprej dvomil o Titovem pravilnem ravnanju v Srbiji. Ker pa se je jugoslovanski meji približevala RA, so Britanci menili, da je bolje kot načenjati to vprašanje pohiteti z imenovanjem skupne jugoslovanske vlade na temelju viškega sporazuma.

Vprašanje Srbije je bilo osrednjega političnega pomena za NOG ne samo zaradi mednarodnih pritiskov, temveč tudi zato, ker se je osvobodilno gibanje zavedalo, da partizanske pozicije tam niso najboljše, saj so partizani Srbijo leta 1941 praktično zapustili. Vojaške operacije prodora v Srbijo so se začele že konec aprila 1944, julija so v južno Srbijo odšli vodilni srbski kadri, da bi pripravili hiter prodor proti severu in okrepili tamkajšnje partizanske enote. Julija je Tito prosil Stalina za pomoč v Srbiji, češ da Britanci podpirajo kraljeve pristaše in četnike, zato na njih ne more računati, od čimprejšnje rešitve vprašanja Srbije pa je odvisna bodočnost revolucije v Jugoslaviji – najbolj bi mu ustrezalo, če bi RA prodrla preko Krpatov in Romunije proti jugu. Znova ga je zaprosil tudi za pomoč v oborožitvi in predlagal, da bi se kmalu osebno sestala, ne-

³² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 214.

³³ D. Biber, Tito–Churchill, str. 291 in 301.

³⁴ Ibidem, str. 298–299.

kako v začetku avgusta, vsekakor pa preden bi prišlo do mirovnih pogajanj z Romunijo.³⁵ Vprašanje Srbije je bilo torej političnega pomena za celotno NOG in vodstvo NOG je vedelo, da ne zadostuje le vojaška zmaga, temveč da mora doseči tudi politično zmago v Srbiji sami, to je zmago proti četnikom, nedičevcem in ljotičevcem, ki so pa prav med partizansko ofenzivo začeli v Srbiji prisilno mobilizirati, manj uspešno na vasi, uspešneje pa v mestih.³⁶ Propagirali so proti sporazumu Tito-Šubašić, Šubašićevi vladi in širili parole, da rešujejo srbstvo. To njihovo početje in mobilizacija, ki so jo izvajali do zadnjih dni, je močno skrbela vodstvo NOG, čeprav so tudi četniki po sporazumu prestopali k partizanom in se odzivali na Titovo amnestijo in kljub temu, da so se Nedičeve enote v začetku septembra že začele umikati proti Avstriji. V Srbiji pa je ostal Mihailović in vodstvo NOG se je balo, da lahko pride še do njegove razglasitve vstaje proti Nemcem in zahtevka po zavezniški pomoči.

Zato vodstvo NOG ni ničesar prepuščalo naključju. Vrhovni štab je poskrbel za dobre zveze med osvobojenim ozemljem v južni Srbiji in Visom, pazljivo in sistematično je izbiral preverjene srbske kadre, zlasti partije, in jih nato z Visa in iz Barija pošiljal v Srbijo. 11. julija je v Srbijo poslal novega komandanta srbskega GŠ Kočo Popovića, za njim pa še vrsto drugih. Že julija so, kljub ofenzivi, začeli na osvobojenim ozemlju v Srbiji intenzivno politično delati, prirejati partijske sestanke, postavljati NOO in odbore fronte ter mobilizirati. Direktiva CK KPJ je bila, naj vodijo široko akcijo za politično enotnost, naj združijo vso oblast v novih organih oblasti, naj čimbolj aktivirajo tisk in propagando, v fronto pa naj pritegnejo pripadnike različnih političnih smeri. Rezultat je med drugim bil tudi ta, da se je sredi julija za odhod na osvobojeno ozemlje začel znova zanimati tudi dr. Dragoljub Jovanović, predsednik Narodne seljačke stranke.³⁷

Sredi avgusta se je začela znotraj Srbije prava politična bitka, ki ni bila kmalu končana, saj se je Žujović, sekretar PK KPJ za Srbijo, konec septembra še vedno bal splošne četniške vstaje.³⁸ Po

³⁵ Ibidem, str. 210.

³⁶ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 122–123, 485/op.

172.

³⁷ Ibidem, knj. 18, str. 286–288, 332.

³⁸ Ibidem, knj. 19, str. 379 in 122.

takratnih partijskih ocenah je imel Ljotić za seboj še vedno del intelektualcev in kmetov, visoke uslužbenke in trgovce, vsega skupaj 5 dobrovoljskih odredov z okoli 8000 ljudmi in 17 000 žandarjev. Večina pa je sledila Draži, ki naj bi imel pod sabo 30 000 ljudi, kar je bila realna ocena.³⁹ Zato je Tito ukazal vojaškim enotam v Srbiji, naj bo najvažnejša naloga partizanske vojske likvidacija četnikov Draže Mihailovića, nedičevcev in njihovih ustanov, predvsem pa morajo preprečiti Mihailovićevo mobilizacijo ter poloviti vaše starešine, ki so njegovo glavno oporišče.⁴⁰

V tem začetnem obdobju vrnitve partizanov v Srbijo so se pokazale tudi prve razlike med centralnim komitejem KPJ in pokrajinskim komitejem KPJ za Srbijo v oceni bodoče vloge Srbije v Jugoslaviji. Navzven je bilo videti kot spor o taktiki političnega boja v Srbiji. Sekretar pokrajinskega komiteja KPJ za Srbijo Blagoje Nešković je že julija zagovarjal čimprejšnjo ustanovitev samostojne srbske partijske organizacije, tj. KP Srbije, kar sta Slovenija in Hrvaška imeli že pred vojno. Toda CK KPJ v tistih pogojih ni želel načenjati vprašanja bodočega položaja Vojvodine, Kosova in Sandžaka, ali, bolje rečeno CK, se je bal obnove srbskih hegemonističnih tendenc (tudi znotraj KP, zaradi takratnih srbskih programskih dokumentov), zato se je zgovarjal, da morajo v Srbiji najprej sklicati antifašistično skupščino.⁴¹

Ker pogojev za regularen sklic skupščine ni bilo (na osvobojeno ozemlje še niso prišle pomembne osebnosti, ki naj bi sodelovale v skupščini, ni bilo mogoče zbrati delegatov iz neosvobojenih delov Srbije ipd.), je Nešković predlagal takojšnji prodor v Šumadijo, da bi zbrali potrebne delegate, delegate za zasedena ozemlja pa bi nadomestili kar s posamezniki iz teh krajev, ki so bili v vojaških enotah. Sestavo skupščine bi izpopolnili kasneje, na drugem zasedanju. Na njegovo pobudo so v začetku septembra tudi začeli priprave za sklic skupščine, ki naj bi se sestala že 10. septembra. Ko je Tito zvedel za to, je v Srbijo poslal Sretena Žujovića, ki je popolnoma drugače ocenil položaj, tako da je Tito sklenil, da bi

³⁹ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, Dosje 4/1-a, september 1944. Novembra so četniki v poročilih Britancem svoje sile ocenjevali na 50–57 000 ljudi, Tomašević pa jih ocenjuje na 30–40 000 (J. Tomašević, Četnici u drugom svetskom ratu, str. 366).

⁴⁰ Tito, Zbrana dela, knj. 23, str. 56.

⁴¹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 288 in 333.

takšna skupščina lahko bolj škodovala kot koristila,⁴² in ker se je bližala osvoboditev Beograda, so skupščino prestavili na čas po osvoboditvi.

Skratka, videti je, da se je CK KPJ odločno postavil proti srbskim hegemonističnim tendencam. Besedo hegemonija je v tem primeru sam uporabil nekoliko kasneje, ko je februarja 1945 ugotavljal, da so te tendence v Srbiji še vedno močno prisotne.⁴³

Že takrat je bilo videti, da bo sporen status območij, ki jih je Srbija imela za svoje. Bodočnost Sandžaka so načeli Črnogorci že spomladi 1944, podvomili so v smiselno njegovega obstoja in spraševali CK KP, kaj namerava. Centralni komite pa je ravnal po svoje. Tako je Ranković 18. septembra pisal pokrajinskemu komiteju KP Vojvodine, naj čimprej skliče antifašistično skupščino narodne osvoboditve Vojvodine in naj odloke svoje skupščine napišejo po vzoru Zavnoha in Zavnobiha, le vprašanja državnopravnega položaja Vojvodine naj ne poudarjajo preveč, ker bo o tem odločalo ljudstvo po osvoboditvi. Govoriti pa morajo o avtonomiji Vojvodine v federativni Jugoslaviji in ustanoviti lastno frontno organizacijo.⁴⁴

Resnično sporni pa so bili poleti 1944 programski dokumenti za ustanovitev srbske fronte (načrt programa in načrt pravilnika o ustroju NOF Srbije), ki so jih pripravili v Srbiji. Temeljne opredelitve so bile običajne: osvoboditev kot glavni cilj, moralnopolitična enotnost srbskega naroda v NOF, bratstvo in enotnost med narodi, spoštovanje odlokov Avnoja, dolžnost vsakega člana NOF Srbije je biti v NOV ali ji pomagati, biti za ljudsko oblast itd.⁴⁵ Toda v organizacijski shemi fronte ni bilo sledu o vojvodinski ali kateri drugi podorganizaciji fronte v Srbiji. Povrh tega je 1. septembra PK KPJ za Srbijo izdal še okrožnico o političnih razmerah v Srbiji, v kateri je CK KPJ našel vrsto napačnih političnih ocen, ki so nastale iz hegemonistične podstave, npr. o ključni vlogi Srbije v Jugoslaviji, ki naj bi bila najodločilnejša za bodočnost drugih narodov Jugoslavije. CK KPJ je te teze zavrnil z ugotovitvijo, da je pomen Srbije le ta, ker se je tam zbrala centralna reakcionarna skupina v Jugoslaviji,

⁴² Ibidem, knj. 19, str. 122, 254, 308, 310–311, 323, 501.

⁴³ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 7. 3. 1945.

⁴⁴ D. Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB, Borec XLIII/ 1, 2, 3, str. 430.

⁴⁵ Ibidem, knj. 19, str. 124–126.

ki jo podpirajo reakcionarni krogi VB in ZDA ter nemški okupator, ne pa, da si je Srbija priborila ‚vodilno vlogo‘, ker osvobaja ostale jugoslovanske narode: Makedonce, Črnogorce ipd.⁴⁶

Kardelj je to okrožnico razumel kot nacionalistični odklon in opozoril pokrajinski komite na slabosti srbske partije (vezala se je zgolj na vojsko, kateri je nekje primanjkovalo kadrov, ponekod partijskih organizacij sploh ni bilo, drugod pa so enostavno prevzele vlogo in delo oblastnih organov) in na posledice, ki jih lahko imajo te slabosti, to je, da se bodo v srbsko fronto vrinili četniki. Nasprotno je tudi, da bi v fronto vstopila celotna stranka Dragoljuba Jovanovića.⁴⁷

Zamisli o vodilni vlogi Srbije so bile namreč še bolj izrazite v nekaterih drugih predvojnih srbskih strankah, ki so bile leta 1944 v Srbiji še zelo vplivne in so se zanašale na znano dejstvo, da Srbija ni bila pretirano naklonjena partizanskemu gibanju. Ti isti posamezniki iz predvojnih strank, ki so pristali na avnojske sklepe, so ta svoj pristanek tolmačili kot velikodušnost, ki jo Srbi kot državotvorni narod in prvi, ki se je uprl okupatorju, ponujajo ostalim narodom zato, da bi bili ti pripravljeni ostati v Jugoslaviji.

Medtem se je v začetku septembra 1944 pod imenom *Ratweek* pričela skupna vojaška ofenziva zavezniškega poveljstva v Italiji in jugoslovanske NOVJ. Septembra so se enote RA že borile na jugoslovanskih tleh in 11. oktobra so se začele skupne operacije NOVJ in Rdeče armade proti Beogradu. Četniške enote so se z Nemci umikale pred NOV in sredi oktobra so Mihailovičeve enote začele zapuščati ozemlje Srbije, sprva proti Sandžaku, nato proti vzhodni Bosni. Glavni problem znotraj Srbije ni bila več vojaška likvidacija četništva, ampak politična bitka za premagovanje četniškega gibanja in njegovih simpatizerjev.

Poročila zavezniških misij, ki so spremljale operacijo v Srbiji, so postopoma spodbijala britanske bojazni o usodi četnikov. Po končani operaciji *Ratweek* je Harold Macmillan (predstavnik britanske vlade, uradno minister rezident v Sredozemlju) 25. septembra po zbranih poročilih ocenil, da bi težko dokazali, »da so partizani napadali četnike ali druge, ki niso bili aktivno povezani z Nemci, ali ki Nemcem niso pomagali pri njihovih operacijah.«⁴⁸

⁴⁶ Ibidem, knj. 19, str. 411–415.

⁴⁷ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, dosje 4/1-b, zapis iz oktobra 1944.

⁴⁸ Ibidem, str. 325, 334.

Temu je sledila izčrpna analiza vojaškega in političnega položaja v Srbiji, ki jo je pripravil Fitzroy Maclean, vodja britanske misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ, po potovanju po osvobojenih krajih. Poročal je, da je prebivalstvo skrajno prijateljsko naravnano do partizanov, da so hitri partizanski uspehi do konca zmanjšali možnost državljanske vojne, da se nedičevci in mihailovičevci v večjem številu priključujejo partizanom, ki jih lepo sprejemajo z zmernostjo in nenasilnostjo. Da partizani Srbom ne vsiljujejo ekstremističnih doktrin in ustanov, manj kot drugje razkazujejo rdečo zvezdo, srp in kladivo in se izogibajo spornim vprašanjem. Predvideval je sicer, da bo ta začasna enotnost izginila brž, ko bodo končani boji za osvoboditev. Kasneje je iz osvobojenega Beograda poročal, da je nekaj časa še trajala.⁴⁹

Makedonija

V Srbiji so torej politična vprašanja, kot so način oblikovanja ljudske fronte in vprašanje statusa Vojvodine, Kosova in Sandžaka odložili na čas po osvoboditvi Beograda, nova partizanska oblast pa je previdno prevzemala vajeti. V Črni gori, kjer je bilo konec poletja 1944 najpomembnejše politično vprašanje še vedno četništvo, sta bili prisotni dve že tradicionalni rešitvi nacionalnega vprašanja – federalistična in srbska. Zaradi strahu, da ne bi prišlo do tehtanja med obema, se je antifašistični svet Črne gore in Boke (ustanovljen je bil 15. in 16. novembra 1943) že 15. julija 1944 enostavno preimenoval v skupščino kot najvišje zakonodajno in predstavniško telo federalne enote.⁵⁰ Vprašanje teritorialne opredelitve Boke Kotorske so pustili za kasneje, ko se bo Boka sama odločila ali za Črno goro ali za BiH.⁵¹

Bosna in Hercegovina je z drugim zasedanjem Avnoja dobila status federalne enote in ni bilo videti, da bi se tam odpirala kaka nacionalna vprašanja, ker je imela zapleteno nacionalno sestavo in krvave izkušnje od leta 1941 naprej. Prav je politika bratstva in enotnosti je pomenila edini možen način soobstanka njenih narodov (prav od tam je ta model tudi izviral) in leta 1944 je kazalo,

⁴⁹ Ibidem, str. 329–330.

⁵⁰ S. Nešović, op. cit., str. 447.

⁵¹ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, razgovor E. Kardelja z A. Mugošo 10. decembra 1944.

da so politične razmere stabilne, razen negotovosti okoli muslimanskega Sandžaka. To potrjuje tudi pismo Đure Pucarja, ki je v začetku septembra sporočil, da sta politična in vojna situacija v Bosni zelo dobri in da se tudi hrvaški domobranci v zelo velikem številu odzivajo na Titovo avgustovsko amnestijo in se predajajo partizanom.

V Makedoniji pa je rešitev nacionalnega vprašanja pomenila enega ključnih političnih problemov, podobno kot bitka za Srbijo. Vprašanje bodočnosti makedonskega naroda je bilo že pred drugo svetovno vojno predmet različnih razprav, manipulacij, diplomatskih in podtalnih delovanj – ostalo je nerešeno in odprto za obdobje bodočih novih razmer na Balkanu, saj je šlo v resnici za balkansko in ne samo jugoslovansko vprašanje. Po ocenah, s katerimi je razpolagala KPJ, je proti koncu vojne v jugoslovanskem delu Makedonije živelo 1 600 000 Makedoncev, v Bolgariji 450–500 000 (ter 300 000 ubežnikov iz Makedonije) in v grški Makedoniji 120–300 000.⁵²

Razkosanje Jugoslavije in vkorakanje Bolgarov v Makedonijo leta 1941 je ponovno odprlo vprašanje pripadnosti Makedonije in pripeljalo do konfliktne situacije med balkanskimi komunističnimi partijami. Oživila je zavest o samostojni Makedoniji, ki jo je v tridesetih letih potisnil v ozadje naraščajoči fašizem. Samostojno Makedonijo v sklopu balkanske federacije sta svoje čase že zagovarjali Kominterni in Balkanska komunistična federacija. Temu je bila že od prej najbolj naklonjena KP Bolgarije, ki je računala s svojo premočjo v tej kombinaciji. Po britanskih ocenah je Kominterni prav Bolgariji nameravala nameniti glavno vlogo na tem prostoru.⁵³

Grška KP se je že pred vojno upirala tej rešitvi, saj ji je, če ne drugega, prinašala veliko nejevolje med lastnim članstvom. Jugoslovanska KP se o tem v tridesetih letih ni javno opredeljevala. Bolgarski komunisti so leta 1940 sicer pritrdili boju Makedoncev za avtonomijo, povezovanju tega boja z bojem KP jugoslovanskih narodov, kakor tudi njihovemu namenu, da bi priključili še ostale dele makedonskega naroda. Vendar je bilo to le načelno, saj so že naslednje leto prišli navkriž s KPJ tako glede vprašanja, ali gre začeti vstajo, kot glede Makedonije. Zaradi bolgarske okupacije je bolgar-

⁵² ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja; prim. E. Barker, Macedonia, str. 12.

⁵³ E. Barker, Britanska politika na Balkanu... , str. 180.

ska KP smatrala, da ji je Makedonija podrejena tudi partijsko, česar ni spremenilo niti posredovanje Kominterne. Šatorov je po vrnitvi v Makedonijo leta 1941 obujal koncept 'sovjetske Makedonije'.⁵⁴

Ker pa si je KPJ z osvobodilnim bojem pridobila ugled tudi med grškimi komunisti, je kazalo, da bo obveljala usmeritev KPJ, dokler septembra 1944 Bolgarija ni prestopila na stran zaveznikov. Takrat se je ponovno odprlo vprašanje Makedonije. Vodstvo NOG Jugoslavije je na Avnoju sklenilo, da ima Makedonija pravico do samoodločbe in avtonomije, ni pa se opredelilo o priključitvi Egejske in Pirinske Makedonije k bodoči federalni enoti. Vso vojno je nasprotovalo geslom bolgarske KP o svobodni in neodvisni Makedoniji ali geslu Otečestvene fronte 'Makedonija Makedoncem' (npr. iz decembra 1943). Tito je zato julija 1944 protestiral pri Georgiju Dimitrovu (ki je v Moskvi po razpustu Kominterne maja 1943 koordiniral delo med NO – gibanji in KP), ker je KPБ ovirala ljudsko vstajo v Makedoniji in podpirala njeno okupacijo. Dimitrov je odgovoril, da je bolgarski partiji dal navodilo, naj z vsemi močmi podpira makedonsko politiko nove Jugoslavije in naj se izogiba kakršnihkoli sporov o teritorialnih vprašanjih in bodočih mejah.⁵⁵

Še pred prvim zasedanjem Asnoma se je 24. junija 1944 sestal Nkoj in sprejel splošne politične usmeritve bodočega Asnoma, in sicer, da vodi pot do samoodločbe vseh Makedoncev le skozi antifašistični boj in da tudi Makedonci zunaj meja stare Jugoslavije lahko postavijo zahtevo po nacionalni samoodločbi (to bi podprli tudi Makedonci v Jugoslaviji), da pa je še prezgodaj postavljati nacionalne zahteve, saj bi to zaviralo enotnost v boju.⁵⁶

Ta načelna stališča pa niso končala nesoglasij, saj so npr. bolgarski ilindenci še septembra 1944 izdali proglas o zedinjeni neodvisni Makedoniji, ki je ugodno odmeval med bolgarskimi komunisti, makedonski komite pa ga je imel za *reakcionarni poskus* razbijanja jugoslovansko-bolgarskega zблиževanja in priključitve Pirinske Makedonije k Makedoniji.⁵⁷ Zato je makedonski komite zahteval od centralnega komiteja KPJ, naj se dogovori z bolgarsko komunistično partijo o vprašanju Pirinske Makedonije in naj v Bolgarijo

⁵⁴ E. Barker, Macedonia, str. 85–87.

⁵⁵ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 203 in 351.

⁵⁶ Tito, Zbrana dela, knj. 20, str. 142.

⁵⁷ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, poročilo Ljupča Arsova o seji centralnega komiteja KP Makedonije 1. 10. 1944, dat. 4. 10. 1944.

pošlje enega ali dva tovariša, ki bi v Pirinski Makedoniji izvajala usmeritev KPJ.⁵⁸

Konec septembra 1944 je Svetozar Vukmanović-Tempo, pooblaščenec CK KPJ za Makedonijo, poročal z obiska v Sofiji, da so Makedonci v Bolgariji in vse bolgarske stranke v Otečestveni fronti, razen KPB, naklonjene združitvi Makedonije in da je zato politično pritisnil na KPB, ki je nato pristala na vse.⁵⁹ Oktobra so njegova poročila pokazala, da so jugoslovanski komunisti kontrolirali vodilne osebnosti v osvobodilnem gibanju bolgarske Makedonije, ki so pripravljale svoj NO – komite in propagirale priključitev k Makedoniji.

Vprašanje Makedonije je vplivalo tudi na stike z grškim osvobodilnim gibanjem in KP Grčije, ki pa je to vprašanje vsa leta potiskala v ozadje. Po posredovanju Tempa pri grški KP so znotraj ELAS ustanovili makedonsko OF in makedonske enote. Tempo je nekajkrat poskusil mobilizirati makedonsko prebivalstvo na grškem ozemlju, kar mu je toliko uspelo, da je pokvarilo dobre odnose med jugoslovansko in grško KP in v drugi polovici leta 1944 izzvalo nesporazume.⁶⁰ Egejski Makedonci so sredi leta 1944 obtoževali Grke, da jim prepovedujejo formiranje makedonskih partizanskih odredov, uporabo njihovega jezika in jih ne priznavajo kot manjšino. Tito je v že omenjenem pismu Dimitrovu poročal, da je poskušal zgladiti ta spor tako na makedonski strani kot pri Grkih,⁶¹ vendar Tempova poročila kažejo, da Grki še naprej niso dovolili makedonskih enot in so izvajali represalije nad makedonskim prebivalstvom. Zato so se Makedonci izseljevali in množično vstopali v jugoslovanske partizanske vrste. Sledile so še hujše represalije,⁶² tako da razmere v oktobru niso bile nič boljše, Grki so razformirali makedonsko NOF, prepovedali uporabo makedonskega jezika ipd. K vodstvu NOG v Jugoslaviji so prihajale delegacije iz Egejske Makedonije in prosile za zedinjenje Makedonije.

Medtem pa se je vodstvo NOG premislilo glede združitve

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 24 in 156.

⁶⁰ E. Barker, Britanska politika na Balkanu. . . , str. 190.

⁶¹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 203.

⁶² Ibidem, knj. 18, str. 382, in knj. 19, str. 15. Predstavniki NOG so kasneje v pregovorih z Grki pristali na to, da se ti Makedonce vrnejo, toda pod pogojem, da nad njimi ne bo represalij. (Ibidem, knj. 19, str. 469.)

Makedoncev in sklenilo, da se v notranje zadeve Grčije ne bo vmešavalo. Ko je Tempo predlagal, naj se zaradi represalij v Grčijo pošljejo jugoslovanske enote, je dobil 5. oktobra navodilo, da se to ne bo zgodilo, da pa bodo na osnovi njegovih podatkov protestirali pri Grkih.⁶³ Na razširjeni seji politbiroja CK KPJ 15. novembra 1944 je Tito poročal, da je dal izjavo, da jugoslovansko NOG nima pretenzij na grško Makedonijo, da bo bolgarska Makedonija priključena k jugoslovanski, Grčije pa nimajo namena razdeliti.⁶⁴

Zakaj je do te spremembe stališča prišlo, še ni dokončno znano, ker ni znana ne vsebina Titovih razgovorov v Moskvi septembra 1944 ne sporazum iz Craiove z Bolgari 5. oktobra. Dejstvo pa je, da sta prav medtem Churchill in Stalin sprejela *dogovor o odstotkih*, kar nam da misliti, da sta se Tito in Stalin držala dogovora o Grčiji. Možno pa je tudi, da vodstvo NOG jeseni 1944 ni želelo sporov glede Makedonije zaradi lastnih čedalje slabših odnosov z zahodnimi zavezniki. Tito je okaral Tempa prav zaradi njegove nediplomacije, Kardelj pa je 1. oktobra pisal v Slovenijo o težavah z Grki, »zlasti v vprašanju Makedonije, dasi jim mi tega vprašanja sploh nismo postavljali.«⁶⁵ Vodstvo NOG se je očitno dobro zavedalo, da ne bolgarski ne grški komunisti ne bodo zlahka pristali na pobude o združitvi Makedonije znotraj Jugoslavije. Poleg tega se je KPJ to zdelo manj pereče zaradi pogovorov o balkanski federaciji, ki so že tekli, in zato, ker je konec koncev šlo za odnose z bratskimi partijami, kar je bilo po mnenju KPJ zagotovilo za demokratično bodočnost (računala je z revolucijo v Grčiji) in je bilo čisto nekaj drugega kot odnosi s kapitalističnimi sosedi.

Hrvaška

Integracijska politika vodstva osvobodilnega gibanja oziroma KPJ jeseni 1944 pa je imela v primerih Slovenije in Hrvaške čisto drugačne posledice. Slovenija in Hrvaška sta se 1944. v mnogočem že vedli kot suvereni državi. Dokaz za to ni bil samo način vodenja osvobodilnega boja, temveč tudi oblikovanje sistema državnih organov in njuno prizadevanje na področju zakonodaje. Vse to je bilo opazno že leta 1943 po prvem in drugem zasedanju Zavnoha

⁶³ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 218.

⁶⁴ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 125.

⁶⁵ Ibidem, knj. 20, str. 163.

ter kočevskem zboru, zlasti pa po zasedanju SNOS v Črnomlju februarja 1944 in Zavnoha v Topuskem maja 1944. V Sloveniji se je začelo temeljito, usklajeno in stalno delovanje organov oblasti na vseh ravneh, zaenkrat na osvobojenem ozemlju. Zavnoh, ki je konceptualno včasih celo prednjačil pred slovenskim zakonskim reguliranjem novih odnosov, pa je imel zaradi zapletenih vojaških situacij bolj neurejene razmere in manj možnosti izvajanja oblasti na nižji stopnji.

Vendar sta se v obeh primerih normativna ureditev in njena izvedba dokaj skladno razvijali na različnih področjih – od volitev organov ljudske oblasti do zdravstva, prehrane, šolstva itd. Predvsem gre pri obeh opozoriti na to, da so vse rešitve nastajale in se uresničevale na podlagi konceptualno premišljenih in nato sankcioniranih predpisov. Nekaj teh predpisov je bilo v neskladju z taktiko CK KPJ in Nkoja, drugi so prehitevali načrtani razvoj, tretji pa so bili popolnoma samostojne rešitve.

Moša Pijade je že aprila 1944 opazil, da bolj ko se razvija državna oblast po drugem zasedanju Avnoja, manj je tesnih povezav med Avnojem in federalnimi sveti ter da bi morale pokrajine, ki ta razvoj prehitevajo, upočasniti svoj razvoj zaradi celote in se z njo tesneje povezati. Kot primer je navedel Slovenijo, kjer nastaja vrsta zakonov, ki bi morali imeti osnove v zakonih DFJ, veljavnih za vso državo, kot npr. zakon o NOO, o volitvah, o komisiji za ugotavljanje zločinov itd.⁶⁶

Pijadejeve ugotovitve seveda niso zajele celote tega pojava. Andrija Hebrang npr. je na zasedanju Zavnoha v Plaškem oktobra 1944 anticipiral tudi bodoče odnose v federaciji. Na primeru bodočih odnosov med Srbi in Hrvati na Hrvaškem je razlagal, da mora DFJ temeljiti na federativnem principu, govoril je o bodočih federativnih republikah in o reševanju manjšinskega vprašanja. CK KPJ je posebej zbadlo to, da so Hrvati v Plaškem odkrito nastopili proti kralju in vladi v Londonu, se opredelili za republiko in proglasili priključitev Istre in Hrvaškega primorja k Hrvaški, za kar naj bi bila pristojna samo Jugoslavija. Za tako prehitevanje sklepov Avnoja so bili deležni kritike, dr. Ivan Ribar, predsednik Avnoja, pa se je pritožil Titu, da Zavnoh ne bi smel sam reševati vprašanja Srbov na Hrvaškem.⁶⁷

⁶⁶ B. Petranović in M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, 2. del, str. 20–21.

⁶⁷ J. Pleterski, *Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj*, str. 15–17.

Preden pa se pomudimo pri razpletu tega spora, moramo opozoriti na zelo zapletene politične razmere na Hrvaškem. Pri sprejemanju katerekoli politične odločitve so na Hrvaškem morali upoštevati troje: ozirati se na skaljene mednacionalne odnose, ki jih je povzročila ustaška politika do Srbov, in na politične implikacije obstoja samostojne države NDH; politične razmere v posameznih hrvaških pokrajinah so se med seboj močno razlikovale; KPJ se je morala še posebej ozirati na še vedno močno Hrvatsko seljačko stranko (HSS), ki je kljub razcepom obdržala svojo organizacijo in vpliv iz predvojnega časa. Del njenega vodstva se je odločil za politiko čakanja, del je postopoma in na različne načine prehajal k NOG, del pa je sodeloval z režimom NDH. Tisti del stranke, ki je vodil politiko čakanja, se je nameraval nasloniti na Zahod, predvsem VB, in je čakal na zavezniško izkrcanje na Jadranu; hrvaške domobrane so imeli za svojo vojsko. Ta politika je bila nevarna za NOG, ki se je bal sodelovanja HSS z zahodnimi zavezniki in tudi možnosti povezovanja HSS z ustaštvom proti NOG. Zato je vodstvo NOG nasprotovalo in obsojalo politiko tega dela stranke HSS, še zlasti pa vodjo dr. Vladka Mačka, in skušalo razbiti ta del stranke tako, da bi sprožilo razdor v njenem vodstvu in s tem tudi razkroj HSS.⁶⁸

Kardelj je februarja 1944 pisal Titu, da morajo pri ustanavljanju fronte na Hrvaškem posebej upoštevati HSS. Zato so vabili prvake HSS na osvobojeno ozemlje, tako da so na 2. zasedanju Zavnoha v Plaškem že sodelovali predstavniki HSS (Božidar Magovac in Frane Frol). Magovac je nato postal podpredsednik Avnoja in bil urednik glasila pripadnikov HSS na osvobojenem ozemlju *Slobodni dom*, dokler ga niso konec avgusta 1944 odstavili in zaprli zaradi stališča, naj bo fronta koalicija strank in zaradi odklanjanja obsodbe Mačkove politike. V Avnoju so ga zamenjali z ing. Franjem Gažijem. Frol pa je na osvobojenem ozemlju postal poverjenik Nkoja in minister v vladi DFJ.⁶⁹

Tudi del politikov HSS v Londonu se je spomladi 1944 opredelil za sodelovanje v demokratski skupini politikov, ki je nastala kot opozicija velikosrbski politiki jugoslovanske kraljeve vlade. Še pred imenovanjem Šubašića za predsednika kraljeve vlade sta

⁶⁸ Več o tem L. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 1, str. 276–306.

⁶⁹ Več o tem F. Jelić-Butić, *HSS*, str. 261, in D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, str. 264.

se vodja HSS v emigraciji dr. Juraj Krnjević in vodja srbskih demokratov dr. Milan Grol po dolgem preudarjanju sporazumela o ključnem spornem vprašanju: o razmejitvi med Hrvaško in Srbijo; Grol je to prepustil Krnjeviću. V emigraciji je začel krog (koalicija), ki je bil za demokratsko Jugoslavijo, v katerega se je vključil del srbskih radikalov, srbskih demokratov, nekaj mačkovcev in SLS in ga je Smodlaka aprila 1944 ocenil kot bolj nevarnega NOG od vladnega velikosrbskega kroga Purić- Fotić.⁷⁰

NOG na Hrvaškem je bil torej prisiljen ozirati se na vpliv HSS, da bi mobiliziral Hrvate sebi v prid. Potrebno je bilo pridobivati tudi hrvaško prebivalstvo in mu dokazati, da se ne bosta ponovila centralizem in srbska hegemonija. Zaradi tega so poudarjali tudi hrvatstvo in ga uravnavali s priznanjem nacionalnih pravic Srbov na Hrvaškem in njihovih zaslug za vstajo 1941. Šele z upoštevanjem vseh teh elementov je mogoče analizirati politiko hrvaškega vodstva NOG ali KPH leta 1944 in kasneje. Najbolje se je ta odnos sil kazal v kadrovske zasedbi vodstva izvršnega odbora Zavnoha, izvoljenega v Plaškem oktobra 1943. Predsednik IO je bil književnik Vladimir Nazor, podpredsedniki pa: A. Hebrang, sekretar KPH in nameščenec iz Zagreba, dr. Rade Pribičević, odvetnik iz Petrinje in nekdanji član GO Srpske demokratske stranke, ter Filip Lakuš, posestnik iz Sesvetov in član GO HSS. Videti je, da je prav politično in nacionalno zastopstvo vzrok za nesporazume med vodstvi KPH in KPJ v ocenah političnih razmer in taktike na Hrvaškem. Več momentov, med drugim tudi tisti, ki smo jih navajali pri analizi razvoja pravnega reda, nas vodi do sklepa, da Hebrang ni bil edini, ki je zagovarjal nacionalni in koalicijski koncept politike na Hrvaškem. O njegovi nedvomno eksponirani osebnosti je bilo veliko napisano, sin premiera Churchilla Randolph, ki se je z njim srečeval na osvojenem ozemlju, je aprila zapisal, da je najpomembnejša osebnost v Jugoslaviji poleg Tita, odločen in strog.⁷¹

Kritike na račun hrvaškega vodstva leta 1943 so bile sorazmerno razumljive in logične, če zanje sprejmemo interpretacijo, da je v bistvu šlo na eni strani za Hebrangovo politiko strpnosti nasproti *levemu ekskluzivizmu* jugoslovanskega vodstva NOG. To je Hebranga sčasoma pripeljalo v konflikt s politbirojem CK KPJ.⁷²

⁷⁰ J. Smodlaka, Partizanski dnevnik, str. 104.

⁷¹ D. Biber, Tito–Churchill, str. 133.

⁷² I. Banac, With Stalin against Tito, str. 86/87.

Politbiro CK KPJ je na seji 16.–18. oktobra 1943 ocenil, da je CK KPH pravilno reševal svoje naloge, le da je v vodstvu CK KPH znati odstopanje od linije CK KPJ glede nacionalnega vprašanja. Pri ugotavljanju napačne hrvaške politike je bila vedno mišljena politika Hrvatov do Srbov na Hrvaškem, čeprav so Srbi na Hrvaškem ravno ta čas dobili od NOG marsikatero lastno ustanovo (glasilo, klub poslancev, uvedba cirilice) prav na Hebrangovo pobudo, prepovedani pa so bili tudi NDH-jevski diskriminacijski odloki.⁷³

Dejanski ugovor, ki ga je imel center na politiko vodstva Hrvaške in Slovenije, pa je veljal predvsem temu, da sta obe vodstvi doma po svojem ugledu daleč prekašali in slabili centralno vodstvo. To so ugotovili že na 2. zasedanju Avnoja na osnovi obiskov, ki so jih opravili člani CK KPJ in VŠ po Jugoslaviji. Zato obsodbe politike slovenskega in hrvaškega vodstva in njihovih posameznih potez, ki so sledile leta 1944, postanejo logične, če jih gledamo skozi prizmo stališča CK KPJ, da je njegova avtoriteta ogrožena. Glede na dostopne vire je videti, da je šlo za ključno vprašanje, kje so meje politične in zakonodajne samostojnosti federalnih enot. Da je pri tem politbiro CK KPJ odločno uveljavil svoje prvenstvo in avtoriteto po vsej državi v enaki meri in popolnoma, nas dodatno prepriča še dejstvo, da sta bila obenem deležna enake kritike tako hrvaško kot slovensko vodstvo.

Že marca 1944 se je Andrija Hebrang v pismu centralnemu komiteju KPJ pritožil zaradi telegrama, v katerem je CK KPJ grozil z ostrimi ukrepi proti sabotaži, zaradi katere že mesec in pol ni tekla pravilna izmenjava tiska in pošte. Odgovor CK KPJ 31. marca je bil očitek Hebrangu, da govori v tonu, ki ni primeren za kontaktiranje med višjimi in nižjimi partijskimi forumi.⁷⁴

Dopisa že kažeta na zaostrene tone med obema centralnima komitejema, kmalu pa so stvari postale še resnejše. Hebrang je sredi marca spraševal CK KPJ, če resnično nameravajo preimenovati glavni štab Hrvaške v GŠ NOVJ za Hrvaško, kar mu je povedal Bakarić. Ali je centralno vodstvo že takrat hotelo storiti tisto, kar je storilo 1945, ko je ukinilo GŠ, ne vemo. Hebrang je to ocenil kot degradacijo hrvaškega štaba in njegovo podreditev vrhovnemu štabu. Menil je, da je preuranjeno – ker se Hrvati še niso množično vključili v odpor, ker je Mačkov vpliv še premočan, Zavnoh še ni

⁷³ Zavnoh/1944/3, str. 100, 260, 268.

⁷⁴ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 16, str. 350, 448–449.

prerasel v parlament in vlado – ukinjati nacionalno obeležje vojske; to bi zavrlo mobilizacijo in šlo v prid mačkovcem, ki naznanjajo svoje hrvaške enote.⁷⁵

Hebrang torej ni nasprotoval ukrepu, imel ga je le za taktično preuranjenega. Kmalu za tem je Hebrang na tretjem zasedanju Zavnoha (8. in 9. maja 1944) v političnem poročilu javno zatrdil, da NOG ni boj za komunizem in da so sklepi Avnoja in Zavnoha o ureditvi združene Hrvaške vzor svobodnjaške, ljudske demokracije in nacionalne enakopravnosti.⁷⁶ Na žalost so bila to stališča, ki jih je vodstvo NOG taktično uporabljalo šele po podpisu sporazuma s Šubašićem. Tito je že aprila očital hrvaškemu vodstvu, da nima pravilnega odnosa do Jugoslavije in poklical Hebranga, M. Belinića in P. Gregorića na zagovor v Drvar. Šlo je za parolo, v kateri naj bi preveč poveličevali hrvaško, slovensko in srbsko federalno enoto in premalo Jugoslavijo ter druge jugoslovanske narode.⁷⁷

Zavnoh je v svojih resolucijah res močno poudarjal samoodločbo hrvaškega naroda in hrvaško državnost, vendar pa povsod najdemo tudi opredelitev za združitev v novo, federativno, demokratično državo, skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi z direktno omembo Jugoslavije. Da pa tudi siceršnja intonacija tretjega zasedanja Zavnoha ni bila pogodu politbiroju CK KPJ, kaže Kardeljevo pismo v Slovenijo, v katerem Slovencem očita, zakaj so radiu Slobodna Jugoslavija poslali v objavo sklepe hrvaškega zasedanja, »*kajti mi se ne strinjamo v vseh stvareh z njimi.*«⁷⁸

Dalmacija

Kako različne so si bile razlage političnih razmer na Hrvaškem med CK KPH in CK KPJ, je pokazal tudi spor, ki se je tačas vnel okoli Dalmacije. Že spomladi 1944 je med vodstvom hrvaške partije in oblastnim komitejem KPJ za Dalmacijo prišlo do razlik v oceni vojaškega in političnega položaja v Dalmaciji. Koliko je temu prispeval Svetislav Stefanović-Čeča, inštruktor CK KPJ v Dalmaciji, si lahko le mislimo, saj je Vicko Krstulović, sekretar dalmatinskega

⁷⁵ Ibidem, str. 349–350.

⁷⁶ Zavnoh/1944/2, str. 600.

⁷⁷ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 17, str. 13.

⁷⁸ Ibidem, knj. 18, str. 359.

Obkoma, o njem zelo pohvalno poročal CK KPJ, češ da jim je v zadnjih dveh letih postavil partijo na noge, požel velike simpatije kot vodja in kot *sin bratske nam Srbije*.⁷⁹

Hrvaške ocene njegovega delovanja so bile drugačne. Dušan Brkić, ki je poleti 1944 obiskal Dalmacijo po nalogu CK Hrvaške, je ugotovil, da v Dalmaciji ne priznajo ne partijske ne oblastne avtoritete centralni komite KP Hrvaške in Zavnoha in da v že tako zapletenih razmerah nimajo pravilnega odnosa do Srbov v Dalmaciji, da se Srbi ne čutijo enakopravne, da obstajajo močna ekonomska, politična in verska nasprotja in razlike med primorjem in Zagoro, med pravoslavci in katoliki, četniki in ustaši, velikosrbsko in hrvaško koncepcijo in med ostanki predvojnih strank ter NOG, kar je privedlo celo do tega, da so se Hrvati vpisovali med četnike. Torej CK KPH le ni zanemarjal vprašanja Srbov na Hrvaškem, kar so med drugim očitali Hebrangu. Brkić je ugotovil še to, da je Vicko Krstulović o delu partije v Dalmaciji raje poročal kar CK KPJ.⁸⁰

Hebrang je opozarjal dalmatinsko vodstvo na slabe razmere, zahteval, naj dopustijo strokovnjakom Zavnoha organizirati delo NOO v Dalmaciji skladno s sklepi Zavnoha in jim očital, da Dalmacija živi po svoje in ne pošilja predstavnikov v hrvaške centralne ustanove.⁸¹

Hkrati je CK KPH zahteval od CK KPJ, naj se v Dalmaciji hitro ukrepa proti takim pojavom, naj se zagotovi izvajanje linije in opozoril, da dalmatinski komite izigrava CK KPH in išče kritje v CK KPJ.⁸²

V odgovoru je CK KPJ priznal, da je v partijskem delu v Dalmaciji bila narejena marsikatera napaka, da je bilo zanemarjeno politično delo med Srbi in organizacijska vprašanja partije. Odločno pa je zanimal, da bi Dalmatinci ne priznavali nadrejenih hrvaških organov, zato je ukazal Krstuloviću, naj obišče CK KPH in naj se pogovorijo o teh vprašanjih. Obenem je zavrnil dalmatinsko zahtevo, da bi preimenoval oblastni komite za Dalmacijo nazaj v pokrajinski komite, ker se je zavedal dalmatinskih aspiracij po večji samostojnosti.⁸³

⁷⁹ Ibidem, knj. 17, str. 83.

⁸⁰ Ibidem, knj. 19, str. 129.

⁸¹ Ibidem, str. 245.

⁸² Ibidem, str. 127.

⁸³ Ibidem, str. 242–244.

Ko je Kardelj konec septembra 1944 pisal Titu o Hebrangovih napakah, je o odnosu do Dalmacije trdil, da je Hebrang, ki se stalno boji, da bi jugoslovanski centralizem oškodoval hrvaške nacionalne pravice, popolnoma paničen zaradi dalmatinskih kvaziseparatističnih tendenc, ki pa so bile za Kardelja brez osnove. Kardelj je ocenil, da ima Obkom za Dalmacijo *pravilnejši* odnos do Jugoslavije in CK KPJ od Hebranga, čeprav sam za to ni imel dokazov.⁸⁴

Torej je le šlo za vprašanje politične avtoritete, pri čemer so Dalmatinci bili bolj poslušni CK KPJ.

Pravzaprav pa niti ni bistveno, ali so bile kritike na račun CK KPH utemeljene. Bistveno je, da je politbiro CK KPJ ocenil, da so ti pojavi nevarni za enotnost osvobodilnega gibanja in revolucije v Jugoslaviji in za samo avtoriteto politbiroja CK KPJ. Zato te kritike kažejo predvsem na politično usmeritev, ki jo je ubiral CK KPJ, ko je drugim očital nacionalistične, celo separatistične težnje, kar je počel še tudi po vojni, kljub kadrovskim zamenjavam, ki so sledile jeseni 1944 prav na osnovi teh ocen.

Slovenija

Opombe v Kardeljevih pismih o Sloveniji so bile zelo podobne tistim o Hrvaški. 18. aprila je pisal, da ima pred sabo slovenski tisk, v katerem pa ne najde obstoja Jugoslavije. Slovenski tisk se je tako »zaprl v slovenske probleme, da dobiva karakter vprav nacionalne izključnosti. Ne dopustite, da bi se to ponavljalo. . . Pošiljajte partijska poročila na CK KP Jugoslavije. Mislim, da edino Slovenija ne pošilja takih poročil.«⁸⁵ Nekaj kasneje je izrazil negodovanje nad slovensko rešitvijo, da so za boj proti peti koloni kar sami zadolžili resor notranjih zadev (pred ustanovitvijo Ozne), in nad slovensko ustanovitvijo javnega tožilstva in Denarnega zavoda Slovenije, ne da bi pri tem omenili, da sta obe del ustrezne jugoslovanske ustanove.⁸⁶ Kardelju tudi ni bilo všeč obnašanje slovenske mladinske delegacije na jugoslovanskem kongresu v začetku maja 1944, zato je v Slovenijo pisal: »Nujno potrebno je Jerneja (polnega nacionalizma in nestrpnosti do boja na Hrvaškem in v Bosni – op. JVS)

⁸⁴ Ibidem, knj. 20, str. 41 in 44.

⁸⁵ Ibidem, knj. 17, str. 118–119.

⁸⁶ Str. 231 in 235.

takoj odstraniti iz PK Skoj. Meni je žal, da ga nismo že zadržali tu. Najbolje bo, da ga takoj pošljete k nam. Mi ga bomo zaposlili v centralnem agitpropu. Pri nas v stari sredini že ne bo stresal svojih napak... Ne odlašajte niti dneva, ker bo sicer ves razvoj omlad. gibanja šel v zelo nevarni smeri. Ko sem videl na kongresu izrazito nacionalistični pečat slov. delegacije sem se prestrašil. Podvzemite kar najhitreje mere proti temu, pri čemer seveda ni treba iti v drugo skrajnost, v podcenjevanje nacionalnih čustev o mladine.«⁸⁷ Takrat je tudi dal recept za ozdravitev neprimernih pogledov (politične funkcionarje, ki izražajo neprimerno miselnost, se pokliče na delo v centralne organe), kar se je kasneje izkazalo kot izredno učinkovito.

Hkrati se je v Sloveniji dogodilo še nekaj pomembnega. Slovenci so preko VŠ poskusili dobiti posojilo (100 milijonov lir) od zaveznikov. Odgovor na zahtevo jim je maja 1944 poslal CK KPJ oziroma Kardelj: »Vaša prošnja za Titovo intervencijo pri Angležih je skoraj brezpredmetna pri sedanjih obsegih angleške pomoči. Tito je za vas nekajkrat interveniral. Sploh nima nobenega smisla adresirati take telegrame nam, ker to izgleda kakor, da Tito ne vodi dovolj skrbi za pomoč vam. Tito je dejansko ta telegram tudi tako razumel... « Naštel je še druge pereče zahteve po pomoči od drugod iz Jugoslavije.⁸⁸ Po tem odgovoru se je slovensko vodstvo odločilo sprejeti posojilo, ki ga je sprva ponudil zavezniški oficir za zvezo, član TIGR, kapetan Zdravko Lenščak, nato pa ga je pri-skrbel šef zavezniške vojaške misije pri GŠ NOV in POS James Goodwin.⁸⁹

Edini, ki se takrat ni strinjal s posojilom, kasneje pa, je bil Ivan Maček, ki se je kmalu za tem odpravil v Drvar v VŠ (po navodila glede Ozne). V Drvarju je cekaju poročal o razmerah v Sloveniji (danes poročila ne poznamo). V začetku junija je bilo v Sloveniji še vse v redu, medtem ko je 9. junija Leskošek poročal, da so suspendirali Borisa Kidriča in da je treba to zadevo razčistiti. Ukaza o suspenzu ne poznamo, iz korespondence, ki je sledila, pa je videti, da je CK KPJ tolmačil najemanje posojila kot iskanje posebnih zvez s tujino (kar je v tedanjem besednjaku pomenilo obveščevalne zveze), saj je bil del tega denarja namenjen prav tej dejavnosti. Nejasno je še, kako so bili vpleteni posamezni zavezniški oficirji, saj je

⁸⁷ Str. 347.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem, knj. 18, str. 183.

major William Jones, ki naj bi bil vpleten v zadevo o obveščevalni dejavnosti, medtem že odšel. Kapetan Goodwin je denar izročil, Lenščakove poprejšnje ponudbe pa niso sprejeli.⁹⁰ Nejasna je tudi vloga Ivana Mačka, novega šefa Ozne za Slovenijo, ki se je prav sredi junija vrnil iz Bosne v Slovenijo. Stvar se je zapletla do te mere, da so Borisa Kidriča po navodilu CK KPJ suspendirali z njegovih dolžnosti, po nekaterih poročilih pa tudi Josipa Vidmarja; prvi naj bi bil celo teden dni v 'izolaciji'.⁹¹ Sledilo je Kidričevo 'samokritično' pismo Kardelju. V njem je Kidrič napisal, da na osnovi svoje partijske zavesti ugotavlja, da v primeru pogodbe z zavezniki ni nič bolj kriv od drugih članov CK KP Slovenije: »Ti veš za mojo predanost Partiji, zato mi lahko verjameš. . . Neizmerno sem vdan Partiji do poslednje kaplje krvi, vsaj o tem se ne boste pri meni razočarali. Moj sedanjí položaj je nevzdržen. . . «⁹² Kidriča je podprl sekretar CK KPS Leskošek, ki je v dveh pismih poskusil zadevo raztolmačiti kot nesporazum.⁹³

VŠ je kmalu anuliral suspenz, Kidrič pa je že 23. junija v *Slovenskem poročevalcu* objavil svoj članek *Več jugoslovenstva*. V njem je govoril o ljubezni slovenskega ljudstva do Jugoslavije, o slovenskem političnem aktivu, ki je to vedno spodbujal in usmerjal, saj je opredelitev za Jugoslavijo prvič zapisal že v temeljnih točkah OF leta 1941, in kritiziral slovensko ozkost in preveliko zaverovanost vase, saj bi se bilo treba zavedati, da se samo v slovenskem obsegu ne bo dalo reševati slovenske usode in bodočnosti.⁹⁴

Zadeva je dobila epilog v Kardeljevem pismu konec julija 1944, v katerem pravi, da je stvar, kar se tiče Kidriča sicer urejena, da pa ostaja dejstvo, da je slovenski CK storil napako in bi škoda bila lahko usodna, saj »vi včasih pozabljate na razredna nasprotja in vse ostalo in si delate iluzije, ki bi vas nekega dne lahko zelo drago stale.«⁹⁵

⁹⁰ Ibidem, str. 179. Kapetan Zdravko Lenščak se je kasneje prostovoljno vključil v JA in kmalu po vojni izginil v nepojasnjenih okoliščinah (prim. J. Vidic, Angleški obveščevalci. . .).

⁹¹ Ibidem, str. 62; M. Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 410: celo v Trst so dospele »alarmantne novice, da sta tovariša Kidrič in Vidmar demisionirala.« (Iz poročila OK KPS 19. 6.).

⁹² Ibidem, str. 96.

⁹³ Ibidem, str. 62 in 96.

⁹⁴ B. Kidrič, Sabrana dela, knj. 3, str. 124.

⁹⁵ Ibidem, str. 357.

Ko sta junija Tito in Šubašić podpisala Viški sporazum, je CK KPJ pozornost usmeril k političnim posledicam sporazuma in kazalo je, da so se nesporazumi okoli posojila umirili. Toda politika širine, ki je nastopila ob sporazumu, v Sloveniji ni dobila večjega zamaha, verjetno zaradi *Dolomitske izjave*. Kardelj je 29. julija očital slovenskemu politbiroju, da sektašijo in prepogosto naglašajo vlogo KP, kar je bilo takrat celo škodljivo: »*Jedro OF je danes tako čvrsto, da nam ni treba zatekati se tako pogosto k takemu naglašanju vloge KP. To pa seveda ne pomeni, da je o tej treba molčati. Treba je najti samo pravo obliko in mero.*«⁹⁶

CK KPJ je tudi v Sloveniji s spremembo taktike skušal spodbuditi razkroj domobranstva in prehod domobrancev k partizanom. Zato je na osvobojeno ozemlje povabil enega od prvakov SLS, Franca Snoja, ki je bil dotlej v emigraciji, deloma v ZDA, deloma v Londonu. Njegov prihod v Jugoslavijo je bil posledica politike diferenciacije v emigraciji, ki jo je spodbudil podpis sporazuma s Šubašićem, dejansko pa se je ta začela že prej.

Slovenska emigracija

Za boljše razumevanje vloge slovenske politične emigracije, pa tudi opozicije doma, je pomembna diferenciacija med prvaki predvojnih slovenskih strank in drugimi, ki so se znašli v zavezniških državah. Največ jih je bilo iz vrst SLS, med njimi dr. Miha Krek, dr. Alojzij Kuhar, Franc Snoj, dr. Juraj Koce (ki se je že na začetku vojne razšel z uradno SLS), dr. Izidor Cankar, Bogomil Vošnjak, Ivan Kern, nato nekaj pomembnih imen iz vrst primorskih narodnjakov, kot so bili dr. Ivan Marija Čok in Ivan Rudolf, ter nekaj liberalno usmerjenih kot dr. Boris Furlan, Ciril Kosmač, Slavko Klemenčič itn. Po odhodu iz domovine leta 1941 so nekateri delovali v raznih ustanovah emigrantske vlade v Londonu, New Yorku, Kairu, kasneje Rimu ter seznanjali zaveznike in javnost o položaju v Jugoslaviji.

Med vojno so se najprej začela razhajanja v liberalnih vrstah. Boris Furlan, ki je v letih 1941–42 delal v jugoslovanskem informativnem centru v New Yorku (ki ga je podpirala kraljeva vlada v Londonu), je pričel že od srede leta 1942, zlasti pa od januarja 1943, simpatizirati z OF in v svojih člankih in predavanjih ni hotel

⁹⁶ Ibidem, str. 355.

omenjati Mihailovića; pri tej svoji opredelitvi je imel podporo Snoja in Save Kosanovića. O tem ga je še bolj prepričala vest od doma (januarja 1943), da je Josip Vidmar predsednik OF.⁹⁷ 16. septembra 1943 pa mu je Vidmar tudi osebno pisal, ga povabil k delu v OF (tako da si izposluje vpogled v brzojavke, ki da jih preko Kaira v London pošilja nekdanji Krekov tajnik) in ga obvestil o porazu 5000 belogardistov in mihailovičevcev v Sloveniji ob kapitulaciji Italije. Furlan seveda ni žel simpatij v vrstah emigrantskega dela SLS; iz Ljubljane je prišlo celo opozorilo, verjetno od Ivana Avseneka, pobudnika Slovenske zaveze, češ da Furlanu ni verjeti, ker je frامason.⁹⁸

Od julija 1943, ko se je Furlan preselil v London, je bila že javno vidna njegova zavzetost za NOG: z dr. Bičanićem in Mihailom Petrovićem je ustanovil Jugoslovanski komite oziroma Združeni odbor Južnih Slovanov in z Bičanićem sta januarja 1944 skušala pridobiti različne strankarske prvake, da bi skupaj priznali Nkoj. Od HSS (dr. Juraj Krnjević, Šubašić) do demokratov (Milan Grol, dr. Sreten Budisavljević) so vsi sicer načelno pozdravljali NOG, obsojali politiko vlade v zvezi z Mihailovićem, toda zaradi svojih znanih zadržkov in interesov svojih strank niso želeli javno priznati Nkoja. Budisavljević pa je odgovoril, da je že prestar in se ne želi več vmešavati v politiko. Bičanićeva namera je bila celo aktivirati dr. Vladka Mačka. Maja 1944 sta nato Furlan in Kosmač stopila v stik z NOG v domovini tj. pisala Kardelju. NOG so se ponudili tudi drugi, kot Ivan Kern in poleti 1944 še dr. Ferdinand Majaron in dr. Vinko Vrhunc, dr. Čok pa je pristopil k pristašem sporazuma Tito – Šubašić.⁹⁹

Furlan je do novembra 1944 še sodeloval v pripravah oddaj na londonskem radiu, ko pa so ga začeli cenzurirati, je prenehal. Januarja 1945 je bil še na zadnji seji Združenega odbora, ko so napadli izjavo kralja Petra proti Šubašićevemu sporazumu in jo označili za protiustavno dejanje. Nato so Bičanić, Furlan in Petrović sklenili odpotovati v Jugoslavijo. Furlan je prek dr. Vlatka Velebita, šefa jugoslovanske misije NOVJ v Londonu, vprašal Kardelja, ali

⁹⁷ Arhiv Vrhovnega sodišča RS (odslej A VS), fond K-1-1947, UDB za Slovenijo, Centralni zapor, Zaslišanje B. Furlana 30. 5. 1947.

⁹⁸ A MNZ, fond M. Kreka, »Posebno opozorilo«.

⁹⁹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 17, str. 226, in knj. 18, str. 357.

se se lahko vrne, in ko je dobil pritrdilen odgovor, je odpotoval prek Barija in Beograda in bil februarja na osvobojenem ozemlju v Črnomlju. Furlanovo in Čokovo ime se je medtem večkrat pojavljalo v političnih kadrovskih kombinacijah v letu 1944. V kombinacijah, ki jih je tehtal britanski FO, ju poleg Kosanovića in Bože Markovića najdemo na spisku kandidatov za ministrska mesta v Šubašićevi vladi.¹⁰⁰ Šubašić je imel Furlana v mislih že maja 1944, ker je Furlan kazal, da je ‚Titov človek‘. Do njunega sodelovanja ni prišlo, ker Furlan takrat še ni imel rednih stikov z domovino.¹⁰¹ Na prvih Šubašićevih razgovorih s Titom na Visu so predlagali, da se za veleposlanike predvidita Furlan in Kosanović. Tudi pri načrtovanju skupne vlade novembra 1944 v Beogradu najdemo v Kardeljevih zapisih Furlana kot možnega ambasadorja v Parizu.¹⁰² Celo slovenski politbiro je Furlanovo delo v tujini ocenil kot dobro, toda ni se strinjal s tem, da bi Furlan lahko postal opolnomočeni minister, temveč ga je kadrovsko razporedil na mesto šefa Znanstvenega inštituta, kjer naj bi obdeloval pravno-teoretično utemeljitev narodnoosvobodilnega boja.¹⁰³

Precej drugače pa je potekala diferenciacija v taboru SLS. Snój je že zelo zgodaj simpatiziral z NOG in je po lastnih besedah že takoj na začetku nameraval obsoditi Konzulto, kar naj bi mu preprečil Čok. Furlanovo mnenje je bilo tudi, da je Snój bolj razumen od Kreka, ni ekstremen in je moralno višje, vendar vezan na svojo stranko in dr. Kreka.¹⁰⁴ Leta 1942 se Snój ni strinjal s Krekom glede ustanovitve vaških straž in jih je nato obsojal, ker so sedelovale z Italijani, in to tudi javno objavil po radiu.¹⁰⁵

Že maja ali junija 1944 je Snój pisal Kreku, da si želi v domovino in enako predlagal Kreku. Tudi Kern in Josip Rijavec sta prepričevala Kreka, naj ne podira enotnosti Slovencev in naj začne

¹⁰⁰ D. Biber, Tito–Churchill, str. 104; J. Smodlaka, Partizanski dnevnik, str. 116–118, 125.

¹⁰¹ D. Biber, VUS, št. 1057.

¹⁰² ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

¹⁰³ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 29. 3. 1945.

¹⁰⁴ A VS, fond K-1-1947, Zaslišanje B. Furlana 20. 6. 1947. Snój je npr. leta 1942 iz državne (kraljeve) blagajne financiral Furlanovo knjigo Jugoslavija u borbi (podnaslov Slovenija v boju), kar je vznejevoljilo Fotića, ambasadorja kraljeve vlade v Washingtonu in glavnega eksponenta velikosrbske politike v ZDA (zaslišanje 29. 5. 1947).

¹⁰⁵ A VS, fond K-1-1947, Zaslišanje F. Snoja 12. 8. 1947, in A MNZ, fond M. Kreka.

s stiki z OF. Krek se je maja podpisal na skupni proglas SLS, srbskih Demokratov in Samostojnih demokratov, v katerem so se zavzeli za obnovo Jugoslavije na federativnem principu, za skupni boj srbskega, hrvaškega in slovenskega naroda proti silam osi, za sklic svobodno izbrane ustavodajne skupščine, izjavili, da je glavni krivec za državljansko vojno v Jugoslaviji okupator ter pozvali na prenehanje osebnih in kolektivnih obračunavanj in maščevanj in na združitev vseh sil dobre volje. Toda kmalu so Krekovi sodelavci opazili, da se zaradi svojega protikomunističnega stališča vedno bolj nagiba k veliko srbskim krogom, čeprav je bil na začetku proti Draži. Tudi Cankar si je avgusta zapisal v dnevnik, da ima Krek zveze s Topalovićem in da se hoče povezati še z V. Mačkom, da bi združil v eno fronto vse, ki so proti NOG.¹⁰⁶

Dr. Juraj Koce pa se je pod psevdonimom Belokranjec po londonskem radiu nekajkrat izrekel za OF, proti politiki Vatikana, predvsem pa se je v Londonu zavzemal za rešitev vprašanja slovenskih meja in populariziral svoj predlog, naj bi meja med Jugoslavijo in Italijo bila stara avstrijsko-italijanska meja, tako da bi prišli beneški Slovenci pod Jugoslavijo. Januarja 1945 je postal predsednik društva Svobodna Jugoslavija. Težave, ki jih je leta 1942 imel pred prihodom v London, so bile že del neenotnosti v klerikalnem taboru. Koce je namreč devet mesecev čakal v Švici, ker si ga dr. Krek in jugoslovanska vlada nista želela v Londonu. V Londonu pa je dal Britancem (tj. Herbertu Harrisonu, šefu balkanskega oddelka na BBC) izjavo, da je v Sloveniji 90% prebivalstva za OF. Koce je deloval tudi na drugih področjih, z dr. Jankom Lavrinom sta v Londonu februarja 1945 načrtovala izdajanje angleške revije o problemih jugovzhodne Evrope, sodeloval je v Inerparlamentarni uniji, s škotskimi zadrugami ipd. Spomladi 1945 pa je izrazil željo pristopiti v NOG. Arbiter za izdajanje takšnih dovoljenj za prihod v vrste NOG je bil za Slovence (v Kocetovem, Furlanovem in v primeru vidnejših ljudi, npr. pozneje pri dr. E. Besednjaku in dr. J. Bitežniku) Kardelj osebno, presojal pa je na osnovi podatkov, ki mu jih je posredovala Ozna. Tako je bil junija 1945 Kardelj podrobno obveščen o Kocetovem vedenju med vojno in je kot minister za konstituanto odločal o primernosti Koceta za poslanca razširjene sestave Avnoja. Tudi Koce sam si je zelo prizadeval, da bi ga sprejeli

¹⁰⁶ A MNZ, fond M. Kreka, Pričevanje J. Rijavca, 26. 5. 1945, in Iz. Cankar, Londonski dnevnik, zapisano 4. 8. 1944.

v Avnoji, ker je sodil: »Ako ne bi bil sprejet v začasni parlament, bi to pomenilo, da sem kompromitiran.« Zato je na Kardelja naslovil posebno prošnjo, v kateri se je skliceval na pričevanje dr. D. Marušiča in izjavil, da se nima namena ukvarjati s politiko, želi samo koristiti novemu gibanju. Na Kardeljevo pozitivno odločitev pa so vplivali tudi podatki kot je bil ta, da je Kocetov brat Lojze iz Starega trga ob Kolpi leta 1943 vstopil v NOV, da sta o Kocetovem odhodu v Švico vedela dr. Stane Pavlič in dr. Risto Jelačin, klerikalci pa ne ipd.¹⁰⁷

Toda do pravega razcepa v emigrantskem delu SLS je prišlo šele avgusta 1944, ko je prodrla zavest o prepričljivi prevladi NOG in se je odprlo vprašanje bodoče politične perspektive strank in strah za usodo domobrancev. Očitno je postajalo tudi, da so se kolaboracionisti iz Slovenije vedno bolj želeli pokazati kot potencialni sodelavci zaveznikov. Od zaveznikov so pričakovali, da jih bodo osvobodili partizanov in komunizma. V poročilih, ki jih je Krek od svojih sodelavcev dobil v London, je opaziti opravičevanje in dokazovanje, da so sprejeli orožje od okupatorja zato, ker jih je v to prisilila komunistična politika OF. Trdili so, da so kmetje ustanovili vaške straže, predhodnice domobranstva zato, da bi se ubranili takih pritiskov, in dokazovali, da je v Sloveniji državljanska vojna. Kreka so prosili, naj zaveznikom razloži položaj. Teh stališč ne zasledimo samo v pismih predstavnikov SLS, temveč tudi v pismih, ki sta jih iz Ljubljane pošiljala liberalec ing. Janko Mačkovšek in socialist dr. Celestin Jelenc. Po Krekovih ocenah, ki jih je posredoval zavezniškim službam, je bilo jeseni 1944 v Sloveniji 18 000 domobrancev in 14 000 partizanov, ki pa naj bi bili večinoma nekomunisti. O usodi domobrancev so vedno bolj razmišljali politiki SLS v izgnanstvu, saj so se o njej pogovarjali tudi s šefom vojaške misije NOG v Londonu Velebitom. Ta je bil prepričan, da bodo hrvaški domobranci (ocenil je, da jih je 120 000) ob nemškem umiku odšli v partizane ali pa se mirno vrnili domov in je svetoval, da bi bilo najbolje, če enako storijo tudi slovenski domobranci in preidejo k partizanom.¹⁰⁸

Zato je 6. avgusta 1944 prišlo do sestanka med dr. Iz. Cankarjem, dr. Kuharjem in Snojem. Vsi trije so ugotovili, da v prihodnje obstajata le dve poti za njihovo stranko in domobransko vojsko: možnost

¹⁰⁷ A INZ, P SNOS, f. 451/2; AJ, PV FLRJ, f. 3, Pro memoria o obnašanju dr. Koceta.

¹⁰⁸ Iz. Cankar, Londonski dnevnik, zapisano 5. 8. 1944.

državljske vojne po umiku Nemcev (to opcijo so ocenili kot manj verjetno) in pa prestop k partizanom. To svoje mnenje so poslali v Rim Kreku in mu razložili, da so na osnovi analize situacije in možnih alternativ (ali se povezati v jugoslovansko antipartizansko fronto ali obdržati pasiven odnos), prišli do spoznanja, da je bolje povezati se s partizani. Pri tem bi morali opustiti vsakršen nadzor nad lastnimi vojaškimi enotami in bi s tem nujno bi povzročili oslabitev SLS ter zamenjavo njenega političnega vodstva, vendar bi stranka le tako sploh obstala in sprala s sebe krivdo nacionalne izdaje; takšna odločitev pa bi bila tudi pozitivna, saj bi si tako odprli možnost, čeprav daljno in problematično, vplivati na politiko in taktiko NOG, hkrati pa bi se tako vse nacionalne sile povezale v boj za osvoboditev celotnega nacionalnega teritorija, kar je vedno bilo načelo nacionalne politike SLS. Kot zadnji argument so navedli, da bi bila to humana rešitev usode domobrancev.¹⁰⁹ Britanci so poznali ta njihova stališča, saj naj bi pismo v Rim odnesel britanski ambasador pri jugoslovanski kraljevi vladi v Londonu Ralph Skrine Stevenson.¹¹⁰

Toda vodstvo SLS v Rimu (dr. Miha Krek, Ivan Avsenek, dr. Ivan Ahčin in dr. Janko Kralj) je odločno zavrnilo ta predlog, zakaj, pa je razložil Krek Cankarju v Rimu 12. in 13. avgusta. Cankar je uvidel, da Krek računa s tem, da bodo zahodni zavezniki omejili Tita, kar bi odprlo tudi vse možnosti ponovnega samostojnega političnega nastopa SLS.¹¹¹

Ko so ugotovili, da dogovor s Krekom ni mogoč, sta Cankar in Snoj odpotovala v domovino, Kuhar pa je 8. septembra na london-skem radiu obsodil narodno izdajstvo. Krek je ostal v Rimu, konec avgusta ga je Šubašić odstavil z mesta delegata v Svetovalnem odboru za Italijo in izgubil je vsa dotedanja uradna pooblastila, tako da je svoje politično delo nadaljeval privatno. 17. novembra je izročil memorandum predstavniku ameriške obveščevalne službe OSS v Rimu, v katerem je razvil svoje poglede na razmere in možnosti razpleta v Sloveniji. V njem je plediral, naj bi zdaj, ko so Sovjeti okupirali vzhodno Jugoslavijo, Anglo-Američani vstopili na zahodu, ker je menil, da Sovjetska zveza ni zainteresirana za slovenski teritorij (ki pa je od nekdaj dobra izhodiščna točka za ko-

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ D. Biber, VUS, št. 1607.

¹¹¹ D. Biber, VUS, št. 1068.

munikacije). Zaveznikom je predlagal, naj okupirajo slovenski del Jugoslavije, italijanski del Slovenije (Julijsko krajino) in avstrijsko provinco Karantanijo (Koroško); to ozemlje naj združijo pod eno upravo in jo nadzorujejo vse do politične ureditve tega dela Evrope. Posebej je še opozoril na možnost tragičnega konca ali množičnega pobega domobrancev, tj. na možnost poboja okrog sto tisoč ljudi, če bi ob koncu vojne v Sloveniji zavladata OF: »Vsi vodje naroda bi izginili, ostali bi samo komunisti in njim naklonjeni. S tem zlohotnim ukrepom bi bila zagotovljena sovjetizacija države.«¹¹²

Krek je to svoje opozorilo utemeljeval z argumentom, da je OF v letih 1942–44 ubila že 15 000 antikomunistov in demokratov in da obstajajo spiski okoli 100 000 ljudi (50 000 samo v Trstu in 15 000 v Ljubljani), ki jih ima Osvobodilna fronta za svoje nasprotnike. 3. januarja 1945 je Krek naslovil še poslanico na vrhovnega poveljnika zavezniških sil v Sredozemlju z zahtevo za zavezniško zasedbo Slovenskega primorja in Istre. Odgovor je prejel šele njegov naslednik na mestu delegata v Svetovalnem odboru za Italijo Slaven Smodlaka.¹¹³

Za odhod Snoja v domovino se je zavzemal tudi Šubašić. S Titom in Nkojem se je dogovarjal o možnosti, da bi Snoj nagovoril slovenske domobrance, naj prekinejo z Nemci.¹¹⁴

Snoj je imel po svojem prihodu v Slovenijo temeljit razgovor s Kidričem, Kardeljem in Fajfarjem, o katerem zvemo od Toneta Fajfarja: »Zvečer in naslednji dan (po prihodu T. F. iz Hrvaške, od koder je pohitel zaradi Snojevega prihoda – op. JVS) sem se pomenil s Kidričem in Kardeljem o Snojevem problemu. Drugi dan smo šli ponj in tako smo se skupno pogovorili o namenu njegove vrnitve v domovino. Nedvoumno smo mu povedali naše mišljenje in mislim, da nas je mož dobro razumel.«¹¹⁵

Vse kaže, da se je Snoj takoj po vrnitvi hotel povezati z znanim sredinskim politikom v Ljubljani dr. Andrejem Gosarjem, kar so mu v vodstvu NOG nemudoma odsvetovali oz. onemogočili. Čez nekaj dni je Kidrič sporočil Kardelju, da je Snoj že pripravljen

¹¹² A MNZ, fond M. Kreka, Poročili št. 157 in 161, poslani šefu oddelka X-2 OSS v Washington, katerih avtentičnosti pa nismo mogli preveriti.

¹¹³ Ibidem, pismi pa nam nista znani. Dr. J. Smodlaka je takrat že bil v Beogradu in se ni več vrnil v Rim, kjer je njegovo delo prevzel sin Slaven.

¹¹⁴ D. Biber, VUS, št. 1067.

¹¹⁵ T. Fajfar, Odločitev, str. 508.

»dajati izjave kakršne hočemo« in dodal: »Mislim, da ne bo slabo, če kasneje tudi udari po svojih v emigraciji.« 3. oktobra 1944 je bila natisnjena prva Snojeva izjava, da ni več čakanja in ne sredine, ostane samo še pot z okupatorjem ali z narodom; zato je hotel s svojo navzočnostjo pripomoči, da bi čimveč ljudi prišlo v NOG in bi na ta način rešili številna slovenska življenja.¹¹⁶

Po doslej znanih podatkih pa ne ta Snojeva politična poteza ne govor Kuharja na londonskem radiu nista sprožila večjega prestopanja iz domobranskih vrst v vrste NOG. Razcep v SLS v emigraciji in Snojeva vrnitev v domovino pa naj bi imela večji vpliv na razhajanja v vrhovih stranke v Ljubljani (raslo je nasprotovanje Gosar-Šolarjeve skupine politiki glavnine stranke), toda brez opaznejših posledic. Ozna je oktobra 1944 poročala, so v partizane začeli prihajati vsi tisti, »ki so kot zagrizeni ostanki bivše JRZ čakali na navodila iz Londona«, medtem ko se drugi, razen klerikalcev, na Snojev poziv niso veliko ozirali.¹¹⁷

Ni potrebno posebej poudarjati, da je tudi do slovenske SLS, kot že prej v primerih četništva in HSS, vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja imelo ostro politično stališče iz bojazni pred podporo, ki bi jo stranka lahko dobila od zahodnih zaveznikov. Povrhu tega je bila Slovenija še mejno območje in grozilo ji je zavezniško izkrcanje v Istri, kar je še stopnjevalo sume in opreznost KPJ in KPS pred kakršnimkoli *razbijanjem* in ogrožanjem enotnosti Osvobodilne fronte (tj. tudi pred poskusi političnega nasprotovanja). Ta previdnost ni bila nova, saj je npr. Fajfar že septembra 1943 pisal, da je za nas dobro, da so Angleži še daleč (v južni Italiji), saj bi nedvomno skušali reševati reakcijo, in ugotovil, da belim preostaja le dvoje: Nemci ali partizani.

Kasneje je Fajfar videl v podpisu sporazuma Tito-Šubašić veliko možnost za pridobivanje domobranstva in sredine v NOG. Vmešavanje Britancev v italijanske notranje zadeve je ocenil kot nastop proti demokratični levici, toda »blok Bolgarija-Albanija-Jugoslavija bo zapahnil vrata kužnemu vplivu z zahoda proti vzhodu.«¹¹⁸

In takšno gledanje je bolj ali manj prevladovalo vse leto 1944. Pogled na globalne razmere v Jugoslaviji pa je Kardelja prepričal,

¹¹⁶ M. Mikuž, Pregled, 4 del, str. 172–173.

¹¹⁷ A INZ, P SNOS, fasc. 451/4.

¹¹⁸ T. Fajfar, Odločitev, str. 366, 489, 524.

da »slovenska protiljudska reakcija« v tujini, na čelu z dr. Miho Krekom, še zdaleč ni tako pomembna kot četniki in *reakcionarna klika* okrog dr. Vladka Mačka, kar je septembra 1944 razložil zboru aktivistov OF.¹¹⁹ V Sloveniji je torej geografska lega imela večji politični pomen od moči političnega tabora, ki je nasprotoval OF, kar se je še potenciralo z umikom nemške vojske, četnikov in drugih formacij na sever.

S tako taktiko so v tem času poskušali dokončno kompromitirati tisti del HSS, ki se ni priključil NOG (druge pa pridobiti na svojo stran) in odstraniti možnost, da bi se okoli V. Mačka strnile *reakcionarne* (tj. prozahodne) *sile* Hrvaške in Jugoslavije, kot je pisal Kardelj. Možnost za to se je sicer bistveno zmanjšala po neuspehu puča Vokić-Lorković proti poglavniku NDH dr. Anti Paveliću (vmešan naj bi bil tudi del vodstva HSS) in po odhodu Avgusta Košutića na osvobojeno ozemlje. Toda Košutićev nastop na osvobojenem ozemlju je to oceno ovrgel, ker ni bil pripravljen sprejeti stališča NOG proti Mačku. Vrh tega je s spisom iz oktobra 1944 (znanih 10 točk) formuliral neke vrste politično platformo HSS za poveljni čas, v kateri je zagovarjal načelo, da bo HSS še naprej delovala kot samostojna politična stranka. V spisu tudi trdi, da sta seljačka stranka in njen predsednik V. Maček še vedno legitimna predstavnika hrvaškega ljudstva, proglašata narod kot najvišjo obliko suverenosti, govori o bodočih volitvah in ustavi Hrvaške, daje predloge za njeno ureditev (socialna republika) in posebej poziva na to, da se ne sme ponoviti leto 1918. Pri tem pa se kar naprej sklicuje na Radićev koncept.¹²⁰

Iz vsega ni mogoče razbrati le prepričanja v moč lastne stranke, temveč tudi opredelitev za samostojno hrvaško državo, povezano v skupnost južnoslovanskih kmečkih držav. Toda teh svojih stališč Košutić ni postavil kot zahteve v svojih razgovorih s Hebrangom septembra 1944, tako da je formalno še naprej veljal status HSS znotraj fronte na Hrvaškem, ki so ga bili sprejeli na konferenci JNOF Hrvaške 18. maja 1944 in ki sta ga v imenu HSS podpisala Franjo Gaži in dr. Ante Vrkljan.¹²¹

¹¹⁹ E. Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, str. 411.

¹²⁰ F. Jelić-Butić, HSS, str. 274, vsebuje več o Košutićevih stališčih jeseni 1944, v prilogi na str. 381 navaja cel Košutićev spis *Hrvatska i Hrvati*.

¹²¹ Ibid, str. 377-378, F. J.-B. je celo ugotovila, da se Košutić in Hebrang sploh nista pogajala o teh 10 točkah.

Intervencija centra

Vse to in pričakovanje zavezniškega izkrcanja v Istri, so bili vzroki za odločitev politbiroja CK KPJ, da jeseni 1944 uredi politične razmere na severu države, najprej pa so konec avgusta na Hrvaško in v Slovenijo poslali Kardelja. Namen tega potovanja je bil sicer povezan z dogovori o bodoči politični strategiji glede meja s KPA in KPI o Koroški, Istri, Primorski in Furlaniji, kar naj bi v teh krajih še dodatno okrepilo avtoriteto CK KPJ, še zlasti ker so zavezniško izkrcanje pričakovali iz dneva v dan. Vsi Kardeljevi nastopi so bili pod tem vtisom, kljub temu da mu je Tito v svojem telegramu 29. avgusta dokončno sporočil, da do izkrcanja ne bo prišlo, ker je telegram dobil šele po prihodu v Slovenijo. Kardelj je najprej obiskal hrvaški GŠ in CK in se udeležil seje predsedstva Zavnoha, kjer so govorili o matičnih knjigah, razvezi zakona in verouku, v bistvu pa je šlo za vprašanje, ali naj te zadeve ostajajo še naprej tudi v pristojnosti RimoKatoliške cerkve. Kardelj je kasneje v svojem znanim poročilu Titu s konca septembra precej porazno ocenil to sejo in osnutke odlokov (sicer pa je predsedstvo Zavnoha tudi samo zavrnilo te osnutke, čeprav so bili v pripravi že od marca 1944). Če pa podrobneje pogledamo zapisnik te seje, vidimo, da sta predloga navodil o razvezi zakona in o matičnih knjigah predvidela, naj bi se te zadeve urejale fakultativno pred civilnimi (NOO, narodnimi sodišči) ali pa pred cerkvenimi organi, kar potrjuje razlago, da Zavnoh v tem času ni želel zaostrovati odnosov s cerkvijo. Pač pa je predsedstvo Zavnoha potrdilo *Naloge pri prosvetnem delu*, kjer se ena od točk glasi: »3. – da u osnovnim školama ostane vjeronauk obaveznim predmetom kao što je to bilo i do sada.« Kardelj je Titu pisal, da je nasprotoval navodilu o razvezi zakona, ker je bilo porazno sestavljeno, da pa je Hebrang nasprotoval iz drugega razloga, češ da se vsi morajo poročati cerkveno.¹²²

Nad razmerami na Hrvaškem se je pritoževal tudi Bakarić v pismu Rankoviću 24. septembra, češ da sta v Zavnohu prisotna *gospostvo strokovnjakov* in birokratizem, ko gre za politična vprašanja in da se ne strinja z Brkićem in Gregorićem glede priprav na prevzem oblasti. Bakarić se je ta čas pri Nkoju ukvarjal tudi z vprašanjem sodstva po osvoboditvi, to je s politično usmeritvijo v sodstvu in z delovanjem sodišč, torej ravno s področji, zaradi

¹²² Zavnoh/1944/3, str. 259–261 in prim. str. 87, op. 2.

katerih sta bila deležna največ kritike CK Slovenije in Hrvaške. Svoj pogled na Hebranga in njegove napake pa je razgrnil leta 1948 na prvem povojnem kongresu KPH, rekoč, da je Hebrang vodil napačno politiko do HSS in je *udrihal* po Mačku (namesto da bi obsojal politiko čakanja), da je vodil lastno politiko do Ljudske fronte (fronto si je zamišljal kot koalicijo strank z različnimi programi), da je postopoma začel zanemarjati Srbe in nazadnje, da je med partijskimi in drugimi funkcionarji ustvarjal atmosfero netovarištva.¹²³

Kardeljeve in Bakaričeve obtožbe na račun Hebranga so deloma res pretirane, res pa je, da je pri Hebrangu in hrvaškem vodstvu šlo za precej samostojno hrvaško politiko.

Kardelj se je iz Hrvaške odpravil v Slovenijo, kjer je bil vse do srede septembra, in šele 26. prispel nazaj na Vis. Zato ni poznal Titovih septembrskih kritik Hebranga. Prva je veljala ustanovitvi hrvaškega Tanjuga, ki so mu dali kar naziv Tiskovna agencija Hrvaške (TAH) in ne kot v Sloveniji, Tanjug, podružnica za Slovenijo. Tito je 17. septembra telegrafiral Hebrangu, da morajo takoj ustaviti delo tega t.i. TAH in da drvijó v separatizmu.¹²⁴

Zahteval je tudi razlago različnih hrvaških ukrepov, kot so bili uvedba obveznega pouka verouka ipd. Že naslednjega dne je telegrafiral Kardelju v Slovenijo, naj se takoj vrne na Hrvaško, ker tam počno neverjetne neumnosti, vrh tega pa jih počno komunisti, in to močno separatistično nastrojeni.¹²⁵

Ustanovitev TAH in sklep o ohranitvi verouka v šolah seveda nista bila prava vzroka za ostrejšo politično ukrepanje proti vodstvu hrvaškega NOG ker še nihče ni razmišljal o podrobnostih ločitve cerkve od države. Nkoj je uradno formuliral svoje stališče do tega vprašanja šele nekaj mesecev kasneje. Od Kocbeka (takrat je še bil poverjenik Nkoja za prosveto) 2. februarja 1945 zvemo, da je Nkoj zaradi raznolike prakse po posameznih federalnih enotah sklenil: »*da verski pouk ostane nadalje v šolah kot učni predmet, vendar pa ima fakultativen značaj.*«¹²⁶

Tudi v Sloveniji spomladi 1945 sploh ni bilo sledu o ločitvi cer-

¹²³ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 452, 463, in Drugi kongres KPH, str. 71–73.

¹²⁴ Ibidem, str. 425.

¹²⁵ Ibidem, str. 511.

¹²⁶ A INZ, P SNOS, fasc. 451/2.

kve od države, če pa je beseda nanesla na to, so zadevo preložili v prihodnost. Toda tudi Kardelj se je že 1. oktobra 1944 pridružil kritiki hrvaške politike do verouka. V Slovenijo je pisal, da je hrvaški odlok popolnoma nepravilen in da bo CK KPJ javno nastopil proti njemu. Slovence pa je opozoril, naj ne dopustijo, da bi se pri njih kdo skliceval na tak odlok, ker je usmeritev jasna: ločitev cerkve od države.¹²⁷

Toda to je bila in ostala le interna partijska direktiva, ker vidimo, da je tako ostro stališče o ločitvi cerkve od države še aprila 1945 bilo veliko presenečenje za slovensko versko komisijo, ob predlogu o ukinitvi privatnih šol. Verska komisija predsedstva SNOS je ob tem predlogu sklenila, da je ukinitve teh šol preuranjeno dejanje, da morajo najprej urediti celovito razmerje med cerkvijo in državo in se dogovoriti o podrobnostih (npr. kaj bo z menihi, nunami, zavodi ipd.), sploh pa ni smiselno sprejeti tovrstnega ukrepa ravno med prevzemom oblasti, njen predsednik Lojze Ude pa je dodal: »Predsednik Verske komisije mora priznati, da ni vedel, da je v programu OF že od vsega početka tudi ločitev cerkve od države. Ve sicer, da je to v programu KPS ... ne ve pa, kdaj in kje je Osvobodilna fronta postavila to programatično točko...«, ker, kolikor ve, je ni.¹²⁸

Torej moramo iskati prave vzroke kritik Hebranga drugje. Najverjetneje v tem, da so na Hrvaškem znova preuranjeno in sami odločali o stvareh, o katerih CK KPJ še ni hotel govoriti.

Kardelj Titovega ukaza, naj odide nazaj na Hrvaško, ni dobil pravočasno, ker je že odšel iz Slovenije. Zato pa je Titu, ki je medtem tudi sam odpotoval, poslal v Craiovo svoje poročilo z dne 30. septembra. V njem je naštel vrsto obtožb na račun politike hrvaškega vodstva in vrsto negativnih pojavov na Hrvaškem. Te svoje ugotovitve je zapisal po predhodni razpravi s člani politbiroja CK KPJ: Rankovićem, Đilasom in Ivanom Milutinovićem. Direktno je obsodil Hebranga, da je kriv za šibko povezavo med Hrvaško in Jugoslavijo. Zato je Tito 5. oktobra poslal urejat zadeve na Hrvaško Kardelja, Đilasa in Bakarića, ki so 14. oktobra odstavili Hebranga s političnih funkcij. Hebrangovi funkciji sekretarja CK KPH in sekretarja vodstva Jugoslovanske narodnoosvobodilne fronte Hrvaške je prevzel Bakarić; na seji predsedstva Zavnoh 10. novembra 1944

¹²⁷ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 166.

¹²⁸ A INZ, P SNOS, 451/4, seja verske komisije 16. 4. 1945.

so ga kooptirali še v predsedstvo Zavnoha. Na isti seji je predsedstvo izvršilo še druge kadrovske zamenjave v vodstvih svojih oddelkov. Odstavili so dr. Ferda Čulinovića (njegovo mesto vodje pravosodnega oddelka je prevzel Duško Brkić) in še druge šefe oddelkov (na ta mesta so prišli Vicko Krstulović za notranje zadeve, Stanko Opačić, Franjo Gaži itd.).¹²⁹

Že pred Hebrangovo odstavitvijo je 27. septembra 1944 prišel na CK KPH Rankovićev ukaz, da morajo nadzirati Košutića in ga izolirati od Randolfa Churchilla.¹³⁰

Churchill je bil jeseni 1944 spet pri GŠ Hrvaške, posebej pa se je zanimal za HSS in večkrat poročal Macleanu na Vis, da je položaj na Hrvaškem precej nejasen. Poročal je, da so partizani zaprli Magovca in da sta Magovac in Košutić vztrajala, da Maček ni sodeloval z ustaši. Churchill je celo predlagal Macleanu, naj Šubašić diskretno intervenira pri Titu, če je namen britanske politike pomagati HSS in zaščititi Mačka.¹³¹

Že 1. oktobra je Churchill poročal, da je tajna partizanska policija (Ozna) na ukaz VŠ zaprla Košutića in da je prepričan, da Hebrang ni vedel za to. Churchill je še pristavil, da mu je Košutić pred aretacijo rekel, da je s Hebrangom začel sodelovati zaradi sporazuma med Mačkom in partizani, za katerega se je bil zavzel Eden. Churchill, je predlagal, naj se na Hrvaško čimprej pošlje zavezniški vojni dopisnik, da bi nadzor javnosti preprečil podobne akcije, kot je bila Košutićeva aretacija. Maclean pa mu je odgovoril, da se podobne reči dogajajo po vsej Jugoslaviji, ker partizani potiskajo v stran vse druge politične skupine, kar se sklada z njihovim pojmovanjem demokracije. Domov v FO pa je Maclean poročal o »končnem Gleichschaltungu HSS-a«.¹³²

Na Hebrangovo odstavitev torej lahko gledamo tako, da je politični vrh KPJ s tem preprečil možnost sporazuma med KPH in HSS (dr. Vladkom Mačkom), ki bi ga pozdravili zahodni zavezniki. Politični obračun za javnost je opravil Bakarić z besedami, da HSS ostaja v fronti, čeprav ni tako enotna kot je bila pred vojno, da pa ostaja sodelovanje fronte s HSS trdno, dokončno in ni videti, da bi

¹²⁹ Zavnoh/1944/3, str. 536–537.

¹³⁰ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 25., Ranković dodaja: »I obaveštavajte nas redovno o njegovoj delatnosti.«

¹³¹ D. Biber, VUS, št. 1059.

¹³² Ibidem.

se preusmerilo, pa tudi »Neke treće, ozbiljne grupe ili politike, a koja bi bila protiv ove naše suradnje, danas više nema.«¹³³

Preden pa ocenimo Hebrangovo odstavitev, se moramo povrniti h Kardeljevemu bivanju v Sloveniji, ki je bilo prav tako pomembno za razvoj politike KPS in OF. Že pred Kardeljevim prihodom je predsedstvo SNOS poostrilo ukrepe proti nasprotnikom NOG in razširilo kompetence Ozne. Hkrati je slovensko vodstvo sklenilo, da morajo organizacijsko okrepiti Osvobodilno fronto. Iz političnih govorov pa lahko razberemo, da niso okrepili samo politične ofenzive proti narodnim izdajalcem, ampak so tudi v Sloveniji okrepili napad na t.i. sredince, *čakalce in špekulante*, kot jim je rekel Kidrič. To so bili zanj kandidati za narodne izdajalce, bili so na poti v narodno izdajstvo. Ta odnos do sredincev je zelo pomemben za razumevanje časa tik po vojni; sredinstvo ali pasivnost so že med vojno označili (v Sloveniji, zlasti pa na Hrvaškem, ko je šlo za Mačka) kot objektivno nudenje pomoči okupatorju, nato pa so ga postopoma prekvalificirali kar v narodno izdajstvo. Obenem je vodstvo NOG zavrnilo ponovne razgovore s predstavniki liberalnega tabora v Ljubljani, ki so jih ti ponudili po podpisu sporazuma Tito – Šubašić. S Kardeljevim prihodom v Slovenijo so se pričeli vsakodnevni, izmenični sestanki CK KPS, IO OF in predsedstva SNOS; glavni predmet razgovorov pa so bila vprašanja in priprave na prevzem oblasti le-teh v Sloveniji. Že omenjeno pričakovanje zavezniškega izkrcanja v Istri je sprožilo sprejem vrste odločitev o Primorski in Trstu, opravljeni pa so bili tudi razgovori s predstavnikom avstrijske KP in priprave na zasedbo dela Avstrije. Obenem je stekla vrsta diskusij o vprašanju meja.

Politična poanta vsega tega pa je bila, da se nasprotnikom in sovražnikom gibanja sicer še dopusti (poudarek na dopusti), da izkoristijo amnestijski rok do 15. septembra, potem pa se začne izvajati dosledna politična diferenciacija. Drugič – dogovorili so se za novo politiko oziroma usmeritev OF (tudi prilagojeno političnim potrebam prevzema), politiko *zaprtih vrat*. To je pomenilo, da so za vse predstavnike strank, strančic in čakajoče (sredince) odslej vrata v OF zaprta. Kardelj je v svojem članku *Zaprta vrata* 15. september celo označil kot »*formalni mejnik med dvema etapama v razvoju naše narodnoosvobodilne borbe.*«¹³⁴

¹³³ F. Jelić-Butić, HSS, str. 401.

¹³⁴ E. Kardelj, Pot nove Jugoslavije, str. 423.

V sami OF pa so ga označili kot »zaključek združevanja vseh pozitivnih političnih tokov na Slovenskem«. Praktično je to pomenilo, in to je bil sklep, ki so ga sprejeli na Kardeljev predlog, da bodo vse domobrance, ki bodo prestopili v vrste NOV po tem roku, postavili pred vojaško sodišče. Zakaj se je OF odločila za takšno politiko, je razložil Kardelj: »Prišel je čas, ko pridobitve narodnoosvobodilne borbe niso več tako ogrožene od frontalnih napadov sovražnikov na Osvobodilno fronto, marveč predvsem od poskusov, da bi se od znotraj narodnoosvobodilnega gibanja s pomočjo lažidemokratske fraze oslabil budnost ljudskih množic, njihova povezanost z Osvobodilno fronto in sama demokratična vsebina Osvobodilne fronte.«¹³⁵

Tako Kardelj kot Kidrič sta takrat večkrat opozorila, da se bo sovražnik vrival v OF (teza, ki jo je Kardelj lansiral avgusta 1944) in »razbijal njen ljudsko-demokratični značaj«, kar naj bi pomenilo, da bodo nasprotniki škodili enotnosti OF in njeni revolucionarnosti. Za Kardelja je bila prava enotnost zgolj tista, »ki privaja ljudske množice na dosledno demokratične pozicije. Demokracija ima zgodovinsko opredeljeno politično in socialno vsebino... Demokratično idejo pa lahko uresničujejo samo demokratične ljudske množice.«¹³⁶

Njegovi pojmi demokracija, resnična demokracija ali ljudska demokracija in enotnost pa so v resnici pomenili oblast ljudstva oz. oblast, dosežena z revolucijo, le da teh izrazov ni uporabljal iz taktičnih vzrokov. Šlo je za to, da se je Kardelj bal, da bi tudi v Sloveniji lahko prišlo do obnove političnih strank v ali zunaj Osvobodilne fronte ali do koalicije v fronti, pri čemer bi zahodni zavezniki lahko tem strankam nudili politično podporo. Tako pa je fronta tudi javno postala revolucionarna organizacija in ne zgolj osvobodilna, kot je bilo videti dotlej, in potrebna je bila nova definicija Osvobodilne fronte, ki jo je Kardelj zapisal v članku: »Osvobodilna fronta se je razvila v krepko demokratično zvezo delavcev, kmetov, svobodoljubne inteligence, srednjih slojev in tistih patriotov, ki jim je bil interes slovenskega naroda kot celote več kakor pa interes posameznih privilegiranih klik.« Na temelju te platforme je IO OF na seji 18. septembra 1944 sprejel še praktične sklepe: OF mora postati množična organizacija, njene odbore lahko volijo le člani OF,

¹³⁵ Ibidem, str. 424.

¹³⁶ Ibidem, str. 426–427.

ki jih je treba na nek način registrirati in pri včlanjevanju uvesti selekcijo.¹³⁷

Dosledno so te sklepe uresničili šele po vojni, so pa ti sklepi že takoj pomenili, da OF v bodoče ne bo nastopala le kot edina politična sila na Slovenskem, temveč tudi kot revolucionarna množična organizacija. Kardeljevi zapiski pa še nazorneje kažejo, da so ti sklepi vodstva OF res pomenili utrjevanje revolucionarne linije, saj direktno piše, da je treba zaščititi revolucionarno vsebino OF, ker se hoče protiljudska reakcija zakamuflirati v OF, in če bi v OF še naprej vabili sredince, bi jim omogočili, da se strnejo in okoli sebe zberejo reakcijo, kar bi vodilo v slogaštvo (tj. koalicijsko). Zato je treba vrata v OF zapreti.¹³⁸

Splošno znano je, da se je z izvolitvijo NOO na osvobojenem ozemlju v Sloveniji, OF načeloma poslovala od svojih upravnih funkcij in zato so bile potrebne nove volitve v organe OF, ki so že bile pod vtisom politike zaprtih vrat. V funkciji te politike so 23. septembra razširili tudi izvršni odbor OF. Ta razširitev naj bi navzven pokazala demokratičnost in enotnost ter nepreklicni konec koalicijske OF, hkrati je pa bila kadrovska okrepitev pred dokončno zmago. Po novem je imel IO OF od 27 članov 12 članov KP (in eno članico Skoja, Angelo Ocepek), 17 članov pa je bilo iz vrst inteligence.¹³⁹

Tudi v Sloveniji so sledile kadrovske premestitve, ki jih je po svojem odhodu iz Slovenije predlagal Kardelj v pismu Titu 30. septembra. Ni razložil (podrobnosti je obljubil povedati ustno), naj se zamenja politični komisar GŠ Slovenije Boris Kraigher z Borisom Kidričem; Kraigher je enostavno odpovedal, ker so mu stvari zrasle čez glavo. Predlagal je, da se Kraigherja zopet postavi na mesto organizacijskega sekretarja partije, saj je boljši pri organizacijskih nalogah.¹⁴⁰ Tito je na temelju tega sporočila 5. oktobra izdal ukaz (kot nekakšno politično potrebo in ne kazni), s katerim je Kraigherja zamenjal Kidrič, Kidrič je ostal samo še formalno sekretar IO OF, v resnici pa je to delo prevzel Miha Marinko.¹⁴¹

Vendar se je pozneje razkrilo, da so Kraigherja kritizirali, ker

¹³⁷ M. Mikuž, Pregled, 4. del, str. 168.

¹³⁸ ZA CKZS, os. zbirka E. Kardelja, dosje 4/9, Seja IO OF septembra 1944.

¹³⁹ Ibidem, priloženo je socialno poreklo in članstvo v KP za vsakega člana IO OF.

¹⁴⁰ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 45.

¹⁴¹ Ibidem, str. 230.

je Anglo-ameriški vojaški misiji v Sloveniji že med Kardeljevim obiskom dopuščal preveč svobode. Sledile so tudi kadrovske premitivte oz. zamenjave oficirjev za zvezo GŠ Slovenije, ki so bili podrejeni Kraigherju. Že pred tem so septembra zamenjali vodstvo 9. korpusa, posebej pomembnega, ker je operiral v zahodnem mejnem območju, ki so se mu bližale AA-sile in zaradi zapletov v Furlaniji. Komandanta L. Ambrožiča in politkomisarja J. Hribarja sta zamenjala Stane Potočar (za njim pa Jože Borštnar) in Viktor Avbelj. Zamenjavo so opazili tudi člani britanske misije, vse skupaj pa se je dogajalo ravno v času, ko so se močno poslabšali odnosi z zavezniškimi misijami. Britanci so poročali, da je tedaj prišlo pri 9. korpusu do močnejše vloge politkomisarja Avblja, ostroumnega in brezkompromisnega levičarskega politika; prej široka levičarska politika se je zožala in je komunistična kontrola postala resnično popolna. Poročali so tudi o tem, da so malo kasneje iz istega razloga (da odstranijo stare liberalne osebnosti) v GŠ odpoklicali predsednika PNOO Franceta Bevka in dr. Jožeta Vilfana.¹⁴²

Podobne opombe zavezniških oficirjev so prihajale tudi iz drugih delov Slovenije in P. Moore je poročal, da so se po padcu Beograda v Sloveniji zgodile zelo pomembne spremembe in da je KPS, ki je že sicer prevladovala v OF, prevzela popolno kontrolo: parti-zanski tisk se strogo drži partijske linije, minimalno je govorjenja o zavezniških vojaških naporih, zvesto sledi moskovski liniji in pre-pričuje ljudi, da je SZ raj na zemlji in popolnoma nepogrešljiva.¹⁴³

Vse to se sklada s Kardeljevo interno partijsko direktivo slo-venskemu CK 1. oktobra, ko je pisal: »Sprovedite po vsej partijski organizaciji na terenu in v vojski v istem smislu, kakor smo se dogovorili, čistko. Vrzite se z vso silo na delo, da odstranite iz Par-tije te nezdrave elemente, ki so v prvi vrsti posledica neverjetnega gnilega liberalizma. Od kontrolne komisije pri CK KPJ bo prišel kasneje nekdo k vam, da pregleda, kaj ste podvzeli proti takim pojavom.«¹⁴⁴ Britanci so marca 1945 zvedeli, da sta bili v Srbiji v zadnjih dveh mesecih že dve čistki v KP, ki naj bi zajeli 300 ljudi. Ambasador Stevenson je sodil, da gre mogoče za aretacije komu-nistov privrženih, veliko srbski politiki, oz. pripadnikov struje, ki

¹⁴² D. Biber, VUS, št. 1110.

¹⁴³ Ibidem. P. Moore dodaja, da to ne zadeva Hrvaške, kjer je interpretacija partijske linije dosti bolj prijazna.

¹⁴⁴ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 169.

je prevladovala pred Titovim prihodom na čelo partije, vendar se mu je zdela številka pretirana, kakor tudi izraz čistka.¹⁴⁵

Posledica je seveda bila tudi zaokret v politiki do t.i. zaveznikov v OF. Medtem ko so bili ti partiji poleti 1944 potrebni za popularizacijo linije OF in pridobivanje članstva v OF, se jeseni vrstijo direktive, kot je npr. Kardeljeva, da Svetek ne sme imeti besede pri organizaciji sindikatov, »ki morajo biti v naših rokah.« Ali: »Stari sindikalci (socialdemokrati in krščanski socialisti) ne smejo imeti možnosti, da bi uvajali stare metode v sindikate. . . « To je zaznavno tudi v Kardeljevi oceni Kocbeka, ki da se je v Rimu navzel ideje, da bi evropsko krščanstvo pripeljal v sklad s komunizmom in se je zato hotel bolj aktivirati ter začel poudarjati vlogo svoje skupine. Kardelj je to sicer komentiral kot naivno, vendar nevarno početje, zato je sklenil Kocbeka zadržati v Beogradu. Slovincem pa je pisal: »Kakršno koli kolebanje ali popuščanje takim tendencam, kot jih razvija Kocbek, bi bilo v sedanjem položaju samo nevarno in bi privedlo do nove koncentracije reakcije. Zdi se mi potrebno še enkrat poudariti, da je potrebno zavzeti zelo oster kurs proti slovenski katoliški sredini in ji ne dati, da bi se konsolidirala.« V isti sapi nam take ocene kažejo, kako so komunisti ocenjevali ljudi. Kardelj je namreč zapisal, da je Rus, kljub vsem neumnostim in nesporazumom, mnogo pozitivnejši od Kocbeka in bo ostal zvest.¹⁴⁶

Končno je Kardelj poslal Slovincem že znano opozorilo glede razvoja sodstva v Sloveniji, kjer jih je opozoril na usodo Hebranga, »da bi videli na primeru, odkod prihajajo v sedanjem položaju glavne nevarnosti. Te tendence se kažejo tudi pri Slovencih.« Posredno je tudi zagrozil, češ da so Hebranga zaradi nacionalizma zamenjali, ker »smo vendarle smatrali, da je treba v kali zadušiti take tendence«. V isti sapi je CK KPJ zahteval od Slovencev, da se podredijo liniji CK KPJ, ker »vi ne morete imeti pregleda nad celotnimi interesi naše borbe in bi nam kaka preuranjena mera lahko samo škodovala. Hrvati so npr. prinesli celo vrsto sklepov, ki ne spadajo niti v njihovo kompetenco, a kaj šele, da bi nas obvestili o njih. To je bil eden od razlogov za odstavitev Hebranga.« Enotnost se je torej kazala tudi kot edina alternativa t.i. nacionalizmu (ne le strankarstvu). In enotnost je torej pomenila več stvari hkrati: utrjevanje partijske oblasti znotraj OF in hkrati še odpravljanje opozicije

¹⁴⁵ (PRO, FO 371/48865/R 6427).

¹⁴⁶ Ibidem, str. 167, 193, 277.

znotraj partije, kakor tudi partijsko podrejanje centru, če prav razumemo besedo ‚nacionalizem‘. Enotnost pa so dosegli z različnimi sredstvi, z ustrahovanjem, kadrovskimi spremembami in z metodo odpoklica v center, torej v bližino CK KPJ, kjer naj bi dotične »*minile njihove neumnosti*« (Kardelj). Hebrang, Čulinović, Gregorić, Snoj, Vilfan in še kdo so tako postopoma odhajali v Beograd ali tam ostali (Kocbek).

Če torej sklenemo, je bila centralizacija političnega odločanja v rokah politbiroja CK KPJ poglavitni cilj ukrepov jeseni 1944, torej je bila tudi vzrok za kritike slovenske in hrvaške politike in ne obratno. Razlog za takšno centralizacijo je bil nedvomno v prepričanju politbiroja, da je le on sam zmožen zagotoviti pravilen potek ne le odpora, ampak tudi revolucije. Zato se je zlasti izogibal kakršnimkoli možnostim političnega vpliva z Zahoda, ki so bili že blizu Primorske. Centralizacijo odločanja in prevlado partije, ki sta bistveno zaznamovali značaj vladavine v Jugoslaviji, so utrjevali še vse leto 1945. Za to centralizacijo sta dve razlagi: da je bila immanentna sami naravi komunističnih partij, ker so te poznale le ta model komunistične države (SZ) in so le na ta način znale ohraniti oblast. V primeru Jugoslavije obstaja tudi druga teorija, da je bil to edini način vladanja, s katerim je bilo mogoče preseči vse razlike med posameznimi deli Jugoslavije, ki so že pripeljale do konfliktov (nacionalnih, verskih, političnih). Vprašanje pa je, ali razlike v ravnanju KPJ do Srbije (po osvoboditvi Beograda) na eni in Hrvaške in Slovenije na drugi strani, niso imele daljnosežnih posledic, saj ni šlo samo za opuščanje izvirne ideje o federalizmu, šlo je za opuščanje nekaterih izvirnih rešitev (zlasti na področju organizacije oblasti in širine v fronti). Samostojnost, ki sta jo pokazali Hrvaška in Slovenija, ne moremo enostavno enačiti z nameni za popolno državno suverenost. Tako izkazana samostojnost ni nasprotovala ali konceptualno odstopala od temeljnih opredelitev Avnoja ali CK KPJ; prav tako je težila k revoluciji, vendar je šlo za drugačen pogled na konstituiranje federacije. Po mnenju Slovencev in Hrvatov naj bi imela vsaka federalna enota pravico suvereno odločati o posameznostih svoje ureditve, šele nato bi določili skupne interese. CK KPJ pa je bodoči razvoj videl v sankcioniranju vseh vprašanj od zgoraj navzdol in je takšen vrstni red tudi uveljavljal od jeseni 1944 oz. takoj po osvoboditvi leta 1945. Sam od sebe se ponuja odgovor, da se je le zgledoval po svojih sovjetskih vzornikih.

Ukrepi, kot so Kidričeva izolacija in kadrovske zamenjave, so dodatno zagotavljali vdanost in poslušnost podrejenega partijskega kadra in dodobra vtisnili spoznanje, če že ne strah pred posledicami, ki so sledile drugačnemu razmišljanju in ukrepanju, kar je še krepila prisotnost Ozne, dotlej edinega in najbolj učinkovitega organa centra. Ozna je razpolagala s kadrovsko evidenco vseh vodilnih kadrov osvobodilnega gibanja (in drugih) in je v center redno poročala o političnih razmerah – Kardelju, Rankoviću in Titu. Pritožbe čez Ozno so sicer bile, a brez učinka. L. Ude se je npr. pritožil Marijanu Breclju, da verska komisija na eni strani ne uživa pretiranega zaupanja duhovščine, na drugi pa se mora »stalno boriti z nekim apriorističnim nezaupanjem organov slovenske narodne oblasti, da OZN-e sploh ne omenjamo ... «¹⁴⁷

Da je v Sloveniji šlo le za drugačno ravnanje v okviru istega revolucionarnega koncepta, med drugim kažejo tudi zapiski, ki so nastali v študijski komisiji predsedstva SNOS v začetku leta 1945. Vavpetič, ki je vodil študijsko komisijo, si je federacijo zamišljal kot federativno ureditev skupne jugoslovanske države, zasnovale na svobodnem združevanju narodov Jugoslavije. Njena notranja organizacija mora biti sprejemljiva za celotno državo: »Vsak posamezen narod je v federativni ureditvi suveren in odstopa del suverenosti celoti, kakor ima za potrebno zaradi skupnega življenja v skupni državi, s čemer nastane državna suverenost. Federativna država je pojmovno enotna država s čvrsto centralno oblastjo. Vprašanje konkretnih oblik vršenja oblasti v skupnih zadevah pa je stvar sporazuma, ki ga bodo narodi Jugoslavije sklenili in bo zato vprašanje ustavodajne skupščine.« Na ta bodoči sporazum so se v vrstah NOG v Sloveniji pripravljali tako, da so oblikovali posamezne predloge in rešitve. Vavpetič je predlagal načela nove uprave, ki naj se razlikujejo tudi od sovjetskih; samouprava bi imela ločene organe od organov državne uprave in bi bila od njih neodvisna, bila bi pa »resničen izraz oblasti ljudstva«. Iz tega pa je sledilo dvoje: da je treba prenesti pravico odločanja in izvrševanja oblasti na posamezne teritorialno-upravne enote in da ima vsaka taka enota pravico postavljati lastna pravna pravila.¹⁴⁸

¹⁴⁷ A INZ, P SNOS, f. 451/4.

¹⁴⁸ A INZ, P SNOS, f. 461/1. Dr. L. Vavpetič, O javni upravi v naši bodoči ljudski demokraciji.

Na te teze je takoj odgovoril dr. Leon Geršković. Menil je, da je izraz samouprava neprikladen in ga je treba takoj »izbaciti iz upotrebe kod naših NOO« iz treh razlogov: zato, ker so NOO obenem organi ljudstva in organi centra, zato, ker so NOO zakonodajni organi in imajo širše kompetence od samoupravnih in zaradi principa demokratičnega centralizma (dvojna odgovornost NOO).

Drug argument za samostojnost pri nastajanju nove ureditve je temeljil na opozorilu slovenskih pravnikov, da so stopnje kodifikacije prava po posameznih delih Jugoslavije zelo različne. To je bilo posledica in dediščina zelo različnih kulturnih in verskih razmer in je že v predvojni Jugoslaviji privedlo do stanja, ko ni bilo mogoče kodificirati civilnega prava. Posebne značilnosti, ki so izhajale iz nacionalnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer, naj bi urejali zakoni posameznih federalnih enot. Predlagali so tudi način dela: nekatere zakone bi formulirale federalne enote same, druge pa bi določili skupno, na centralni ravni; v osnovi pa bi se vsi naslonili na pravo SZ.¹⁴⁹ Toda Kardelj je ta razmišljanja odklonil z odgovorom, da so se o teh zadevah že dogovorili v Beogradu.

Vse ostalo, obtožbe nacionalizma, separatizma ipd., je bilo le zunanja razlaga (etiketa) in posledica centralizacije, ki je spretno opravila s prepričanju in pogledi, ki bi morda kasneje pripeljali do frakcijskih bojev fronte ali celo v KP. Tako je bilo vsaj začasno opravljeno z raznimi liberalnimi in anglofilskimi gledanji, ki bi (in so že leta 1941) povzročala dvome o legitimnosti, legalnosti in uniformiranju odločanja ali sistema kot celote. V isti sapi je KPJ utrdila koncept enotne fronte, politično (in s silo) onemogočila eno največjih predvojnih jugoslovanskih strank – HSS, ki je že ob volitvah leta 1938 pokazala, da celo prerašča v izven hrvaško gibanje in katere politično osnovo je predstavljalo kmetstvo. Prav tako so sekundarnega pomena vse razlage o vprašanju odstavitve Hebranga. Verjetno je na njegovo odstavitve res vplivala njegova odprtost do HSS, kot ugotavlja Banac. Toda na bistveno vprašanje, ali se je Hebrang strinjal s konceptom suverene Hrvaške, kot ga je formuliral Košutić, in, ali sta oba stremela k popolnoma samostojni državni enoti, ni mogoče odgovoriti s pomočjo dostopnih virov. Možno je tudi, da je bila Hebrangova politična krivda le v tem, da je dopustil Košutiću formulacijo lastnega programa. Za korak dlje, torej da gre za separatizem, nacionalizem, šovinizem ali celo Hebrangovo

¹⁴⁹ Ibidem, f. 490/3.

sodelovanje z ustaši, ni relevantnega arhivskega gradiva. Zato tukaj ne moremo upoštevati takšnih ‚uradnih‘ interpretacij, kot so ponekod v delih M. Milatovića, njegovega zasliševalca v zaporu, ali Đilasovih insinuacij o separatizmu in Kopinićevih trditev, vseh brez uradnega kritja, ki pa hkrati tudi same namigujejo, da je center te obtožbe stopnjeval samo z enim samim namenom, da vsako samostojnost diskreditira in zatre z nalepko narodnega izdajstva, kar je metoda, analogna povojnim političnim obtožbam, kot so bile: tuj vohun – reakcionar ali frakcionaš – trockist ipd.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Biografska opomba o A. Hebrangu v Moša Pijade, Izabrani spisi, 1/3; M. Đilas, Wartime, str. 208–317; Živorad Mihajlović, Hebrang, str. 89, 109, 253; knjige so brez navedb virov ali pa so ti nedostopni.

Mednarodni okvir

Na čas po vojni se niso pripravljali le v Jugoslaviji, ampak so tudi zavezniki že vso vojno pripravljali načrte za povojno Evropo. Sredi leta 1944 so to načrtovanje pospešili, saj so konec julija 1944 ocenili, da že jeseni 1944 lahko pride do hitrega zloma Nemčije in do konca vojne. Ko pa so začeli osvobajati dele okupirane Evrope, so prišli v ospredje njihovi politični interesi. Pri tem je bil Balkan posebnega pomena, kot že celo stoletje poprej, obenem pa sta se mu bližali dve veliki zavezniški armadi. Churchill je že junija 1944 za balkanske dežele ugotovil: »*Events move very rapidly in these countries.*«²

Nove razmere, ki so se razvile leta 1944 v Evropi, so imele daljnosežen vpliv na povojne odnose. Ena bistvenih sprememb je bila nova razporeditev v t.i. ravnotežju mednarodnih sil. Povzročil jo je prodor sovjetskega vpliva v sosednje države, ki se je širil z Rdečo armado. V Evropi so se vedno jasneje kazale sfere vpliva in delitev med zahodne zaveznike in SZ. Jasno je, da interesne sfere niso nastale na političnih sestankih in ne zaradi sporazumov, ampak v prvi vrsti z vojaško silo. Že od poletja so se dala slutiti, od jeseni 1944 pa že jasno videti, nasprotja v ciljih med zahodnimi zavezniki in Sovjetsko zvezo. Zgodilo se je celo, da Američani in Britanci niso bili enotni, na kakšen način, s kakšnimi političnimi in vojaškimi ukrepi ustaviti in omejiti prodor sovjetskega vpliva proti zahodu.

Koliko je širše dogajanje vplivalo na revolucijo v Jugoslaviji, še ni dokončnega odgovora. Najverjetneje bo obveljala trditev, da ta vpliv ni bil odločilnega pomena.³ O mednarodnih zapletih v zvezi z Jugoslavijo ob koncu vojne je že veliko napisanega.⁴ Zato

² W. Churchill, *Triumph and Tragedy*, str. 75.

³ Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, *Borec* 38/12, str. 650–653. Petranović dodaja, da se je pozneje izkazalo, kako bežno vlogo so igrali Šubašić in drugi meščanski politiki.

⁴ Prim. D. Biber, *Mednarodni položaj Jugoslavije... Osvoboditev Slovenije*, 1977, str. 237–276.

povzemamo le glavne značilnosti za lažje razumevanje, kako so vplivali na politične odločitve v Jugoslaviji, in da bo jasno videti, kdaj je šlo za strateške odločitve Komunistične partije Jugoslavije, kdaj pa le za taktiziranje. Odnosi med narodnoosvobodilnim gibanjem in zavezniki so bili pomembni še iz dveh razlogov. Zavezniki, določneje Britanci, so bili 'sponzorji' sporazuma med Nkojem in vlado dr. Ivana Šubašića v Londonu in so zato zahtevali zagotovila za spoštovanje sporazuma in bdeli nad njim vse do volitev v ustavodajno skupščino novembra 1945. Po drugi strani so odnosi osvobodilnega gibanja z zavezniki kazali na opredelitve Jugoslavije oziroma KPJ, na njene zunanje politične preference ter na njeno željo po revolucionarnih spremembah tudi drugod po Balkanu in celo v Italiji in Avstriji.

Imenovanje skupne vlade ni bila kaka jugoslovanska posebnost Evrope tistega časa, saj poznamo različne zavezniške dogovore o začasnih ureditvah v osvobojenih državah, o oblikovanju poveljnih prehodnih (začnih) vlad in o odpravljanju posledic vojne. Nove politične razmere, nastale med vojno, so v posameznih osvobojenih državah spremenile razmerja med predvojnimi političnimi strukturami. Nastopilo je obdobje državniške politike komunističnih partij, kar še posebej velja za KPJ. Prvo dejanje Nkoja in predsedstva Avnoja v osvobojenem Beogradu, ki sta nastopila kot vodstvo nove države, je bil dolgo pričakovani korak naprej v sporazumevanju z vlado dr. Šubašića.

Ko je bil jeseni 1944 že viden poraz skupnega sovražnika, so postajala razhajanja med dotedanjimi zavezniki vedno bolj pereča. Nekoliko jih je ublažila in odložila Rooseveltova bolezen, toda z njegovo smrtjo skoraj z gotovostjo lahko trdimo, da se je začela hladna vojna, čeprav je prava vojna še trajala. V zgodovinopisju poznamo tri glavne teze o začetku hladne vojne: prvo, da se je pričela leta 1917 z intervencijo Zahoda proti ruski revoluciji, drugo, da se je pričela aprila leta 1945 z delitvijo Nemčije in nastopom SZ kot svetovne sile, in tretjo, da se je pričela leta 1947 s Trumanovo doktrino. Menimo, da je že politizacija druge svetovne vojne jeseni 1944 vsebovala elemente hladne vojne: nasproti sta si stali dve močni armadi (anglo-ameriška in sovjetska), obe strani sta skušali ustaviti prevelik prodor druge, viden je strah pred prodorom komunizma v zahodno Evropo itd. Zaradi hladne vojne so po vojni preživele nekatere izrazito vojne ustanove in zaradi stalne grožnje o mo-

rebitnem novem vojaškem spopadu (dotedanjih zaveznic), ni bilo konca vojne psihoze. Zato marsikje, tudi v Jugoslaviji, niso demobilizirali vojske. Namesto uživanja miru so povojni odnosi še naprej vsebovali značilnosti druge svetovne vojne. Spremenilo se je le to, da so obračuni postajali vedno bolj prikriti, prenesli so jih na podtalne, obveščevalne dejavnosti, kar je bilo tipično za hladno vojno in kar se je začelo že pred koncem vojne. Vseh razsežnosti in posledic teh odnosov ne moremo oceniti, o marsičem lahko le posredno ugibamo, saj je velik del obveščevalnega gradiva še vedno nedostopen. Gledano z distance, ugotovimo, da je bila obveščevalna dejavnost med vojno sicer upravičena zaradi premagovanja nacizma, po vojni pa je postajala okrutna: le podaljševala je trpljenje in strah iz časa vojne. Hiter prehod iz vojne v hladno vojno leta 1945, kot to nekateri imenujejo, pa le ni bil tako hiter, saj se je na političnem prizorišču pripravljal že vse leto 1944.

Zahod in Vzhod

Zahodni zavezniki, določneje Britanci, so že od vsega začetka gradili svojo politiko do Jugoslavije na želji, da se tam angažira čimveč nemške vojaške sile. Obenem pa so si prizadevali obdržati lastne pozicije v povojni Jugoslaviji, saj so se dobro zavedali tako moči kot politične orientacije partizanskega gibanja. Ugotovili so, da je največ, kar lahko dosežejo, to, da se Jugoslavija obnovi kot zedinjena in neodvisna država, zato so leta 1944 iskali rešitev jugoslovanskega vprašanja in podprli politiko kompromisa med vladama v izgnanstvu in v domovini z željo, da bi ostalo osvobodilno gibanje v Jugoslaviji kar najbolj neodvisno od sovjetskega vpliva. Tretje bistveno dejstvo britanske politike do Jugoslavije leta 1944 je bilo namenjeno preprečitvi državljanske vojne v Jugoslaviji po nemškem umiku. Britanci so namreč predvidevali možnost, da bi ob hitrem koncu vojne umikajoči se Nemci pustili Mihailoviču večje količine orožja, to pa bi zelo povečalo verjetnost državljanske vojne.⁵ Močno prisotno je bilo tudi Churchillovo osebno prizadevanje, da bi spremembam navkljub obvaroval položaj kralja Petra. Znano je že, kako se je gradil odnos jugoslovanskega osvobodilnega gibanja do zahodnih zaveznikov od prihoda zavezniške misije k vrhovnemu štabu leta 1943, prek zavezniške vojne pomoči,

⁵ D. Biber, VUS, št. 1049 in 1050.

do korespondence Tita s Churchillom in njunega srečanja leta 1944, vse do ohladitve odnosov jeseni 1944.

Dosti težje je določiti sovjetsko politiko. Toda glede na dejstvo, da je jugoslovansko osvobodilno gibanje vodila Komunistična partija, je bilo samoumevno (čeprav malo kdaj očitno in javno izraženo med vojno) zavezništvo med narodnoosvobodilnim gibanjem in Sovjetsko zvezo. To zavezništvo je bilo manj javno, ker je bila Sovjetska zveza prisiljena spoštovati svoje obveze do zahodnih zaveznikov in ni smela vidno spodbujati KPJ k revoluciji. Pomemben v tem zavezništvu je bil psihološki moment – vera jugoslovanskih partizanov v Stalina kot karizmatično osebnost in vera v pravično in herojsko vlogo Sovjetske zveze v drugi svetovni vojni. To je opaziti že od leta 1941 (npr. temeljne točke OF). Oboje se je nemalokrat povezovalo še s panslavistično solidarnostjo v pravični vojni proti nemškemu agresorju. Vzporedno s tem je obstajala še druga raven odnosov med političnim vrhom NOG in vodstvom Sovjetske zveze, ki ji je Milovan Đilas pravil »komunistično zarotniška«, kjer je odnose diktiral skupni cilj: uspeh revolucionarnega preobrata v čim večjem številu držav.

Britanci in Sovjeti so se že leta 1943 začeli pogovarjati o skupni politiki na Balkanu, ki je nakazovala delitev interesnih sfer. Seveda so se ti pogovori začeli že prej, z izmenjavo idej o konfederaciji na Balkanu in možnostih dogovora o bodočih mejah Evrope. Avgusta 1943 sta britanski zunanji minister Anthony Eden in sovjetski ambasador v Londonu Ivan M. Majski govorila o Balkanu po kapitulaciji Italije. Majski se ni upiral Ednovemu predlogu, da bi se njuni državi sporazumeli o politiki na Balkanu. Že takrat pa je dal vedeti, da sta dva načina za ureditev bodoče Evrope: ali izključna delitev na dve sferi ali pa obojestransko zanimanje za vse dele Evrope, kar bi SZ bolj ustrezalo.⁶

Temu pogovoru so sledile še druge izmenjave mnenj, vendar do dogovora ni prišlo. Ko pa se je sovjetska vojska maja 1944 bližala Balkanu, medtem ko so zavezniki šele prodirali proti Rimu, se je Churchill, ki je bil nasprotnik komunizma (»*I have always had the greatest dislike for it.*«⁷), začel spraševati, ali se bomo kar sprijaznili s *komunistizacijo* Balkana in morda celo Italije. Pri tem ni šlo toliko za Jugoslavijo, ker so ravno stekli pogovori med Titom in

⁶ E. Barker, Britanska politika na Balkanu. . . , str. 130–138.

⁷ W. Churchill, *Triumph and Tragedy*, str. 116.

Churchillom, kot za druga odprta vprašanja – Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo.⁸

Zato je Churchill 31. maja 1944 predlagal predsedniku Rooseveltu skupno politiko na Balkanu, ki bi bila takšna, da bi Sovjetom dopuščala vodilno vlogo v romunskih zadevah (kar so tako ali tako storili, saj je tja prišla RA), Anglo-Američanom pa v grških zadevah, hkrati pa bi si med seboj pomagali. Churchill je Američanom večkrat zagotovil, da gre za začasen dogovor, za potrebe vojne in da je nujen. Predlagal je celo, naj bi veljal le tri mesece in naj ne bi vplival na vlogo velike trojice na mirovnih pogajanjih po vojni. Toda Roosevelt je okleval. Stalin, ki je vedel za to oklevanje, pa se je spretno izmikal tovrstnim pogovorom, češ da je treba počakati na odgovor Američanov. Tako so zadevo odložili.⁹

Isaac Deutcher sicer trdi, da je Stalin imel ta dogovor za veljavnega, ker mu Američani niso izrecno nasprotovali, in da je oktobra 1944 prišlo le do potrditve in razširitve tega dogovora.¹⁰

Kakorkoli že, jeseni sta se Churchill in Stalin na sestanku v Moskvi končno sporazumela. Toda medtem se je, kot je zapisal Churchill, na vzhodni fronti že marsikaj spremenilo. Tragično se je morala končati vstaja poljskih antifašistov v Varšavi, medtem ko je RA svoje sile usmerila proti jugozahodu in prodirala proti jugoslovanski meji.

Politika Američanov, oziroma Rooseveltovo 'popuščanje' Stalinu (tudi v primeru Jugoslavije), je še leta kasneje doživljala različne razlage. Njegovo ravnanje so nekateri politiki obsojali že takrat, drugi pa so se sklicevali na njegovo bolezen (zlasti ko je šlo za razgovore na Jalti). Med prvimi je bil ameriški diplomat Robert Murphy, ki v spominih navaja, kako je Rooseveltu že med kairsko konferenco skušal razložiti odnose med Titom in Mihailovićem. Predsednik pa je le nedoločno pripomnil, da bi morali okoli obeh zgraditi zid in ju pustiti, da obračunata med seboj, potem pa se bomo pogovarjali z zmagovalcem. Ne tedaj ne kasneje, pravi Murphy, Roosevelt ni imel konsistentne politike do Jugoslavije in celo William (Bill) Donovan, vodja Office of Strategic Services (OSS),

⁸ O pogajanjih in tajni diplomaciji spomladi 1944 o vdaji Romunije in Bolgarije 1944, glej H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 356–358.

⁹ W. Churchill, *Triumph and Tragedy*, str. 74–76, 80; E. Stettinius, Roosevelt i Rusi, str. 14–15; H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 362–363.

¹⁰ I. Deutcher, Stalin, str. 514–515.

ki mu je pošiljal poročila svojih ljudi iz Jugoslavije, ga ni pripravil do tega, da bi se bolj zanimal za operacije v Jugoslaviji.¹¹ Ko so se avgusta pokazale razlike v britanski in ameriški politiki do NOG, je bil Murphy mnenja, da bodo Britanci drago plačali svojo slepo podporo Titu.

Stalin se je med prodiranjem RA proti zahodu zavestno izognil tudi srečanju z zahodnima zaveznikoma, čeprav je bilo to že dogovorjeno. Govorili naj bi o povojni politični ureditvi. Tako sta se septembra 1944 v Quebecu, na konferenci Octagon, sešla sama Roosevelt in Churchill. Churchill je znova načel vprašanje vojaškega prodora v vzhodno Evropo, ne toliko iz vojaških kot zaradi bodočih, povojnih političnih razlogov. Državnika sta na primeru Jugoslavije in Grčije tehtala naraščajočo napetost med Vzhodom in Zahodom in Churchill je predlagal, da bi v skupni poslanici nanjo opozorila Stalina. Toda Roosevelt se je ponovno umaknil.¹² Na konferenci je Churchill spet načel tudi vprašanje izkrcanja v Istri.

Toda veliko vprašanje je, koliko so bili načrti o izkrcanju v Istri še realni. Ko so Britanci junija 1944 pripravili svoje načrte za takšno izkrcanje, so bile razmere še čisto drugačne in so izkrcanje tehtali kot alternativo izkrcanju na jugu ali na zahodu Francije, pač v okviru načrtov za odpiranje druge fronte. Toda do jeseni so se razmere že toliko spremenile, da britanski vojaški krogi izkrcanju v Istri niso bili več naklonjeni, nasprotovali so namreč ideji vkorakanja v Jugoslavijo po odhodu Nemcev.¹³

Težak prodor anglo-ameriške vojske skozi Apenine v Italiji je pomaknil te Churchilllove načrte še dlje v bodočnost. Tega se je Churchill zavedal že med pogovori s Titom v Italiji avgusta 1944. Zato moramo pritrditi razlagam, da je Churchill v Neaplju načel vprašanje izkrcanja predvsem zato, da bi sondiral sogovornikovo mnenje o tem vprašanju.¹⁴ Odgovor Tita je znan; Tito ne tedaj ne kasneje ni nasprotoval zavezniškemu prehodu skozi ta del jugoslovanskega ozemlja, zahteval je le, da zavezniki spoštujejo tam že izvoljene organe ljudske oblasti. Hkrati pa je vodstvo NOG pazilo, da so se prav tam organi ljudske oblasti res krepili.

¹¹ R. Murphy, *Diplomat among warriors*, str. 220–221.

¹² W. F. Kimball, *Roosevelt and Churchill*, 3. del, str. 316.

¹³ J. Ehrman, *Grand Strategy*, str. 278, 388.

¹⁴ G. Valdevit, *La questione di Trieste 1941–1954*, str. 45–47.

Izkrncanje v Istri torej jeseni 1944 ni več pomenilo velikega zavezniškega vojaškega posega na Balkan, ki bi lahko ogrožal prevlado NOG. Vseeno pa je ostalo močno politično in diplomatsko strateško orožje. Zavezniki so ga uporabljali v podporo načrtovani zavezniški vojaški upravi Julijske krajine in Istre (do mirovne konference) in zato, da bi si ohranili možnost za načrtovani prodor iz Trsta proti Avstriji do Dunaja (t.i. Ljubljana gap operation).

Zato sta Churchill in Roosevelt na konferenci v Quebecu sklenila, da amfibijsko izkrncanje v Istri ostane kot možnost, ki pa je potem niso nikoli uresničili.¹⁵ Poleg tega sta se državnika sporazumela, da ne želita komunistične vlade v Italiji. Javno sta oznanila, da bosta Italiji nudila večjo gospodarsko pomoč in samoupravo¹⁶, kar se ni ravno skladalo z načrti NOG o revoluciji v Italiji.

Septembrska dogajanja (sklenitev premirja med zavezniki in dotedanjima nemškima zaveznicama Romunijo in Finsko, neformalno tudi z Bolgarijo, zapleti na konferenci v Dumbarton Oaksu, ko so se skoraj dva meseca s težavo dogovarjali o načinu dela bodoče OZN), so zbudila pri Britancih razmišljanje: Hitler in nacizem sta potolčena, toda kaj sledi? Churchill je menil, da komunizem dviga glavo z grmenjem ruske fronte. Nista ga dosti skrbeli usodi Romunije in Bolgarije, čisto nekaj drugega pa sta bili Grčija in Poljska.¹⁷ Zaradi njunih usod je bil vedno bolj prepričan, da je skrajni čas, da se končno s Stalinom dogovorita o teh vprašanjih, zato se je 9. oktobra 1944 napotil v Moskvo.

O podrobnejših sovjetskih stališčih in o njihovih načrtih za Balkan je znano bolj malo. Doslej poznamo dve razlagi sovjetske politike. Ena trdi, da je sovjetska politika pri prodiranju RA na zahod leta 1944 zavzela stališče, da svojim sosedom in balkanskim deželam ne bo direktno in takoj vsilila svojega sistema in pristala je na formiranje vlad ljudskih front, toda v njih je še posebej spodbujala komuniste, naj prevzamejo oblast v svoje roke. Zahtevala pa je, da aretirajo tako pronacistične kot protikomunistične elemente in da izpeljejo agrarno reformo.¹⁸ Druga razlaga pa trdi, da je SZ

¹⁵ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 316. O AA politiki do Italije glej tudi H. Feis, op. cit., str. 349–351.

¹⁶ W. F. Kimball, op. cit., str. 319.

¹⁷ W. Churchill, Triumph and Tragedy, str. 208.

¹⁸ H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 431; A. Ulam, Storia della politica estera sovietica, str. 490–491.

že v zadnji fazi vojne imela natančen načrt sovjetizacije vzhodne Evrope.

Ne glede na ti razlagi, ki sta nastali pod vtisom hladne vojne, drži dejstvo, da je Sovjetska zveza takrat vedno bolj sledila zgolj interesom lastne države in interesu svetovne revolucije, interes zavezništva pa je bil odrinjen. Večina piscev meni, da si je SZ s prevlado lastnega političnega vpliva v sosednjih državah in s formiranjem t.i. *cordon sanitaire* proti zahodu želela zagotoviti lastno varnost iz različnih notranjepolitičnih razlogov: zaradi slabih razmer v gospodarstvu in nacionalne vstaje v Ukrajini, ki se je vlekla tja do 1947. ipd. Že jeseni 1944 so se pokazale konture njene interesne sfere. Do jeseni 1944 so Britanci ocenjevali, da se v primeru Jugoslavije SZ drži dogovorov med zavezniki, potem pa so spremenili tudi to oceno.¹⁹

Osnovni interes osvobodilnega gibanja med naraščanjem nasprotij med Vzhodom in Zahodom je bil pridobitev mednarodnega priznanja. Močna sta bila tudi sum in bojazen pred zavezniškim izkrcanjem in političnimi posledicami tega. Toda že pred tem sumničenjem je NOG kazalo preference za sovjetskega zaveznika. Peter Wilkinson je npr. že spomladi 1944 poročal, da Slovenci (tj. vodstvo NOG) slepo, patološko občudujejo Sovjetsko zvezo in dodal, da Maclean podcenjuje ekstremno proruski komunistični značaj NOG vsaj ko gre za Slovenijo. Podobno je leta 1944 opazal Lindsay Rogers, novozelandski zdravnik na slovenskem osvobojenem ozemlju, in za Kidriča zapisal, da mu je na obrazu gorela vročica revolucije, njegove besede so bile trde, koncizne in izrečene dogmatsko, njegove oči so bile oči religioznega zelota, religija pa je bila komunizem. Piše še, kako se je pritožil Josipu Vidmarju zaradi stalnega zasledovanja tajne policije. Ta pa mu je v smehu odgovoril, naj ne skrbi zaradi tajne policije, češ da je to stvar revolucije, saj tudi njega zasledujejo, pa ga to ne moti.²⁰

Tudi to, da je vodstvo NOG stalno poudarjalo nevarnost, ki da grozi z Zahoda, kaže na precejšnjo mero ideologije, ki se jo da povezati s klasičnimi razlagami VKP/b o zunanji intervenciji v prid kontrarevolucije. Zlasti pa se to občuti med zaostrovanjem odnosov do zahodnih zaveznikov jeseni 1944. Težko se je upreti razlagi, da je KPJ jeseni 1944 znova začela razglašati staro ideološko pre-

¹⁹ J. Ehrman, *Grand Strategy*, str. 276, in A. B. Ulam, op. cit., str. 515.

²⁰ Biber, VUS, št. 1086; Lindsay Rogers, *Guerilla surgeon*, str. 188–190.

pričanje iz začetka vojne, ko je Britance in Francoze označevala za nosilce imperialistične vojne. To je povzročalo sumničenja in kritiko anglofilov v lastnih vrstah, KPJ je enačila anglofile in *angleške agente* s tistimi, ki so si želeli obnove *starega sistema* v Jugoslaviji. Na seji OF 28. avgusta 1944 je Kardelj ugotovil, da v Sloveniji podlegajo anglofiliji in v svoji propagandi o zunanjepolitičnih vprašanjih zanemarijajo Sovjetsko zvezo.²¹

Vodstvo NOG je začelo vedno bolj poudarjati zavezništvo s SZ, kljub temu da je NOG spomladi in poleti večkrat zaman čakalo na sovjetsko pomoč. Že maja 1944 je Kardelj razložil, da je podpora SZ kvantitativno res manjša, je pa zato najbolj budna, iskrena in pomeni krepko pomoč »*naši liniji*«. ²²

V določanju politike NOG leta 1944 je bila enako pomembna tudi njegova politika do osvobodilnih gibanj in KP sosednjih držav. Šlo je za dvoje, za načrte o povezovanju v federacijo na Balkanu in pa za usmerjanje in pomoč komunističnim partijam sosednjih držav od KPJ. Seveda se je KPJ tudi pri tem soočila z interesi Zahoda. Najzgovornejši primer je bil odnos do osvobodilnega gibanja v Albaniji. Tempo je že leta 1943 svetoval albanski partiji, kako naj sproži odločno politično diferenciacijo v osvobodilnem gibanju in si pridobi ljudi.²³ In ko je leta 1944 že postalo jasno, da se proti Nemcem borijo različne skupine, je KPJ postala očitno nenaklonjena tistim, ki so simpatizirali z Britanci, češ da je treba onemogočiti povezovanje Britancev z *reakcionarnimi* elementi. V začetku julija 1944 je Tito pisal Dimitrovu v Moskvo, da Britanci v Albaniji delajo vztrajno in da ima KPJ polne roke dela s tem, da v čimvečji možni meri onemogoči njihovo delovanje, ki seje razdor med in v balkanskih deželah.²⁴

Tito je še v začetku septembra večkrat opozoril GŠ NOV in PO Albanije na potrebne vojaške akcije, da se reakcija v severni Albaniji in na Kosovu ne bi utrdila.²⁵ Rezultat te politike je bilo sektašenje, ki je šlo tako daleč, da ni dopuščalo nikakršnega sodelovanja z

²¹ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, seja IO OF 28. 8. 1944.

²² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 17, str. 346.

²³ Ibidem, str. 148, poročilo Miladina Popovića, delegata CK KPJ v Albaniji, govori o različnih skupinah v Albaniji, in E. Barker, Britanska politika na Balkanu. . . , str. 173.

²⁴ Ibidem, str. 209.

²⁵ Tito, Zbrana dela, knj. 23, str. 3, 13, 47.

ostalimi političnimi skupinami. Jeseni 1944 je to skušal popraviti šef vojne misije NOVJ pri albanskem VŠ Velimir Stojnić.²⁶

Britanski War Office je v začetku oktobra 1944 formuliral bodočo britansko politiko do Albanije: ker v Albaniji po vojni ne bo mogoče preprečiti nastopa partizanske vlade, ta pa bo iskala podporo v SZ, mora V. Britanija okrepiti pozicije pri partizanih, da bi po vojni lahko vplivala na njihovo vlado.²⁷

Te razlike v interesih so privedle do zaostritve odnosov med NOG in zahodnimi zavezniki. Že Kardeljevo pismo 29. julija 1944 slovenskemu CK je napovedovalo spremembo v enakem obravnavanju zaveznikov. Pisal je, naj ne dajejo več tolikšne politične vloge anglo- ameriški misiji, saj *»ni več potrebno in koristno, da oni nastopajo po vseh mogočih zborovanjih in mitingih.«*²⁸

Poslabšanje odnosov se je začelo že s pripravami na Titov obisk v Neaplju zaradi odnosa zahodnih zaveznikov do četništva v Srbiji. Vodstvo NOG se je sicer taktično in konciliantno obnašalo do Šubašića in britanskih zahtev, toda v svojih vrstah je naročalo, naj delajo naprej po starem, saj so sporazum sklenili pod zunanjepolitičnim pritiskom in mu ni treba pripisovati večjega pomena.²⁹

Septembra je Tito očital zaveznikom, da v Italiji vzdržujejo odnose z Mihailovičevimi četniki, čeprav razglašajo nasprotno. Ravno takrat je izdal tudi povelje, da je temeljna naloga operacije v Srbiji likvidacija četnikov in nedičevcev in njihovega aparata. Vzrok za očitke zaveznikom je bila misija podpolkovnika Roberta McDowlla, ki so jo ZDA proti koncu avgusta poslale k Mihailoviću. Zavezniki so na srečanju v Caserti (avgusta 1944) uradno obvestili Tita o namenu McDowlllove misije v Jugoslaviji (da ima nalogo zbirati obveščevalne podatke in reševati zavezniške oficirje iz območij, ki jih je pokrival Mihailović). NOG pa je protestiralo zato, ker je že sama prisotnost misije dvigala ugled četnikom, češ da pomeni misija politično priznanje četniškemu gibanju.³⁰

Vrh tega je krožil glas, da bodo pod okriljem Mihailovića zbrali vso meščansko opozicijo proti osvobodilnemu gibanju in jo tudi fizično podprli. Sum so zbujali neuspešni pogovori med McDowl-

²⁶ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 456.

²⁷ N. Bethell, *The Great Betrayal*, str. 23.

²⁸ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 18, str. 356.

²⁹ Ibidem, knj. 19, str. 87.

³⁰ D. Biber, *Neuspeh neke misije*, Borec, letnik XLI/10–11, str. 1064–1091.

lom in Hermannom Neubacherjem (Hitlerjevimi specialnim odposlancem v Romuniji, Grčiji, kasneje pa še v Srbiji, Črni gori, Makedoniji, Sandžaku in Albaniji in svetovalcem komandanta Jugovzhoda za politična in gospodarska vprašanja). V teh pogovorih je nemška stran ponudila pomoč proti Rusom (ZDA naj bi tako rešile Evropo pred boljševizmom) v povračilo za neoviran umik nemških čet na črto Donava – Sava.³¹ Očitno so Nemci spodbujali spopad med dotedanjimi zavezniki in tovrstni tajni stiki so imeli politične posledice, podobno kot (februarja 1945) stiki med OSS in komandantom SS-enot v Italiji Karlom Wolffom o eventualni vdaji v Italiji, in so še povečali nezaupanje med Vzhodom in Zahodom.³²

Nemški obveščevalni aparat si je takrat res prizadeval združiti kontrarevolucionarne sile v Jugoslaviji (Neubacherjeva akcija za sporazum med četniki in ustaši za skupen nastop proti NOG) in v Albaniji. Hkrati pa je bil Neubacher tik pred nemškim umikom iz Grčije vmešan v tamkajšnje pogovore z britanskimi oficirji za zvezo, katerih namen je bil preprečiti, da bi ELAS po nemškem odhodu prevzel oblast.³³ Nedvomno je ta zavezniška obveščevalna dejavnost vplivala na politične odločitve NOG, vprašanje pa je, ali bi res lahko odločilno vplivala na bodočnost Jugoslavije, ki je že takrat imela poseben status v politiki zaveznikov. Moč teh obveščevalnih posegov je bila namreč relativna. Eden poznavalcev zgodovine OSS namreč pravi, da je OSS proti koncu vojne sicer imela dokaj natančno sliko sovražnika (ki je temeljila na obsežnih opazovanjih), da pa so mnogi v OSS že konec 1944 spoznali, da obveščevalna dejavnost ne bo več igrala ključne vloge v dogajanju na koncu vojne.³⁴

Odnosi med NOG in zahodnimi zavezniki so se temeljito poslabšali sredi septembra 1944. Tito je 17. septembra dal direktivo vsem glavnim štabom in štabom korpusov, da morajo prepovedati vsakršno gibanje (zahodnim) zavezniškim misijam in skupinam, ki za to nimajo pismenega dovoljenja vrhovnega štaba; misije se smejo zadrževati samo pri glavnih štabih in štabih korpusov in

³¹ W. Roberts, Tito, Mihailović and the allies 1941–1945, str. 279.

³² W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 586.

³³ Več o tem D. Lukač, Treći rajh ..., 3. del, str. 593–614.

³⁴ J. Ranelagh, The Agency, str 89–90. Ranelagh relativizira pomen obveščevalne dejavnosti s pripovedjo Jamesa Murphyja (vodje oddelka kontraobveščevalne službe OSS).

ne smejo obiskovati drugih enot, niti vedeti za njihov razpored in gibanje. To pa zato, ker so zadnje čase opazili poskuse povezovanja misij s četniki, ustaši, belogardisti in drugimi reakcionarnimi elementi.³⁵

Direktivo so uresničili, kar je videti iz poročil zavezniških oficirjev za zvezo. Major Franklin A. Lindsay je poročal s Štajerske, da so bili odnosi do srede septembra dobri, potem pa slabi. Za nekaj časa so celo neuradno zaprli celotno zavezniško skupino; partizani so jim razložili, da jim je prepovedano vzdrževati stike z misijo; občutili so tudi vedno večje nezaupanje partizanov v namerave zaveznikov po vojni. Nekaj podobnega je opazil tudi oficir za zvezo pri 9. korpusu: da ima šef sovjetske misije prost dostop do štaba, medtem ko morajo oni formalno zaprositi za vsak pogovor; da partizani ne dajejo dogovorjenih obveščevalnih podatkov o sovražniku. Tudi podpolkovnik Peter Moore je pri slovenskem GŠ opazil, da slovenski komunisti gledajo na Britance z odporom in sumom, da britansko osebje nima dostopa k navadnemu kmetu ali borcu brez prisotnosti partizanskega opazovalca in da je sovjetski vpliv prevladujoč (in bo tak tudi ostal).³⁶ Posledica tega poslabšanja odnosov je bilo zmanjšanje vojaške in materialne pomoči Britancev, kar se je zlasti močno občutilo v Sloveniji v hudi zimi 1944/45, ko je okupator še poostril svoje delovanje.

Odnosi so se zapletali zaradi bojazni vodstva NOG pred obveščevalno dejavnostjo anglo-ameriških oficirjev za zvezo. Omenili smo že Kardeljevo opozorilo slovenskemu politbiroju z dne 14. oktobra 1944, da so v centru razkrili zahodno špijonsko organizacijo, hkrati pa je centralna komisija za ugotavljanje zločinov odkrila tudi izredno zanimive stvari, *»celo neki špijoni v naših lastnih vrstah so bili odkriti čisto slučajno preko te komisije.«*³⁷ Kardelj je predlagal protiukrep: naj v slovenski komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov *»nelegalno sedi tudi človek od Ozna-e (kak jurist)«* in naj v komisijo imenujejo nekaj dobrih partijcev. *»Nemogoče je dati komisiji pravo vsebino, če komisije ne vodi Partija.«* Takšne ugotovitve so imele še druge posledice. Pozno jeseni se je v Sloveniji začelo sistematično nadzorovanje zavezniških vojaških misij,

³⁵ Zbornik, II/14, str. 123.

³⁶ D. Biber, VUS, št. 1109–1111; D. Biber, Zavezniške in sovjetske misije. . . , Borec letnik XLII/1, 2, 3, str. 105.

³⁷ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 276–278.

sestavljali so dosjeje Ozne z osebnimi podatki in zapisi o gibanju in delu vsakega člana misije. Zbirali pa so tudi podatke o tistih, ki so prihajali v stik s člani zavezniških misij.³⁸

Britanci so sproti protestirali zaradi kršitev dogovorov s partizani, sčasoma pa jim je postalo jasno, da v Jugoslaviji ne bodo obdržali vpliva, kakršnega so si želeli. Britanski protesti in pritiski so samo še krepili nezaupanje vrhovnega štaba in politbiroja CK KPJ.³⁹

Omejitev gibanja je za zavezniške oficirje veljala vse do obiska feldmaršala Harolda Alexandra v Beogradu, ko so se sporazumeli tudi o obveščevalni dejavnosti, oziroma do Titovega navodila GŠ Slovenije 26. februarja 1945. Navodilo pravi, da morajo iti na roko zavezniškim oficirjem in jim posredovati vse podatke, zlasti tiste o sovražnikovih enotah, jih redno obveščati, jim dovoliti obisk fronte, jim pokazati zaplenjene dokumente itd.⁴⁰

Ko je proti koncu septembra prišlo do nenapovedanega izkrcanja britanskih specialnih enot v Albaniji, je Tito 1. oktobra izdal še ukaz, da zavezniške vojske ne smejo stopiti na jugoslovansko ozemlje brez pristanka vrhovnega štaba.⁴¹

Tudi sicer je prisotnost zavezniških enot v Dalmaciji povzročala stalne težave. Po osvoboditvi Dubrovnika, ki naj bi bil znano *anglofilsko mesto*, je VŠ takoj poskrbel, da se v njem ne bi zasidrali Britanci. Ukazi kažejo, da je bila britanska pomoč (v materialu in avtomobilih) sicer dobrodošla, da pa se je VŠ bal, da bi Britanci hkrati infiltrirali svoje agente, dali zatočišče četnikom in ustašem ali jim celo pomagali pobegniti na Zahod. Zato je ukazal okrepiti varnostne organe v Dubrovniku in zahteval takojšnje podatke o nepravilnem obnašanju Britancev.⁴²

Zapleti v Dalmaciji so se stopnjevali vse do januarja 1945, ko je Titov šef kabineta sporočil Macleanu, da pričakujejo umik britanskih enot iz Dubrovnika, ker niso več potrebne. Tito se je zaradi tega sicer opravičil Macleanu, pa vseeno pristavil, da se je tudi sam vznemiril ob poročilih o obnašanju britanskih vojakov (ki psujejo

³⁸ D. Biber, Zavezniške in sovjetske misijedots, Borec, letnik XLII/1, 2, 3, str. 105.

³⁹ V. Velebit, Sećanja, str. 304.

⁴⁰ Zbornik, II/15, str. 222.

⁴¹ Ibidem, str. 188.

⁴² Zbornik, II/14, str. 301, in III/2, str. 313.

NOG in se mešajo v lokalno politiko) in »ker še vedno dobivajo okrepitev in zaloge streliva, čeprav ni nikjer nobenega Nemca.«⁴³

Sledili so znani zapleti okoli letališča v Banjaluki in pogajanj z Unrro. Jugoslovanska stran je v svoji propagandi še zmanjševala pomen AA-pomoči, zato je protestiral tudi FO, češ da se po radiu Svobodna Jugoslavija žaljivo izražajo o količini zavezniške pomoči partizanom in razglašajo, da je Tito odklonil pomoč Unrre. Macleanu so naročili, naj pove Titu, naj v bodoče svoje pritožbe naslavlja po redni poti, ne pa da jih razglašajo po radiu.⁴⁴

Jugoslovanska stran je vedno manj skrivala svoje simpatije do sovjetske strani, ko je šlo za naraščanje napetosti med zahodnimi zavezniki in SZ. Kardelj je priznal, da so se stvari med NOG in zahodnimi zavezniki zaostrele tudi zaradi odnosov med SZ in zavezniki in pribil, da Britancem ne preostaja drugega, kot da se sprijaznijo z zmago revolucije v Jugoslaviji in nadaljujejo s sodelovanjem. Britanci pa so natančno analizirali ozadje in posledice poslabšanja odnosov z NOG in končno zaključili podobno, kot Maclean septembra 1944: »Če bomo uporabili povračilne ukrepe, ali če bomo skušali izsiliti kako stvar na političnem področju, jih bomo še bolj potisnili v objem Rusov, sami zase ali za kogarkoli drugega pa ne bomo dobili ničesar.« Takšen sklep je še dolgo časa po vojni prevladoval v analizah FO.

Vse kaže, da si je tudi SZ želela poslabšanja odnosov med Jugoslavijo in Zahodom in da so bili pri tem udeleženi sovjetski vojaški odposlanci v Jugoslaviji. Če ne drugega, so se trudili sejati sum in nezaupanje med eno in drugo stranjo. Barkerjeva ugotavlja, da so Sovjeti poleti 1944 na razne načine vplivali na Tita in da ga je Stalin svaril, naj ne podlega britanskemu vplivu in naj ne dopusti njihovega vmešavanja.⁴⁵

Po osvoboditvi Beograda se je propaganda v prid SZ še stopnjevala, kar kažejo številne izjave in govori vodilnih v gibanju. Propaganda v *IndexBorba*, (časnik) *Borbi* in drugod je poudarjala vlogo Rdeče armade, hvalila sovjetsko bratsko pomoč, omalovaževala britansko in Britance krivila za marsikatero težavo. Dr. Josip Smo-

⁴³ Več o znanem zapletu okoli Floydovih enot, ki naj bi pomagale pri osvoboditvi severnega dela Dalmacije in so jih po bitkah v Kordunu odslovili, glej D. Biber, Tito–Churchill, str. 420.

⁴⁴ D. Biber, Tito–Churchill, str. 337.

⁴⁵ E. Barker, Britanska politika na Balkanu. . . , str. 169; V. Velebit, op. cit., str. 304.

dlaka je tako januarja 1945 v Beogradu v svoj dnevnik zapisal: »naši voditelji povsod vidijo sovražni prst Anglije...«⁴⁶

Videti je torej, da so tik pred koncem vojne prevladali stari ideološki antagonizmi, usklajeni s političnimi interesi vodstva KPJ. Britanci so takrat to zaostritev odnosov s partizani pripisovali klasičnemu odnosu Vzhod – Zahod.

Pomembno vlogo so igrale tudi namere obeh strani v Trstu in Beneški Sloveniji. Prav jeseni 1944 so se zaradi politike na narodnostno mešanem območju poslabšali odnosi med italijanskimi in slovenskimi komunisti v Trstu. Slovensko vodstvo je bilo prepričano, da je za tem poslabšanjem britanski vpliv. Kardelj, ki je močno usmerjal politiko KPJ o tem vprašanju, se je bal, da bi ob prihodu AA prišlo do spopadov med Slovenci in Italijani, ali da bi AA razorožili partizane, kot so to počeli drugod v Italiji; pri italijanskih komunistih teh pomislekov ni bilo. Miha Marinko je septembra 1944 poročal, da italijanski tovariši ne znajo *dovolj z diferencirano* gledati na zaveznike in da gojijo velike iluzije glede zahodnih zaveznikov. Poleg tega je Kardelj menil, da je spor glede Trsta in Beneške Slovenije vse bolj kampanja proti Sovjetski zvezi, zato ni več možna diskusija o teh zadevah, temveč je treba postaviti Italijane pred izvršeno dejstvo in osvojiti Trst in Gorico pred zahodnimi zavezniki. To je postalo sklep že med njegovim bivanjem v Sloveniji v začetku septembra 1944. Ko se je vrnil v VŠ, ga je še potrdil v pismu slovenskemu CK: naše bo tisto, kar bo v rokah naše vojske; osvoboditi moramo čimvečji teritorij, na njem postaviti krepko vojaško oblast in »na vsak način je treba *stremeti za tem, da boste osvojili Trst in Gorico pred zavezniki*...«⁴⁷

Trst in Primorska sta tako postala ena glavnih preokupacij proti koncu vojne. Primorska pa je bila še pomembna zaradi, ker je KPJ že od srede leta 1944 kazala interes, da bi tudi v Italiji zmagala revolucija, prav mejna območja pa bi pripomogla širiti revolucijo proti zahodu; to kaže takratna korespondenca med KPJ in KPI. Hkrati je bila KPJ prepričana, da bi se nacionalno vprašanje po zmagi revolucije v Italiji samo od sebe pravično rešilo. Tudi ta načrt se ni ujemal s sklepi zavezniške konference Octagon, kjer je jasno rečeno, da Zahod Italije ne bo prepustil komunistom.

⁴⁶ J. Smodlaka, op. cit., str. 242–243.

⁴⁷ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 165.

Taki načrti so neizogibno naleteli na vprašanje meje z Italijo. Kardelj je jeseni 1944 obsojal italijanske imperialiste, ker so to vprašanje povezovali z odnosi Vzhod – Zahod, se Zapadu ponujali z antisovjetsko avantgardo, razglašali, da ne gre samo za mejo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma, in da sami branijo zahodno kulturo. Italijanske tovariše pa je svaril pred možnostjo, da zavezniki podprejo italijanske imperialistične kroge. Za Italijo bi bilo »edino pravilno in edino koristno geslo: naslonitev bodoče Italije na vzhodno Evropo in slovanske narode na čelu s Sovjetsko zvezo.« Negodoval je tudi nad tistimi italijanskimi komunisti, ki so se upirali politiki KPS v Trstu (npr. Vincenzo Bianco-Vittorio) in se trudili izboljšati odnose KPI z drugimi političnimi strujami v osvobodilnem gibanju Benečije. Bal se je, da bi to oslabilo moč italijanske partije in bi ta prišla pod vpliv tistih v osvobodilnem gibanju (Osoppo), ki so bili proti vmešavanju KPS v Benečiji (imenoval jih je šovinisti) in tako slabili *demokratsko progresivno gibanje*. Italijanski tovariši morajo razumeti, da politika KPJ do Italije ne more biti drugačna, kot je. Če pa bo jutri Italija drugačna, če bo italijanski proletariat prišel na oblast (in želja je bila, da bi dobili resnično demokratskega sosedo), bodo te stvari drugačne. Podobno velja za Trst, je dalje pisal Kardelj, italijanski tovariši bodo pač morali razumeti, »kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na Sovjetsko zvezo...«⁴⁸

To politiko CK KPJ je v imenu direkcije CK KPI podprl Palmiro Togliatti. Zavzel se je za to, da nacionalni motivi ne smejo prevladati nad *resnično demokratskimi*, revolucionarnimi interesi. KPI in KPJ morata tesno sodelovati, da v Julijski krajini ne bo prišlo do angleške okupacije in vzpostavitve reakcionarne italijanske uprave, zato naj se mobilizira italijanske delavce, kmete in inteligenco v italijanske enote, ki bodo sestavni del Titove vojske. Tudi vodstvo federacije KPI za Trst in Videm je izbralo oblast v Jugoslaviji kot bolj progresivno od tiste, ki so jo postavljali zavezniki v južni Italiji, in bilo prepričano da »zdrženi s Sovjetsko zvezo in demokratsko Jugoslavijo bomo ustvarili napredno in demokratsko Italijo.«⁴⁹

To je seveda vplivalo na odnose v osvobodilnem gibanju Furlanije, kar pa je drugo vprašanje. Tito je 10. oktobra ukazal, naj

⁴⁸ Ibidem, knj. 20, str. 163, in knj. 19, str. 350 in 353, pismo Kardelja vodstvu KPI za severno Italijo, 9. 9. 1944.

⁴⁹ M. Mikuž, Pregled, 4. del, str. 428–430.

slovenski 9. korpus prevzame divizijo Osoppo pod svojo komando in jo očisti *reakcionarnih elementov*.⁵⁰ Novembra 1944 sta se fur-lansko odporniško gibanje in divizija Garibaldi-Osoppo razcepila na komunistični in nekomunistični del. Slednji se je povezoval z Britanci in okupatorjem vse do 7. februarja 1945, do še ne dokončno pojasnjenega tragičnega pokola komandanta Osoppa in njegovih vojakov pri Porzusu. Britanska misija pri 9. korpusu je poročala, da je bila sovjetska misija vmešana v razkol divizije, da pa so partizani zamerili Osoppu, da širi antijugoslovansko propagando, posreduje informacije Nemcem (s katerimi da se je sporazumel o medse-bojnem nenapadanju) in da nagovarja Slovence, naj dezertirajo iz partizanov.⁵¹

Tudi pri reševanju vprašanja povojne priključitve slovenske Koroške se je NOG zanašal na revolucionarne sile. Perspektivo je iskal v dveh smereh. Ena je bila organizacija slovenskega od-porniškega gibanja na Koroškem, pri čemer je nudila pomoč in spodbujala KPA in avstrijsko osvobodilno fronto nasploh, z željo, da se tudi »*Avstrija razvija po isti poti kot mi*.«⁵² Druga smer je bila doseči dogovor s KPA o vprašanju Koroške.⁵²

Tudi v tem primeru sta se pokazali previdnost in taktični obzir centralnih komitejev KP Slovenije in KP Jugoslavije pri oznanja-nju načrta za rešitev tega problema. Temeljna direktiva se je gla-sila, da ne gre skrivati zahteve o priključitvi Koroške, da pa med vojno ne gre razpravljati o bodočih mejah. Avstrijska KP je sloven-ski KP organizacijsko prepustila Koroško (razen mest Celovca in Beljaka). Z geslom za svobodno samoodločbo slovenske manjšine (do odcepitve) je avstrijska KP želela doseči enotnost v borbi na ob-mejnem območju. Zavzemala se je za neodvisno in demokratično Avstrijo, za boj proletariata proti »*agresivnemu imperialističnemu zatiralcu*«⁵³ in, kar je najzanimivejše, za »... *kasnejšo prostovoljno zvezo z drugimi narodi ter ustvaritev velikega in na prostovoljni zvezi obstoječega srednjevropskega gospodarskega prostora*.«⁵³ Sle-dnje pa ni naletelo na odobravanje slovenskih komunistov, češ da je treba opustiti razpravljanje o srednjeevropskem gospodarskem sistemu.⁵³

⁵⁰ Zbornik, II/14, str. 247.

⁵¹ D. Biber, VUS, št. 1109, 1110.

⁵² Več o tem M. Mikuž, Pregled, 4. del, str. 550–560.

⁵³ Ibidem.

Septembra 1944 so postali načrti NOG o Koroški jasnejši. Tito je 5. septembra v imenu VŠ naročil, naj ima slovenski glavni štab pripravljene enote, s katerimi bo zasedel ozemlje, »ki nam pripada«.⁵⁴ V govoru 12. septembra na Visu je svetovni javnosti oznanil, da je prišel čas, ko se bo moralo govoriti o naših mejah in bodo z našim bojem morali biti osvobojeni bratje v Istri, Slovenskem primorju in na Koroškem, ki so desetletja trpeli pod tujim jarmom. Titov govor je v Italiji zbudil veliko pozornosti. Namestnik jugoslovanskega ambasadorja v Rimu je 3. oktobra 1944 poročal zunanjemu ministru kraljeve vlade v Londonu, da so v Italiji šele zdaj zvedeli za sklepe Avnoja in zahteve NOG Jugoslavije do Italije. V italijanskem tisku so se začeli pojavljati članki o italijanstvu Trsta. Dotlej je bil ta tisk zelo naklonjen partizanom in je za slabe odnose med državama krivil prejšnje režime. Namestnik ambasadorja je ocenil, da bodo ideološki spori v Jugoslaviji imeli negativne posledice in jih bodo Italijani izrabili do te mere, da bodo postale vprašljive celo pravične koncesije Jugoslaviji, ki jih pred letom dni nihče ni spodbijal, niti sami Italijani.⁵⁵ Italijanska kampanja proti priključitvi Trsta Jugoslaviji se je stopnjevala pozimi 1944/45. Nanjo je skušal odgovarjati dr. Josip Smodlaka.

Skoraj istočasno kot je Tito govoril na Visu, je o slovenskih mejah razpravljal Znanstveni inštitut pri SNOS, Kardelj pa se je o zahtevah glede Koroške pogovarjal s sekretarjem KP Avstrije Franzem Honnerjem. Ker je Honner prispel v Slovenijo iz Moskve, je Kardelja seznanil tudi s Stalinovim stališčem do Avstrije. Kardelj je takoj sporočil Titu, da SZ ne bo spustila Avstrije iz rok, saj rabi povezavo med Jugoslavijo in Češko.⁵⁶

1. oktobra je od Kardelja iz VŠ prišla še direktiva, da morajo tudi na Koroškem, v dogovoru z Avstrijci, kot so se zmenili s Honnerjem postaviti nasprotnike pred izvršeno dejstvo (tj. zasesti ozemlje).⁵⁷

K zaostritvi odnosov med NOG in zahodnimi zavezniki je prav gotovo pripomogla tudi zelo živa zavest o tem, da Zahod ogroža jugoslovansko revolucijo. Tudi v KPJ naletimo na prepričanje, da se bodo ponovile izkušnje Sovjetske zveze po revoluciji leta 1917,

⁵⁴ Tito, Zbrana dela, knj. 23, str. 24.

⁵⁵ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 407–408, in A MNZ, fond Mihe Kreka, d. 4494.

⁵⁶ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 293.

⁵⁷ Ibidem, knj. 20, str. 165.

ko je prišlo do intervencije z Zahoda in državljanske vojne. To zavest so ohranjali živo v propagandi ravno s študijem sovjetske revolucionarne literature. Prepričanje, da bo teritorialne zahteve nove Jugoslavije dosti lažje reševati z državami, v katerih bodo na oblast prišle komunistične partije (Albanija, Bolgarija in morda Grčija, Italija in Avstrija), je deloma tudi izviralo iz tega občutka ogroženosti.

Balkansko povezovanje

V kontekstu vseh teh različnih interesov so se proti koncu vojne pojavili predlogi o širšem povezovanju držav na Balkanu in načrti o možnosti širše federacije držav tega območja. Tudi nerešena nacionalna vprašanja, npr. makedonsko, so prav gotovo obudila ideje o povezovanju.

Najmanj realno perspektivo je imela proti koncu vojne zamisel jugoslovanske vlade v izgnanstvu o balkanski konfederaciji med Jugoslavijo, Grčijo, Romunijo in Bolgarijo. Grška in jugoslovanska vlada v izgnanstvu sta 15. januarja 1942 celo podpisali sporazum o balkanski uniji, h kateri naj bi kasneje pristopile še druge države. Toda ta rešitev ni upoštevala obstoja makedonskega naroda, kar se je skladalo s koncepti članov jugoslovanske kraljeve vlade, ki sploh ni upoštevala domačih razmer. Britanci so na začetku na to unijo gledali s simpatijami. Churchill je v spodnjem domu britanskega parlamenta celo dejal, da lahko z gotovostjo trdi, da se z grško-jugoslovansko pogodbo ustvarja temelj za balkansko konfederacijo.

Vendar so Britanci vso vojno imeli še svoj načrt o konfederaciji v jugovzhodni Evropi.⁵⁸ Ta načrt je temeljil na memorandumu, ki ga je leta 1942 sestavil sir Orme Sargent, stalni podsekretar v FO. Temeljil je na ugotovitvi, da te države lahko upravičijo svoj obstoj z etnološkega stališča, da pa sta varnostni (zmožnost obrambe) in ekonomski položaj majhnih držav na Balkanu nezadovoljiva. Če bi te države združili v nekakšno konfederacijo, ki bi jo povezoval skupen ekonomski in strateški interes, bi bila to dobra ovira nemški agresiji in širitvi sovjetskega vpliva. Mislil je na konfederacijo vseh balkanskih držav.⁵⁹ FO je kmalu spoznal, da je za uresničitev tega

⁵⁸ E. Barker, op. cit., str. 134.

⁵⁹ L. Woodward, *British Foreign Policy...*, vol. 5, str. 18–21.

načrta malo možnosti, ker pa boljšega ni bilo, je ideja živela dalje. Leta 1944 so ga modificirali toliko, da so zavezniki tudi sami priznali Makedoncem in Črnogorcem nacionalno individualnost. Ko so junija istega leta ugotovili, da je Sovjetski zvezi bolj do razširitve vpliva na Balkan kot pa do širitve komunizma, so postali načrti o konfederaciji znova aktualni. Sovjetski načrt, da si na Balkanu postavi sebi naklonjene vlade, so ocenjevali kot oživljanje tradicionalne politike carske Rusije. Temu pa bi se lahko postavile po robu le tradicionalne britanske pozicije na Balkanu, v novi anglo-grški povezavi.⁶⁰

Britanci so zato pozorno sledili odnosom med odporniškimi gibanji na Balkanu in njihovim načrtom o povezovanju. Maja 1944 je Maclean poročal iz Jugoslavije, da Tito nima nikakršnih teritorialnih ambicij (razen do Italije) in da je celo pripravljen na popravek meja Makedonije v korist sosednjih držav, če bi to upravičil plebiscit; v jugoslovansko federacijo je pripravljen sprejeti Albanijo in Bolgarijo, če bi ti to želeli, kar pa zaenkrat ni bilo verjetno.⁶¹ Med pripravami na srečanje Tito–Churchill avgusta 1944 je Eden pisal svojemu ministrskemu predsedniku o Titovih načrtih za federalno slovansko državo, ki bi segala od Jadrana do Črnega morja. V njej bi bile Slovenija, Hrvaška, Bosna, Srbija, Makedonija (sestavljena iz Južne Srbije, zahodne Bolgarije in mogoče delčka severne Grčije) in Bolgarija. Eden je menil, da bi to prineslo trdno zasidran ruski vpliv na Balkan, Grčija pa bi ostala izolirana. Churchill je Tita vprašal o tem in dobil odgovor, da zadeva ni realna, da je najbolj naklonjen ideji federacije v Jugoslaviji sami.⁶²

Končno je poslabšanje odnosov Vzhod – Zahod zmanjšalo tudi možnosti takšnega povezovanja. Churchill je leta 1944 razmišljal tudi o južnonemški federaciji s sedežem na Dunaju, ki bi bila odgovor Stalinovim pretenzijam, da okoli sebe ustanovi vrsto prosovjetskih držav ali federacij. S to svojo idejo je oktobra 1944 seznanil Roosevelta.⁶³ Poleg teh idej so poleti in jeseni 1944 krožile še zamisli o podonavski katoliški federaciji. Razširjali so jih nekateri krogi na Zahodu, v Vatikanu in nekatere skupine na Hrvaškem. Dedijer trdi, da sta HSS in slovenska SLS avgusta posredovala tak

⁶⁰ D. Biber, VUS, št. 1076, Memorandum FO z dne 4. 6. 1944.

⁶¹ D. Biber, Tito–Churchill, str. 154.

⁶² Ibidem, str. 270–271.

⁶³ W. Churchill, op. cit., str. 241.

predlog Vatikanu.⁶⁴ V to federacijo naj bi se združile Hrvaška, Slovenija, Italija, Bavarska, Avstrija, Slovaška in Madžarska. Podoben je bil načrt majhne skupine na Hrvaškem (ki je bila proti skupni državi s Srbi), ki ga je Hebrang na zasedanju Zavnoha maja 1944 zavrnil.⁶⁵

Danes nekateri vpletajo Hebranga v ta načrt, češ da je nemški veleposlanik v Zagrebu E. Kasche gojil idejo, da bi izdvojil Hrvate iz jugoslovanskega partizanskega gibanja in jih združil v nekakšno podonavsko katoliško federacijo z Avstrijo; Hebrang naj bi se o tem pogovarjal z Glaise von Horstenauom.⁶⁶ To zamisel so res morale podpirati le majne skupine, saj so celo strankarski vodje v emigraciji (tudi dr. Miha Krek) maja 1944 podprli idejo o skupni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev. O tem so izdali proglas v imenu SLS, srbskih demokratov in samostojnih demokratov.⁶⁷ Šele po razkolu v SLS avgusta 1944 je Krek širil idejo o Sloveniji v okviru katerekoli državne tvorbe, le da bi se obranila komunizma. Zato britanska poročila govore o dejavnosti SLS, ki se zavzema za podonavsko federacijo, v kateri bi bila cela Jugoslavija. Phillip Broad je 5. septembra poročal iz Barija Haroldu Macmillanu, da so indici, da bi Vatikan podprl pretežno rimskokatoliško federacijo.⁶⁸

To pa ni pomenilo, da zavezniki niso imeli pomislekov tudi glede jugoslovanske federacije in njenih možnosti na uspeh. Dobro so se zavedali nevarnosti, ki bi jo lahko prinesla težnja po obnovi srbske hegemonije. Roosevelt je 17. maja 1944 (ko so že stekli pogovori med zavezniki in Titom o sklenitvi sporazuma s Šubašićem) pisal Churchill, da morata še vedno računati tudi z možnostjo, da nova skupna vlada ne bo uspešna rešitev za Jugoslavijo. »Osebnost bi raje videl eno Jugoslavijo,« je pisal Roosevelt, »toda tri ločene države (tj. slovenska, hrvaška in srbska država – op. JVS), z ločenimi vladami, združene v balkanski konfederaciji, bi lahko rešile marsikateri problem.«⁶⁹ Slabost monarhije je videl tudi v tem, da se je kralj Peter identificiral z velikosrbskimi krogi.

⁶⁴ V. Dedijer, *Interesne sfere*, str. 382.

⁶⁵ Zavnoh/1944/3, str. 605.

⁶⁶ Ž. Mihajlovič, Hebrang, str. 243, 252.

⁶⁷ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, »Proglas Vilder, Grol, Vlajić, Krek«, 4. maja 1944.

⁶⁸ D. Biber, VUS, št. 1068.

⁶⁹ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 133.

Pripomnil je, da mu je že pred letom dni kralj Peter dejal, da bi sam postal vladar Srbije, če se v Jugoslaviji namesto ene obnovi več držav: z ognjem v očeh mu je zatrjeval, da je Srb. Tudi Stalin ni nasprotoval ideji federacij na vzhodu Evrope in na Balkanu, seveda če bi se te naslanjale na SZ. Razumljivo je, da britanski načrti o balkanski konfederaciji pri Sovjetih niso ravno zbujali zaupanja in naklonjenosti. Molotova so spominjali na politiko sanitarnega kordona, uperjenega proti njegovi državi.⁷⁰ Toda o tem je sovjetska stran manj govorila, več je bilo načrtov o federaciji med Češko in Poljsko.⁷¹ Vodilno vlogo na Balkanu je zato prepuščala jugoslovanski KP, ali, kot je Tito 9. oktobra 1943 pisal Tempu iz Jajca v Makedonijo: *»Jugoslavija ima v vsakem pogledu vodilno vlogo na Balkanu, tako po vojaški moči svoje NOVJ kakor tudi po izkušnjah pri oblikovanju ljudske oblasti prek narodnoosvobodilnih odborov in protifašističnih svetov. Zatorej moramo biti po našem mnenju in po mnenju Deda (Kominterne) center za balkanske države v vojaškem in političnem pogledu.«*⁷²

Veliko pomembnejši od načrtov so seveda bili realni odnosi med državami in gibanji na Balkanu in možnosti, ki so se ponujale. Znaná so nestrinjanja med KPJ in bolgarsko KP o vprašanju Makedonije, kakor tudi o problemih z Grčijo. V Albaniji so jugoslovanski partizani toliko pomagali in svetovali Nacionalnemu komiteju osvoboditve Albanije in albanskemu CK KP, da je šlo kar za pokroviteljski odnos. Kardelj je 1. oktobra 1944 pisal v Slovenijo, da se Albanci drže sijajno in hočejo federacijo z nami. *»Z Grki je precej težje, zlasti v vprašanju Makedonije, dasi jim mi tega vprašanja sploh nismo postavljali. Najtežje je z Bolgari. Boli jih Makedonija, in sicer vse od desne na levo, komuniste morda še najbolj.«*⁷³

V začetku avgusta naj bi namreč bilo bolgarsko ljudstvo za zedinjenje z Jugoslavijo, vendar v konfederacijo, je Kardelju poročal poslanik v Sofiji Nikola Kovačević, le da bolgarski komunisti niso bili zadovoljni z vlado v Makedoniji in Lazarja Koliševskega, sekretarja KPM, so imeli za sektaša in ozkega človeka.⁷⁴

⁷⁰ Ibidem, na straneh 134–140 nam opiše različne pogovore Edna in Molotova o tej temi.

⁷¹ V. Dedijer, op. cit., str. 368.

⁷² Tito, Zbrana dela, knj. 17, str. 23.

⁷³ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 163.

⁷⁴ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

Kljub temu je NOVJ sodelovala z bolgarskimi odporniškimi enotami – bolgarske brigade so delovale na jugoslovanskih tleh in dobile opremo od enot NOVJ. Začele pa so postavljati tudi nesprejemljive zahteve, hotele so sodelovati pri delitvi plena po napadih na okupatorja, pojavila so se nesoglasja pri pregonu vojnih zločincev in že zelo zgodaj so Bolgari zahtevali priključitev okrajev Bosilegrad in Caribrod k Bolgariji. Vse to je zbuvalo hudo nezaupanje v Makedoniji in odpor do bolgarskih čet. Tudi Kardelju se je zdelo preveč, da zahtevajo še teritorialno nagrado, potem ko so se tri leta borili proti jugoslovanskim partizanom.⁷⁵

Tudi Anglo-Američani so bili nezaupljivi, saj so 9. septembra pri podpisu premirja z Bolgarijo zahtevali dodatno klavzulo, da bolgarske enote brez njihovega soglasja ne smejo vstopiti na teritorij držav zaveznic. Toda medtem je sovjetski general že ukazal, da se bolgarske enote, ki naj bi s sovjetskimi sodelovale pri osvoboditvi Beograda, premaknejo proti jugoslovanski meji. Ukaz je bil pozneje preklican in prišlo je do dogovora o sodelovanju bolgarskih čet v skupnih operacijah, toda nezaupanje se je nadaljevalo.⁷⁶ Pokazalo se je tudi, da podpirajo priključitev bolgarskega dela Makedonije k Jugoslaviji vse stranke bolgarske Otečestvene fronte, razen bolgarske KP.⁷⁷

Zato ne preseneča, da so septembra 1944 vse strani ocenjevale, da je bolgarsko vodstvo nepredvidljivo in da je na Balkanu nastala nejasna situacija. To in bližanje RA sta spodbudila Titovo in Churchillovo pot v Moskvo.

Tito je odpotoval v Moskvo 19. septembra 1944. Dotlej je zavračeval z dokončnim dogovorom s Šubašićem glede izvedbe Viškega sporazuma, najbrž zato, ker je čakal na ugoden izid bitke za Srbijo. Prav takrat se je tudi Stalin izmikal srečanju z zavezniki na konferenci Octagon. Sklepamo, da iz podobnih nagibov kot Tito, saj mu je prodor RA zagotavljal boljše politično izhodišče, podprto z vojaškimi uspehi oziroma *'fait accompli'*. Tito je odpotoval v Moskvo, ne da bi o tem obvestil zahodne zaveznike, kar je še povečalo

⁷⁵ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 19, str. 216, 409, 462.

⁷⁶ S. Nešović, Jugoslavija–Bugarska, str. 37, 40.

⁷⁷ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 24. Šterju Atanasov je sicer menil, da je stališče bolgarskega CK KP, da bi morali o nacionalnem vprašanju zavzeti isto stališče kot je v Titovem članku v Proleteru l. 1942. (Dok. centr. organa, knj. 19/462).

njihovo nezaupanje in ugibanja, v kolikšni meri je Tito pod vplivom Sovjetov. A. Eden je od Molotova zahteval pojasnilo o Titovem naglem odhodu izpod britanskega okrilja na Visu in dobil odgovor, da je vzrok v *kmečkem* obnašanju Jugoslovancev in da so obiski organizirali tajno, ker je tako zahteval Tito.⁷⁸ Velebit pa v svojih spominih pravi, da mu način Titovega odhoda da misliti, da mu je botrovala sovjetska obveščevalna služba.⁷⁹

Tito je v Moskvi podpisal sporazum s SZ o začasnem vstopu enot RA na jugoslovansko ozemlje, o političnih razgovorih pa ne vemo veliko. Ob vrnitvi iz Moskve je Tito v Craiovi 5. oktobra 1944 podpisal še podoben sporazum z Bolgari, menda na Stalinovo pobudo in prošnjo Otečestvene fronte, s čimer je pripomogel k dvigu Bolgarije med zaveznike.⁸⁰ Sicer pa si je vodstvo NOG samo želelo celo *tesnejšega zblížanja* z Bolgari in je po Kardeljevih besedah z vsemi silami delalo v tej smeri.⁸¹ Eventualni konfederalni načrti v zvezi z Grčijo pa so z Moskovskim dogovorom med Stalinom in Churchillom postali vse manj možni.

Takšen razvoj dogodkov so Britanci razumeli kot še dodatno slabitev lastnega položaja na Balkanu, saj jih nihče ni obvestil o sporazumu med narodnoosvobodilno gibanje in Bolgari, nasprotovali so korakanju bolgarskih čet v Jugoslavijo in Grčijo, negodovali zaradi Titovega nenadnega in tajinstvenega odhoda z Visa in tega, da se je izogibal razgovorom s Šubašićem in še, ker se je v Bolgariji občutno slabšal položaj britanskih oficirjev za zvezo. Britanci in Američani so bili formalno sicer enakopravni člani nadzornih komisij, ki naj bi do sklenitve mirovne pogodbe upravljali Romunijo in Bolgarijo. Ker pa je obema komisijama predsedovala SZ in ju praktično tudi vodila, jim je kmalu postalo jasno, da tu izgubljajo vpliv.⁸²

Zaradi vsega tega je Churchill že kar na začetku svojega obiska v Moskvi, 9. oktobra 1944, sklenil *percentage agreement* oziroma dogovor o odstotkih, da bi si zagotovil neke vrste ravnotežje na Balkanu in vodilni vpliv v Grčiji. Procenti 50/50, ki sta jih s Stali-

⁷⁸ Več o tem D. Biber, Tito–Churchill, str. 321–341.

⁷⁹ V. Velebit, Sećanja, str. 306.

⁸⁰ V. Dedijer, op. cit., str. 383–384.

⁸¹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 163.

⁸² Konferenzen und Verträge, Ploetz, band 4A, str. 226, 276; W. Churchill, Triumph and Tragedy, str. 234.

nom določila za Jugoslavijo, je Churchill v pismu kolegom doma razložil, da pomeni osnovo za skupno politiko obeh velikih sil, s katero naj se ustvari združena Jugoslavija (na temelju združitve vseh sil za izgon nacističnega okupatorja) in dodal: »Njegov namen (tj. dogovora 50/50) je tudi preprečiti oborožen spor med Hrvati in Slovenci na eni strani in močnimi ter številčnimi elementi v Srbiji na drugi strani, kakor tudi izdelati skupno in prijateljsko politiko do maršala Tita in zagotoviti, da bo uporabil orožje, ki mu ga dostavljamo, proti skupnemu nacističnemu sovražniku, ne pa za notranje potrebe. Takšna politika, ki bi jo VB in SZ vodili skupno in brez pomislekov o svojih posebnih prednostih, bi bila resnično koristna.«⁸³ Churchill je zanikal, da bi ta dogovor bil delitev interesnih sfer.

Moskovski dogovor pa ni izboljšal britanskih pozicij na Balkanu, ker je prav zaradi njega prišel Churchill v razkorak s svojimi ameriškimi zavezniki. Z ameriške strani je pogovorom v Moskvi sicer prisostvoval njihov veleposlanik v Moskvi Averell Harriman, ki je bil osebno naklonjen Churchillovi pobudi, da je potrebno nekaj storiti, da bi preprečili možnost bodoče mednarodne vojne, vendar ni bil povabljen na tisti sestanek med Churchillom in Stalinom, ko sta govorila o odstotkih, pač pa je zanj takoj zvedel in ga komentiral, češ da si bodo Britanci tako skoraj zanesljivo zagotovili vpliv v Grčiji, ne pa v Jugoslaviji. O vsem je takoj poročal predsedniku Rooseveltu. Ta pa je odgovoril, da mu je Balkan trenutno pomemben le toliko, da tamkajšnje razmere ne bi potegnile zaveznikov v novo vojno, in sploh ni hotel razpravljati o implikacijah moskovskega sporazuma.⁸⁴

Tudi Churchill je 11. oktobra iz Moskve ponovno pisal Rooseveltu, češ da je absolutno nujno, da dosežeta skupno stališče o Balkanu, da bi preprečila izbruh državljanske vojne v kar nekaj deželah; to pa bi se zgodilo, če bi on in Roosevelt gojila simpatije za eno, Stalin pa za drugo stran.⁸⁵ A do preciziranja stališč ni prišlo, ker so se vsi zanašali, da bodo ta vprašanja rešili na sestanku velike trojice, ki so ga načrtovali za november. Do sestanka pa je prišlo šele konec januarja na Jalti.

⁸³ W. Churchill, op. cit., str. 234.

⁸⁴ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 350.

⁸⁵ Ibidem, str. 353.

Drugi sporazum s Šubašićem

Osvoboditev Beograda 20. oktobra 1944 in prihod vodstva NOG v Beograd sta dejansko pomenila začetek v delovanju centralnih organov oblasti in političnih organizacij nove jugoslovanske države. Nova oblast je bila toliko bolj trdna, ker je bila osvobojena že skoraj polovica Jugoslavije in je bilo že povsem jasno, da bo osvobodilno gibanje ohranil oblast tudi še po končani vojni. Šele tedaj je vodstvo NOG sklenilo, da je nastopil pravi trenutek za udejanjanje sporazuma Tito-Šubašić in za zahtevo po mednarodnem priznanju političnih sprememb v Jugoslaviji. Kmalu po osvoboditvi Beograda se je začelo pripravljati na zaključne vojaške operacije za osvoboditev celotnega jugoslovanskega ozemlja in za zmago ne samo nad okupatorjem, temveč tudi nad domačimi kvislingi, kolaboracionisti in sovražniki naroda. Hkrati pa je želelo doseči čim ugodnejše vojaško in politično izhodišče pri reševanju vprašanja zahodne in severne meje. Vmes so se pojavljali še številni drugi problemi, kot je bilo vprašanje oblike zahodne pomoči v hrani in orožju, pogajanja z Unrro, pogovori o možnosti, da bi Jugoslavija dobila pomoč po sistemu lend-lease, vprašanje vstopa zavezniških sil na jugoslovansko ozemlje, vprašanje repatriacij in vojnih ujetnikov ipd.; poleg tega pa še vojaške težave na sremski fronti (pomanjkanje oborožitve, zlasti težke, nov, frontalni način vojskovanja), lakota v Dalmaciji, transportne težave in vrsta drugih.

Šubašić je že avgusta 1944, ko se je s Titom sestal v Neaplju, predlagal ustanovitev enotne jugoslovanske vlade. To je bilo še pred bitko za Srbijo, ker je menil, da bo možnost državljanske vojne veliko manjša, če se bo »ob osvoboditvi vlada« (kraljeva – op. JVS) »lahko oprla na narodnoosvobodilno gibanje in če bo gibanje imelo ustavno podporo vlade. V nasprotnem primeru, če sporazuma ne bi sklenili, bi se nasprotniki gibanja lahko imeli za pristaše vlade.«⁸⁶

Tito pa je gledal na uresničitev določb Viškega sporazuma drugače in v prvi vrsti ščitil pridobitve NOG. Na Šubašićeve pozive je odgovarjal z zahtevami po materialni pomoči. Šele v času moskovskega srečanja Stalin–Churchill je povabil Šubašića, naj pride iz Londona v Jugoslavijo, da se sporazumeta o glavnih političnih vprašanjih, v prvi vrsti o ustanovitvi skupne vlade.

⁸⁶ D. Biber, Tito–Churchill, str. 304 in 339.

Sestala sta se takoj po osvoboditvi Beograda. Na teh pogovorih je vodstvo NOG predstavilo Šubašiću svoj predlog z imeni in pristojnostmi bodoče skupne vlade. V vladi naj bi bilo 18 ministrov in vlada bi po osvoboditvi izvedla plebiscit o obliki bodoče državne ureditve; vlado naj imenuje svet treh namestnikov, ki bi do odločitve o bodoči obliki države v Jugoslaviji nadomeščal kralja. V svet namestnikov je predlagalo Dušana Serneca, Aco Stanojevića in dr. Anteja Mandića. Zakonodajno oblast pa bi do odločitve o obliki bodoče državne ureditve opravljal Avnoj. Tito je izrazil željo, da bi to skupno vlado zavezniki mednarodno priznali, podobno kot so storili z vlado v Franciji.⁸⁷

Po pogajanjih o teh predlogih so 1. novembra 1944 sklenili nov sporazum med Titom in Šubašićem, imenovan Beograjski sporazum. V njem ni bilo vseh naštetih predlogov, verjetno zato ne, ker se niso mogli dogovoriti, kako formulirati položaj kralja, namestnikov in niso se uskladili o vprašanju osebnih svoboščin.⁸⁸

Beograjski sporazum je določal sestavo resorjev skupne vlade, toda brez imen ministrov, in da bo vlada izvajalec oblasti do izvolitve ustavodajne skupščine. Odločili so se torej za ustavodajno skupščino in ne za plebiscit, kot je bil prvotni predlog še iz časov Titove korespondence s Churchillom. Predlog o ustavodajni skupščini je bolj ustrezal NOG. V sporazumu piše še to, da bo nova vlada jamčila spoštovanje osnovnih demokratičnih svoboščin in enakopravnost *narodnih individualnosti* v smislu sklepov 2. zasedanja Avnoja. Dogovorili so se tudi (čeprav tega niso zapisali), da sporazum prične veljati, ko ga bodo priznali veliki trije, kralj in njegova vlada. Šubašić je z novim sporazumom sicer dosegel, da je prišlo do dogovora, ki ga je že mesece poskušal doseči, toda Beograjski sporazum je zagotavljal vodstvu NOG prevlado v številu resorjev skupne vlade, predvsem pa je impliciral spoštovanje sklepov 2. zasedanja Avnoja.

Potek razgovorov in sam sporazum sta se močno razlikovala od rešitev, za katere so se zavzemali Britanci. Po njihovem naj bi prišlo do skupne vlade pod okriljem kraljeve vlade oziroma kralja. Zato se je Šubašić zavedal, da za Beograjski sporazum ne bo dobil podpore ne Britancev ne kralja. Ker pa si je želel zagotoviti to

⁸⁷ Ibidem, str. 359.

⁸⁸ Več o pogajanjih o sporazumu glej D. Šepiću, Vlada Ivana Šubašića, str. 321–326.

podporo, se je s Kardeljem odpravil v Moskvo, namesto da bi se vrnil v London, kjer so ga pričakovali.⁸⁹

To Šubašićevo dejanje je povzročilo dodatna sumničenja pri Britancih, zato so Beograjski sporazum jemali z rezervo in ga niso hoteli priznati, dokler se Šubašić ne vrne v London. Danes pa strokovnjaki trdijo, da to niti ni bilo bistveno, ker se Šubašić pri nastajanju tega sporazuma ni kaj pridra oziral na britanske diplomate, ampak je hotel ustreči Sovjetom, ker je sovjetska armada osvobajala Jugoslavijo.⁹⁰

Nastala situacija je pri Britancih sprožila vrsto zanimivih analiz o bodoči taktiki, o položaju kralja, o tem, kako postopati pri priznanju skupne vlade, o ustreznosti osebnosti, ki so bile predlagane za regente, pa vse do ocen vojaških strokovnjakov in tehtanja, ali pri vojaški in materialni pomoči NOG ne bi postavljali pogojev ipd. Pomembno je temeljno izhodišče, to je odnos zaveznikov do sprejetega sporazuma in nove Jugoslavije. Kar se britanske strani tiče, je bilo že v novembru jasno, da je Churchilla zaskrbel usoda dogovora o odstotkih na političnem področju in prevlada sovjetskega vpliva v Jugoslaviji. Ko se je takoj po podpisu sporazuma sir Fitzroy Maclean vrnil iz Beograda v London, je Churchill takole poročal: *»Iz njihovega obnašanja je jasno, da direktive iz Moskve, naj storijo vse kar morejo, da bi bili z nami prijetni in odstranijo vse sume o obsegu sovjetskega vpliva v Jugoslaviji, ni dobila samo sovjetska misija, ampak tudi partizani. Razen tega menim, da je Tito ponudil kompromis dr. Šubašiću šele po konsultaciji s sovjetsko vlado in da je do tega prišlo tudi z njeno intervencijo.«*⁹¹

Churchill je v svojih internih ocenah dal vedeti, da se njegovo nezaupanje do Tita stopnjuje in da smatra, da se je Šubašić dokaj poceni prodal Titu. Večkrat je poudarjal, da je bil z Rusi dogovorjen za skupno politiko do Jugoslavije v smislu 50/50. 5. novembra je v poslanici diplomatsko opozoril Stalina na to, da v Jugoslaviji Rusija in Britanija delujeta skupaj.⁹² Proti koncu novembra (po prej omenjenih incidentih v Dalmaciji in Dubrovniku) pa je uvidel, da dogovor 50/50 nima bodočnosti niti na vojaškem področju. Dogovor 50/50 so Britanci namreč tolmačili in ga načrtovali tako,

⁸⁹ D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, str. 327.

⁹⁰ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 510.

⁹¹ D. Biber, VUS, št. 1084.

⁹² D. Biber, Tito–Churchill, str. 365.

da bi oni skrbeli za jugoslovansko mornarico in letalstvo, Rusi pa za kopensko vojsko.⁹³

Po daljšem premisleku je Churchill 2. decembra, poslal osebno poslanico Titu, v kateri je zelo odkrito povedal, da ni nezadovoljen z britansko-jugoslovanskimi vojaškimi odnosi. Beograjski sporazum je ocenil kot politični načrt, na katerem bi šele temeljil sporazum, toda še prej bi morali razjasniti nekaj vprašanj, ki čakajo, da se Šubašić vrne v London. Churchill je bil nezadovoljen nad tem, da se v sporazumu omenja garancija demokratskih svoboščin in poudaril, da britanska vlada in britansko javno mnenje pričakujeta resnično svobodne volitve v Jugoslaviji in možnost, da ljudstvo s plebiscitom izrazi svojo voljo o bodoči ureditvi. Na koncu je zapisal: »*Kopijo tega telegrama pošiljam Stalinu. Kot veste, smo se z maršalom in s sovjetsko vlado dogovorili, da bomo glede Jugoslavije vodili, kolikor se le da, skupno politiko in bi tam oboji imeli enak vpliv. Vi pa z nami, kot kaže, ravnate čedalje bolj nepravilno.*«⁹⁴

Maclean in britanski FO sta imela nekoliko drugačne poglede na Beograjski sporazum od Churchillovega trmastega vztrajanja na dogovoru iz Moskve. Njihove ocene so bile bolj realne in menili so, da bi bil položaj lahko še slabši. D. Howard, šef oddelka za Jugoslavijo v FO, je menil, da bo že tako težko prepričati Tita in Ruse v sporazum. Če pa bi tvegali njegovo izboljšanje, bi tvegali, da izgubijo vse.⁹⁵

Medtem sta Šubašić in Kardelj v Moskvi naletela na reakcijo Stalina, ki je bila, vsaj na videz, popolnoma v skladu z dogovorom o odstotkih. Stalin se je strinjal s sporazumom in gostoma celo dal vedeti, da sta s Churchillom sklenila sporazum o delitvi vpliva v Jugoslaviji. Na Kardeljevo začudenje je kritiziral vodstvo NOG, da sektaši glede kralja, podcenjevalno je govoril o partizanih, hvalil bolgarsko vojsko in Kardelju očital, da v Jugoslaviji ne ubogajo sovjetskih inštruktorjev. Kardelj je tako dobil vtis, da Stalin popolnoma podpira Šubašićevo stališče.⁹⁶

⁹³ E. Barker, Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne, Borec, 1986, št. 12, str. 629–630 in D. Biber, Tito–Churchill, str. 337, 376.

⁹⁴ D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, str. 338–339 in D. Biber, VUS, št. 1088.

⁹⁵ D. Biber, VUS, št. 1084.

⁹⁶ E. Kardelj, Spomini, str. 68; D. Biber, Tito–Churchill, str. 387; V. Dedijer, Interesne sfere, str. 378–379.

Šubašić sam pa je bil zadovoljen s svojim uspehom v Moskvi.⁹⁷ Po vrnitvi je povedal Macleanu, da je Stalin vztrajal pri demokratičnih volitvah v Jugoslaviji in ne na takšnih, kakršne so bile pravkar v Srbiji, in celo pristavil, da se v Jugoslaviji ne smejo iti nikakršnega revolucionarnega eksperimenta ali oponašanja sovjetskega sistema. Razen teh nekaj spominov pa žal nimamo podrobnejših podatkov o moskovskih razgovorih. Poznamo le še vtise V. Velebita, ki je spremljal Kardelja in Šubašića v Moskvo, toda ni bil navzoč pri razgovorih. Zapisano ima, da je Stalin tako govoril, da bi zadovoljil Šubašića in Churchilla in da mu sploh ni bil všeč tak perfiden maneuver, takšna neiskrenost in taka politika.⁹⁸

Stalin se je strinjal z Beograjskim sporazumom, kar je 24. novembra sporočil Churchill in predlagal njegovo takojšnjo izvedbo.⁹⁹

Po vrnitvi iz Moskve sta Kardelj in Šubašić oblikovala še amandmaje k Beograjskemu sporazumu. Ali so na to vplivali razgovori v Moskvi, je nemogoče oceniti iz dosedanjega poznavanja stvari. Velebit trdi, da je Šubašić spretno izrabil svojo trenutno politično prednost in si v treh dneh po vrnitvi izbral tri dodatne amandmaje, ki naj bi pripomogli, da bi kralj lažje pristal na namestništvo in da bi Britanci priznali sporazum. Kakorkoli že, tik pred podpisom amandmajev je v Beograd prispelo še ostro Churchillovo pismo, njegova osebna poslanica Titu z dne 2. decembra, ki je verjetno tudi na nek način vplivala. Iz Churchillove zahvale Stalinu 19. decembra 1944 sklepamo, da je Stalin pripomogel k sprejetju amandmajev s tem, da je dal vedeti, da imata sovjetska in britanska vlada glede Jugoslavije skupno politiko. Churchill je priznal, da so amandmaji dobra osnova za zgraditev nove federativne Jugoslavije.

Amandmaji so precizirali nekatera odprta vprašanja. V prvem so razširili zagotovila o bodočem spoštovanju demokratičnih pravic, to je, v njem so jamstva, da se bodo lahko svobodno organizirale stranke, da bodo svobodno postavile kandidate za volitve v ustavodajno skupščino, da bodo volitve tajne in da bo spoštovana klasična delitev oblasti med zakonodajno, izvršno in sodno. Zakonodajno oblast bi do volitev opravljal Avnoj (njegova sestava ni omenjena),

⁹⁷ D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, str. 336.

⁹⁸ V. Velebit, Sećanja, str. 327.

⁹⁹ D. Biber, Tito–Churchill, str. 379.

izvršno pa vlada. V zadnji točki prvega amandmaja piše še, da bo ena najpomembnejših nalog skupne vlade, da v demokratičnem duhu organizira sodno oblast, da bodo sodišča neodvisna in da bodo sodniki odločali po zakonu in po svoji vesti.¹⁰⁰ Druga dva amandmaja sta vsebovala zagotovilo kralju, da še naprej razpolaga s svojim premoženjem v Jugoslaviji, določala sta njegov odnos do namestništva in sestavo bodoče vlade.

Tako oblikovan dogovor je zahteval od vodstva NOG, da vodi kar se da široko politiko do nekompromitiranih predstavnikov predvojnega političnega življenja in da ne zaostruje revolucionarnih ukrepov, vsaj ne očitno. Šubašićeva naloga pa je bila, da o tej politiki prepriča oziroma zanjo pridobi vse v Londonu: tako Britance in posredno Američane, kakor tudi še vedno neenotne emigrantske politike in seveda kralja. Med emigrantskimi politiki so še vedno bile velike razlike, kralj sam pa do tega ni imel odločnega stališča. Srbski krogi so še naprej vztrajali, da je večina srbskega naroda proti NOG in so še kar naprej odklanjali vstop v Šubašićevo vlado. Hkrati so jo napadali, češ da v njej ni Srbov, in računali s podporo britanskih konservativnih krogov. Proti sporazumu pa so to pot nastopili nekateri hrvaški politiki, s čimer se je sprožila nova delitev v vrstah HSS-a. Nekaj jih je kasneje omililo svoje odklonilno stališče do sporazuma, drugi pa so vztrajali in po vojni ostali v emigraciji.¹⁰¹

Predno pa nadaljujemo z opisovanjem razvoja dogodkov po podpisu Beograjskega sporazuma in njegovih decembrskih amandmajev, moramo nekoliko pojasniti princip imenovanja skupne vlade. Večinoma sta bila v procesu osvobajanja Evrope v rabi dva postopka, v resnici pa je bilo več različic. Zavezniki so v državah, ki so se bojevale na strani Nemcev, načeloma postavili skupne nadzorne komisije (npr. v Bolgariji in Romuniji). Drugod pa so se ustanovljale prehodne vlade, ki so postopoma prevzemale vodenje civilnih zadev od vojaških oblasti. Te vlade so prenehale delovati v trenutku, ko so v dotični deželi nastele razmere za legalne volitve. Torej s te perspektive oblikovanje prehodne vlade v Jugoslaviji ni bilo nikakršna posebnost. Drugod po Evropi so

¹⁰⁰ D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, str. 341–340.

¹⁰¹ Prim. B. Petranović, Vodstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije; D. Šepić, op. cit.; L. Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, 1. del.

Anglo-Američani že pred operacijo Overlord (izkrcaње v Normandiji) sklepali s predstavniki okupiranih dežel dogovore o postopku prevzema, tako da je tekla cela vrsta predpriprav. General Morgan se je kasneje spominjal, da je to bila zanj ena najbolj nadležnih in ne-hvaležnih nalog.¹⁰² Prehod je terjal organizacijo zavezniške pomoči (zlasti v hrani in obleki), postavitve začasnih teles, reševanje problema repatriacije itd., kar vse se je moralo vršiti že med vojno samo. S seboj je prinašal tudi določeno stopnjo političnega vpliva, zlasti pri vojnih agresoricah, ko je šlo za probleme denacifikacije in za preprečitve nekontroliranih maščevanj.

Tudi v vseh teh postopkih so se že kazale velike razlike med načinom dela zahodnih zaveznikov in SZ. Jugoslavija pa zaradi svojih političnih posebnosti (sporazum Tito-Šubašić) ni bila vključena v te postopke, in je bila skoraj povsem neodvisna v določanju svoje politike prevzema. In ker v tem primeru ni bilo nadzorne komisije, s katero bi lahko zagotavljali lastne interese, so se Britanci toliko bolj zanašali na dogovor 50/50. Toda po podpisu Beograjskega sporazuma so začeli pomišljati, ali bo sploh mogoče izvesti sporazum 50/50.¹⁰³

Jugoslavija takrat tudi ni bila glavna skrb zaveznikov, ko je šlo za njihove medsebojne razgovore in pogajanja. Tačas so vzporedno in neodvisno prihajala na dnevni red vsa politična vprašanja Evrope, najbolj pereči med njimi pa sta bili bodočnost Poljske in Nemčije in sta zato tudi bili ves čas v ospredju. Po podpisu Beograjskega sporazuma je celo mogoče trditi, da je Jugoslavija, kot neproblematična, stopila v ozadje.

Zato je treba biti kritičen do marsikatero ocene v dosedANJI literaturi, ki še danes včasih preprosto povzema stališča tedanje politične propagande. Ena takih je ocena britanskih postopkov po podpisu Beograjskega sporazuma Tito-Šubašić, češ da so zavračevali in odlašali priznanje sporazuma Britanci in tako podpirali interese kralja Petra. Pri postavljanju končnih ocen sta vredna upoštevanja vsaj dva momenta mednarodnega dogajanja, ki osvetljujeata tudi marsikatero vprašanje bilateralnih postopkov pri priznavanju Beograjskega sporazuma. Prvi je splošna britanska politika na Balkanu v teh mesecih, drugi pa je v tem času še bolj opazno razhajanje med Veliko Britanijo in ZDA.

¹⁰² F. S. V. Donnison, *Civil Affairs and Military Govt. ...*, 1944-1946, str. XIII.

¹⁰³ D. Biber, *Tito-Churchill*, str. 349.

Pri prvem je pomembno, da je prav ta čas zopet postalo aktualno zavezniško izkrcanje v Istri in zasedba komunikacij za prehod enot do Dunaja, v načrtu pa je bilo tudi zavezniško izkrcanje enot v Zadru za pomoč pri končnih operacijah. Tito uradno ni nasprotoval tem načrtom, je pa zahteval, da se o njih sprejme sporazum na enak način, kot se je bil v Moskvi dogovoril za vstop RA na ozemlje Jugoslavije. To je sprožilo ježno reakcijo Churchilla in njegovih oficirjev, saj so menili, da imajo vso pravico do izkrcanja glede na sporazum o odstotkih in da jo imajo tudi sicer, saj dotlej niso bili dolžni podpisati nikakršnih sporazumov za vojaške operacije v zahodni Evropi.¹⁰⁴ Toda pri tem niso vztrajali in Maclean je v začetku decembra 1944 iz Londona v Beograd prinesel načrte sporazumov, ki so jih kasneje podpisali. General Harold Alexander, novi zavezniški komandant v Sredozemlju, pa je izrazil željo po osebnem razgovoru in sporazumu s Titom o teh vprašanjih.

Tudi to pot ni šlo za večje zavezniško izkrcanje v Istri in Churchill je 6. decembra 1944 pisal Rooseveltu: »Vse moje zamisli o resnično močnem udarcu čez Jadran ali čez Bengalski zaliv so bile v enaki meri zaustavljene.«¹⁰⁵ AA so se namreč predolgo zadržali v Italiji in Britanci so se ravno takrat zapletli v enomesečne boje z ELAS-om v Grčiji. Intervencija v Grčiji je prinesla tudi nov val sumničenj o resničnih britanskih namerah v Jugoslaviji in protestov s strani NOG. Toda glede na to, da je NOG užival poseben položaj v mednarodni konstelaciji, je vprašanje, koliko so bili ti protesti iskreni ali so bili le dobrodošel argument za sicer že slabe odnose med Vzhodom in Zahodom.

Druga pomembna okoliščina je bila, da je ravno v tistem času prišlo do razhajanj med Churchillom in Rooseveltom, ki so bila celo ostra in jezna.¹⁰⁶ ZDA so kritizirale britansko politiko v Italiji (spor okoli primernosti politične podpore grofu Sforzi) in Grčiji. Obtoževale so jih, da se preveč vmešavajo in skušajo ohranяти monarhije na račun demokratičnih vlad. Britanci pa so očitali, da skušajo ZDA monopolizirati svetovno letalstvo ipd. V resnici pa je Churchilla najbolj skrbelo to, da se ni mogel dogovoriti z Rooseveltom, da bi se VB in ZDA v naprej sporazumeli za nek skupen nastop do SZ na bližnjem srečanju na Jalti. Motilo ga je tudi, da

¹⁰⁴ D. Biber, VUS, št. 1087 in 1088.

¹⁰⁵ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, 3. del, str. 435–436.

¹⁰⁶ Ibidem.

je imel Roosevelt pred Jalto posebne stike s Stalinom.¹⁰⁷ Churchill je Roosevelta redno obveščal o razmerah in svoji politiki na Balkanu in ves čas poudarjal načelo skupne akcije. Seveda v okviru svojega znanega načina še iz junija 1944, ko je Rooseveltu pisal, »someone must be playing the hand«, kar je pomenilo: če Britanci sledijo ameriški politiki v Južni Ameriki, bi moral Roosevelt slediti njegovim potezam v Jugoslaviji in Grčiji.¹⁰⁸

Že 19. novembra je prepričeval Roosevelta, da bi morali na Jalti doseči sporazum o politiki na Balkanu. Konec decembra je končno dobil Rooseveltovo podporo za svojo rešitev grškega problema (imenovanje regenta). Takrat je zahteval od njega še privolitve za svojo politiko do sporazuma Tito-Šubašić. Churchillovo zavlačevanje priznanja Beograjskega sporazuma torej ni bilo le dajanje podpore jugoslovanskim rojalistom.

Ko se je torej Šubašić 10. decembra vrnil iz Beograda v London, ni naletel na razčiščeno situacijo. Pred njegovim odhodom v Beograd so bile vse vpletene strani v Londonu zainteresirane za čimprejšnjo postavitev skupne vlade, po vrnitvi pa še zdaleč niso bili zadovoljni z vsebino novih sporazumov s Titom, zato jih je začel Šubašić tolmačiti.¹⁰⁹ Razkril je, da se je, poleg sporazuma in amandmajev, s Titom in Nkojem dogovoril še o nekaterih vprašanjih, ki jih v sporazumu ni. Govorili so o bodočem statusu armade. FO ga je namreč vprašal, če je načel vprašanje, kako bi preprečili, da narodnoosvobodilna vojska ne bi s fizično silo vplivala na bodoče volitve. Šubašić je odgovoril, da so govorili o tem, da bodo po imenovanju skupne vlade proglasili NOVJ za regularno armado in da poleg nje ne bo nobenih drugih vojaških formacij. Poročal je tudi, da so se dogovorili za razglasitev amnestije, s katero bi omogočili vrnitev iz begunstva večini Jugoslovancev. Britanci so se namreč bali, da ne bi prišlo do razširitve načela, da sodelavcem okupatorja ni dovoljeno sodelovati na volitvah, tudi na vse, ki so kadarkoli podpirali Mihailovića ali sodelovali v Purićevi vladi. Prav te pa naj bi po Šubašićevih zagotovilih zajela nova amnestija.

Po opravljenih razgovorih s Šubašićem so Britanci prišli do sklepa, da ne bi bilo smiselno zahtevati še dodatna dopolnila k sporazumu, ker bi to lahko povzročilo samo nepredvidljiva za-

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ R. L. Wolff, *The Balkans in our time*, str. 254.

¹⁰⁹ Prim. D. Biber, *VUS*, št. 1085, 1086, 1087.

vlačevanja. Zavedali pa so se, da bodo morali pritisniti na kralja Petra, da sporazum sprejme.

Šubašić je 17. decembra poslal memorandum o sporazumih tudi kralju in mu razložil realne politične razmere v Jugoslaviji. S to svojo potezo je seznanil tudi britanski FO. V memorandumu je kralju povedal svoje mnenje, da se NOG pogovarja s kraljevo vlado zgolj zaradi zunanje politike in mednarodnega položaja Jugoslavije in da je osvobodilni boj v Jugoslaviji imel že od vsega začetka značaj revolucionarnega boja, ki ga bodo najverjetneje končali z zaključkom vojne. Zanimiva pa je Šubašićeva nadaljnja razlaga, da je namreč osnova teh revolucionarnih hotenj bolj nacionalne kot pa revolucionarne narave, da je to odgovor na vse, kar je bilo škodljivega v predvojni Jugoslaviji; srbski kvislingi in nacionalni ekstremisti pa so se poslužili komunizma samo za izgovor, da so lahko likvidirali srbske partizane, organizirali kvislinški režim v Srbiji in da si zagotovijo hegemonijo v povojni Jugoslaviji.¹¹⁰

Indikativno je, da je do podobnega sklepa prišel tudi McDowell, ki se je bil ravno takrat vrnil z misije pri Mihailoviću. Ocenil je, da srbski nacionalisti zato nočejo sprejeti partizanskega političnega programa, ker so prepričani, »da si partizanski voditelji, pa naj komunisti, bivši ustaši ali pa hrvaški politiki, prizadevajo oslabiliti srbstvo.« To prepričanje pa da zelo spretno širijo desničarski elementi stare Srbije in ljudje, vključno z nekaterimi intelektualci, ki so bili povezani s položajem Beograda kot središčem jugoslovanskega življenja.¹¹¹

Zato Šubašić v svojem memorandumu kralju končuje, da bi bilo za Jugoslavijo usodno, če bi se razvil spor med kraljevo vlado in kraljem na eni in NOG na drugi strani, zlasti če bi prve podprli iz tujine. Da bi se izognili državljanski vojni (nacionalni srbsko-hrvaški), predlaga kompromis oziroma združitev vseh političnih in vojskujočih se sil doma. Ta kompromis je bil pravzaprav Šubašićeva predstava o neki uravnoteženi politiki, ki bi jo vodili skupaj, navzven pa bi bila prav tako uravnotežena z enakimi odnosi z vsemi tremi velesilami in drugimi članicami OZN. Na ta način bi se izognili neredom in državljanski vojni.¹¹²

¹¹⁰ Ibidem, št. 1086.

¹¹¹ D. Biber, Draža Mihailović o ureditvi Jugoslavije, Delo, Sobotna priloga, 15. 10. 1988.

¹¹² D. Biber, VUS, št. 1086.

Toda kralj ni sprejel teh realnih ocen in predlogov, kar je še istega dne osebno sporočil Churchill. Churchill je že precej prej, 17. novembra, svetoval kralju, naj ne nasprotuje sporazumu, saj bi bil lahko bistveno slabši. Churchill mu je to spet ponovil, ko je kralj zavrnil Šubašičeve predloge, in mu dal vedeti, da mu noben sporazum ne bo prinesel vladavine, preostane mu zgolj boj za ohranitev principa monarhije.

Britanska vlada je bila torej že sredi decembra pripravljena dati soglasje k sporazumu. Šubašić in člani vlade naj bi dobili le še pristanek kralja in se nato takoj odpravili v Beograd. Britanski FO je sicer tehtal tudi kraljevo stališče, zlasti njegovo drugo pismo Churchill. 29. decembra, toda na koncu teh analiz FO zasledimo prepričanje, da bosta, ne glede na zagotovila na papirju, o bodočnosti monarhije odločala Tito in Avnoj. V tem primeru pa bi postopek dopolnjevanja sporazuma lahko povzročilo le, da se Tito umakne od vsakršnega sporazumevanja in sam, brez kralja, regentov in kraljeve vlade, vzpostavi oblast v Jugoslaviji. Predvidevali so možnost, da bo kralj zahteval, da se o vsem tem razpravlja na bodočem srečanju voditeljev velike trojice. Toda v tem so videli le zamudno prepričevanje, ki bi v bistvu nudilo več časa Titu, da nadaljuje s konsolidacijo svojih pozicij. Taka je bila analiza Howarda in vsi so se z njo strinjali.¹¹³

Na teh predpostavkah je tekkel tudi razgovor med Churchilom, Ednom in Šubašićem januarja 1945. Churchill je dal Šubašiću jasno vedeti, da je trenutni britanski interes, da Jugoslavija kar se da uspešno uničuje nemške enote. Dolgoročni ineteres pa je v združeni in stabilni Jugoslaviji. Pri tem je Britancem popolnoma vseeno, kakšna bo oblika države, republikanska ali monarhistična. Dejal je, da bo kralju svetoval, naj sprejme Beograjski sporazum. Obenem pa je namignil, da pa ima pri tem kralj nedvomno tudi druge svetovalce, ki bi mu svetovali nasprotno.¹¹⁴ Nato se je 9. januarja Churchill sestal s kraljem in mu odločno povedal, da ne pride v poštev britanska vojaška intervencija, ki bi mu pomagala nazaj na oblast in da ni nobene podobnosti z razmerami v Grčiji.¹¹⁵

Ko pa je uvidel, da se kralj nima namena ravnati po njegovih nasvetih, je 11. januarja v tajnosti predlagal Stalinu, da začnejo ure-

¹¹³ PRO, FO 371/48860.

¹¹⁴ PRO, FO 371/48860/R628.

¹¹⁵ D. Biber, VUS, št. 1113.

sničevati sporazum mimo kralja, seveda po konsultaciji z ZDA, »*ki bi bile užaljene, če jih ne bi o njej (tej zadevi – op. JVS) obveščali.*«¹¹⁶ Stalin je že 13. januarja odgovoril, da se strinja. Ni torej šlo za brez-pogojno britansko podporo kralju Petru, kot jo je takrat prikazoval jugoslovanski tisk v osvobojenem Beogradu.

Skoraj identično je bilo Churchillovo sporočilo za javnost 18. januarja pred britanskim parlamentom. V uvodu je orisal britansko politiko do osvobojenih držav (Jugoslavije, Italije, Grčije) in poudaril, da je edini princip, ki vodi to politiko, naj bo oblast ljudstva dosežena z volitvami, svobodno in splošno volilno pravico, tajnim glasovanjem in brez ustrahovanja. Nato je povedal, da Velike Britanije ne zanima, kakšen politični režim bo prevladal v Jugoslaviji, in dodal, da je bil med prvimi, ki je podprl maršala Tita. Ker pa je obstajala bojazen, da bi nastopili nesporazumi med britansko in sovjetsko vlado (ker so v Jugoslaviji sovjetske sile), sta zato s Stalinom v Moskvi sklenila sporazum o skupni politiki. Ta pa ne pomeni nikakršne delitve ozemlja ali interesnih sfer po vojni. Zato sta s Stalinom v osebni stiku, obveščata pa tudi predsednika Roosevelta. Oba sta mnenja, da so postavke sporazuma Tito-Šubašić najboljše za bodočnost Jugoslavije, dokler razmere ne bodo dopustile izvedbo poštenega in svobodnega plebiscita. Izvedba sporazuma je vprašanje dni, če kralj Peter v sporazum ne bi privolil, bo stvar šla svojo pot. Churchill je celo nameraval javno objaviti, da se bo stvar razpletala tudi brez kralja, pa mu je Eden to odsvetoval, češ da bi to lahko spodbudilo Tita, da se odreče sporazumu.¹¹⁷

Celo ameriški državni sekretar Stettinius je bil presenečen nad Churchillovim ostrim tonom, češ da je njegova izjava zelo nena-
vadna glede na njegov pozitiven odnos do italijanske in grške monarhije.¹¹⁸

Edini, ki je ta Churchillov nastop razlagal drugače, je bil Sava Kosanović. V svojih spominih trdi, da je Churchill s tem teatrskim efektom želel izzvati prekinitev kontinuitete, ki se je začela s sporazumom Tito-Šubašić, sprožiti odstop Šubašićeve vlade in kompromitirati monarhijo kot zediniteljico Jugoslavije, da bi Jugoslavijo lažje ukinil. To pa naj bi počel zato, ker je nameraval obnoviti

¹¹⁶ D. Biber, Tito-Churchill, str. 417.

¹¹⁷ W. Churchill, In guerra, Discorsi politici e segreti 1938-1945; D. Biber, Tito-Churchill, str. 427.

¹¹⁸ E. Stettinius, Roosevelt i Rusi, str. 139.

habsburško monarhijo in uresničiti sporazum iz Moskve.¹¹⁹ Takšne razlage ni najti nikjer, spodbija pa jo že dejstvo, da ne Churchill ne britanska vlada nista tako radikalno ukrepala, kot je napovedal Churchill, ampak sta potrpežljivo čakala in k čakanju spodbujala tudi Tita. Ko je potem 22. januarja kralj odslovil Šubašića s položaja predsednika kraljeve vlade, sta podprla Šubašića prav z argumentom, da ta razrešitev lahko odvrne od sporazuma pristaše starega režima v Jugoslaviji, ki računajo na nesoglasja med zavezniki.

Sledili so znani dogodki. Kralj je 11. januarja 1945 brez vednosti Britancev dal izjavo za tisk, da v osnovi sporazum sprejema, odklanja pa zakonodajno oblast Avnoja in formiranje namestništva. Izjavo so kasneje na pritisk Britancev umaknili. 22. januarja 1945 je kralj odslovil Šubašića, naslednjega dne pa je Pravda že objavila, da je kralj zahteval od Šubašića, da odstopi in da ga bo zamenjal Grol. Po nekajdnevnem britanskem prijateljskem prepričevanju je kralj popustil in v nedeljo 28. januarja pristal na namestništvo in na to, da Šubašić ostane. Od Tita je zahteval zamenjavo regentov in vstop Grola v vlado, Šubašić in njegova vlada pa sta morala obljubiti, da bosta upoštevala te njegove želje.

Kralja so k takemu ravnanju spodbujali z raznih strani. Hujskali so ga nekateri srbski politiki v emigraciji, ki so že od poletja 1944 zavračali sodelovanje s Šubašićem. Grol je še kar naprej vztrajal, da srbski narod ne sprejema NOG, izražal pa je tudi dvome o resničnosti Macleanovih poročil iz Jugoslavije. Drugi kamen spotike je bil položaj, ki ga je dobila Makedonija kot samostojna federalna enota, saj so Srbi nanjo gledali kot na Južno Srbijo. Podobno je veljalo tudi za Črno goro. Grol je hotel, da bi se sam pogovoril z britansko vlado o nastali situaciji in je iskal stike preko konservativnega poslanca Ameryja. Na odnos srbskih politikov do Šubašića, ki je bil član HSS, je vplivalo tudi rivalstvo med srbskimi in hrvaškimi politiki v emigraciji. Šubašić je trdil, da je kraljeva pisma Churchillu pisal Slobodan Jovanović. Nasveti kralju, naj ne podpiše sporazuma, pa so prihajali tudi iz hrvaških vrst v Londonu. Šutej mu je svetoval, naj zavlačuje in doseže nove amandmaje.¹²⁰

Vodstvo Hrvatske seljačke stranke v Londonu je imelo svoje razloge za nasprotovanje priznanju Beograjskega sporazuma. Niso soglašali s položajem seljačke stranke v domovini, posebej pa so

¹¹⁹ Sava N. Kosanović, *Jugoslavija*, str. 289–294.

¹²⁰ D. Biber, *VUS*, št. 1087, 1085.

bili nezadovoljni zaradi usode Košutića in mislili so, da bi moral Šubašić storiti več za HSS.

Britanci so takrat zavračali uradne stike s posamezniki iz vrst emigracije. Sir Orme Sargent je ocenil diskreditirane jugoslovanske politike, kot da si zdaj, ko vidijo, da bo Tito neizbežno na oblasti, želijo zagotoviti položaj in še pravočasno skočiti na zadnji vlak. Churchill pa je menil, da bi jih kralj moral prisiliti, da se, namesto da sedijo v Londonu in pobirajo pokojnine ter filozofirajo, vrnejo v Jugoslavijo in pripomorejo k dosledni izpeljavi sporazuma Tito-Šubašić. Britanska uradna politika je vsekakor podpirala prizadevanja Šubašića.

Nekoliko drugačen je bil odnos ameriškega State Departmenta, ki ni želel prevzeti nobene odgovornosti za spremembe v Jugoslaviji in za posledice sporazuma Tito-Šubašić. To so utemeljevali na enak način, kot so zavračali sporazum o odstotkih. Ko so decembra 1944 Britanci zaprosili ameriški SD za mnenje o novem Šubašićevem sporazumu, so dobili nazaj memorandum, v katerem so Američani dali vedeti, da se ne želijo vezati na sporazum, ki bi temeljil na moskovskem dogovoru Churchill-Stalin. Predstavniki SD je ustno še pristavil, da sam ne goji simpatij do kolaboracionistov, toda odkar partizanska propaganda za t.i. kolaboracijo obtožuje Mačka in srbske nacionaliste, se lahko zgodi, da bo klavzula iz sporazuma o kaznovanju kolaboracionistov postala orodje za širjenje Titove politične moči.¹²¹

State Department je zadalžil svojega ambasadorja pri kraljevi vladi v Londonu Richarda Pattersona, naj posreduje kralju Petru to njihovo stališče, sicer pa naj se ne meša v kraljevo odločitev o podrobnostih sporazuma. Zaradi takšnega ameriškega odnosa so se Britanci bali, da kralj po razgovoru s Pattersonom ne bo sprejel sporazuma. Tudi Šubašić je bil prepričan, da so kralja precej ohrabile razlike med ameriško in britansko vlado ter podpora iz ZDA.¹²² Ravno Patterson je kralja seznanil z britanskim predlogom Moskvi in Washingtonu, da se uresniči sporazum brez kraljevega pristanka, pa čeprav je to zvedel od Britancev kot strogo zaupno informacijo.

V času krize Šubašićeve vlade je 24. januarja v London prispel drugi tajni memorandum SD-a, ki je bil odgovor na britanski pre-

¹²¹ D. Biber, VUS, št. 1087.

¹²² Ibidem in VUS, št. 1115.

dlog, da zavezniki ne bi priznali nobene druge vlade, ki bi jo eventualno imenoval kralj, razen Šubašičeve. V drugem memorandumu so Američani pristali na načelo, da morajo zavezniki sodelovati pri reševanju problemov prehodnega obdobja, pa čeprav to zahteva odstopanje od ustaljenih političnih navad. Trdili so, da niso izvajali aktivne politike do Jugoslavije, medtem ko so druge vlade to počele, da pa so se strinjali z namero, da so pri nalogah po osvoboditvi v Jugoslaviji udeleženi različni politični elementi. Kraljeve izjave 11. januarja niso ocenili kot odklanjanje sporazuma, temveč kot pojasnjevanje zahtev, ki jih je imel do nove vlade. V memorandumu so se zavzeli za to, da se kraljeva vlada vrne v Beograd, potem pa bi tja poslali svoja predstavništva še zavezniki. Predstavništva bi pooblastili le za to, da spremljajo izvedbo sporazuma Tito-Šubašić, ne bi pa bila mednarodno priznanje Jugoslavije. Na koncu memoranduma so zelo diplomatsko formulirali odgovor na britanski predlog o izvedbi sporazuma mimo kralja, ki se glasi: »*Department ugotavlja, da bi pod takimi pogoji naša vlada težko šla dlje od začasnega predstavništva v Jugoslaviji.*«¹²³

State Department se je torej še naprej izogibal končni besedi o priznanju skupne jugoslovanske vlade. Kolikšna pa je bila Pattersonova vloga v kraljevem zavračanju sporazuma, še ni popolnoma jasno. Patterson je vsekakor imel precej neposreden odnos do kralja, bil je dobro seznanjen z britanskimi ocenami in stališči, zelo verjetno pa je tudi, kot trdi Dušan Biber, da je prav ameriška stran svetovala kralju, naj odstavi Šubašića.¹²⁴

Tretji faktor mednarodnega dogajanja, ki je vplival na potek priznanja Beograjskega sporazuma in na zavlačevanje imenovanja skupne vlade, je bila naraščajoča napetost v Grčiji. Govorili smo že o makedonskem vprašanju in o bojazni narodnoosvobodilnega gibanja, da bi se intervencija v Grčiji širila. Britanci so pazljivo spremljali angažiranje narodnoosvobodilnega gibanja na strani grškega osvobodilnega gibanja EAM oziroma pomoč grški narodnoosvobodilni vojski ELAS. Tito je sicer novembra 1944 za agencijo Reuter uradno izjavil, da osvobodilno gibanje Jugoslavije nima geografskih pretenzij do Grčije, vendar pa je centralni komite KPJ na seji 17. novembra sprejel sklep, da bodo nudili pomoč grškemu osvobodilnemu gibanju. O tem je v Londonu poročal Šubašić. Po pričevanju

¹²³ PRO, FO 371/48861B/R1954.

¹²⁴ D. Biber, Tito-Churchill, str. 425.

Šuteja je Tito dejal Šubašiću, da s soglasjem Stalina podpira EAM in ELAS, po potrebi jim nudi tudi materialno pomoč.¹²⁵

Medtem so se v začetku leta 1945 obnovili pogovori med vodstvom NOG in bolgarskimi predstavniki o federaciji z Bolgarijo, ki jo je v tistem trenutku odobral tudi Stalin. Ta je v prvi fazi želel le federacijo med Jugoslavijo in Bolgarijo, nato pa konfederacijo na Balkanu. Poverjenik za zunanje zadeve Nkoja dr. Josip Smodlaka je dobil od Tita nalogo, da pripravi načrte za federacijo, v kateri bi Bolgarija bila ena od federalnih enot. Tito je nato maja 1945 (na prvem kongresu KP Srbije) dejal, da ima Jugoslavija z Bolgari globlje namene, vendar jih ne dovolijo Angleži in Američani.¹²⁶

Britanska poročila iz Aten so potrjevala domneve o jugoslovanski in bolgarski podpori EAM-u, hkrati pa so vodilni krogi NOG (Đilas in drugi) napadali grško vlado. Zaradi tega je Churchill v začetku decembra 1944 protestiral pri Titu. Maclean je v razgovorih s Titom nekajkrat načel to temo. Nekateri dokumenti o teh njihovih razgovorih še niso dostopni, vemo pa, da so bili pogovori ostrejši od siceršnjih. Ko je Tito izrazil mnenje, da v Grčiji ne bo enotnosti pod Papandreujevo vlado, ga je Maclean zavrnil, naj se ne vtika v grške zadeve. Tito je Macleanu zagotavljal, da ne pošilja orožja ELAS-u, da v tedanjih okoliščinah ne namerava stopiti v federacijo z Bolgarijo ali katerokoli drugo sosedo in da pred mirovno konferenco ne namerava anektirati grškega ali bolgarskega ozemlja. Maclean je tik pred jaltško konferenco poročal o jugoslovanskih namenih takole: »Moj vtis je, da so se o teh vprašanjih že dogovorili z Moskvo in da zdaj Tito samo poskuša pridobiti na času, medtem pa pripravlja javnost na predlagane spremembe. Ali bo med temi spremembami tudi nekakšna balkanska federacija ali kaka bolj ohlapna povezava z Bolgarijo znotraj sovjetske orbite, to se bo še videlo.«¹²⁷

Tako vidimo, da so bili Britanci zainteresirani za čimprejšnjo uresničitev sporazuma in imenovanje skupne vlade, ne glede na Churchillovo osebno mnenje in na takratne nesporazume z Jugoslovani. V sporazumu so videli še edino možnost za ohranitev monarhije ali kakršnihkoli meščanskih svoboščin v Jugoslaviji, zato

¹²⁵ D. Biber, VUS, št. 1085.

¹²⁶ J. Smodlaka, Partizanski dnevnik, str. 236–246 in 265; Osnivački kongres KP Srbije, str. 214.

¹²⁷ D. Biber, Tito–Churchill, str. 392, 399, 429, 437–438, 440.

so pritiskali na kralja, naj sprejme sporazum. Churchill je osebno sicer menil, da je sporazum brezupno enostranski in ne pomeni nič drugega kot diktaturo Tita, »tega dobro izurjenega komunista« in prepričan je bil, da za sporazumom stojijo Sovjeti. Z imenovanjem skupne vlade 7. marca 1945 je bila končana dolga zgodba o Beograjskem sporazumu. Kot temu pravi Herbert Feis, je bil to po obliki kompromis, dejansko pa zmaga sovjetske strategije.¹²⁸

Konferenca na Jalti

Britanci so torej januarja in februarja 1945 dosegli, da se niso prekinila pogajanja o sporazumu in da so sporazumu dodali še aneksa, ki ju je kot svoje priporočilo formulirala konferenca velike trojice na Jalti. Aneksa je predlagala VB: obveza o razširitvi Avnoja z nekompromitiranimi člani zadnje predvojne jugoslovanske skupščine, preimenovanje Avnoja v začasno skupščino in obveza, da bodo vse akte, ki jih je dotlej sprejel Avnoj, predložili v ratifikacijo ustavodajni skupščini. Prvi dodatek je v začetku januarja v razgovoru s Churchillom predlagal Šubašić. Idejo zanj je, po mnenju D. Bibra, dal Košutić. Košutić je po prihodu na osvobojeno ozemlje 8. septembra 1944 v pogajanjih s CK KPH in hrvaškim GŠ predlagal, da se okrajni vodje in predstavniki HSS, izvoljeni leta 1938, priznajo kot predstavniki ljudstva in se jih izenači z odborniki Zavnoha. Oboji skupaj bi potem tvorili ustavodajno telo. Ker pa je teh bilo 79, odbornikov Zavnoha pa 72, bi bili prvi v večini, zato so predstavniki NOG zavrnili ta predlog, češ da je absurden in se ne sklada s sklepi Avnoja.¹²⁹

Na jaltski konferenci so dodatke k sporazumu namenoma oblikovali kot priporočilo, da ne bi zavlekli njihove izvedbe z novim postopkom sprejemanja amandmajev k sporazumu in povzročili odloga imenovanja skupne vlade, ki bi vključila te dodatke v svojo deklaracijo kot obvezo. Sklep konference je bil tudi, naj se sporazum čimprej uresniči. Ministri za zunanje zadeve so na Jalti izmenjali tudi poglede na jugoslovansko-bolgarsko federacijo. Sklenili so, da je ni mogoče odobriti, saj država, ki je v stanju premirja, kot je Bolgarija, ne sme sklepati pogodb z drugo državo.¹³⁰

¹²⁸ H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 566.

¹²⁹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 20, str. 423.

¹³⁰ Stettinius, Roosevelt i Rusi, str. 223.

Konferenca na Jalti februarja 1945 pa ni pomembna samo zaradi dialoga zaveznikov o Jugoslaviji.¹³¹ Sprejela je tudi dokument, ki naj bi bil širšega pomena za dežele vzhodne in jugovzhodne Evrope – *Deklaracijo o osvobojeni Evropi*. Z njo so se vlade VB, ZDA in SZ obvezale, da bodo pomagale narodom osvobojenih dežel do notranjega miru. Deklaracija je predvidevala, da se v teh državah postavijo začasne vlade iz predstavnikov vseh demokratičnih elementov, nato pa se na svobodnih volitvah izvolijo vlade po volji ljudstva, vlade velesil pa bi nadzorovale volitve.

To deklaracijo so seveda pripravili v ameriškemu State Departmentu in predsednik Roosevelt jo je predložil na konferenci. Namen Američanov je bil, da se doseže formiranje res demokratičnih vlad v manjših državah in da se preprečijo napetosti in sumničenja med zavezniki, ki so kljub dogovoru o odstotkih stalno naraščala.¹³² Smisel deklaracije je bil torej znova uveljaviti in to pot tudi uradno protokolirati načela Atlantske listine iz avgusta leta 1941 (vsi narodi naj imajo svobodno izbiro vladavine po končani vojni) ter prekiniti z duhom dogovora o odstotkih. Toda že sam potek pogovorov na Jalti in pa politična praksa po konferenci sta pokazala, kar je bilo najbolj vidno v politiki SZ, da sta še vladali miselnost in metode, ki ju je prinesel dogovor o odstotkih. Vsem na Jalti je bilo popolnoma jasno tudi, tako trdi ameriški zgodovinar Stephen Ambrose, da je SZ zaradi lastne varnosti vztrajala pri zahtevi po postavitvi njej naklonjenih vlad v soseščini. Vedeli pa so tudi, da svobodno izvoljene vlade v Vzhodni Evropi že po tradiciji ne bodo prijateljske do SZ. *Deklaracija* je torej bila neuresničljiv program.¹³³

V resnici pa naj bi Churchill in Roosevelt z *Deklaracijo* želela pomiriti lastno javnost, saj so se v ZDA in VB bližale volitve. Roosevelt, ki je veliko pričakoval od *Deklaracije*, je namreč februarja doma poročal o konferenci in trdil, da je Stalin z njo pristal na svobodne volitve v Vzhodni Evropi. H. Feis pa ji pripisuje večji pomen, češ da je bil to pomemben poskus v mednarodni politiki, da se načela postavijo nad vse in da je *Deklaracija* pomagala krepiti odpor demokratičnih sil v Vzhodni Evropi in da so bila njena

¹³¹ Več o tem D. Biber, Tito–Churchill, str. 446–450, in Stettinius, op. cit., str. 139, 149, 153.

¹³² H. Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, str. 570.

¹³³ S. Ambrose, Rise to Globalism, str. 56.

načela »spodbudni kašipot za prihodnost.«¹³⁴ Churchilla pa je postavila še v neugoden položaj, saj je bila v nasprotju s poseganjem v Grčiji, ponujala pa mu je možnost, da znova uveljavlja britanske interese v Bolgariji in Romuniji.¹³⁵

Vsa teža kontroverznosti deklaracije se je v tednih po jaltski konferenci pokazala prav pri reševanju problema Poljske, kjer je v bistvu prišlo do konflikta konceptov o povojni Evropi. Zavezniki se zlepa niso mogli sporazumeti o formiranju skupne začasne vlade na Poljskem, niti po kapitulaciji Nemčije ne. Zato je v mesecih po Jalti Jugoslavija stopila skoraj povsem v ozadje, ker se jim je zdelo, da bo formiranje skupne jugoslovanske vlade steklo brez večjih zapletov, niso pa opustili svojih interesov v Jugoslaviji.

Šubašičeva vlada je 15. februarja odšla iz Londona v Beograd in se v začetku marca z Nkojem dogovorila še o tem, kdo bodo regenti. 7. marca so regenti dr. Srđan Budisavljević, dr. Ante Mandić in Dušan Sernec v imenu kralja imenovali skupno ali začasno vlado Tito-Šubašić (Tito ji je rekel enotna vlada). Takoj je sledilo tudi njeno mednarodno priznanje. V skupni vladi je bilo 28 ministrov, 18 iz prejšnjega Nkoja, in sicer: predsednik vlade Tito, podpredsednik in minister za konstituantno E. Kardelj, minister brez listnice dr. Josip Smodlaka, minister za pravosodje dr. F. Frol, minister za prosveto Vladislav Ribnikar, minister za finance Sreten Žujović, minister za promet Todor Vujasinović, minister za trgovino inž. Nikola Petrović, minister za industrijo A. Hebrang, itd., ter ministri za posamezne federalne enote: za Črno goro M. Đilas, za Slovenijo E. Kocbek, za Srbijo Jaša Prodanović, za Hrvatsko Pavle Gregorić (s pomočnikom Milošem Žankom), za BiH Rodoljub Čolaković in za Makedonijo Emanuel Čučkov. Štirje v vladi so bili samo prištaši NOG: dr. Vasa Čubrilović, Bane Andrejev, Jaša Prodanović in dr. Pavle Gregorić.¹³⁶

Iz Londona pa so člani skupne vlade postali Šubašić kot zunanji minister, dr. Sava Kosanović minister za informacije in dr. Juraj Šutej minister brez listnice ter dva člana stare Šubašičeve vlade, ki ju je v kraljevo vlado imenoval Nkoj: Sreten Vukosavljević je postal minister kolonizacije in dr. Drago Marušić minister za pošto in telegraf. Osemindvajseti je bil dr. Milan Grol, ki se jim je pridružil

¹³⁴ H. Feis, op. cit., str. 572.

¹³⁵ R. L. Wolff, *The Balkans in our time*, str. 266.

¹³⁶ UL DFJ, 1945/19, 6. 4. 1945.

po zadnjih razgovorih v Londonu in postal drugi podpredsednik skupne vlade.

Vlada je 9. marca objavila deklaracijo s cilji: izgon fašističnega sovražnika; priključitev narodnih ozemelj, ki so po prvi svetovni vojni ostala izven Jugoslavije in so si z oboroženim bojem priborila pravico do samoodločbe; zgraditev gospodarstva, priznavanje privatne iniciative in posebnega pomena združništva; opirala se bo na demokratično izvoljeno ljudsko oblast, spodbudila imenovanje vlad federalnih enot in izvedla volitve v federalnih enotah ter razvijala prijateljske odnose z zavezniki.

Vlada se je obvezala, da bo posebno pozorna pri kaznovanju vojnih zločincev in narodnih izdajalcev po načelu: »*Vlada je mnenja, da mora biti vodilni princip pri izvrševanju te naloge pravičnost in težnja za mirom in redom v državi, očuvani od protidemokratskih elementov. Na teh principih in prepričanju, da samo želja po maščevanju ne more biti prava pot k zavarovanju notranjega reda in konstruktivne izgradnje, bo vlada dala možnost vsem zapeljanim, da svoje grehe v preteklosti popravijo s pravilnim delom*« ter da bo čimprej odpravila moralnopolitične posledice sovražne okupacije in vojne.¹³⁷

Obvezala se je še, da bo izvedla sklepe, ki jih ji je naložila jalt-ska konferenca. Poglavitna naloga je bila, da se Avnoj v najkrajšem času dopolni s predstavniki naprednih političnih demokratičnih skupin, ki se niso kompromitirale s sodelovanjem z okupatorjem. V deklaraciji tudi ni manjkalo zagotovil, da se bo vlada trudila ohraniti in razširiti demokratične pravice, ki so si jih ljudske množice izvojevale v NOV, in jih ščitila pred protidemokratičnimi elementi.

Kmalu po Jalti so se zaostрили odnosi med zahodnimi zavezniki in Sovjetsko zvezo zaradi Poljske in Romunije. Warren Kimball temu pravi prvi znaki hladne vojne, ko je Churchill (ki je sicer še vedno zagovarjal politiko sodelovanja) sredi marca 1945 začel razglašati, da sta bila z Rooseveltom na Jalti prevarana in da Stalin samovoljno razlaga *Deklaracijo o osvobojeni Evropi*. Churchill je ocenil, da Stalin noče sodelovati z Zahodom in da se bo treba močno pritožiti zaradi sovjetske politike na Poljskem. Glede Romunije pa je 8. marca pisal Rooseveltu, da je imenovanje manjšinske komunistične vlade v neskladju z *Deklaracijo z Jalte*, da takšna vlada lahko pripelje do čistke antikomunistov, ki bodo brez razlik obso-

¹³⁷ A INZ, P SNOS, f. 441/1.

jeni fašizma, podobno kot v Bolgariji.¹³⁸ Na to stališče je napeljeval Roosevelta, ki pa se ni strinjal s to politiko, ker so Američani ravno pripravljali konferenco OZN v San Franciscu, zato so si sodelovanja želeli.¹³⁹ Drugi razlog pa je bil, da so Američani zaradi vojne na Daljnem vzhodu še vedno potrebovali Sovjetsko zvezo za zaveznika. Novi predsednik ZDA Harry Truman in Edward Stettinius sta se 25. aprila sestala z ameriškimi vojaškimi šefi in govorili so o posledicah nespoštovanja jaltskega sporazuma na Balkanu. Predstavniki vojske so apelirali na predsednika, naj bo potrpežljiv s SZ, da ta ne bi odstopila od svoje obljube, da bo napovedala vojno Japonski.¹⁴⁰

Churchill pa je bil bolj v skrbeh za Evropo, spraševal se je, ali bo SZ tudi po vojni obdržala tako številno vojsko in 12. maja je zapisal: »*Železna zavesa se je spustila na njihovo fronto. In mi ne vemo, kaj se dogaja za njo.*« Nekateri pa to spremembo v Churchillovi politiki tolmačijo kot posledico pritiskov predvolilne kampanje v VB.¹⁴¹ Za politično situacijo v Jugoslaviji po imenovanju skupne vlade so bile implikacije mednarodne politike pomembne z dveh strani. Prva je bila neposredna. Jugoslovanski politiki iz predvojnih strank, ki so vstopili in sodelovali v skupni vladi ali v Ljudski fronti, so se zanašali na mednarodne dogovore in upali na moralno pomoč zaveznikov pri izvedbi volitev v ustavodajno skupščino jeseni 1945, se pravi, upali so v garancije jaltskega dogovora.

Druga implikacija je bila bolj posredne narave. *Deklaracija* z Jalte je, kot že rečeno, postala principialno vprašanje pri iskanju politične rešitve za skupno poljsko vlado. Obstajali sta dve poljski vladi: lublinski vladi naj bi se po priporočilih jaltske konference pridružili še predstavniki vlade v Londonu ter predstavniki poljskega odporiškega gibanja. Skupaj bi sestavili začasno vlado narodne enotnosti. Stalin pa je za lublinsko vlado, ki jo je bil sam nenapovedano že priznal konec leta 1944, torej pred jaltsko konferenco, odločno zahteval mednarodno priznanje. Po vrsti pogajanj o sestavi poljske vlade je Churchill 10. marca uvidel, da Stalin le zavlačuje, interveniral je pri predsedniku Rooseveltu in ocenil, da bo s Polj-

¹³⁸ W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, str. 547, Churchillovo pismo Rooseveltu, 8. marca 1945.

¹³⁹ Ibidem, str. 545 in 563.

¹⁴⁰ E. Stettinius, Roosevelt i Rusi, str. 69.

¹⁴¹ W. Churchill, Triumph and Tragedy, str. 489–490.

sko tako, da zaveznikom »ne bo dovoljen dostop v deželo, niti ne bomo imeli sredstev, da bi se o položaju informirali. Sovjetom zelo odgovarja dolgo obdobje odlaganja, tako da v polni meri lahko steče proces likvidacije tistih elementov, ki niso naklonjeni njim in njihovim lutkam.«¹⁴² Za Poljake v Londonu je trdil, da razpolagajo z obilico pričevanj o aretacijah, deportacijah in likvidacijah svojih prijateljev na Poljskem ter da je po nepotrjenih vesteh lublinski komite že prevzel civilno oblast na Poljskem in tam uvedel posebne ukrepe (prisilno mobilizicijo in množične aretacije). Iz Poljske so prihajala poročila o zapiranju in streljanju pripadnikov domovinske armade (ki se je borila proti Nemcem, zvestobo pa prisegla londonski vladi), aretacijah advokatov, sodnikov, profesorjev, duhovnikov in veleposestnikov, o tem, da je vlada izdala odlok o obvezni predaji orožja in radijskih aparatov in o obvezni prijavi pisalnih in razmnoževalnih strojev, da je zasegla avtomobile ipd. Tačas pa so predstavniki lublinske vlade vodili politično kampanjo proti londonski vladi in domovinski armadi, agitirali proti Veliki Britaniji, organizirali shode... Pri tem je bilo močno čutiti prisotnost sovjetskega komisariata za notranje zadeve – NKVD, ki je vodil poljsko organizacijo javne varnosti, vestno zbiral denunciacije in beležil obnašanje ljudi. Na Poljskem se je obetala nacionalizacija, medtem pa so že izvajali agrarno reformo in za kmete pripravili enopartijska društva vzajemne pomoči, za delavce pa sindikate, ki jih vodi Poljska delavska stranka. Skratka poročali so o pospešeni »sovjetizaciji« Poljske.¹⁴³

Ameriški predsednik je po Rooseveltovi smrti 12. aprila 1945 postal Harry Truman, zanj pa velja, da se ni spoznal na zunanjo politiko. Državni sekretar Edward Stettinius mu je 13. aprila v posebnem memorandumu pripravil osnove tekoče ameriške zunanjepolitične strategije. V njem je med drugim zapisal, da v Jugoslaviji ni tekočih problemov, zgodi pa se lahko, da se bo treba tudi tu znova sklicevati na jaltško deklaracijo, če oblast ne bo pokazala več zmernosti do demokratičnih elementov v državi, ki da jih dotlej še ni pritegnila v administracijo.¹⁴⁴

Jugoslavija je znova zbudila mednarodno pozornost aprila 1945, ko je Tito še enkrat nenapovedano odpotoval na obisk v

¹⁴² W. F. Kimball, Roosevelt and Churchill, str. 552.

¹⁴³ Ibidem, str. 554–559.

¹⁴⁴ Ibidem, str. 635.

Moskvo, saj so vedno več pozornosti zbujale vedno bolj odkrite simpatije NOG do SZ.

Od osvoboditve Beograda naprej so v jugoslovanskem tisku, zlasti v *Borbi*, vodili veliko propagandno kampanjo v prid SZ, hvalili so sovjetsko politiko, njeno bratsko pomoč, pisali hvalnice RA... Novembra 1944 so na veliko pisali o žitu, ki ga je poslala Jugoslaviji, za katero pa se je potem izkazalo, da je bilo vojvodinsko. Vrstile so se svečanosti in priložnostni članki ob obletnicah oktobrske revolucije, Leninovem rojstnem dnevu itd. Poročila z jaltske konference so bila v istem duhu: »*Na Krimski konferenci je bil zadan smrtni udarec svetovni reakciji.*«¹⁴⁵ Imeli pa so še nekaj taktičnega obzira do zaveznikov z zahoda in Kidrič je slovenskemu politbiroja marca 1945 naročil: »*Sovjetska zveza je naš edini zaščitnik in prijatelj, treba pa je voditi pravilno politiko do zapadnih zaveznikov.*«¹⁴⁶

Predsedstvo SNOS pa je v okrožnici 16. februarja pozivalo na slovesno praznovanje sedemindvajsetletnice RA s priložnostnimi zborovanji, napisnimi akcijami in kresovi ter zahtevalo, da »*se poudari bratstvo slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda, da se poudari zgodovinska vloga maršala Stalina in da se manifestira trdnost zavezniškega bloka.*« Januarja so v Sloveniji uvedli obvezno učenje ruščine v šolah, odsek za prosveto predsedstvo SNOS je to utemeljil takole: »*S tem se je naša narodna vzgoja, ki je doslej ostajala v okviru romanskega zapada in germanske Srednje Evrope, preusmerila na vzhod k viru slovanstva.*... « in bo vodila našo mladino iz slovenske in jugoslovanske skupnosti k slovanski celotnosti, v vadnico za šole pa so dali sovjetsko himno.¹⁴⁷

Tito je 5. aprila odpotoval v Moskvo v spremstvu Šubašića, Đilasa, N. Petrovića in B. Andreeva. Osrednji del tega obiska je bila sklenitev jugoslovansko-sovjetske pogodbe o prijateljstvu, medsebojni pomoči in povojnem sodelovanju. Podpisali so jo 11. aprila 1945 in 10. junija jo je ratificiralo predsedstvo Avnoja. V njej so bile klavzule o zavezništvu proti Hitlerjevi Nemčiji, o sodelovanju, o načinu povojne organizacije miru in varnosti na svetu, o pospeševanju gospodarskega sodelovanja med državama, o medse-

¹⁴⁵ W. Roberts, Tito, Mihailović and the allies 1941–1945, str. 275; Zbornik IX/8, str. 692.

¹⁴⁶ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 29. 3. 1945.

¹⁴⁷ A INZ, P SNOS, f. 451/2 in 551/1, dopis 3. 1. 1945.

bojni vojaški pomoči in sodelovanju obeh držav po vojni nasploh; pogodba je bila veljavna 20 let. Podpisala sta jo Tito v imenu namestništva Jugoslavije in V. Molotov v imenu prezidija vrhovnega sovjeta ZSSR.

Šubašić je za pot v Moskvo zvedel tik pred odhodom. Britanski ambasador v Beogradu Ralph Stevenson se je čudil, kako minister za zunanje zadeve ne ve praktično ničesar o namenu tega obiska, da ima vtis, da je obisk uradne narave in gre v Moskvo na osebno zahtevo Tita. Šubašić je Stevensonu obljubil, da ga bo pred odhodom obvestil, za kaj gre, a ga ni. Pač pa je 8. aprila v Moskvi povedal britanskemu ambasadorju, da se govori o sporazumu, še istega dne pa je o tem britanskega ambasadorja uradno obvestil tudi sovjetski minister za zunanje zadeve Andrej Višinski. Povedal mu je, da bo pogodba z Jugoslavijo podobna tisti, ki jo je SZ podpisala s Čehi.¹⁴⁸

Šubašić je sodeloval na jugoslovansko-sovjetskih pogovorih o pogodbi, z Višinskim se je pogovarjal o bližajoči se konferenci OZN v San Franciscu, nato pa se je pred dokončnim sklepanjem pogodbe vrnil v Jugoslavijo, ker se je že moral odpraviti v San Francisco. Po 5. Šubašićevem odhodu se je Tito s Sovjeti pogovarjal še o vojaški pomoči in opremi za jugoslovansko vojsko, po nekaterih virih pa tudi o strategiji osvoboditve Zagreba, kjer bi morebiti potreboval pomoč. Toda o teh razgovorih vemo razmeroma malo, še največ nam povedo Šubašićeva sklepanja in reakcije na Zahodu.

Šubašić je zahodnim zaveznikom zagotavljal, da pogodba nima tajnih klavzul, da ne pomeni zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije k SZ, in ker je sam zagovarjal uravnoteženost jugoslovanske zunanje politike, je verjel, da bo Jugoslavija kmalu naslovila podoben predlog za sklenitev pogodbe o prijateljstvu tudi VB in ZDA.¹⁴⁹

FO pa je sklepal, da pogodba, če je taka, kot sta pogodbi SZ s Češkoslovaško in Francijo, bistveno ne spreminja stvari, ker: *»Sovjetska zveza ima že tako ali tako zelo močan položaj kot osvoboditeljica in vzornik jugoslovanski državi in je težko reči, da bi sklenitev pogodbe še povečala ruski vpliv in ugled v Jugoslaviji.«*¹⁵⁰

Vodja južnega oddelka (Southern Department) v FO John Addis se je spraševal, če vseeno ne bi bilo bolje, da tudi Britanci sklenejo

¹⁴⁸ PRO, FO 371/48928/R7704 in FO 371/R6175, R6399 in R6463.

¹⁴⁹ PRO, FO 371/48928/R6838.

¹⁵⁰ PRO, FO 371/48928/R6364.

tako pogodbo z Jugoslavijo, saj zaradi dogovora 50/50 ni najbolje, da v tako pomembnih rečeh zaostajajo za Rusi. Toda ostali, tudi Eden, niso verjeli, da bi pogodba kaj spremenila, vsekakor pa niso hoteli, da bi z njihove strani prišel predlog zanjo.¹⁵¹

Pač pa je britanska ambasada v Moskvi resno opozarjala, da Tito in Šubašić verjetno nista enakega mnenja glede uravnoteženosti jugoslovanske zunanje politike, in na zelo jasno smer SZ, ki hoče uveljaviti svoj dominantni vpliv v vseh slovanskih državah in v svoji neposredni varnostni sferi. Frank Roberts je menil, da bodo britanske težave v Jugoslaviji naraščale, ko bodo hoteli obdržati vsaj približno delitev interesov 50/50. Ameriški veleposlanik v Moskvi je opazil še to, da je pogodba z Jugoslavijo drugačna od drugih sovjetskih pogodb o prijateljstvu prav v tem, da sta se državi obvezali voditi koordinirano zunanjo politiko.¹⁵²

Obisk je sprožil tudi ugibanja o tem, kaj se bo zgodilo po vojni, ko pa Jugoslavija vztrajno zahteva priključitev Trsta, Primorske in mogoče še kaj več. Tito je namreč prav v Moskvi dal izjavo za *Krasnajo zvezdo*, v kateri je ponovil jugoslovanske teritorialne zahteve do Istre in Trsta, ne pa tudi do Koroške.¹⁵³ Britanci pa so ugibali, ali ni za te načrte dobil privolitve in podpore Moskve. Čisto možno tudi je, že zaradi tega, ker je Sovjetska zveza po vojni vedno rada videla, da je Tito proti Zahodu nastopal z ekstremnimi zahtevami.

Nekaj nam o pomenu pogodbe s SZ povedo tudi tolmačenja različnih vodilnih iz vrst KPJ. Kardelj jo je za interne partijske potrebe 9. maja na kongresu KP Srbije razlagal, češ da je prišel čas, ko je pravilno vodenje zunanje politike poglobitveni uspeh, še posebej pri majhnih državah. Svoje čase smo pravilno vzklikali *živeli zavezniki*, danes so stvari drugačne. »Ne gre za naše občutke in konkretne forme mednarodnih odnosov, temveč za to, da se po cellem svetu razvija en proces, ki se ne more končati tako enostavno, če se ne vodi neprekinjena politična bitka. Tukaj moramo imeti pred očmi tisto, kar je tovariš Stalin dejal o razvoju revolucije na svetu, ko je dejal, da se je po zmagi oktobrske revolucije formirala Sovjetska zveza kot center naprednega človeštva, kot avatgarda naprednega človeštva.« Kardelj je torej pogodbo videl kot korak

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Foreign relations of the United States (FRUS), vol. 5, str. 1223.

¹⁵³ Več o tem D. Biber, Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu vojne.

k svetovni revoluciji, ki pa se ne more razvijati drugače, kot da se posamezni tokovi in narodi povežejo v razne široke forme in bloke, se naslonijo na Sovjetsko zvezo in izrabijo vsako razpoko in konflikt v kapitalističnem svetu v korist tega bloka. Opozoril je na to, da bodo koraki k temu postopni (ne smemo si postaviti večjih nalog kot jih zmoremo) in reakcionarne sile bodo naredile vse, da čimbolj oslabijo Sovjetsko zvezo. »*Pri tem pa naša država in Sovjetska zveza s svojim stališčem o kolektivni mednarodni varnosti, na osnovi dogovora preprečujejo formiranje blokov, to pomeni, vežejo roke reakcionarnim imperialistom.*«¹⁵⁴ Kardelj je omenil še povezovanje Jugoslavije s »čvrstim blokom vzhodne Evrope« in to, da bo nova Jugoslavija z naslonitvijo na SZ lahko krepko postavila tudi svoje zahteve.

Moša Pijade je pogodbo utemeljeval na seji P Avnoja, češ da so jo jugoslovanski narodi sprejeli z brezmejnimi navdušenjem in nanjo upravičeno gledajo kot na vrhunec osvobodilnega boja, ustreza pa tudi najnaprednejšim demokratičnim stremljenjem jugoslovanskih narodov.¹⁵⁵

O pogodbi s Sovjetsko zvezo je večkrat govoril tudi Tito. Po udarki v njegovih govorih so bili različno naravnani, glede na to, kje v Jugoslaviji je govoril, skoraj vsakič pa je povedal, da so jugoslovanski narodi navdušeni nad njo. 17. junija je Srbom v Šumadiji poudarjal slovansko bratstvo in dejal: »*Naš ugovor nije djelo pojedinaca, diplomata, političara, rukovodilaca. On je sazrio u vašim srcima. ... I zato je nerazrušiv, vječan.*« V Zagrebu pa je 21. maja dejal, da so pogodbo podpisali, da »*bismo se osigurali protiv svake eventualnosti u budućnosti*« in da težnja za bratstvom s Sovjetsko zvezo izvira iz lastnih potreb.¹⁵⁶ Torej naj bi šlo za potrebo po močnem zavezniku z aluzijo na nevarnost, ki preži na zahodni meji.

Toda največ pozornosti tedanjih in današnjih analitikov je nedvomno zbudila Titova trditev, da pogodba zagotavlja Jugoslaviji neodvisnost. Že v govorih v Zagrebu in Ljubljani 21. in 26. maja je napadel politiko interesnih sfer in zahteval, da se jugoslovanskim narodom dovoli, da neodvisno odločajo o svoji politiki in da se Slovenskemu primorju dovoli, da v skladu z *Atlantsko listino*

¹⁵⁴ Osnivački kongres KP Srbije, str. 89–90.

¹⁵⁵ Zakonodavni rad P Avnoj i P PNS, str. 359–357.

¹⁵⁶ Tito, Sabrana djela, 28, str. 70–71, 96, 108.

samo odloča o svoji usodi.¹⁵⁷ Ko je šlo za ratifikacijo, pa je predsedstvu Avnoja dejal, da pogodba zagotavlja Jugoslaviji neodvisnost. Toda v tem primeru ni šlo za neodvisnost, kakršno si je predstavljal Šubašić, tj. za uravnoteženo zunanjo politiko Jugoslavije do Vzhoda in Zahoda. Neodvisnost je bila mišljena tako, da se Jugoslavija končno lahko sama odloči o svoji notranjepolitični ureditvi in je neodvisna, torej je več ne zavezujejo dogovori med zavezniki. Kar pa seveda ni pomenilo, da se na področju zunanje politike ne bo vezala na SZ in jo imela za svojega vzornika. Še zlasti, če držijo navedbe Stephena Clissolda iz razgovora Kardelja s sovjetskim ambasadorjem v Beogradu 5. junija. Ambasador SZ je namreč dobil inštrukcije, naj protestira zaradi »*neprijaznega napada na SZ*« v Titovem govoru v Ljubljani. Kardelj mu je odgovoril, da je Titova kritika veljala zahodnim zaveznikom in se zahvalil za opozorilo, ki da bo le pripomoglo k poboljšanju jugoslovanskega političnega vodstva.¹⁵⁸

Dodal je še, da bi rad videl, da bi SZ na jugoslovansko partijo ne gledala kot na predstavnika tuje države, ampak kot na predstavnika ene bodočih sovjetskih republik.

Imenovanje skupne vlade marca 1945 v Beogradu torej ni spremenilo ne zanjepolitične orientacije Jugoslavije in tudi ne notranjepolitičnega revolucionarnega toka dogodkov. Vztrajanje posameznikov na načelih, dogovorjenih v Beograjskem sporazumu, še zlasti pa v njegovih amandmajih, se je sčasoma izkazalo ne samo kot naivno, temveč tudi nevarno početje. Bistveno vprašanje v vseh teh političnih odnosih v Jugoslaviji pa je bilo, kaj je kdo od sporazuma Tito-Šubašić pričakoval in koliko je to zmožel uveljaviti. KPJ je z njim dosegla mednarodno priznanje po svoje urejene nove države, koncesije, ki jih je pri tem naredila, pa niso vplivale na njene notranjepolitične cilje, saj je že popolnoma obvladovala novo državo. Zahodni zavezniki, vsaj tako so sami trdili, pa so v sporazumu videli možnosti za ohranjanje demokratičnih institucij v Jugoslaviji: svobode tiska, svobode organiziranja opozicije, svobode pred strahom (kar je posebej poudarjal Churchill), svobodne volitve, in, kot so večkrat poudarjali Britanci, ohranitev tisto malo vpliva, ki so ga bili dosegli z velikimi vlaganji med vojno.

¹⁵⁷ Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 64, 76.

¹⁵⁸ S. Clissold, Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973, str. 166–167.

Nove značilnosti političnega sistema do konca vojne

Doslej opisani razvoj politike NOG oziroma KPJ nam že dokaj jasno kaže stopnjo, na kateri je ob osvoboditvi Beograda bila jugoslovanska revolucija. Postavljene so bile osnove pravnega reda in z uveljavitvijo politične avtoritete CK KPJ nad podrejenimi CK federalnih enot je bilo zagotovljeno tudi spoštovanje avtoritete centra po vseh delih Jugoslavije. CK KPJ je sistemske rešitve uvajal postopno in jih usklajeval z mednarodnimi razmerami in mednarodnim priznanjem novega stanja v Jugoslaviji. Tako je spretno usklajeval sporazumevanje s kraljevo vlado v emigraciji, interese zaveznikov in njihovo materialno in vojaško pomoč z notranjepolitičnimi spremembami, kot so bile postavitev organov oblasti, fronte, centralizacija ipd.

V osvobojenem Beogradu in na vseh osvobojenih območjih se je že izoblikoval politični sistem, ki se je po koncu vojne samo nadaljeval. Povsod se je začel postopek prevzema oblasti, podoben beograjskemu, ker pa je v teh mesecih še vedno šlo za vojno stanje, se je dogajalo dvoje. Po eni strani je vojno stanje služilo KPJ kot močan argument za upravičenost zahteve po politični enotnosti, tj. enotnosti v imenu boja za osvoboditev celotne države, po drugi strani pa je, zaradi še nepopolnega mednarodnega priznanja NOG, prihajalo do določenih političnih koncesij na že osvobojenih območjih.

Po osvoboditvi Beograda so na vsa področja organizacije oblasti razširili sistemske rešitve, namenjene prevzemu oblasti po vojni, utrjevali so politično enotnost in v resnici postavili politične in državne institucije, ki so bile prej dogovorjene le v načelu. Enotna oblast in enotna politična organiziranost (kar je ljudska fronta postala), ki naj bi bili le prehodni medvojni obliki, pa sta sami po sebi privedli do centralizacije državne in politične oblasti. Vzroki za centralizacijo so, ali da je nastopila le kot posledica vojne, bolj verjetno pa je, kakor dokazuje marsikateri znanstvenik, da je bil to edini možni način organizacije države, ki ga je takrat poznala KP.

Vodstvo NOG, pravzaprav CK KPJ, je takrat skrbelo zlasti za to, da so se uveljavila nova oblastna telesa (od NOO navzgor), da je v fronti prevladala enotnost, da so volitve v novoosvobojenih krajih ustrezno potekale, usklajevalo je mednacionalne odnose in skrbelo za pregon sodelavcev okupatorja oziroma sovražnika naroda. Ko spremljamo reševanje teh vprašanj, opazimo premočrtno usmerjanje razvoja k natančno določenemu cilju in veliko taktično sposobnost in premišljenost vodstva KPJ. Vseskozi so v ospredju politična vprašanja, njim pa so podrejena vsa ostala (gospodarska, socialna, kulturna itn.).

Kako navzdol uveljaviti enotne rešitve za vso državo, pa je spet bilo odvisno od dveh dejavnikov. Prvi je bila raven, ki jo je dosegla organizacija nove oblasti po Jugoslaviji, od katere je bila močno odvisna prodornost centralnih ukrepov. Drugi pa so bile lokalne politične in vojne razmere. Zato je imela aplikacija posameznih rešitev različno usodo. Nekatere so sprejeli, pa jih v obstoječih razmerah še niso mogli izpeljati, kar so storili po 15. maju 1945. Druge rešitve so naletele na odpor, recimo v Sloveniji, ko so bile drugačne od domačih. Odpor je izvirал iz že znanega specifičnega razvoja NOG na Slovenskem, v veliki meri pa mu je botroval tudi podedovani strah pred kakršnimkoli centralizmom. V nekaterih delih nove države, kjer so bili politični ali gospodarski problemi težje rešljivi, so raje razglasili vojaško upravo, kot na primer 17. oktobra 1944 za Banat, Bačko in Baranjo in kasneje za Kosmet. To je pomenilo, da je bila vsa izvršna in sodna oblast izključno v rokah vojske.²

Gledano s stališča celotne Jugoslavije, sta začetek dela centralnih organov NOG v Beogradu in kmalu nato podpis novega sporazuma s Šubašićem pomenila še korak naprej k politični zmagi NOG. Gledano tako, je mogoče celo trditi, da se je v notranjepolitičnem razvoju in pri oblikovanju in delovanju nove države v bistvu začelo povojno razdobje z začetkom graditve nove države na centralističnih temeljih, deloma zaradi že opisanih razmer, deloma pa zato, ker je KPJ prevzela državotvorno vlogo. In če upoštevamo, da so voditelji KPJ, ki so razlagali teorijo nove družbe, bivali in se učili v SZ, nam je jasno, da so poznali samo ta model.

² Tito, Zbrana dela, knj. 24, str. 44/45. Vojaske upravo v Banatu so ukinili 27. 1. 1945 (Zbornik II/15, str. 155).

Srbija

Neposredno po osvoboditvi je oblast v Beogradu prevzela vojska (komanda mesta), pod vodstvom generalmajorja Ljube Đurića (ki je obenem poveljeval tudi Ozni). V prvih dneh po osvoboditvi mu je Ranković po naročilu Tita poslal v pomoč nekaj oficirjev Ozne. Ozno za Srbijo, na čelu s Slobodanom Penezićem-Krcunom, so osnovali že pred partizanskim pohodom v Srbijo. Po osvoboditvi Beograda je takoj ,začela z delom' tj. s političnimi aretacijami.³ Maclean je poročal, da je bilo prve dni aretiranih več tisoč, vendar jih je ,notri' ostalo približno 3000. Oblasti so konec novembra objavile, da so vojaška sodišča obsodila na smrt 105 oseb, med usmrčenimi pa naj bi bilo 18 nemških agentov, 21 članov Nedićeve specialne policije, 26 četnikov, 13 visokih funkcionarjev in 11 novinarjev, učiteljev in propagandistov.⁴

Že drugi dan po osvoboditvi mesta so Beograjčane zbrali na velikem mitingu, kjer so jim spregovorili general Peko Dapčević, sovjetski general Ždanov, dr. Siniša Stanković in dr. Blagoje Nešković ter pohvalili osvoboditelje mesta (tudi »sinove velikega ruskega naroda«), obtoževali predvojne politične stranke (razen KPJ) za propad države in za sodelovanje z okupatorjem in jim odrekli pravico sodelovati pri graditvi nove države. Čez nekaj dni je je Beograjčanom spregovoril še Tito in jasno povedal, kdo ima v rokah oblast. Javnost je spomnil na izdajo Nedića, Mihailovića, ustašev in na bratomorno vojno in jo pozval, naj budno bdi nad pridobitvami boja in podpre politično enotnost.⁵ Hkrati se je v časopisju začela intenzivna politična propaganda (hvaljenje RA, zahvale ruskim vojakom, izrazi ljubezni Srbov do ruskega naroda ipd.) in dan za dnem so se vrstila politična zborovanja, mitingi itd.

Teden dni po osvoboditvi so na zborovanjih postavili mestne odbore fronte in oblasti. Na čelo fronte je prišel biolog, univerzitetni profesor in akademik dr. Siniša Stanković, ki je bil med vojno zaprt na Banjici, podpredsednika pa sta postala kovinar Vučko Ivković in mizar Mihajlo Ratković. Odbor NOF je pozval prebivalstvo, naj podpre nove civilne in vojaške oblasti v mestu, naj vstopa v vojsko in v delovne čete za obnovo mesta. Imenovali so tudi

³ Zbornik, II/14, str. 234, in Slobodan Kostić-Uča, Kako sam hvatao Dražu Mihajlovića, str. 39.

⁴ PRO, FO 371/48862/R2437.

⁵ Politika, 28. 10. 1944.

začasne organe oblasti, ker ni bilo mogoče izvesti rednih volitev. Fronta je predlagala kandidate in imenovali so mestni izvršni NOO s predsednikom Ratkovićem in sekretarjem študentom Markom Nikezićem. Temu izvršnemu odboru je vojaška komanda mesta postopno prepuščala civilno oblast. 9. novembra 1944 se je končno sestala dolgo načrtovana Antifašistična skupščina narodne osvoboditve Srbije (Asnos) in istega dne se je sešla še konferenca delegatov, ki je ustanovila Narodnoosvobodilno fronto za Srbijo. Obe telesi sta se izrekli za enotno fronto, za sistem ljudske oblasti in za načelo enakopravnosti jugoslovanskih narodov, skratka, podprli sta sklepe 2. zasedanja Avnoja kot temelj razvoja bodoče Jugoslavije.⁶

S temi dejanji, s Titovim ukazom o ustanovitvi zalednih vojaških oblasti in s sprejetjem naglih ukrepov (vojske in Ozne) za uničenje četniških tolp, je bil končan politični del t.i. bitke za Srbijo.⁷ V nova politična telesa Srbije so bili izvoljeni ugledni javni delavci ne glede na njihovo politično pripadnost, hkrati pa je vodstvo NOG dalo vedeti, da si želi politično enotnost pod vodstvom KPJ. Zato so v ospredje postavljali zasluge KPJ, ki da je edina zagovarjala integralni boj proti sovražniku in združila ljudstvo za ta boj. Na drugem mestu so bile (kar so terjale politične razmere v Srbiji) hvalnice deležu Srbije v NOB, na primer poudarjanje dejstva, da se je oboroženi upor proti okupatorju začel najprej na tleh Srbije, da so se srbski borci borili po vsej Jugoslaviji ipd.⁸ Temu so redno sledile obtožbe na račun Nedića, Ljotića, Mihailovića in drugih sodelavcev okupatorja ter njihovega skupnega terorja v taboriščih na Banjici, v Jajincih in drugod.

V *Politiki* so pisale uvodnike znane politične osebnosti. Dr. Rađe Pribičević, bivši član vodstva srbske demokratske stranke (SDS) in član predsedstva Avnoja, je pisal o bratomorni vojni, v kateri so četniki in ustaši sejali mržnjo med srbskim in hrvaškim narodom, o pravilni politiki partije, ki je na vstajo pozivala z geslom bratstva in enotnosti, ki mora postati temelj politike tudi v bodoče; književnik Marko Ristić je pisal o zaslugah Komunistične partije, ki da je rešila čast in veličino države in nacije, ko je po zlomu pozvala na vstajo, tiste pa, ki so vodili protinarodno politiko, mora zadeti pravična, neusmiljena kazen; DMITAR Vlahov je pisal o trpljenju

⁶ Borba, 15. 11. 1944.

⁷ Zbornik II/14, str. 343.

⁸ Politika, 10. 11. 1944, govor Tita na Asnosu.

makedonskega naroda, ki se je boril proti okupatorju kot poseben jugoslovanski narod.⁹

Ljudsko fronto pa so predstavljali s tem, da se NOG ni borilo samo proti okupatorju, temveč tudi proti vsem reakcionarnim silam v državi, ki so ovirale enakopravne razredne in nacionalne odnose. Z razširitvijo vstaje po celi Jugoslaviji je NOV prerasla v edino vojaško silo v Jugoslaviji, ki je hkrati tudi vojaška moč ljudstva, kar pomeni, da si je NOG priborilo pravico predstavljati Jugoslavijo. Takšne izpeljave so bile v resnici tolmačenje revolucije, tj. »*ljudskega legitimnega prevzema oblasti*«, čeprav so se besedi revolucija zavestno izogibali. NOG je torej bilo izraz volje ljudstva, ki je preraslo v Narodnoosvobodilno fronto ali Ljudsko fronto. Podobno sta oktobra in novembra 1944 javno razmišljala v *Politiki* S. Stanković in M. Đilas.¹⁰

Vse to usmerjanje v Ljudsko fronto in javno razmišljanje, da ni več potrebe po klasični strankarski organiziranosti, je kanaliziralo politično življenje v objem KPJ. Najmočnejši argument proti drugim strankam je bilo naštevane njihovih napak med vojno. Tako sta Sreten Žujović in Moša Pijade, kot mnogi drugi, na ustanovitvenem zboru srbske fronte poudarjala, da gredo vse zasluge za vstajo komunistični partiji, ki je bila edina pripravljena stopiti v ilegalo in prevzeti odgovornost od leta 1941 naprej. Tisti pa, ki niso šli z ljudstvom, so prej ali slej prišli v roke Hitlerju, je poudarjal Pijade, kot na primer Topalović, »*perjanica Dražina, koji sad obija pragove gestapovskih filijala po Italiji*.«¹¹

Vsi so tako prišli do enotnega zaključka, da fronta ne more biti koalicija strank, temveč je lahko le vseljudsko gibanje. Fronta pa ni transmisija partije, so odgovarjali na očitke, ker ne more biti gibanje samo ene partije ali strankarska koalicija, ampak: »*Merilo vrednosti njegovih pripadnika počiva isključivo na sposobnosti i aktivnosti u Narodno-oslobodilačkoj borbi*.«¹² Biti član fronte, je razlagal Mijalko Todorović, pomeni boriti se z vsemi sredstvi v korist gibanja,

⁹ Politika, 3., 5., 6. 11. 1944. Vlahov se je takrat vrnil iz Moskve, potem ko je opustil ideje o neodvisni Makedoniji v balkanski federaciji in podprl sklepe 2. zasedanja Avnoja. (E. Barker, Macedonia, str. 95.)

¹⁰ Politika, 31. 10. 1944, Siniša Stanković, Narodno-oslobodilački front..., in Đilasov govor v Politiki 8. 11. 1944.

¹¹ Politika, 15. 11. 1944.

¹² Politika, 31. 10. 1944, uvodnik S. Stankovića.

biti aktivist, pomeni biti politični vojak. Ne biti v fronti pa pomeni izločiti se iz okolja svojega ljudstva. Pri organizaciji fronte v Srbiji bi se zgledovali po izkušnjah Hrvaške in Slovenije. Njene glavne naloge pa bi bile: širitev fronte med vse sloje, ohranjanje njene enotnosti in borba proti sovražnikom ljudstva – dražinovcem in drugim izrodkom, ki se poraženi skušajo vrniti v fronto. Hkrati je potreben boj proti sektašenju v fronti, proti vsem, ki hočejo omejevati fronto. Ne gre pa pristajati na noben drug koncept politične organiziranosti, je menil Nešković.¹³

Tako je postopoma nastajala razlaga bodoče Ljudske fronte. Smoldaka se spominja, da je že aprila 1944 imel z Đilasom živahno razpravo o tem, da bi se tudi po vojni v politiki moralo nadaljevati sodelovanje Komunistične partije z levičarskimi krogi, da bi morali skupno iti v boj za ustavodajno skupščino, s sporazumno izdelanim programom za bodočo ureditev države.¹⁴

Toda kot je kazalo, ni šlo več za sodelovanje, temveč za fronto kot enotno organizacijo. Tudi Šubašić je Tita spraševal, kaj naj bi bila Ljudska fronta – ali koalicija strank ali stranka zase. Tito mu je odgovoril, da ne eno ne drugo, temveč zveza posameznikov, ki imajo iste zamisli o rešitvi svoje države.¹⁵ Reuterju pa je Tito 16. novembra 1944 odgovoril, da osvobodilno gibanje ni samo stvar komunistične partije, temveč tudi pripadnikov vseh ostalih strank, ki so se priključile gibanju in z njim sedaj tvorijo eno politično organizacijo, da ne rečemo blok, in to je Ljudska fronta.¹⁶ Še istega dne pa je dal Tito na kongresu Usaoja Srbije jasno vedeti, da je mogoče doseči cilje, za katere se je borila KPJ v NOB, le z mlado generacijo čistega srca, ker »*mladina ni zastrupljena z raznimi političnimi in drugimi idejami, mislim s politikantstvom – protinarodnih idej...*«¹⁷ ter ni čas za politiziranje ali zbiranje okoli te ali one stranke.

V tem smislu je januarja 1945 tudi sekretar NOO v Beogradu razlagal razmerje med fronto in KPJ Macleanu: »*Komunistična partija je ločena politična organizacija, toda njeni člani, kar je povsem naravno, aktivno sodelujejo v zadevah Beograda*«, saj KP daje ti isti nukleus zanesljivih ljudi, ki zasedajo ključne položaje. Naloga

¹³ Borba, 15. 1. 1945, str. 3.

¹⁴ J. Smoldaka, Partizanski dnevnik, str. 96.

¹⁵ PRO, FO 371/48867/R 12996.

¹⁶ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 134.

¹⁷ Borba, 14. 11. 1944.

odbora NOF pa je, da mobilizira in oblikuje javno mnenje. V primerih, ko mu to ne uspe, je njegova naloga, da denuncira politično nezaželene ter jih predlaga za neprijetna dela.¹⁸ Tudi Kardelj je takrat jasno zapisal, da je temeljno načelo NOG politično enotna fronta. Fronta ne sme biti koalicija, temveč vseljudsko gibanje. In oblikovanje prav takšne fronte je politična naloga tudi v Srbiji.¹⁹

Znano je, da so poleg slovenske in hrvaške fronte poleti 1944 ustanovili frontni organizaciji tudi v BiH in Črni gori, obe po načelu enotnosti. Enako je veljalo za makedonsko frontno organizacijo, saj so Makedonci celo odločno zavračali obnovitev strankarskega političnega življenja zaradi odnosa predvojnih političnih strank do makedonskega vprašanja.²⁰

V Sloveniji pa je prav januarja 1945 Kidrič na partijskem posvetovanju GŠ razlagal, zakaj je potrebna enotnost v OF. Bili sta dve možni poti: ena je bilo zedinjenje vseh pozitivnih narodnih elementov pod vodstvom delovnega ljudstva in delavskega razreda, ki obenem prinaša zmago demokracije pod vodstvom partije ter zagotavlja dosleden demokratičen razvoj tudi po vojni in je edino realna; druga pa je bila, utoniti v kopici vseh mogočih elementov, mnenj in tokov, kar bi na koncu lahko privedlo do tega, da tisti, ki so bili nasprotniki boja ali pa so v njem samo špekulirali, ta boj speljejo v druge kolesnice.²¹

Vprašanje je bilo le, ali bo, tako kot drugod, vodstvo NOG tudi v Srbiji tako dosledno izpeljalo napovedano politiko enotnosti v fronti. Prve dni po osvoboditvi Beograda je kazalo, da bo. Fronta bi prevzela članstvo predvojnih strank, njihovim voditeljem pa bi dodelili vidnejša mesta v novih upravnih in frontovskih telesih. Toda razvoj se je zasukal drugače in po njem se je ravnalo vse, kar se je dogajalo po vojni. Ali, kot je vlogo Srbije že decembra 1944 napovedoval John Henniker-Major (šef britanske vojaške misije pri GŠ Srbije, poznejši diplomat v Jugoslaviji), da bo razpoloženje v Srbiji, ki je verjetno najpomembnejša enota v bodoči federaciji, uokvirilo partizanske politične načrte in določilo, kako hitro bodo šli v komunizem.²²

¹⁸ PRO, FO 371/48862/R2437.

¹⁹ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, »O političnem položaju«, november 1944.

²⁰ Politika, 6. 11. 1945.

²¹ B. Kidrič, Sabrana dela, 3. del, str. 367.

²² D. Biber, VUS, št. 1104.

Kmalu po osvoboditvi Srbije so se namreč začele obnavljati nekatere stranke (v ali zunaj fronte) in vodstvo NOG je opravilo vrsto razgovorov z njihovimi voditelji. Poleg tega je vodstvo NOG, kljub vsem dotedanjim ugovorom, privolilo, da Grol vstopi v skupno vlado DFJ. Mogoče se je to zgodilo, ker se je fronta v Srbiji ustnavljala prav v času pogovorov o amandmajih k beograjskemu sporazumu Tito-Šubašić (ki so načrtovali svobodno strankarsko življenje) in Šubašićeve in Kardeljeve poti v Moskvo. Lahko pa, da je KPJ ocenila, da še vedno nima dovolj močne politične podpore v Srbiji, da bi si lahko privoščila odkloniti sodelovanje uglednih strankarskih osebnosti. Slednjemu v prid govori opozorilo Ozne centralnemu komiteju KPJ, da gre premisliti, kako ukrepati v Srbiji glede na politične razmere. V tem poročilu iz srede novembra 1944 Ozna ugotavlja, da imajo *nekdanje meščanske stranke* (Radikalna stranka, Demokratska stranka, Zemljoradniška stranka dr. Milana Gavrilovića in JNS) in njihovi voditelji v emigraciji še vedno vpliv v političnem in družbenem življenju in si tudi jemljejo pravico vplivati na politične razmere v Srbiji. Gre za ugledne ljudi, ki imajo možnost resno vplivati na javno mnenje in ki menijo, da jim nova oblast ni dala ustrezne vloge v politiki. Nenadoma je srbskim politikom prišla prav vloga dr. Šubašića, ki so ga naenkrat imeli za predstavnika vseh emigrantskih krogov.²³ Poleg tega je poročilo Ozne opozarjalo na velik vpliv Srbov, ki so pribežali pred terorjem ustašev, zdaj pa zanj dolžijo vse Hrvate in uspešno širijo antihrvaško in celo antijugoslovansko razpoloženje. Političnim spremembam po osvoboditvi pa odločno nasprotuje tudi srbska pravoslavna cerkev.

Tudi druga pričevanja nam potrjujejo misel, da politične razmere v Srbiji niso bile povsem naklonjene novim oblastem; v Sloveniji je o tem pisal Tone Fajfar, češ da politična bitka s četništvom še ni dobljena.²⁴

Neposrednih sklepov o tem, da je KPJ v Srbiji spremenila taktiko, da bi si pridobila podporo Srbov, sicer ne poznamo, opazamo pa razna poročila, ki govorijo, da je konec leta 1944 do tega prišlo. Ne samo, da so se vrstili pogovori vodstva NOG z znanimi političnimi osebnostmi Srbije, temveč je v resnici prišlo do popuščanja. Šubašić je v Londonu poročal o tej spremembi in navajal, da je novembra

²³ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 114.

²⁴ Tone Fajfar, *Odločitev*, str. 527.

opazil strah prebivalstva v Beogradu pred partizani, ko pa se je po razglasitvi amnestije decembra vrnil iz Moskve, je ta izginil.²⁵ Podobno trdi Henniker-Major v svojem obširnem poročilu o Srbiji. Navaja, da se je po osvoboditvi življenje v Prokuplju hitro normaliziralo in ni bilo veliko zaprtih, da je v Nišu, ki so ga partizani imeli za glavno mesto kolaboracionizma, bilo zaprtih okoli 1000 ljudi, ni pa bilo poročil o množičnih streljanjih, da so partizani medse prevzeli skoraj vse uslužbenke Nedićevega režima ipd.²⁶, skratka, ugotovil je, da je bila oblast v Srbiji bolj tolerantna do kolaboracionistov kot drugod. Opazil je tudi, da sta temelja JNOF-a in Asnosa v Srbiji popolnoma nacionalna in različnih političnih nazorov, pomembna je bila le pozitivna vloga v NOB.²⁷

Vodstvo NOG se je novembra in zlasti decembra 1944 pogovarjalo z vrsto srbskih politikov o bodočih političnih rešitvah, npr. imenovanju regentov, možnosti za sodelovanje strank v fronti, v skupni vladi Tito-Šubašić ipd. Vemo, da se je J. Smodlaka zavzel pri Titu za več posluha za srbske stranke, ker je menil, da so te ukoreninjene v ljudstvu.²⁸ Tudi Blagoje Nešković je bil za to, da stranke vstopijo v fronto kot celote, vsaj tako je dal vedeti Kardelju.

Tako se je Kardelj novembra sestal z Aco Stanojevićem, 94 letnim vodjo srbske Radikalne stranke, in se z njim pogovarjal o tem, ali bi sprejel imenovanje za regenta. Stanojević je izrazil pripravljenost sodelovati v NOF pri vprašanjih samouprave in demokracije, obenem pa je dal vedeti, da ima Šubašića za legitimnega predstavnika oblasti in naj si NOG ne umišlja, da mu bodo velesile dopuščale po svoje urejati Jugoslavijo.²⁹

V začetku decembra se je Nešković pogovarjal s članom vodstva srbske Demokratske stranke, Savkom Dukancem, ki mu je razložil stališče svoje stranke, da stranka ne podpira Mihailovića, da pa so bili pristaši sporazuma med Mihailovićem in Titom. Nešković ga je povabil na sodelovanje v vladi kot politično osebnost in Dukanac je pristal, ne oziraje se na možne ugovore svoje stranke, saj je precej članstva stranke že tako bilo v fronti. Dukanac je izrazil tudi svoje in nestrinjanje kolegov iz stranke s politiko Grola, zlasti da bi v

²⁵ D. Biber, VUS, št. 1085.

²⁶ Ibidem, št. 1103.

²⁷ Ibidem, št. 1104.

²⁸ J. Smodlaka, Partizanski dnevnik, str. 280.

²⁹ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

tujini predstavljal stranko. Na koncu je še želel vedeti, če frama-sonstvo pomeni oviro. F. Maclean je pridobitev Dukanca ocenjeval kot izredno pomembno za NOG.³⁰

Stališče Dukanca in drugih do Grola je bilo le nadaljevanje že omenjene diferenciacije v predvojnih strankah, ki jo je KP še naprej spodbujala. Podobno se je namreč dogajalo tudi v desni kmečki stranki (Zemljoradnički), ki je svojega predsednika Milana Gavrilovića začasno izključila, dokler ne bo razčiščena njegova dejavnost med vojno.³¹

Vodstvo NOG se je pogovarjalo tudi z dr. Dragoljubom Jovanovićem, ki je tokrat bil pripravljen sodelovati. V začetku decembra se je s Titom in Kardeljem sestal še dr. Aleksandar Belić, predsednik Srbske akademije znanosti in umetnosti, ki je zahteval, da NOG omogoči demokratične pogoje za reševanje notranjepolitičnih vprašanj. Belić je sicer simpatiziral z NOF, a je dvomil, da bo KP poštena do fronte še naprej. Ni se strinjal z novim konceptom federacije in menil, da je Srbija naklonjena kralju in ji Jugoslavija še ni simpatična. Zato je predlagal, naj v skupno vlado sprejmejo še Milana Grola, radikala Miloša Trifunovića in Slobodana Jovanovića.³²

Rezultati teh pogajanj so bili, da so se okoli osebnosti iz vodstev predvojnih strank v Srbiji začele grupirati *strančice* (Kardelj). Ko je januarja 1945 minila kriza Šubašićeve vlade in so zavezniki priznali Beograjski sporazum, je postalo jasno, da se sporazuma ne bo več spreminjalo in da predvojne stranke ne bodo deležne novih določil. Vodstvo NOG je sklenilo, da bo z Zemljoradničko stranko ravnalo tako kot s Hrvatsko seljačko stranko, kar je pomenilo, da bodo spodbujali ustanovitev frontovske veje stranke; v vodstvu KPJ so namreč ocenili, da so desni Zemljoradniki že tako »*zelo infiltrirani z našimi elementi*«.

Konec februarja je glavni odbor Narodne seljačke stranke dr. Dragoljuba Jovanovića formalno izjavil, da pristopa k JNOF. Za to stranko so v Komunistični partiji že tako menili, da spada v fronto glede na ravnanje njenih članov in da bi nasprotno samo pomagalo reakciji in narodnemu sovražniku, čeprav niso spremenili mnenja o Jovanoviću, ki da je bil najbolj negativen element in zagri-

³⁰ Ibidem in D. Biber VUS, št. 1089.

³¹ PRO, FO 371/48866.

³² J. Smodlaka, op. cit., str. 280

zen nasprotnik partije, podobno kot ruski Eseri.³³ Že pred tem je v Narodnoosvobodilno fronto vstopila skupina intelektualcev okoli tednika *Napred*, katere vodilne osebnosti so bili profesorji prava dr. Mihajlo Ilić, dr. Mihailo Konstantinović, dr. Božidar Marković in drugi.

14. marca 1945 je imela svojo ‚zemaljsko‘ konferenco Zemljoradniška stranka, kateri so pripadali dr. Branko Čubrilović in inž. Kosta Kostić. Obsodila je ravnanje Milana Gavrilovića, mu odvzela pravico predstavljati stranko, izvolila nov glavni odbor stranke in sklenila vstopiti v NOF. In 18. marca so na seji IO JNOF Srbije Zemljoradniško stranko tudi sprejeli v fronto.³⁴

V drugačnem položaju je ostala Demokratska stranka, ki ni pristopila k NOF. Njen vodja Milan Grol se je sicer vrnil v Beograd in postal podpredsednik skupne vlade DFJ, toda ne v imenu stranke. Okoli njegove Demokratske stranke se je po B. Petranoviću zbralo najmočnejše jedro nasprotnikov nove ureditve.³⁵

Formalne, zakonske podlage za delovanje ali prepoved strank ni bilo. Dobesedno tolmačenje odloka predsedstva Avnoja o prenehanju veljavnosti vseh zakonov iz predvojnega časa bi sicer zahtevalo anuliranje obstoja katerekoli stranke vse tja do 25. avgusta 1945, ko je Začasna ljudska skupščina DFJ sprejela zakon o združenjih, zborovanjih in javnih shodih. Tolmačenje odloka Avnoja pa se je prilagajalo potrebam in v resnici je šlo za obnovo nekompromitiranih strank v Srbiji. Sklepamo, da vzrok ni bil v velikem obziru do sporazuma Tito-Šubašić, ampak predvsem taktika KPJ, ki je izhajala iz dnevnih potreb in ocen političnih razmer v Srbiji. Zanimivo je še to, da je večinoma šlo za pomembnejše predvojne kmečke stranke z velikim številom članstva, ki je tvorilo večji del partizanske vojske in gibanja. Po osvoboditvi je KPJ želela pridobiti naklonjenost tega sloja, da si v bodoče zagotovi volilno bazo. Marsikateri vodilnih iz NOG je zato takrat v svojem govoru poudarjal zavezništvo med delavskimi in kmečkimi množicami.

Po imenovanju skupne vlade Tito-Šubašić marca 1945 in po začetku priprav na razširitev Avnoja, so veljaki predvojnih strank še vedno gojili iluzije o svoji bodoči politični vlogi. Nekateri so

³³ Politika, 26. 2. 1945 in ZA CK ZKS, CK, seji politbiroja CK KPS 7. 3. in 29. 3. 1945.

³⁴ Borba, 15. in 20. 3. 1945.

³⁵ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 2. del, str. 231.

zahtevali možnosti za popolno obnovitev strankarskega delovanja, KPJ pa so bili pripravljeni priznati poseben status glede na njeno vlogo v NOB. Njihovi pogledi in stališča o novem sistemu pa so se med seboj zelo razlikovali. Najbolj je politiki Ljudske fronte nasprotoval Grol, ki še vedno ni hotel sprejeti obstoječih rešitev federativne ureditve, niti priznati, da sta se partizansko in mihailovičevsko gibanje razlikovala. Imel je tudi zelo odklonilno mnenje o politikih, ki so sodelovali s KPJ, kot sta bila brata Čubrilović in Frane Frol. Menil je, da so pri izvajanju komunistične ideje celo bolj militantni od radikalnih komunistov tipa Kardelj, Pijade, Žujović in Đilas.³⁶ Grol je kmalu po svojem prihodu v Beograd zaprosil za dovoljenje za obnovo časopisa *Demokratija*, kar so mu oblasti zavrnile.³⁷

Srbski politiki so zvečine težko sprejeli obstoj makedonske republike in bali so se odcepitve Makedonije ali dela Kosova (in priključitve k Bolgariji oz. Albaniji), čeprav so priznali, da je NOG le s pomočjo spoštovanja načela o samoodločbi lahko mobiliziral vse jugoslovanske narode za boj proti okupatorju, da pa ne bi smeli dovoliti, da kdo oddide iz Jugoslavije. Dr. Vasa Čubrilović je celo menil, da je srbski narod glavni nosilec državnosti v Jugoslaviji, da je glavni nosilec NOB in politično najzrelejši. Tako on kot Jaša Prodanović sta 22. decembra 1944 na seji IO JNOF Srbije menila, da se bo šele pokazalo, ali se bodo Makedonci razvili v narod, da so Črnogorci Srbi in da bi z razglašanjem načela o samoodločbi morali počakati do zasedanja velike ustavodajne skupščine Jugoslavije.

Politična aktivnost veljakov predvojnih strank se je večinoma skrčila na pritožbe nad lastno politično nemočjo, nad delovanjem Ozne, nad sistemom ovadb, aretacij in sodstva ter nad vplivom SZ na Jugoslavijo. Večino teh ugovorov so posredovali tudi članom britanske ambasade in na ta način hoteli opozoriti zaveznike na značaj jugoslovanskega režima. Na politiko KPJ so skušali vplivati tudi s starimi znanstvi. Tako je radikal dr. Lazar Marković prek dr. Ivana Ribarja predlagal partiji dogovor, po katerem bi strankam dovolili obstajati, te pa bi v zameno priznale federativno ureditev, poseben položaj KPJ in radikalne socialne reforme; KPJ bi pristala na normalno sodstvo in na legalne oblastne organe namesto NOO. Ribar je to predlagal vodstvu KPJ, nato pa odgovoril Markoviću,

³⁶ PRO, FO 371/48866/R8608.

³⁷ PRO, FO 371/48865/R6427.

naj se bivše stranke vključijo v fronto ter da ne pride v poštev sprememba sodnega sistema, ker morajo sodišča DFJ izpolniti tudi svoje politično poslanstvo, tj. ščititi pridobitve NOB. Ribar tudi ni mogel pomagati Markoviću, ko ga je ta prosil za posredovanje zaradi aretacij Ozne, češ da sam nima takega vpliva v tej državi, kot mu ga pripisujejo, in da Ozna njemu že ne bo dala podatkov o zaprtih.³⁸

Vsekakor pa je bil glavni cilj strankarskih veljakov doseči obnovo strankarskega delovanja. Na oblast so stalno naslavljali prošnje za obnovo starih strankarskih glasil. Grolu so prošnjo zavrnili, drugim pa so jih odobrili, toda omejili naklade in jim povzročali nevšečnosti. Zemljoradniki so pri vstopu v fronto kot pogoj postavili obnovo glasila *Selo* in ga dosegli. Toda dobili so le omejeno naklado 20 000 izvodov, ki ni bila zadovoljiva in kmalu so se začele še težave z oblastmi in s tiskanjem, zmanjkovalo je papirja ipd. Kostić in Petrović sta celo trdila, da sta videla tajno direktivo partije, naj oblast z vsemi močmi nasprotuje listu.³⁹

Tudi partijsko gradivo kaže, da je bil odnos KP do obnove predvojnih strank v Srbiji v bistvu le taktično popuščanje. Splošna ocena političnih razmer, ki jo je bilo marca 1945 slišati na seji slovenskega politbiroja, je bila, da se povsod v Jugoslaviji uresničuje revolucija, le v Srbiji in Beogradu se je ta proces šele začel. Predvidevali so torej, da bodo tudi v Srbiji sčasoma dosegli enotnost kot drugod. KP je bila prepričana, da v Srbiji na splošno vlada močan odpor do obnove strank in da se počasi izboljšuje politična situacija.⁴⁰

Najbolj jasno pa je taktiko partije pokazala Kardeljeva ocena na kongresu KP Srbije maja 1945. Menil je, da je partiji v Srbiji že uspelo »ustvariti čvrsto zvezo enotnih ljudskih množic in jih izolirati od protiljudske reakcije«, zato morajo v fronti voditi politiko širine in se izogibati sektaštvu, ki bi le škodovalo partiji. Fronta sicer mora biti vseljudsko gibanje, toda lahko bi pristali na nekatere oblike koalicije, če bi to omogočilo potegniti vse ljudske množice v fronto. Kot primer je navedel, da je bila politika KPJ uspešna v Srbiji ravno zaradi širokogrudnosti do meščanskih strank, ki je v fronto pripeljala članstvo teh strank in zvezala roke njihovim voditeljem. Za Kardelja so ti bili reakcionarji, ki jih je bilo treba utišati, stranke

³⁸ PRO, FO 371/48866/R9333.

³⁹ PRO, FO 371/48866, Stevensonovo poročilo 28. 4. 1945.

⁴⁰ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 7. in 29. 3. 1945.

potem ščasoma likvidirati, partija pa bo s tem dobila večino na volitvah.⁴¹

V drugih delih države je lahko KPJ izvajala drugačno politiko do fronte. Že marca 1945 je CK KPJ odobril linijo slovenskega politbiroja, da se v Sloveniji ohrani enotna OF. Slovenski CK je 7. marca sprejel sklep, da se mora KP na terenu boriti proti obnavljanju strank, da mora OF biti enotna v bazi in da noben nekomunist v bodoče ne more imeti izrecno manifestativne ali organizacijske funkcije. Odločno je nasprotoval temu, da bi imeli katoličani vidne funkcije v izključno delavskem gibanju.⁴²

Politične razmere v Srbiji so KPJ res prisilile k taktiziranju, saj je imela polne roke dela, ker je bil vojaški položaj na sremski fronti na prelomu 1944/1945 zelo neugoden, pred vrati je bilo uresničenje sporazuma s Šubašićem in v Beogradu se je intenzivno pogajala z Albanci in Bolgari o širši federaciji, toda kljub temu vztrajno korakala k učvrstitvi svoje oblasti.

Vodstvo KPJ se ni moglo izogniti, da znanih osebnosti ne bi upoštevalo pri kadrovskih rešitvah za skupno vladu s Šubašićem, pazilo pa je, da je ohranilo in pri imenovanju skupne vlade še povečalo svojo prednost. Predlogi za vladu so nastajali novembra in decembra 1944. Po prvem naj bi bilo v vladi 23 ali 26 ministrov, in sicer: Tito predsednik in minister narodne obrambe, Kardelj in Stanoje Simić podpredsednika (Kardelj še minister za konstituantno, Simić pa za Srbijo), Šubašić za zunanje zadeve, Vlada Zečević za notranje, Joža Vilfan za pravosodje, Savko Dukanac za prosveto, Nikola Petrović za finance, Andrija Hebrang za trgovino in industrijo, Sreten Žujović za promet in PTT, Sulejman Filipović za gozdarstvo, Kirilo Savić za rudarstvo, neki Makedonec za kmetijstvo, Zlatan Sremec za socialno politiko in zdravstvo, Vladislav Ribnikar za gradnje, dr. Premru za prehrano, Sava Kosanović za informacije, Sreten Vukosavljević za kolonizacijo, Frane Frol za Hrvaško, Edvard Kocbek za Slovenijo, Emanuel Čučkov za Makedonijo, Milovan Đilas za Črno goro in Todor Vujasinović za BiH. Nacionalna sestava vlade, ki so jo vestno upoštevali, bi v tem primeru bila: 6 (ali 8) Srbov, 5 (ali 4) prečanskih Srbov, 7 Hrvatov, 3 (ali 4) Slovenci, 2 Makedonca ter po en Črnogorec in musliman. Po tem prvem predlogu bi bilo od 23 ministrov 11 članov KP, 4 simpatizerji, 5

⁴¹ Osnivački kongres KP Srbije, str. 87.

⁴² ZA CK ZKS, CK, seje politbiroja 7., 14. in 29. 3. 1945.

članov NOF in 3 drugo.⁴³ Tito in Šubašić sta 7. decembra sprejela dogovor o vladi s 25 člani, s precej podobno zasedbo in nekaterimi rošadami. Tega njunega dogovora pa niso vključili v amandmaje k sporazumu.⁴⁴ Ko so končno 7. marca sestavili vlado, v njej ni bilo politika, pa čeprav formalno pripadnika katere od strank, ki ne bi pristajal na skupno politiko Ljudske fronte, z izjemo Grola, Šubašića in Šuteja.

Zato sklepamo, da je prav vodstvu NOG ustrezalo, da je prišlo do zavlačevanja zavezniškega priznanja beograjskega sporazuma. Zo potrjuje trden namen KPJ postaviti svoj lastni državni aparat še pred nastopom skupne vlade in prihodom novih ministrov. Vsako odlaganje imenovanja skupne vlade ji je to samo lajšalo. Aparat zveznih ministrstev je naglo začela izpopolnjevati z lastnimi kadri. Ministrstva so medtem že začela z delom in to še vedno pod vodstvom poverjenikov Nkoj. Zelo zgovoren je razgovor med Kardeljem in Smodlako v začetku februarja 1945, ko Kardelj ukaže Smodlaki, kako mora NOG popolniti vsa važna mesta v ministrstvu za zunanje zadeve, preden ga bo prevzel Šubašić in vanj postavil svoje *creature*. Podobno se je potem Smodlaka, ki Šubašića ni maral, pogovarjal z Ljubom Leontićem. Toda tudi njuni predlogi niso obveljali, saj sta npr. za šefa političnega oddelka ministristva za zunanje zadeve predvidevala dr. Darka Černeja, šef pa je postal polkovnik dr. Jože Brilej, dotlej namestnik šefa Ozne za Slovenijo.⁴⁵

Idejni temelji

Priprave na organizacijo državnih ustanov in ministrstev so se pravzaprav pričele že na seji Nkoja 14. decembra 1944 ob ustanovitvi gospodarskega sveta (predsednik A. Hebrang), komisije za obnovo in centralne državne statistike z utemeljitvijo, da je treba pognati gospodarski stroj in državni aparat. Vodstvo KPJ je torej zavestno kar samo organiziralo bodoče državne institucije in poskrbelo za njihovo primerno kadrovske zasedbo.

Hkrati z novim državnim aparatom je vodstvo KPJ postavljalo na noge tudi nove množične organizacije, ne samo Ljudsko fronto, ampak tudi nove, npr. enotne sindikate. Že 1. decembra 1944 je CK

⁴³ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

⁴⁴ D. Biber, Tito–Churchill, str. 296–297.

⁴⁵ J. Smolaka, Partizanski dnevnik, str. 255, 258–259.

KPJ pisal v Slovenijo, naj v Beograd čimprej pridejo znani sindikalni delavci Franc Leskošek–Luka, Franc Svetek, Tone Fajfar, Vencelj Perko in Albin Vipotnik.⁴⁶

Idejnopolitično zasnovo novih sindikatov je konec decembra objavil M. Pijade v članku, da ni več vzrokov za razcepljenost delavskega sindikalnega gibanja na konkurenčne in nasprotujoče si grupacije, ampak je potrebno ustvariti enotno sindikalno gibanje z delavci, uradniki in intelektualci. Vse, kar se bo zbiral zunaj tega gibanja, bo nujno sovražno enotnemu NOG-u.⁴⁷ Šlo je torej za zamisel o popolnoma enotnem delavskem razredu v izključno eni sami sindikalni organizaciji. Odveč je omenjati, od kod je prihajal tak zgled. Kardelj si je že oktobra 1944 nove sindikate zamišljal kot šolo komunizma, maja 1945 pa je pred srbskimi komunisti rekel, da je tej zvezi delavcev in kmetov potrebno dati trdnejšo ekonomsko osnovo (moč) in jim zagotoviti udeležbo v oblasti.⁴⁸

Konec decembra 1944 je CK KPJ določil postopek izvolitve novih sindikalnih teles: pobuda za izvolitev mora priti od spodaj; zato bo naslednji dan v Beogradu delavsko zborovanje, na katerem bodo delavci sami imenovali svoj akcijski odbor, ki bo potem ustanovitelj bodočih enotnih sindikatov. Podobna zborovanja bodo tudi v Skopju in Novem Sadu, sklepe z zborovanj pa bo javnosti posredoval Tanjug. CK KPJ je konec decembra tudi od CK KPH zahteval, da po istem vzorcu organizira zborovanja v Splitu in drugih osvobojenih krajih.⁴⁹ Delegati iz teh zborovanj naj bi se zbrali na konferenci, ki je bila 31. decembra v Beogradu. Na njej so delavci zahtevali enotno sindikalno organizacijo in dva dni pozneje so se njihovi predstavniki sestali s predsednikom Nkoja in zahtevali čimprejšnjo obnovo sindikatov. Tito je pokazal polno razumevanje za njihove zahteve ter jim obljubil vso podporo in pomoč, da si bodo lahko izboljšali svoj ekonomski položaj, se svobodno sindikalno organizirali in razvili svoje politično in kulturno življenje.⁵⁰

Tako so se od 23. do 25. januarja 1945 v Beogradu zbrali delegati delavcev in nameščencev iz vse Jugoslavije na prvi splošni

⁴⁶ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 231 in 342.

⁴⁷ Moša Pijade, Izbrani spisi, I/3, str. 217–220.

⁴⁸ Osnivački kongres KP Srbije, str. 85–87.

⁴⁹ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 384.

⁵⁰ L. Ivanović, Osnivanje jedinstvenih sindikata u Srbiji 1945, zbornik Tito, radnička klasa i sindikati, str. 583–584.

državni sindikalni konferenci. Odprl jo je Đuro Salaj (bodoči predsednik enotnih sindikatov in predvojni sindikalni delavec, ki je dolgo bival v SZ) in poudaril, da mora zdaj delavski razred biti stražar pridobitev NOB in se boriti proti poskusom reakcije, da obnovi staro protiljudsko Jugoslavijo, ki je preganjala predvsem delavski razred. Pogoj za učinkovito zaščito pred tem pa so enotni sindikati. Vsi govori, ki so sledili, so obsojali staro politično razcepljenost sindikatov. Poudarjali so, da mora biti mesto novih sindikatov politično znotraj fronte, sindikalno pa znotraj podjetja. Neposredne naloge sindikata pa bi morale biti (poleg skrbi za enotno fronto) obnova gospodarstva, skrb za socialni položaj delavstva, za plače in boj proti špekulaciji ter črni borzi; sindikat mora zajeti vse delavce, vodi pa naj ga en center. Osnovna celica naj bo enotni sindikalni odbor v podjetju. Z izvolitvijo glavnega in izvršnega odbora ESZDNJ (Enotnih sindikatov Jugoslavije) je bilo konstituiranje sindikatov formalno končano.⁵¹

Podobno kot drugje so bili tudi med delegati konference člani glavnega in izvršnega odbora znani sindikalni borci iz predvojne Jugoslavije, npr. krščanski socialist Tone Fajfar, socialista Franc Svetek, Milorad Belić itd. Fajfarja so takoj po prihodu v Beograd razporedili na delo v sindikatih, kasneje pa je postal minister v Narodni vladi Slovenije, Svetek pa funkcionar v Enotnih sindikatih Slovenije. M. Belić in Krekić sta še naprej vodila majhno socialistično stranko (nadaljevanje predvojne), ki je formalno bila del Ljudske fronte, dejansko pa so ji onemogočili vsako samostojno delo. Spomladi 1945 so vsi omenjeni podpirali enotnost sindikatov, češ da do konca vojne Jugoslavija potrebuje eno centralno oblast v državi in enotno fronto. Mislili pa so, da se bo po konec vojne začelo svobodno politično življenje. Salaj je v Londonu februarja 1945 sicer trdil Stevensonu, da se bo takrat nadaljevala politika NOF, da pa je prepričan, da partija nima dovolj velikega političnega vpliva v državi, da bi lahko uvedla sovjetski sistem. Krekić pa je Jugoslavijo že videl razcepljeno na dva tabora, demokratičnega in antidemokratičnega. Oba pa sta se strinjala, da bo Jugoslavija morala iskati lastno politično rešitev in ji bo pomoč z zahoda veliko pomenila.⁵² Marca 1946 pa je M. Belić Stephenu Clissoldu, atašeju za tisk britanskega veleposlaništva, nove sindikate že opisal kot organizacijo, nare-

⁵¹ Borba, 27. 1. 1945, str. 2.

⁵² PRO, FO 371/488864/R3893.

jeno po ruskem modelu, ki jo vodijo državni funkcionarji, ne pa delavci, in katere članstvo nima vpliva na določanje njene politike, zato je tudi prepovedano stavkati, vsak poskus stavke je označen kot sabotaža in kaznovan.⁵³

Kmalu po konferenci v Beogradu so se v Sloveniji pojavile zahteve po ustanovitvi enotne sindikalne organizacije. Tudi tu so politične pobude prihajale ,od spodaj': 7. februarja je bilo npr. ustanovno zborovanje učiteljev in profesorjev in 15. 2. je strokovna zveza učiteljev in profesorjev že pisala predsedstvu SNOS o svojih zahtevah.⁵⁴ Zahtevam so seveda ugodili; slovenski delavci in nameščenci so 10. marca postavili glavni začasni odbor ESZDNJ za Slovenijo, preimenovali odbore Delavske enotnosti v sindikalne odbore zvez ter imenovali sindikalne zaupnike in referente pri odborih OF.⁵⁵

Zavest o tem, da je politična enotnost potrebna, je KPJ med ljudmi in v vojski utrjevala še na druge načine. Tako je organizirala široko propagandno kampanjo ob izjavi kralja Petra, ko je 11. januarja 1945 zavrnil sporazum Tito-Šubašić. Vodstvo KPJ se je dobro zavedalo, da si je kralj pri zaveznikih s to potezo škodoval. Da pa bi preprečilo učinek te izjave doma, je 13. januarja 1945 poslalo direktivo vsem partijskim vodstvom, naj izjavo tolmačijo kot kraljevo nepriznavanje Avnoja, zavračanje regentstva in zahtevo po vladi tudi s skrajno desnico; za to izjavo pa stoje Angleži. V protest mora fronta organizirati demonstracije in mitinge proti kralju, reakciji v emigraciji in domačim izdajalcem, vendar ne smejo dobiti protiangléškega značaja. Na koncu direktive je naštetih 13 gesel, ki naj bi jih uporabili na demonstracijah.⁵⁶

Navodilu CK je sledil val mitingov proti kralju Petru po vsej Jugoslaviji, izkoristili pa so priložnost in propagirali proti ,domači reakciji', zlasti pa proti Vladku Mačku in »njegovi kliki«.⁵⁷

Na enem teh shodov v Srbiji, na mitingu AFŽ, je govoril tudi Tito. Kralju je odgovarjal, da se sedaj za usodo Srbije bojijo tisti, ki so pobegnili (kvislingi in četniki) in tisti, ki so celo vojno presedeli v Londonu, sedaj pa želijo predstavljati ljudstvo. »*Ja u principu*

⁵³ PRO, FO 371/59427.

⁵⁴ A INZ, P SNOS, f. 451/2.

⁵⁵ A INZ, P SNOS, f. 541/3.

⁵⁶ B. Petranović in M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, str. 694.

⁵⁷ Zbornik IX/8, str. 325.

nisam protiv partija, jer demokratija predviđa i slobodu ispovedanja svojih načela i svojih ideja. Nisam. Ali stvarati partije radi partija, sada kad se vodi borba na život i smrt, kad treba svi kao jedan da sve snage usmjerimo u pravcu istjerivanja okupatora iz naše zemlje. . . mi sada nemamo vremena za to. A ovdje je narodni pokret. Tu mogu biti svi – i komunisti, i oni koji su bili demokrati i radikali itd.« Po osvoboditvi bo drugače. Obenem pa je odločno dal vedeti, da ne pristaja na kakršnokoli spremembo sporazuma s Šubašićem, saj je že sporazum kot tak koncesija, od katere NOG ni dobilo nič. V vladi ni hotel imeti »neke« Krnjeviće, saj NOG ne potrebuje takšnih, ki bodo ustvarjali vladne zdrahe, ampak take ministre, ki bodo delali dan in noč, vendar ne za osebne interese.⁵⁸

Tudi drugi so se na moč trudili utemeljiti potrebo po politični enotnosti tudi še po vojni. Boris Zihlerl je utemeljeval tezo, da demokracija ni samo to, da obstoji več strank, ampak da deželo upravljajo ljudske množice. Zihlerl je prvič jasno povedal, da gre odtlej v Jugoslaviji za revolucijo in tudi prvič je javno uporabil ta izraz.⁵⁹

Skoraj odveč je ponavljati, da je časopisje dnevno objavljalo članke o porazu reakcije, o oblasti, ki jo imajo ljudske množice ipd. Osrednjo vlogo je pri tem imelo glasilo KPJ *Borba*. Zanj je Đilas zapisal, da je njena glavna naloga, da uči delavski razred, kaj mora delati vsak dan, kaj mora imeti pred očmi, da bi se osvobodila država in izboljšalo življenje ljudi. *Borba*, je pisal Đilas, tolmači dogodke in nas uči, kako reševati konkretne naloge, je »organ Partije«, borbeni organ, in tisto, kar piše *Borba*, je obvezno za vse člane partije. V *Borbi* so takrat skoraj vsak dan izhajala Stalinova povelja z njegovo sliko, uvodniki iz *Pravde*, Vladimir Dedijer je hvalil oktobrsko revolucijo, SZ in RA, braniteljico Slovanov pred Germani itd.⁶⁰

Učinek te politične kampanje je bil tako močan, da so poslanci na prvem zasedanju Asnosa aprila 1945 tako ostro napadli kralja, da je Kardelj moral posredovati pri šefu oddelka vojne cenzure ministrstva za narodno obrambo vlade DFJ, zakaj je sploh dovolil objavo govorov poslancev v *Politiki* 9. aprila, ki niso v skladu s sporazumom Tito–Šubašić, kar lahko škoduje interesom države.

⁵⁸ *Borba*, 29. 1. 1945.

⁵⁹ *Borba*, 17. 3. 1945, O nekim osobinama demokratskog razvitka nove Jugoslavije.

⁶⁰ *Borba*, 13. 2. 1945; *Politika*, 7. 11. 1944.

Prav je, da imajo poslanci svobodo govora, ni pa prav, da cenzura ne opazi izjav, ki nasprotujejo sporazumu.⁶¹

Na podobnih načelih je nastajal tudi novi aparat države. CK KPJ je že v proglasu narodom Jugoslavije 2. novembra 1944 (ob obletnici oktobrske revolucije) od vseh, ki so zvesti domovini, njeni neodvisnosti in svobodi, zahteval, da »vložijo skrajni napor« za organiziranje ljudske državne oblasti in da najboljši in najbolj poštene sinovi ljudstva vstopijo v ustanove te oblasti.⁶²

Na prvi seji politbiroja CK KPJ po osvoboditvi Beograda pa je Tito zahteval, da si partija utrdi pozicije v administraciji, ker je bilo to takrat lažje kot pozneje, ko bo nastopila skupna vlada. Opozoril je politbiro, da bodo Šubašičevi ministri organizirali *frakcijo*, tj. opozicijo, zato morajo na mesta načelnikov oddelkov potegniti ljudi iz vojske in vpeljati kasarniško disciplino, da bo vzgaja ljudi lažja. Hebrang, ki je bil enakega mnenja, je opozoril, da gre za *stari* aparat, ki ima zastarel odnos do prosvete, gospodarstva, strokovnjakov ipd., zato morajo nepartijcem v aparatu postaviti dobre pomočnike, partijce, ki naj se do 1. decembra usposobijo za to delo v partijskih šolah.⁶³

Kakšen naj bi bil ta novi aparat, nam povedo Kardeljeve kritike državnega aparata spomladi 1945. Eno bistvenih napak je Kardelj videl v tem, da aparat ne razume potrebe po novem načinu dela, to je, da se namesto široko zastavljenega dela zgublja v »*drobnjakarskem*« delu in prakticizmu, kar vodi v birokratizem. S takim načinom dela je aparat »*nesposoben dvigniti iniciativo množic od spodaj. . . pa ne samo to, tako delo lahko samo okrepi sovražnike narodnoosvobodilnega gibanja, svobode in demokracije, ki bodo izkoristili vsak naš zastoj, vsako našo slabost in napako pri delu.*«⁶⁴

Pomen partijskega aparata za revolucijo in skrb za pravilno delovanje državnega aparata imata korenine v takratnem vodstvu, ki se je izšolalo v SZ ob Leninovih in Stalinovih delih o državi in na sovjetskih partijskih šolah nasploh. Lenin je že v *Državi in revoluciji* (izšla 1917 oz. 1918), v polemiki s Kautskim dal vedeti, da je treba preseči buržoazni parlamentarni sistem. V socialistični družbi bo

⁶¹ AJ, P Vlade FLRJ, f. 33.

⁶² Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 20.

⁶³ Ibidem, str. 124–125.

⁶⁴ E. Kardelj, Pot nove Jugoslavije, str. 103.

sicer obstajalo nekaj parlamentu podobnega, sestavljeno iz predstavnikov delavstva, toda ta ‚parlament‘ ne bo nadziral vlade, ki je tip starega birokratskega aparata. Delavci bodo razbili stari birokratski aparat in ga zamenjali z novim, ki bo sestavljen iz samih delavcev in nameščencev. Da pa se nov aparat ne bi zbirokratiziral, bodo takoj sprejeli ukrepe, ki sta jih podrobno preanalizirala že Marx in Engels. Ti ukrepi temelje na treh načelih: volilnost in možnosti odpoklica ob vsakem času; plače uslužbencev morajo biti vedno enake plačam delavcev; vsi morajo poleg svoje naloge opravljati še nalogo kontrole in nadzora. Dokler pa ne pride do ekspropriacije kapitalistov in odstavitve buržoazije, je neke vrste ‚birokracija‘ neizbežna, celo ‚birokracija‘ proletarskih uslužbencev.⁶⁵

Podobno je trdil Stalin v svojih predavanjih leta 1924. Miren prehod iz kapitalizma v socializem ni možen, diktatura proletariata lahko nastopi le po zlomu buržoazne države, buržoazne vojske, buržoaznega uslužbenskega aparata in buržoazne policije.⁶⁶ Aprila 1929 je sovjetski politbiro razpravljal o desnih odklonih. Sestal se je zaradi t.i. afere buržoaznih strokovnjakov iz Šahtija, ki so jih obtožili gospodarskega kriminala in nemarnosti do državne lastnine. Ob tej priložnosti je Stalin znova ugotovil, da je »*zgraditev novih gospodarskih kadrov in priprava rdečih specialistov*« bi-stvenega pomena za ofenzivo socializma proti elementom oziroma ostankom kapitalizma, zato je nujno potrebno izpeljati čistko aparata, hkrati pa opraviti »*kritiko in samokritiko*« v aparatu, da bi tako izboljšali partijske, sindikalne in gospodarske organizacije.⁶⁷

Zamisli o graditvi nove države so po osvoboditvi Beograda največkrat razlagali Kardelj, Pijade in Đilas, Kardelj je bil glavni oblikovalec. Že avgusta 1944 je zagovarjal stališče, da se bo po zlomu okupatorja ost političnega boja prenesla na gospodarski sektor, kar zgovorno kaže, kam je bil usmerjen naslednji politični korak. Prve naloge partije na tem področju je videl v obnovi, industrializaciji in v učvrstitvi državnega sektorja gospodarstva, zato ne smemo dopustiti svobodnega kapitalističnega razvoja in z njim obračunavati šele potem, v *drugi etapi*. Pravtako ne smejo imeti iniciative strokovnjaki in specialisti. Novembra 1944 je gospodarsko politiko postavil na temelje državne lastnine s konfiskacijo bank,

⁶⁵ V. I. Lenin, *Država in revolucija*, str. 99 in 105.

⁶⁶ J. V. Stalin, *Pitanja lenjinizma*, str. 34.

⁶⁷ *Ibidem*, str. 242.

podjetij izdajalcev, vojnih dobičkarjev, ustaške uprave, Judov in zapuščenega imetja.⁶⁸

Svoje zamisli je Kardelj javno razkril konec decembra na zasedanju Asno Makedonije, ko je določil za poglavitno nalogo boj proti sovražnikom ljudstva, ki so ostali za sovražnikom kot profašistični in reakcionarni agentje, ki se bodo poskušali polastiti izgubljenih pozicij, vpliva in oblasti in nameravali rušiti novo demokracijo. Zato bi morali po poti resnične ljudske demokracije, ki jo vodi NOF in bi morali v trenutku prevzema oblasti ne samo z orožjem, temveč tudi politično dotolči sovražnika.⁶⁹ Torej je Kardelj enačil politično nestrinjanje s sovražnostjo do nove Jugoslavije nasploh in vedno bolj pogosto sta se poudarjala notranji sovražnik (zunanji se je polagoma umikal) in enotnost, s katero je potrebno nastopiti proti njemu.

Tudi Kidrič je po svojem obisku v Beogradu marca 1945 slovenskemu politbiroju razlagal, da »... *reakcija računa, da naša oblast še ni trdna...* « in da napoveduje oboroženo vstajo. Na podoben način je svaril Bakarić v svojem nastopnem govoru na dan imenovanja hrvaške narodne vlade aprila 1945.⁷⁰ Zgodovinski zgled intervencije v SZ je hkrati z ohlajanjem odnosov med zavezniki KPJ prišel prav, da se je lažje sklicevala in preusmerila na sovjetske izkušnje (reakcija se bo povezala z zahodnim imperikalizmom, tudi z ostanki nacizma, samo da se ohrani na oblasti).⁷¹

Februarja je Kardelj javno razložil, zakaj si mora zveza demokratskih sil s proletariatom na čelu priboriti tudi *ekonomske pozicije*, ker bo v nasprotnem primeru izgubila politično oblast. Ekonomske pozicije si bo zagotovila preko državnega sektorja v gospodarstvu in s tem, da država prevzame vodilne pozicije v gospodarstvu. Ni sicer direktno omenjal spremembe socialnoekonomskega reda, dejal pa je, da so trije sektorji lastnine (državni, zadružni in privatni) le začasni in da vrnitve na staro ne bo.⁷²

V vseh teh nastopih ni bilo nikoli odkrito rečeno, da je bil v resnici edini cilj diktatura proletariata in popolno podržavljenje lastnine. Kardelj je to povedal srbskim komunistim na njihovem

⁶⁸ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, zapisano 28. 8. in novembra 1944.

⁶⁹ Borba, 3. 1. 1945.

⁷⁰ V. Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, str. 120–121.

⁷¹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 27. 3. 1945.

⁷² Borba, 14. 2. 1945.

kongresu, ki pa seveda ni bil javen. Privatna podjetja naj bi zaenkrat ostala, da se zviša produkcijo, obenem pa se mora okrepiti državni sektor (s konfiskacijo).⁷³ Ko so nekateri na kongresu zahtevali, da se privatni sektor takoj ukine, jim je Kardelj razložil, da je partija postala vodilna sila v državi zato, ker nikoli ni prehitevala razvoja.

Iz vsega naštetega na pomlad 1945 nam je danes jasno, da so morali prevzeti oblast ali ljudske množice ali delavski razred ali demokratične sile ali KP. Izbor izraza je bil pač prilagojen danim taktičnim potrebam in namenu govora, vendar so vsi vsebovali elemente in teme klasične komunistične partijske politike in niso skrivali, da gre za revolucijo.

Prvi teh klasičnih komunističnih elementov, ki so jih razlagali Kardelj in vsi ostali v *Borbi* in drugod, je bilo vprašanje (oziroma odnos do) državnega aparata in uslužbencev 'starega' režima. Na velikem delu našega ozemlja naj bi naleteli na »ostanke državnega aparata, ki je nekdanj služil raznim protiljudskim režimom, med vojno pa okupatorju. Ta aparat ni ustrezal pogojem in značaju demokratične oblasti osnovnih ljudskih množic... Ta aparat je bilo treba razbiti in ga zamenjati z novimi oblikami.«⁷⁴ Te nove oblike pa so bile politično nadzorovanje in upravljanje gospodarstva. Še jasneje je Kardelj to povedal maja na kongresu KPS, češ da morajo v gospodarstvu imeti prednost partijski kadri, ki jih bo partija za to usposobila in ki bodo znali obračunati z »reakcijo«.⁷⁵

Naslednji element, ki se ponavlja, sta termina *kritika in samokritika*; o tem je Kardelj govoril vso pomlad 1945. Zanj sta to »najmočnejši orožji demokratov« in znaka »resnične ljudske oblasti«, ki bosta omogočila nadzor ljudskih množic nad državnim aparatom, opozarjali na napake aparata in vodilni ljudje se bodo morali po tem ravnati ter biti samokritični in neizprosni do sebe. Omembi kritike in samokritike je vselej sledil še termin *budnost*. Srbskim komunistom je Kardelj naročal, naj bodo partijci in aktivisti 'budni' za aktivnosti sovražnika v gospodarstvu in za vse vplive od zunaj; pri tem pa ne smejo pretiravati, kot se to često dogaja, saj je zunaj KP veliko poštenih ljudi in vsak, ki kritizira, še ni sovražni agent ali pokvarjenec.⁷⁶

⁷³ Osnivački kongres KP Srbije, str. 85 in 87.

⁷⁴ E. Kardelj, Moč ljudskih množic, str. 10.

⁷⁵ Osnivački kongres KP Srbije, str. 91.

⁷⁶ Ibidem, str. 92.

Četrty element iz klasične komunistične teorije je zadeval odnos do dela – *tempo dela* in *tekmovanje* sta bila termina za pospešitev obnove. Kot vzor pa naj bi služila evakuacija sovjetske industrije v Sibirijo ob napadu na SZ leta 1941.⁷⁷

In končno je Kardelj vselej govoril še o poslednjem od elementov za graditev socializma – o planu. Stalin je že novembra 1944, ko sta Kardelj in Šubašić obiskala Moskvo, zahteval več planskega dela v Jugoslaviji.⁷⁸ Kardelj je to povedal na seji Nkoja 14. decembra 1944 in sprejeli so prve korake v uvajanje planskega gospodarstva in zato ustanovili gospodarski svet, komisijo za obnovo in državno statistiko. Kardelj je maja 1945 vztrajal, da morajo »na plan preiti na vseh področjih in panogah ljudske oblasti«, torej ne samo na področju gospodarstva, in izdelati načrte od spodaj navzgor.

Podobne teme je tačas v Sloveniji razlagal Kidrič, aprila 1945 je v članku *Naš obračun* govoril o tekmovanju in budnosti. Sicer pa je v Sloveniji že aprila 1944 IO OF izdal navodila za organizacijo tekmovanj, ki naj bodo metoda politične aktivizacije.⁷⁹

Ko združimo vse te elemente z že prej opisano zahtevo po politični enotnosti po vsej Jugoslaviji, nas nehote privede do osrednjega vprašanja, za katero prav tako obstaja teoretična razlaga v delih Lenina in Stalina, to je centralizacija. Pri vprašanju centralizacije so namreč vsi klasiki komunizma zadevali ob federalizem ter nacionalno vprašanje in nacionalno politiko KP. Lenin je trdil, da je Marx dokazal, da federativna republika ovira proletarsko revolucijo, in je branil demokratični centralizem in enotno, nedeljivo republiko. Hkrati je Lenin uporabil še Engelsova dognanja in ugotovil, da je največjo krajevno, oblastno in drugo svobodo, ki jo v zgodovini poznamo, ustvarila centralistična in ne federativna republika. Zagovarjal je centralizirano oblast, ki naj temelji na upoštevanju široke iniciative od spodaj. Lenin je torej sklepal, da Marx ni nikoli zagovarjal federalizma, kakor sta ga razumela in interpretirala Bernstein in Kautsky, ki da ne razumeta *prostovoljnega centralizma*, ki se gradi od proletarske komune do nacije in ruši buržoazno oblast in buržoazno državo, in v vsakem centralizmu vidita nasilje od zgoraj.⁸⁰ Torej je to prostovoljni, oziroma

⁷⁷ Ibidem, str. 91.

⁷⁸ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, zapis 14. 12. 1944.

⁷⁹ B. Kidrič, *Sabrana djela*, 3. del.

⁸⁰ V. I. Lenin, *Država in revolucija*, str. 49–50 in 65–67.

demokratski centralizem, ki ga kontrolirajo ljudske množice, kot pri Kardelju.

Tudi Kardelj spomladi 1945 že govori o teh dveh vrstah centralizma, ki da se pojavljata v Jugoslaviji. O tistem, o katerem je govoril Lenin, in ki je dober, ter o drugem, neke vrste »*krutem centralizmu*« oz. »*birokratskemu centralizmu*«, ki prihaja od zgoraj s »*papirnatimi ukazi*«. Tega je treba kritizirati, krivec zanj (po Kardelju) pa je podedovani birokratski aparat, ki se ga rešimo le z mobilizacijo ljudskih množic. Zato je Kardelj spomladi 1945 napovedal centralizacijo tudi v gospodarstvu, tj. na področju delitve virov in razpolaganja z vsakodnevno produkcijo, vendar pa ta ne sme ogrožati principa federativne ureditve, ki ga je proklamiral že Tito, ko je pisal o Avnoju, zato naj v centralizem privolijo federalne enote same.

Centralizem, oziroma centralizacijo države, so spomladi 1945 nekajkrat načeli na sejah slovenskega politbiroja, ko so govorili o pripravah na prevzem upravljanja države. Te razprave kažejo, da centralizacija ni zadevala samo učinkovitost nove uprave ali gospodarsko ureditev. Videti je, da so še naprej obstajale zamisli o samostojnosti federalnih enot, in ker je bil centralizem v popolnem nasprotju s konceptom federalizma, so morali prehude federalne tendence na nek način zatreti. CK KPJ si je za to izmislil protiutež in jo poimenoval *separatistične tendence*. Ko se je najprej marca 1945 Franc Leskošek-Luka vrnil iz Beograda, za njim pa še Kidrič, sta oba govorila, da so na Hrvaškem še vedno vidne separatistične tendence in da se v nacionalnem vprašanju oziroma nacionalni heterogenosti skrivajo nevarnosti separatizma.⁸¹ Vsi so centralizem ocenili kot manj škodljivega partijskemu programu, zato bodo zdaj sprejeli centralizirane ukrepe, kasneje pa bo večja možnost za decentralizacijo.

Čez vrsto let (1971) je tudi Bakarić spegovoril o tem. Jasno, da je bilo sprejeto, toda kaj je to v resnici pomenilo, ni bilo povsem jasno. Najprej je bilo treba izgnati okupatorje in na tem zgraditi politično enotnost, šele potem je prišlo na vrsto vprašanje enakopravnih mednacionalnih odnosov, bodočnosti pa prepuščena konkretna oblika; leta 1944 in 1945 pa je bilo temeljno vprašanje, kako zagotoviti socialistično revolucijo. »*Prema tome, da bismo razbili reakcijo, bila je nužna velika koncentracija snaga na centralnom*

⁸¹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 29. 3. 1945.

području i mi smo, mi Hrvati, govorim iz današnje perspektive, tu centralizacijo poddržavali.»⁸²

Spomladi 1945 pa ni bil storjen le korak naprej pri raziskovanju teorije revolucije, temveč tudi pri izvedbi le-te in centralizacije. Ponovno so imela prednost ključna področja državne oblasti in obenem zaščite revolucije, tj. področje vojske, notranjih zadev, sodstva in zakonodaje. KPJ je imela že popoln nadzor nad ministrstvi, ki so te dejavnosti vodili. Odloki, ukazi in navodila teh ministrstev večinoma niso bili in še niso javni. Z aprilom 1945 je začelo postajati pomembno še ministrstvo za konstituantno, ki ga je vodil Edvard Kardelj, in njegovi oddelki so pokrili celotno področje graditve nove oblasti ter sodelovali pri sestavljanju zakonodaje.⁸³ Iz dela ministrstev in predsedstva Avnoja se je kazalo, kako so se revolucionarni ukrepi izpopolnjevali do konca vojne.

Predsedstvo Avnoja je že 21. novembra 1944 sprejelo odlok o prehodu sovražnikovega imetja v državno last in s tem uzakonilo konfiskacijo. Konfiskacija je bila že neke vrste začasna oblika nacionalizacije, čeprav omejena. Obenem so napovedovali zaseganje ne samo imetja nemškega rajha in imetja pripadnikov nemške narodnosti (razen ko je šlo za osebe naklonjene ali udeležene v NOG), temveč tudi imetja vojnih zločincev, njihovih pomagačev, odsotnih oseb in vse posesti, ki je med vojno prišla v tretje roke. Sem je sodilo tudi imetje, ki so ga dotlej že zasegli na osnovi postopkov pred sodišči NOG. Vse to imetje je formalno in postopoma tudi dejansko prišlo pod upravo države (DUND) oziroma zveznega poverjenišтва in nato ministrstva za trgovino in industrijo.

Po tem odloku, pa vse do sprejema zakona o nacionalizaciji konec leta 1946, na tem področju ni bilo drugih formalnih predpisov. Toda ukrepi, ki so ta odlok spremljali in mu sledili (maksimiranje cen, kreditna politika, distribucija, zunanjetrgovinski ukrepi), so v celoti favorizirali državni sektor gospodarstva. Hkrati so tudi omogočili centralizacijo upravljanja z državnim sektorjem.⁸⁴

Vojaške enote so imele že na osnovi Titovega ukaza iz septembra 1942 pravico izvrševati konfiskacijo. Ta ukaz je dejansko dopuščal širši krog konfiskacije kakor odlok Avnoja iz novembra 1944. V skladu z njim so namreč lahko konfiscirali vse premoženje

⁸² V. Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, str. 137.

⁸³ AJ, P Vlade FLRJ, f. 2.

⁸⁴ Več o tem glej JVS, Začetki samoupravljanja v Sloveniji.

(premičnine in nepremičnine) sovražnikov ljudstva. Da je NO- vojska to svojo pravico vsaj v zadnji fazi vojne dodobra izrabljala, je videti iz dejstva, da je Tito 24. januarja 1945 izdal ukaz o nepravilnostih pri postopku konfiskacije. V njem je zahteval strogo spoštovanje ukaza iz leta 1942 in to, da se pri konfiskaciji lastniku pusti toliko sredstev, da še lahko proizvaja in deluje, sorodnikom pa stanovanje, pohištvo in gospodarsko orodje.⁸⁵

14. februarja 1945 je tudi poverjenik za notranje zadeve Nkoja Vlada Zečević izdal razlago ukrepov in postopkov ob konfiskaciji vsem organom za notranje zadeve po državi. V razlagi je poudaril, da so za predpisovanje konfiskacije pristojne vlade federalnih enot, in posebej naglasil, kakšen mora biti postopek konfiskacije – zahteval je popis imetja in imenovanje začasih skrbnikov (DUND) itd. B. Petranović trdi, da je notranje ministrstvo poseglo v konfiskacijo in zanj angažiralo organe notranjih zadev zato, ker je bilo delo DUND-a kljub prizadevanjem počasno, nepovezano in brez pravega učinka. Četudi je to res, so organi notranjih zadev s tem dobili še dodatna pooblastila.

Šele s temi ukrepi so na centralni, tj. jugoslovanski ravni dejansko razmejili pristojnosti vojaških in civilnih organov pri izvajanju konfiskacije. Vojaška sodišča so bila potemtakem pooblaščenaa za sodbe, odmero kazni konfiskacije ljudskim sovražnikom in njihovo izvedbo le na pravkar osvobojenih ozemljih in ozemljih pod vojaško upravo. Povsod drugje bi morala sodišča posredovati sodbe narodnoosvobodilnim odborom, katerih pristojni organi bi v prisotnosti predstavnika notranjih zadev izvajali konfiskacijo.⁸⁶

Na Hrvaškem in v Sloveniji je že bil v veljavi tak postopek, zato so navodilo le vzeli na znanje in ga posredovali nižjim organom. Sodni oddelek GŠ NOV in POS je še dodal, da v Sloveniji do nadaljnjega veljajo že izdana navodila GŠ o konfiskaciji. Na Hrvaškem pa je poverjeništvo za notranje zadeve Zavnoha izdalo zelo natančna navodila o konfiskaciji in načinu prehoda sovražnikovega imetja v državno last, ki so temeljila na odloku predsedstva Avnoja. Opremilo jih je celo z obrazci odločb, ki jih morajo pristojni organi v postopku konfiskacije izdati.⁸⁷ Za slovenske razmere je bil

⁸⁵ Zbornik II/15, str. 111.

⁸⁶ A INZ, P SNOS, f. 461/1, »Vprašanje in način podržavljanja imovine ljudskih sovražnikov«.

⁸⁷ Ibidem, dopis 29. 1. 1945 in Zavnoh/1945/4, str. 481–493.

odlok predsedstva Avnoja o konfiskaciji pomanjkljiv, saj ni rešil ne vprašanja konfiskacije imetja italijanske in madžarske narodnosti ne vprašanja imetja italijanskih in nemških državljanov. Možno pa je, da so organi za notranje zadeve ali Ozna imeli navodila za te primere, vendar jih ne poznamo.⁸⁸ Nad konfiskacijo imetja Nemcev in nad tem imetjem je na Slovenskem že bedela Ozna.⁸⁹

Povrh vsega pa so v Sloveniji nameravali ne le zaseči nemško imetje, temveč tudi izgnati Nemce oziroma jugoslovanske državljane nemške narodnosti. Čeprav o tem formalno niso sprejeli odloka, je tak bil sklep Študijske komisije predsedstva SNOS in so ga po osvoboditvi izpeljali. Najverjetneje je tudi tu obveljalo Kardeljevo mnenje, naj se vprašanje izгона rešuje brez formalnega odloka. Odlok predsedstva Avnoja o konfiskaciji torej ni zanimiv samo zaradi razlik, ki so nastale v političnem reševanju ukrepa, ampak kaže tudi na razlike po posameznih delih države, ki jih zvezna zakonodaja ni upoštevala.

Poleg konfiskacije in sekvestracije je bila v rabi še rekvizicija, ukrep, ki je tudi imel politično podlago. Šlo je za odkup presežkov blaga pri premožnejših občanih, ki so namesto plačila za svoje blago prejeli posebna potrdila. Na Hrvaškem je poverjeništvu za notranje zadeve v okrožnici o rekviziciji (27. marca 1945) zapisalo, naj se narodnoosvobodilni odbori v čim manjši meri in čim redkeje poslužujejo tega ukrepa in pazijo, ker so pri rekviziciji opazili pogoste napake.⁹⁰

Ta prisilni odkup je v glavnem izvajala vojska tudi še nekaj časa po vojni. Tito je že marca 1945 naprotoval, da vojaški organi sami izvršujejo rekvizicijo, ker je ugotovil, da to zmanjšuje ugled in avtoriteto organov ljudske oblasti in ustvarja pri ljudeh nezadovoljstvo. Zato je 18. marca v imenu ministrstva za narodno obrambo in generalštaba odredil, da vojska ne sme izvajati rekvizicije in konfiskacije, sicer naj se jo ostro kaznuje. O takšni rekviziciji imamo naslednje poročilo s seje okrajnega izvršnega odbora za Severno Primorsko marca 1945: »Na Kanalskem se je pričelo s prisilnimi odkupi in je šlo vse za vojsko. Prisilni odkupi so se uvedli pri družinah, ki imajo hrane več kot za svojo potrebo in pri belogardističnih družinah, to pa na podlagi seznama okrajnega Izvršnega

⁸⁸ A INZ, P SNOS, f. 457/2a.

⁸⁹ B. Petranović, *Političke i pravne prilike...*, str. 49.

⁹⁰ Zavnoh/1945/4, str. 523.

odbora, ki je določil količine za odkup na podlagi pridelka in članov družine.»⁹¹

Naslednji ukrep te vrste je izdal predsednik Nkoja 31. oktobra. To je bil odlok o postavitvi vseh državnih uradnikov in uslužbencev na razpolago, oziroma, da se morajo vsi, ki so bili do osvoboditve v službah, javiti na delo do nadaljnje odločitve. Enako je veljalo za vse tiste, ki so jih okupatorske ali izdajalske vlade odslovile iz službe. V resnici je šlo za to, da so bili vsi do nadaljnega suspendirani oziroma začasno odstavljani. V Srbiji je njihov status razrešil že odlok z dne 14. decembra 1944, ki je ustanovam nalaгал, naj pripravijo posebne sezname uslužbencev in jih razvrstijo v 4 kategorije: odpuščene ali upokojene, novo sprejete, povišane in reaktivirane. Na osnovi seznamov so o usodi uslužbencev nato odločali višji organi – o novo sprejetih in povišanih so odločala pristojna poverjeništva federalne Srbije, o reaktiviranih in tistih na posebnih spiskih beguncev pa predsedstvo Asnosa.⁹²

Kmalu za tem, 19. decembra 1944, sta predsednik Nkoja Tito in poverjenik za pravosodje Frane Frol izdala odlok o prisegi državnih uslužbencev in sodnikov narodnih sodišč. Bistvo prisege je bilo, da eni in drugi prisegajo pri časti ljudstva, da bodo svojo dolžnost opravljali po zakonih, zakonskih ukazih ter nepristransko in da bodo varovali in branili pridobitve narodnoosvobodilne borbe.⁹³ Enako je januarja 1945 predsedstvo SNOS zahtevalo od slovenskih sodnikov in vseh državnih uslužbencev na osvobojenem ozemlju in jim priložilo prevod prisege v slovenščini. Tako so bili vsi tisti, ki so lahko ostali v službah in na položajih, dolžni spoštovati in slediti novi zakonodaji in navodilom, ki so jih izdajala poverjeništva.

Podrobneje ni znano, kako so spomladi 1945 v osvobojenem delu Jugoslavije (Srbiji) izvajali ukrep preverjanja, selekcioniranja in ponovnega zaposlovanja. Nekaj nam o tem pove januarsko poročilo F. Macleana, ki je opazil, da so se v Beogradu izogibali revolucionarnim eksperimentom in drastičnim čistkam, ker so želeli čim hitreje normalizirati življenje v mestu. Splošna ocena je bila, da je le nekaj ducatov predstavnikov starega reda v administraciji pobegnilo v Nemčijo, sicer pa je Maclean opazal zmernost »Vsi ostali

⁹¹ A INZ, P SNOS, f. 451/3 in f. 451/5.

⁹² Politika, 18. 12. 1944, str. 2.

⁹³ Politika, 21. 12. 1944, str. 4, in A INZ, P SNOS, f. 551/1.

mestni uradniki so bili takoj suspendirani, toda pokazalo se je za potrebno odpustiti le okoli 100 ljudi, ostali pa so bili takoj ponovno zaposleni. Nekateri od odpuščenih so sedaj seveda v zaporu. Ta tipična zmernost (pri kateri je ideologija žrtvovana učinkovitosti), je omogočila takojšen začetek reševanja najbolj perečih problemov mesta.«⁹⁴

Tudi drugi navajajo, da so v Srbiji prevzeli stare kadre zaradi strokovno-administrativnih potreb; del so jih zaposlili v centralnih ustanovah, večji del pa v Asnosu. Del teh uslužbencev (Nedićev aparat) je nedvomno bil sovražno naravnan do nove, ljudske oblasti. Toda budnost pri njihovem sprejemanju je 'otopela' zaradi potrebe po strokovnjakih. Pri teh kadrih so kmalu opazili stare navade in zahteve po spoštovanju starih predpisov.⁹⁵ Že maja se je nad posledicami nepravilnega izpopolnjevanja državnega aparata in nebudnosti pri izbiri kadrov začelo pritoževati predsedstvo vlade DFJ, češ da so bili premalo budni pri izbiri uradnikov, ker so se v državni aparat vmešali in zamaskirali sovražniki, ki izvajajo sabotaže. Zato je predsedstvo zahtevalo, da v bodoče ministrstva učinkovito in brezkompromisno očistijo škodljivih elementov.⁹⁶

V Sloveniji so v sklopu drugih predpisov za povojni čas, ki so jih med seboj usklajevali odseki SNOS, študijska komisija in predsedstvo SNOS, pripravili precej podrobne predpise o bodočih uslužbencih. Osnutek odloka *O stokovnem in pomožnem osebju v javni upravi*, ki je med drugim določil tudi to, da se dajo na razpolago vsi uslužbenci Kraljevine Jugoslavije, da se ne prizna ukrepov okupatorja na tem področju in da bodo oblast v bodoče nosili predstavniki ljudstva (in ne uradniki), ki jim bodo strokovnjaki le v pomoč. Predvideli so, da bodo odpravili uslužbenske privilegije in uslužbenca izenačili z delavci, pri zaposlovanju pa bodo imeli prednost udeleženci NOB.⁹⁷

V Sloveniji in na Hrvaškem je bilo značilno še to, da sta obe vladi pripeljali s seboj z osvobojenega ozemlja že zgrajen aparat z vsemi dolžnostmi posameznih uradnikov. Na Hrvaškem so za bodoče uslužbence postavili kriterije nekoliko drugače, ker so bile razmere drugačne od tistih v Srbiji in niso hoteli prevzeti starega

⁹⁴ PRO, FO 371/48862/R2437.

⁹⁵ Petranović, *Političke i pravne prilike...*, str. 93.

⁹⁶ AJ, fond Ministarstva za republike, f. 2, dopis 31. 5. 1945.

⁹⁷ A INZ, P SNOS, f. 487/3.

aparata, kot v Srbiji. Hrvaški odlok je imel posebnosti, ločeval je med uslužbenci in voljenimi funkcionarji (prve bi plačevali, drugi pa bi še naprej opravljali svoj poklic) in ohranil je ‚položajne grupe‘ iz zakona predvojne Jugoslavije, da bi se ohranila kontinuiteta državne oblasti in da bi bili državni uradniki nekoliko zaščiteni.⁹⁸ Skoraj odveč je ponavljati, da ne slovenski ne hrvaški predlog nista nikoli postala veljavna, ker so po vojni morali uporabljati zvezne predpise.

Sodstvo

Bližanje konca vojne in imenovanja skupne vlade je spodbudilo vodstvo NOG tudi k oblikovanju zveznih predpisov o organizaciji pravosodja in sodne zakonodaje. Amandmaji k sporazumu Tito-Šubašić so sicer govorili o neodvisnem sodstvu in o tem, da bo te predpise sprejela skupna vlada, a je vodstvo NOG zavestno znova pohitelo. Poleg tega so NOO in vsa sodišča dejansko že prevzeli sodno oblast po novih načelih.

Na tem področju so bili prvi ukrepi namenjeni čiščenju, ki naj bi pomenilo čiščenje ostankov nacizma in fašizma. Toda že iz sklepov srbske antifašistične skupščine je videti, da si je ta »zmagoslavno zadala nalogo potolči izdajalske skupine, ki zavirajo obnovo, osvoboditev in notranjo demokratizacijo« z geslom: za sovražnika ni svobode, za fašiste ni demokracije.

V Evropi tistega časa ni bila nikakršna posebnost, če je katero od odporniških gibanj zavzelo zelo ostra stališča in ukrepalo proti kolaboracionistom, ko so iz svojih dežel izgnali okupatorja. Prav iz strahu pred maščevalnostjo, ki so jo pričakovali od odporniških gibanj (zlasti tistih, v katerih so bili močni komunistični elementi: v Franciji, Nizozemski, Belgiji), so zahodni zavezniki sklenili marsikje prehodno uvesti vojaško upravo. Izdali so pozive prebivalstvu, naj ne dopusti nikakršne oblike ljudskega sojenja, temveč naj zadeve prepusti pristojnim sodiščem. Tudi način pregona kolaboracionistov se je po Evropi razlikoval. V Franciji in Belgiji so preganjali samo sodelovanje s sovražnikom. Na Nizozemskem, kjer je bilo močno odporniško gibanje in nemajhno število simpatizerjev nacizma, pa so poznali prekršek zoper nacionalno čast, v katerega je sodilo tudi simpatiziranje z nacizmom. Na Nizozemskem

⁹⁸ Zavnoh/1945/4, str. 513.

je prišlo do zaostritve odnosov med zavezniško vojaško upravo in odporniškim gibanjem ravno zaradi vprašanja kolaboracije. Odporniško gibanje je spodbujalo množične aretacije, aretiranci pa so živeli v zelo težkih razmerah. Tako so do konca junija 1945 zaprli 60 000 osumljencev (Nizozemska je imela leta 1939 8,78 milijona prebivalcev).⁹⁹ Nizozemski minister za pravosodje je za sojenje za prekrške zoper nacionalno čast imenoval sodišča, sestavljena iz laikov, medtem ko so hujše primere obravnavala izredna sodišča (okoli 35), primere veleizdaje pa vojaška. Sodišča za prekrške zoper nacionalno čast so imela pravico izrekat kazni internacije, konfiskacije in izgube častnih pravic.¹⁰⁰

V osvobojenem delu Jugoslavije so seveda ves čas poslovala vojaška sodišča. Pogoji za izvolitev rednih civilnih sodišč so bili npr. v Srbiji izpolnjeni, ko je Asnos 1. decembra 1944 sprejel odlok o ustroju in poslovanju narodnoosvobodilnih odborov. Toda še pred zasedanjem skupščine je predsedstvo Asnosa samo izdalo odlok o ustanovitvi posebnih, to je izrednih začasnih sodišč – sodišč nacionalne časti.¹⁰¹

Sodišča narodne časti so imela nalogo soditi kategoriji sodelavcev in simpatizerjev okupatorja oziroma pomočnikom okupatorja, ki niso spadali pod dotlej znano kategorijo izdajalcev in narodnih sovražnikov. Pristojna so bila za naslednja kazniva dejanja: za vsakršno politično, propagandno, kulturno, umetniško, gospodarsko, pravno ali podobno sodelovanje z okupatorjem ali domačim izdajalcem. Tu ni bilo mišljeno samo sodelovanje v političnih in drugih organizacijah sovražnika, temveč tudi opravičevanje okupacije, obsojanje NOB, ovajanje in ogrožanje ljudi, dajanje podjetij v sluzenje okupatorju, opravljanje pomembnejše funkcije v takem podjetju, zastopanje okupatorja pred sodiščem, opravljanje službe v policijskem ali administrativnem aparatu, pomembnem za okupatorja, in vsakršno vzdrževanje prijateljskih zvez z okupatorjem; v Srbiji je sem sodilo tudi ugotavljanje odgovornosti za poraz in kapitulacijo Jugoslavije leta 1941. Če je šlo za osebo druge narodnosti, ki je živela v Srbiji in bila obtožena dejanj zoper nacionalno čast, pa so jim sodili pred vojaškim sodiščem.

⁹⁹ Enciklopedija druge svetovne vojne, str. 128; F. S. V. Donnison, op. cit., str. 129, in Ploetz, Bevolkerungs, 4. del, str. 158.

¹⁰⁰ Borba, 27. 1. 1945.

¹⁰¹ A INZ, P SNOS, f. 461/1.

Tako splošno postavljen seznam dejanj zoper narodno čast, je dopuščal sodiščem, da so kaznovala ljudi tudi v primeru, ko je šlo za t.i. pasivno kolaboracijo. Razlaga odloka je, da v njem niso zajete osebe, ki so bile prisiljene v sodelovanje, ampak samo tiste, ki so na sodelovanje komaj čakale. Prav tako odlok ni veljal za delavce, kmete, obrtnike, učitelje in uslužbence, ki so med okupacijo morali opravljati svoje delo.¹⁰²

Kazni, ki so jih sodišča narodne časti lahko izrekla, so bile: izguba narodne časti, kar je pomenilo izključitev iz javnega življenja in izguba državljanskih pravic, lahko ali težko prisilno delo in popolna ali delna konfiskacija imetja v korist države. Če se je izkazalo, da gre za težja kazniva dejanja, je bilo sodišče nacionalne časti dolžno izročiti primer vojaškemu sodišču. Sodišče je sestavljalo 5 sodnikov, od teh je 2 imenovalo predsedstvo Asnosa. Postopek so lahko sprožili komisija za ugotavljanje zločinov, Ozna, druga sodišča ali pa posamezniki s prijavo. Krivda za taka dejanja ni zastarala in na obsodbo ni bilo pritožbe.

Sojenja pred sodišči nacionalne časti v Srbiji so bila zelo podobna sojenjem pred vojaškimi sodišči, le da so prva obravnavala lažje, druga pa težje prekrške. Vojaška sodišča so obsojala kolaboracioniste in osebe, ki so storile prekrške zoper vojaške oblasti, se izmikale mobilizaciji, lažno prikazovale osebne podatke ipd. Sodišča nacionalne časti pa so obsojala za prevajalske usluge okupatorju, za delo v Nedičevem aparatu, za poveličevanje Nedića, blatenje NOG ipd.¹⁰³

Nešković je na kongresu KP Srbije poročal, da so do maja 1945 vojaška sodišča v Srbiji obsodila na smrt 300 oseb; vojaška in sodišča nacionalne časti so obsodila še 462 oseb na izgubo nacionalne časti, 99 oseb na zaporno kazen, 1464 oseb na konfiskacijo imetja, 174 oseb na denarne kazni in 363 oseb na prisilno delo. Da so sodišča delovala predvsem proti kapitalistom, ki so bili okupatorjevi sodelavci in je njihovo imetje prevzela država, pa je na tem kongresu razložil Petar Stambolić. Drugi so zahtevali še poostritve v delu sodišč, predvsem pa, da v njih ni dovolj partijcev, ki bi razmajali 'paragrafe' in pospešili delo vojaških sodišč. Neki delegat je prostodušno navajal naslednji primer: »*Jedan takav slučaj vojni sud je raspravljao 10-15 dana, ustručavajući se da pribegne strelja-*

¹⁰² Politika, 24. 12. 1944, uvodnik Milana Prelića.

¹⁰³ Borba, 4., 14., 25. januar in 1., 7. april 1945.

nju i, konačno, mi smo ga streljali na našu odgovornost.« Ker je korpusno sodišče to dejanje obsodilo, se je isti delegat pritožil nad zakonodajo: »Zakonitost mora biti, ali zakonitost takva, da mi na jedan zakonit fizički način likvidiramo naše neprijatelje...«¹⁰⁴

Tudi v Sloveniji in na Hrvaškem so ta čas pripravljali predpise o sodiščih nacionalne časti in polemizirali, ali ne bi bilo primerneje, če bi se tega dela lotila redna, narodna sodišča, namesto izrednih.¹⁰⁵ Na Hrvaškem so v okviru priprav na osvoboditev sprejeli 24. aprila 1945 sprejeli odlok o zaščiti nacionalne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem. Odlok je bil po vsebini podoben srbskemu, le da je predvidel še kazen izгона, na sodišču narodne časti je moral biti prisoten redni sodnik in postopek je lahko na pobudo organov oblasti sprožil le javni tožilec.¹⁰⁶ Slovenski odlok je bil nared 5. maja, v veljavo pa je stopil spremenjen šele po osvoboditvi.

Vzporedno z uvajanjem posebnih sodišč so pripravljali tudi drugi val jugoslovanske zakonodaje o sodstvu, če za prvega štejemo poenotenje vojaškega sodstva maja 1944. To so bili ukrepi, ki jih je predsedstvo Avnoja sprejelo februarja 1945. Omeniti pa moramo, da je že pred tem (novembra 1944) predsedstvo Avnoja ukinilo notarje in njihovo delo preneslo na ljudska sodišča.

Najprej je predsedstvo Avnoja 3. februarja 1945 razveljavilo vse pravne predpise, ki so jih izdali okupatorji in njihovi pomočniki med okupacijo, in vse pravne predpise, ki so veljali do 6. aprila 1941 in so bili v nasprotju s pridobitvami NOB, akti Avnoja, Nkoja in protifašističnih svetov in njihovih vlad. Odlok ni določil, za katere predpise gre, pač pa, da bodo odločali o njih kasneje. Zakaj je predsedstvo Avnoja sprejelo tako ohlapno formulacijo, je razložil Frane Frol: večina prepisov iz predvojne Jugoslavije je »škodljiva ljudskim interesom«, vendar bodo formalno ostali v veljavi, da se oblast izogne kritiki nasprotnikov. Odpravljeni so bili le predpisi, ki so bili v nasprotju z NOB, kar je dejansko pomenilo, da so se oblasti in sodišča lahko izognila »stari« zakonodaji.¹⁰⁷ Šlo je torej za ponovno taktiziranje vodstva KPJ, da ohrani zunanji videz, medtem ko je bilo jasno, kako naj se ravna v praksi. Predsedstvo vlade DFJ je to takole razložilo predsedstvu makedonske vlade: ne gre

¹⁰⁴ Osnivački kongres KP Srbije, str. 35, 113–115, 136.

¹⁰⁵ A INZ, GŠ, f. 117/3.

¹⁰⁶ Zavnoh/1945/5, str. 650–653.

¹⁰⁷ Zakonodavni rad P Avnoj i PNS, str. 23; UL DFJ 1945/4, 13. 2. 1945.

samo za ukinjanje nekaterih predpisov, ampak »*svi propisi stare Jugoslavije u principu su ukinuti, jer je u članu 2 pomenute odluke težište na reč ,ukidanje' ...*«¹⁰⁸

Obenem je predsedstvo Avnoja ustanovilo še Vrhovno sodišče DFJ in Javno tožilstvo DFJ in s tem organizacijsko zaokrožilo sodno stavbo nove Jugoslavije. Razgovor o načelih delovanja tožilstva je tekel v prisotnosti Kardelja in sovjetskega svetovalca. Dogovorili so se, da Avnoj imenuje javnega tožilca Jugoslavije, ta pa na predlog federalnih svetov teles imenuje federalne tožilce. Celotno tožilstvo je podrejeno izključno javnemu tožilcu DFJ, ne pa krajevnim organom oblasti. Njegova vloga je v prvi vrsti nadzorovati, ali izvršni organi oblasti, uradne osebe in sploh vsi državljani DFJ, zakonito izvajajo zakone. Frol je razložil, da to pomeni, naj bo tožilstvo »*borbeni organ za zaščito novega družbenega reda in zlasti za zaščito pravosodja, ki mora pravtako srbeti za zaščito družbenega reda*«, predvsem pa je naloga tožilstva, da se bori proti notranjemu, ljudskemu sovražniku. Razlaga kaže še to, da so kot podlago za pripravo odloka uporabili ustavo SZ, prilagojeno razmeram pri nas; specifika naj bi bila v vlogi sodišč.¹⁰⁹

Napovedali so tudi, da bodo kasneje podrobneje določili vlogo tožilstva in vlogo vrhovnega sodišča, ki naj bi koordiniralo sodno prakso v državi. Predstavniki predvojnih strank so se pritožili pri vodstvu NOG in britanskemu ambasadorju zaradi tako postavljenih načel sodstva. Šubašić pa je marca upal, da gre le začasne ukrepe, ki jih bodo ukinili, ko bo začelo delovati civilno sodstvo.¹¹⁰

Oba odloka, o tožilstvu in vrhovnem sodišču, se konceptualno res nista razlikovala od že obstoječe zakonodaje na Hrvaškem in v Sloveniji. Vendar pa je bila razlika v tem, da je bila zvezna zakonodaja ohlapnejša in poznejša prav iz mednarodnih ozirov. Slovenski pravniki so v teh novih zveznih odlokih pozdravili temeljno načelo nedeljivosti oblasti kot osnovno načelo ljudske demokracije. V njih so videli potrdilo lastne opredelitve, da mora pravo izvirati iz ljudskih potreb in da mora sodno oblast izvajati ljudstvo. Božo Kobe je celo ugotavljal, da zvezna oblast ni izdala novih zakonov iz civilnega in kazenskega prava, ker čaka na temeljitejše premike.¹¹¹

¹⁰⁸ AJ, PV FLRJ, f. 30, dopis 20. 7. 1945.

¹⁰⁹ Več o tem L. Boban, Britanija, Hrvatska i HSS, ČSP 1978/3, str. 5.

¹¹⁰ D. Biber. VUS, št. 1117.

¹¹¹ A INZ, P SNOS, f. 487/5.

Novi odloki v ničemer niso spremenili sodstva na slovenskem osvobojenem ozemlju v prvi polovici leta 1945, saj je še vedno veljal slovenski odlok iz septembra 1944 o začasni ureditvi narodnih sodišč. Tudi v Sloveniji so dograjevali sodno zgradbo in ustanovili so Višje narodno sodišče pri PNOO za Slovensko primorje, za ljubljansko območje pa ne, češ da gre počakati na popolno osvoboditev. Pač pa so 21. marca 1945 imenovali *senat petorice* kot instanco nad okrožnimi sodišči.¹¹²

Sodni odsek predsedstva SNOS je poslal sodiščem navodilo in tolmačenje novih zveznih odlokov: ukinjeni so bili zakoni predaprilske Jugoslavije, osnova pravnega reda pa so bile pridobitve NOB in odloki najvišjih organov NOG; stari zakoni, ki niso v nasprotju z NOB, se uporabljajo, toda na njih se ne sme sklicevati.¹¹³ Kako so se tega posluževali sodniki, ne vemo, vsekakor je bilo veliko odvisno od sodnika samega.

Pravniki niso zavračali centralizacije sodne oblasti, saj je bilo tako v študijski komisiji kot pri odsekih predsedstva SNOS slišati, da bodo v novi državi nekatera področja morali centralizirati ali vsaj poenotiti. Za sodstvo je bilo rečeno: *»Jasno je, da taka država (novega tipa) zahteva tudi na znotraj pravno dobro zgrajeno in med seboj tesno povezano celoto, urejen pravni red, ki ne bo dajal prednosti eni narodnosti nad drugo, ki ne bo dopuščal kakršnega koli izkoriščanja enega naroda po drugem... Povsem naravno je torej, da gre naša težnja za tem, da se takim enotnim pogledom na vprašanje kodifikacije odnosno unifikacije formalnega in materialnega prava dosedaj različnih pravnih območij, pridruži tudi kolikor mogoče enotna ureditev naših narodnih sodišč. Naravno je, da ne bomo težili za dušečim centralizmom, s katerim smo imeli v preteklosti tako žalostne izkušnje,«* temveč da bodo imeli vsi narodi možnosti *»pravilno usmerjenega individualnega razvoja.«*¹¹⁴

Notranje zadeve

Področje notranjih zadev je doživljalo podoben razvoj. Septembra 1944 je poverjenik za notranje zadeve Vlada Zečević sicer

¹¹² A INZ, P SNOS, f. 451/3 in 487/3.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem, f. 487/6, Marjan Mehle, »Okvirni motivi«.

izdal okrožnico, naj to področje ureja vsaka federalna enota zase, le da morajo na vseh ravneh imeti upravni odsek in odsek narodne milice. Predpisal je še, naj se narodna milica deli na kazenski in preiskovalni oddelek, prometno milico, arhiv in zapore. Vse skupaj so februarja 1945 preimenovali v oddelek narodne varnosti, narodna milica pa je postala le del tega oddelka.¹¹⁵

Ves čas so poudarjali, da bo narodna zaščita le izvršni in pomožni organ ljudske oblasti. Toda narodna zaščita je izdajala svoja navodila in okrožnice. Zato je odsek za notranje zadeve predsedstva SNOS marca in aprila izdal natančna navodila o pristojnosti Narodne zaščite: NZ naj se ravna po navodilih tistega, ki je določeno izvršitev naročil (sodišče ali organ oblasti) in o postopku poroča. Posebej natančno so določili postopek izvršbe, rubeža in dražbe.¹¹⁶

Tudi sam Odsek za notranje zadeve pri predsedstvu SNOS ni imel natančno določenega delovnega področja. Po Zečevičevem navodilu naj bi bil to najbolj pristojen organ, ki sodeluje pri graditvi sistema državne oblasti, dobro pozna delo sodišč in komisije za ugotavljanje zločinov in vse odloke Nkoja in Avnoja. Marca 1945 je odredil, da morajo organi narodne varnosti na vojaško- politično izobraževanje, da jih seznani s politično usmeritvijo, ker morajo biti zaradi nalog, ki jih čakajo, na »*potrebnoj stručnoj i vojničkoj visini*«. ¹¹⁷

Spomladi 1945 so začela prihajati iz Beograda navodila o pristojnostih organov za notranje zadeve: za izdajo novih osebnih izkaznic (namesto okupatorskih) in prepustnic za potovanja (kar so že počeli v Sloveniji). 15. januarja je zvezno poverjeništvo prepovedalo spreminjati družinska imena, da se vojni zločinci in sodelavci okupatorja na ta način ne bi skrili in se izognili kazni.¹¹⁸

Organi za notranje zadeve pri NO-odborih so dobili še nalogo, da izdajajo potrdila o vedenju (karakteristike), ki so bila potrebna za zaposlitev. Podatke o prosilcih teh potrdil so zbirali skupaj z Ozno, kar pa se iz potrdila ni smelo videti, zato ga je podpisal poverjenik za notranje zadeve. V potrdilu so bili podatki o delu in vedenju prosilca od dneva kapitulacije Jugoslavije do dne izdaje

¹¹⁵ Ibidem, f. 460/3, in f. 460/1.

¹¹⁶ Ibidem, f. 460/1 in 487/4.

¹¹⁷ A INZ, P SNOS, f. 451/4.

¹¹⁸ Ibidem, f. 461/1.

potrdila. Vse kasnejše podatke in spremembe je bilo treba dostaviti odseku za notranje zadeve NOO in ustanovi, kjer je bil prosilec zaposlen.¹¹⁹

Najpomembnejša pristojnost, ki so jo ta čas dobili organi za notranje zadeve, je bila pravica pošiljati ljudi na prisilno delo brez sklepa sodišča. Navodilo o tem je februarja 1945 izdal Kardelj. V navodilu je zapisal, da ima prisilno delo, od tedaj *obvezno delo*, iste značilnosti kot mobilizacija in lahko zajame osebe, ki so bile 6. aprila 1944 jugoslovanski državljani in vse tiste, ki so državljanstvo pridobili z rojstvom, pa tudi osebe iz slovenskega in hrvaškega primorja in Istre, torej krajev, ki so jih z odlokom Avnoja priključili k Sloveniji in Hrvaški, in želijo ostati v Jugoslaviji. Na prisilno delo pa ni bilo mogoče poslati državljanov tujih držav, z izjemo Nemcev, za katere bodo sprejeti posebni predpisi in postopki.¹²⁰

Videti je, da so tedaj začela nastajati tudi prva kazenska taborišča, saj so februarja v Sloveniji sprejeli *Pravilnik o ureditvi kazenskih taborišč*. Taborišča so lahko ustanovile komande področij (torej zaledne vojaške oblasti) po odobritvi glavnega štaba. Vanje so pošiljali »*osumljence na temelju odločb upravnih in vojaških oblasti*« in »*obsojence obsojene na prisilno in težko prisilno delo*«, kar sta bili dve kategoriji taboriščnikov.

Pravilnik je določal, naj taborišča postavijo izven naseljenih območij, varovala pa jih je vojska, natančneje Knoj. Za že osvobojene kraje nimamo podatkov, za Slovenijo pa vemo, da so prvo kazensko taborišče postavili že pred koncem vojne v Ribnici. Takoj po osvoboditvi so ga preselili v bližino Kočevja in nastalo je t.i. *Prvo kazensko taborišče*, ki je bilo pravo koncentracijsko taborišče, obdano z žico, itd.¹²¹

Britanski ambasador Stevenson je marca uradno vprašal Kardelja, ali lahko dobi podatke o številu teh koncentracijskih taborišč in o številu usmrčenih v Jugoslaviji, ker se širijo govorice, da jugoslovanske oblasti brutalno postopajo s prebivalstvom. Kardelj mu je obljubil podatke o zaprtih, zanikal pa je obstoj koncentracijskih taborišč in taborišče na Banjici pri Beogradu označil za policijsko ustanovo.¹²²

¹¹⁹ Ibidem

¹²⁰ Ibidem

¹²¹ A INZ, GŠ, f. 122/3 in 122/1, poročilo 3. 7. 1945.

¹²² D. Biber, VUS, št. 1117.

Tretje pomembnejše področje dela organov za notranje zadeve je bila repatriacija. Tudi tu je bila njihova naloga pretežno politične narave. Repatriacija je bila sicer obsežen organizacijski, socialni, zdravstveni in transportni podvig, ki so ga začeli pripravljati pred koncem vojne, a so ga izpeljali po vojni. Zagotovila naj bi razmere za vrnitev prebivalstva iz vojnega izseljenstva, pregnanstva, internacije in ujetništva. Večina teh ljudi je bila v Italiji, Nemčiji in severni Afriki, veliko Slovencev pa tudi v Srbiji. Spomladi 1945 so cenili, da bo slovenskih repatriirancev okoli 130 000. NOG je že med vojno, zlasti po kapitulaciji Italije, večkrat zahtevalo od zaveznikov, da omogočijo vsem Jugoslovanom vrnitev, da bi se lahko priključili NOVJ. Večinoma je šlo za primorske Slovence, ki so se znašli v Italiji in na Korziki, pa so jih zavezniki imeli za italijanske državljane.¹²³

Toda organizacija zlasti za repatriacijo 14 000 Slovencev iz Srbije in tistih, ki so iz tujine že prihajali v Vojvodino, je šepala, ker zanje ni poskrbelo srbsko ministrstvo za socialno politiko, ki je zato dobilo sredstva iz zveznega proračuna. To sta poskušala nadoknaditi minister za Slovenijo E. Kocbek in društvo Franc Rozman, ki sta v težkih razmerah poskušala zbrati v poseben sklad sredstva za repatriacijo Slovencev, saj so mnogi ostali brez podpore in brez služb. Zato je Kocbek predlagal, naj se pri zvezni repatriacijski komisiji osnuje poseben slovenski oddelek.¹²⁴

Bolj ko se je bližal konec vojne, bolj so politično preverjali tudi repatriirance. Že prej je bilo opaziti, da si NOG prizadeva pridobiti naklonjenost in privabiti v svoje vrste tudi tiste, ki so se med vojno tako ali drugače znašli zunaj države. Toda metode tega preprečevanja niso bile zgolj politične. Zavezniška komanda v Italiji je, na primer, poročala, da so jugoslovanski partizani, ki so imeli nalogo mobilizirati tamkajšnje Jugoslovane, povzročali precej skrbi, ker so disciplinsko in sodno nadzorovali, nasilno novačili ali celo aretirali jugoslovanske civiliste po begunskih taboriščih z izgovorom, da so »dezerterju iz jugoslovanske NOV.«¹²⁵

¹²³ Te zahteve so se vrstile od Velebitove maja 1944, ko je šlo za 30 000 Jugoslovancev na Sardiniji in njihov pristop v partizansko vojsko. (D. Biber, Tito–Churchill, str. 158–159).

¹²⁴ AJ, fond Ministrstva za republike, f. 3.

¹²⁵ D. Biber, VUS, št. 1106, gradivo za pripravo obiska feldmaršala Alexandra pri Titu.

Proti tistim, ki se niso hoteli vrniti, so ukrepali. Že 30. aprila je vlada DFJ uradno sporočila vladi VB, da morajo vse jugoslovanske letalce, ki niso stopili v NOV, obravnavati kot vojne begunce oziroma politične emigrante. In prav organi za notranje zadeve so bili spomladi 1945 zadolženi zbirati podatke o odsotnih osebah in sestavljati sezname po okrožjih, in to zato, da bodo lahko kasneje preverjali politično naravnost vsakega posameznika, saj so v navodilu zapisali: »Tak seznam nam bo koristil v povojnem času, kadar bo moral vsak posameznik odgovarjati narodu, kje je bil v času, ko se je ves narod boril proti okupatorju.«¹²⁶

Organi za notranje zadeve so bili dolžni spremljati gibanje in varnost repatriirancev in o njih voditi evidenco. Za delo z repatriiranci so zbirali kadrovske preverjene osebe. Tako je ministrstvo za socialno politiko vlade DFJ marca 1945 od slovenskih oblasti zahtevalo šest pazljivo izbranih in politično pravilno naravnanih delegatov iz Slovenije, da bi pri predstavništvih v tujini prevzeli skrb za slovenske repatriirance. Ti delegati pa naj si »izberejo potrebno število svojih pomočnikov iz vrst taboriščnikov, ki pa morajo poleg politične dograjenosti biti vešči potrebnih tujih jezikov. Omenjenim bo pač potrebno nuditi potrebne direktive in politične smernice, katerih naj se točno drže pri izvrševanju določene jim naloge.«¹²⁷

Zanimivo je, da si nove oblasti niso prizadevale pridobiti samo med vojno razseljene in zaprte osebe ter primorske in koroške Slovence, ampak so si prizadevale za vrnitev v domovino pridobiti celo predvojne izseljence, saj so ugotovile, da jih bodo potrebovale pri izvajanju načrtnega gospodarstva. Zato so navodila za repatriacijo zahtevala, naj se potrudijo med izseljenci ustvariti vtis, »da so resnično prišli v naročje skrbne matere nove Jugoslavije.«¹²⁸

Za koordinacijo vse repatriacije je Tito (kot minister za narodno obrambo) naposled izdal še uredbo vlade o ustanovitvi posebnega štaba za repatriacijo.¹²⁹ Štab je uradno spadal k ministrstvu za socialno politiko, toda v resnici je njegovo delo usmerjalo ministrstvo za narodno obrambo, saj je v njem imelo štiri predstavnike, enega iz

¹²⁶ A INZ, P SNOS, f. 451/3 in f. 461/2, Lojze Diacci, »Referat za izvedbo repatriacije«.

¹²⁷ A INZ, P SNOS, f. 451/5.

¹²⁸ A INZ, GŠ, f. 122/3 in 122/1. poročilo 3. 7. 1945.

¹²⁹ Zbornik II/15, str. 348 in UL DFJ 1945/30.

obveščevalnega oddelka generalštaba in drugega iz Ozne. Po tem ukazu so vsi repatriiranci morali obvezno skozi zbirna taborišča, kjer so jih organi Ozne popisali, zaslišali in jim dali začasno osebno izkaznico in razpored. Vsi, ki so bili sposobni za vojaško službo, so bili mobilizirani.

Politični kriteriji pa niso postajali pomembni samo, ko je šlo za delovno področje notranjih zadev, temveč so postopoma začeli prevladovati tudi drugod, na primer konec marca 1945 pri delitvi socialne podpore, ki so jo namenili nepreskrbljenim družinam borcev NOV, vojnim invalidom NOV, njihovim družinam, družinam žrtev fašističnega terorja in tistim, katerih hranilci so bili v ujetništvu ali internaciji. Upravičenost do podpore so ugotavljali na zborih volilcev, SNOS pa je odredil, da so od podpor izvezeti tisti, ki so bili kaznovani z izgubo državljskih pravic.¹³⁰

Marca je centralno ministrstvo za notranje zadeve od svojih pripadnikov zahtevalo prisego, da se bodo borili, dokler dežela ne bo očiščena okupatorja in ljudstvu ne bodo zagotovljene njegove pravice in svoboda.¹³¹

V Sloveniji se je Narodna zaščita pripravljala na konec vojne: morala je uvesti stalna dežurstva v vseh NOO, biti v stalnem stiku med seboj, z NOO in z najbližjim vojaškim poveljstvom in natančno nadzorovati gibanje prebivalstva ter postaviti poizvedovalno službo in nadzor nad komunikacijami.¹³² Nič torej ni bilo prepuščeno naključju, saj so posebne zadolžitve imele še Ozna, Knj in druga telesa.

Vojska

Tretje ključno področje pri nastajanju nove države je bila vojska. Tudi na tem področju so nastajale po osvoboditvi Beograda velike spremembe. Že 1944. so NOV in POJ začeli kazati značilnosti redne vojske, preoblikovanje pa je napovedal že dogovor med Titom in Šubašićem. Ko se je pripravljala skupna vlada, so bili izpolnjeni tudi formalni pogoji in 1. marca 1945 so Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Jugoslavije preimenovali v Jugoslovansko armado. General Arsa Jovanović, načelnik generalštaba, je

¹³⁰ A INZ, P SNOS, f. 451/4.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

tedaj napisal v *Borbi*, da bo armada enotna in monolitna, da bo garant enotne federativne demokratične Jugoslavije in da bo teorijo in prakso svojega bodočega razvoja črpala iz borbenih izkušenj Rdeče armade.¹³³

V armadi so se takoj začele tudi notranje spremembe. Po osvoboditvi Beograda je začela številčno močno naraščati in se tudi organizacijsko spreminjati. Na to sta vplivala prehod s partizanskega na frontalni način vojskovanja in uporaba nove oborožitve, politično pa se je vedno bolj zgledovala po sovjetski in vedno več jugoslovanske armade je odhajalo na šolanje v Moskvo (tudi iz Ozne). Obstoji trditev, da se je 25. januarja začela v Moskvi obveščevalna šola za Slovence.¹³⁴

V jugoslovanski armadi je zlasti po pogovorih januarja in februarja 1945 v Moskvi naraščalo število sovjetskih strokovnjakov. 13. maja, med zaostrovanjem tržaške in koroške krize, je Tito npr. prosil Moskvo za novo pomoč: 170 oficirjev inštruktorjev za artilerijo in zveze (poleg že odobrenih 111 za pomoč štabom) in 97 za posamezne divizije.¹³⁵

Številčno naraščanje armade je pomenilo tudi, da je vanjo prihajala množica novih vojakov, tedaj že večina mobiliziranih in amnestiranih. To je povzročilo spremembo v politični strukturi armade in NOG sploh, kar pa je spet sprožilo večji politični nadzor nad armado. KPJ je vestno spremljala politične razmere in ustrezno ukrepala, saj je prav armadi namenjala posebne politične naloge pri prevzemu oblasti ob koncu vojne.

Politični delavci v vojaških enotah (zlasti komisariji) so morali skrbeti ne samo za politično delo v enotah, temveč tudi v kraju (na terenu), kjer je enota bila. Razlagati so morali cilje NOG in partije, organizirati kulturne prireditve in sodelovati pri reševanju lokalnih političnih zapletov, zlasti tam, kjer so bila huda nacionalna nasprotja ali nejasne politične razmere. Seveda je bila armada eden glavnih zagovornikov revolucionarnih sprememb v Jugoslaviji, ali, kot je npr. zapisal Pijade: »*Revolucionarna narodna armija, izrasla u oružanu silu, čija se uloga ni izdaleka nije iscrpljivala u vojnim akcijama protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, jer je ona u isti mah delovala i kao revolucionarni vaspitač širokih narodnih*

¹³³ Borba, 3. 3. 1945, »Istorijski put naše Armije«.

¹³⁴ D. Biber, VUS, št. 1110.

¹³⁵ Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 38–40.

masa, kao najaktivnije oruđe za izgradnju bratstva i jedinstva među jugoslovenskim narodima, kao oružna sila narodne vlasti... »¹³⁶ Skratka, za KPJ je bila armada enakovredna ljudski oblasti, obe pa sta bili temeljni garanciji, da ne bo vrnitve na staro. Hkrati je bila armada v zadnji fazi vojne hitra politična šola in prevzgojiteljica za tiste, ki dotlej niso imeli stika z osvobodilnim gibanjem ali so mu celo nasprotovali, pa tudi močan kohezivni dejavnik pri političnem utrjevanju novega sistema s svojo centralizirano organizacijo. Zato si je KPJ zavestno prizadevala, da je imela velik politični vpliv in forsirala je prisotnost Knoja in predvsem Ozne.

Po osvoboditvi Beograda, jeseni 1944, se je začela velika mobilizacija v NOV vseh moških v starosti od 17 do 50 let, ki je trajala do konca vojne. V Sloveniji je bil velik mobilizacijski val že avgusta in septembra 1944, ko so mobilizirali 20 000 novih borcev; podobno je bilo v Makedoniji, 24 000 itd. V Srbiji, kjer se je bitka za Srbijo začela z 20 000 borci, so do konca vojne mobilizirali še 250 000 ljudi (samo v Beogradu 28 000, od katerih je le bilo 8000 prostovoljcev. Mobilizaciji se ni odzvalo 2500 oseb, od mobiliziranih jih je 7000 dezertiralo, z Mihailovićem pa je iz Srbije odšlo okoli 9000 borcev.¹³⁷

Tako velikemu številu novih borcev in novemu načinu bojevanja pa očitno ni sledilo ustrezno povečanje udarne moči vojske. Tito je to pripisoval neprimerni oborožitvi in pomanjkanju časa, videl pa je tudi politične vzroke, češ da so svoje čase borci prostovoljci bili pripravljeni umreti za visoke cilje, ta čas pa: »U našu vojsku dolazi veliki broj novih ljudi, ne dobrovoljaca, već mobiliziranih, nepriviknutih na disciplinu i stradanja. Prema tome predašnji duh familiarnosti u jedinicama postaje štetan, slabi udarnu silu vojske i postaje opasan.« Zato je zahteval, da se spremenijo odnosi v vojski v strogo vojaške, spoštovati se morajo predpisi in oficirji JA morajo biti v službi zgledni vojaki in starešine, v osebнем in družabnem življenju pa zgled vrlin; višji oficirji morajo nadzorovati obnašanje nižjih oficirjev na ulici, v lokalih ipd.¹³⁸ Zato tudi rekrutiranje ni več stvar enot, ampak morajo vsi rekruti najprej obiskovati vojaške kurze.

¹³⁶ M. Pijade, Izabrani spisi, I/5, str. 547.

¹³⁷ Završne operacije... , str. 788; Zbornik II/14, str. 192; Osnivački kongres KPS, str. 35.

¹³⁸ Tito, Zbrano delo, knj. 20, str. 156–158; Zbornik II/15, str. 262.

Nove razmere so narekovale še premestitev vojske na osvobojenem ozemlju, kar je zahtevalo nov način organizacije. Zato so jeseni 1944 začeli ustanavljati posebne vojaške formacije po strokah, kot so bile gospodarska služba, tj. intendantura, vezisti, propagandni oddelek, saniteta ipd., ki so bile neposredno podrejene VŠ v Beogradu. Konec marca 1945 so pri ministrstvu za narodno obrambo formirali še štabe posameznih rodov vojske, ki naj bi neposredno vodili svoje enote. Vsa reorganizacija naj bi se končala do konca aprila 1945. VŠ so kadrovsko okrepili in od glavnih štabov zahtevali, naj vanj pošljejo po 3 »*rukovodioce*« za posebne naloge, ki naj bodo trdni, zanesljivi in vdani, ker jim bodo zaupana najbolj delikatna in zaupna dela.¹³⁹

Tretja smer reorganizacije je bila ustanavljanje armad. 1. januarja 1945 je Tito imenoval štabe 1., 2. in 3. armade, po proglasitvi JA pa še štab 4. armade. Reorganizacijo so zaokrožili, ko so 4. maja 1945 ustanovili še 5. armado in hkrati ukinili glavna štaba Srbije in Makedonije; vsi njuni kadri in sredstva so prešla v štab 5. armade.¹⁴⁰

Postopno so ukinjali še preostale glavne štabe, pač glede na vojaške razmere. Zadnja med njimi sta bila 18. maja 1945 glavna štaba Slovenije in Hrvaške.¹⁴¹

Pri Slovencih je ukinitiv njihovega glavnega štaba naletela na večja nasprotovanja kot pri Hrvatih, ker je Franc Leskošek-Luka po vrnitvi iz Beograda marca 1945 slovenskemu politbiroju še poročal, da bo ohranjena slovenska armada in da bo vsa vojska v Sloveniji partijsko podrejena slovenskemu politbiroju CK KPS. 7. marca so v Beogradu za politkomisarja slovenskega GŠ imenovali Viktorja Avblja, toda vse od smrti Franca Rozmana niso hoteli postaviti novega komandanta GŠ Slovenije. Dušan Kveder je le opravljal to delo, ker je VŠ odklanjal potrditev njegovega stalnega imenovanja.¹⁴²

Ko je 4. armada JA prišla na slovenska tla, so za stike med CK KPS in poveljstvom 4. armade določili politkomisarja 4. armade Boška Šiljegovića, ki se je udeležil tudi nekaj sej CK KPS po vojni.

Množičen priliv v NOVJ in v JA je bil tudi posledica Titove amnestije 31. avgusta 1944, zlasti pa amnestije predsedstva Avnoja

¹³⁹ Ibidem, str. 27.

¹⁴⁰ Ibidem, str. 174–175; Zbornik II/15, str. 278–285 in 424.

¹⁴¹ L. Ambrožič, Po čem je zmaga, str. 35–41.

¹⁴² ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 7. 3. 1945.

po osvoboditvi Beograda, ter splošne mobilizacije. Amnestija predsedstva Avnoja je bila drugačna od Titovega političnega poziva iz avgusta, saj je bila že uradno dejanje nove države in namenjena vsem četnikom in njihovim privržencem, slovenskim domobrancem in hrvaškim domobranom, ne pa seveda, narodnim izdajalcem in vojnim zločincem.

Amnestija je začela veljati 22. novembra 1944, rok zanjo pa je potekel 15. januarja 1945. Veljala je tako za tiste, ki so se predali že pred tem, kot za tiste, ki so se nameravali v amnestijskem roku. Vse kaže, da je pobuda za razglasitev te amnestije prišla iz Moskve, namenjena pa naj bi bila predvsem četnikom, kar razberemo iz Titove zahvale 12. novembra 1944 Molotovu za nasvet. Iz istega pisma razberemo tudi Titovo bojazen, da bi partizani napačno razumeli amnestijo, zato je sklenil, da bo politbiro CK KPJ besedilo odloka natančno formuliral.¹⁴³

Zato v obrazložitvi k amnestiji piše, da se amnestiranim odpušča in se jim ponuja priložnost, da v skladu s svojimi močmi prispevajo NOB, hkrati pa se jim izkazuje čast, da stopijo v vrste NOV skupaj s starimi borci. Pijade je temu še dodal, da amnestija ni znak slabosti, ker oproščajo lahko samo tisti, ki so močni in se nikogar ne bojijo.¹⁴⁴ V partizanskih vrstah je potem res prišlo do odpora do amnestije, saj so mnogi menili, da si je amnestirani ne zaslužijo.

Amnestija naj bi bila, podobno kot prejšnje, tudi podpora zavezniškemu pristanku na Beograjski sporazum Tito-Šubašić in amandmajem k sporazumu, ker je v Beograd prispelo Churchillovo pismo z očitki glede političnih razmer v Jugoslaviji. Tito je 21. decembra 1945 odgovoril na to pismo tudi z argumentom, da je Nkoj razpisal amnestijo: »Razen tega je Nacionalni komite z uradno objavljeno amnestijo dal tisočem ljudi, ki so se med vojno kompromitirali s sodelovanjem s sovražnikom, priložnost, da si znova pridobe državljanski status in se vključijo v veliko delo obnove, ki nas čaka.«¹⁴⁵ Takoj po razglasitvi amnestije je Borba oznanila, da so na podlagi amnestije izpustili 725 ljudi in da je Ozna do 1. decembra samo v Beogradu izpustila že 1153 oseb.¹⁴⁶

¹⁴³ B. Petranović in M. Zečević, Jugoslavija 1918–1988, str. 724.

¹⁴⁴ Zakonodavni rad P Avnoj i P PNS DFJ, str. 16–17.

¹⁴⁵ D. Biber, Tito–Churchill, str. 408.

¹⁴⁶ Borba, 27. 11. 1944, in Srpska riječ, 1. 12. 1944.

Amnestija je imela največji odziv med hrvaškimi domobrani, čeprav o tem ni števil in gre le za sklepanje na podlagi dokumentov. Veliko je namreč poročil, ki pravijo, da domobrani v ogromnem številu zapuščajo svoje enote in se predajajo NOV in POJ. Znano je, da je ravno zato NDH decembra 1944 reorganizirala in konsolidirala ustaško-domobranske enote. Med drugim je ukazala, da morajo ustaši prevzeti vodilne funkcije povsod v vojski in da morajo s strogimi navodili preprečiti dezertiranje iz domobranske vojske. Najverjetneje so bili posledica tega množičnega prehoda domobranov v partizane tudi razgovori o zbližanju ustašev in četnikov.¹⁴⁷

Amnestijo je spremljala direktiva CK KPJ, da morajo z amnestiranimi vojaki ravnati enako kot z na novo mobiliziranimi, za boj neprimerne pa poslati v delovne bataljone.¹⁴⁸ Ker pa organi na terenu z amnestiranci le niso tako ravnali, je januarja 1945 posredoval Tito in zahteval, da morajo sodišča brezpogojno uporabiti amnestijo za vse, ki jih zadeva.¹⁴⁹

Politične spremembe v armadi so bile zgovornejše od organizacijskih. Poročila s terena kažejo, da politični delavci v armadi niso bili zadovoljni s politično in disciplinsko zavestjo številnih novih borcev. Celó iz enot Knoja, kamor so praviloma rekrutirali izbrance, oziroma kjer je veljalo načelo, da se vanje sprejema pretežno komuniste, so začela prihajati podobna poročila.¹⁵⁰

S prilivom vojakov iz vrst hrvaških domobranov so prihajali v enote tudi taki, ki niso avtomatično sprejemali poenotenega političnega mišljenja, že uveljavljenega med starimi borci. Dogajalo se je, da so ti novi borci drugače razlagali pomembne politične dogodke, kot je to velevala tekoča partijska 'linija'. Razlike so postajale očitne, saj je bila večina nekdanjih domobranov po prepričanju naklonjena HSS, med njimi so bili tudi zvesti privrženci Vladka Mačka, katerega je tekoča politika NOG že obtoževala izdaje. Poročila govorijo tudi o težavah s simpatizerji četništva. Še drugačne so bile posledice mobilizacije in pritoka borcev Albancev s Kosova, in spet drugačne z borci prekomorskih brigad. Ti so

¹⁴⁷ D. Lukač, Treči rajh. ..., 3. del, str. 764.

¹⁴⁸ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 205; Tito, Sabrana dela, knj. 25, str. 77.

¹⁴⁹ Tito, Sabrana dela, knj. 25, str. 209.

¹⁵⁰ Dokumenti centralnih organa KPJ 1941–1945, knj. 21, str. 237; Zbornik IX/8, str. 288.

bili po mnenju KPJ prej v sovražnih enotah in jih je bilo treba sistematično politično prevzgojiti. Eden protiukrepov je bilo čiščenje po enotah, ali, kot so od nekod poročali: »Našu obavešajnu službu, koja je u poslednje vreme dala prilične rezultate, čistimo već mesec dana od neprijateljskih agenata, koji su uspjeli uvući se u razne punktove i sektore i nanijeti nam prilične štete. . . Te mjere preduzeli smo u dogovoru sa OZNom već prije mjesec dana. . . «¹⁵¹

Poleg tega je na politično stanje v enotah vplivalo tudi, da so posamezniki ali cele enote prihajali iz okolij oziroma območij, ki niso bila naklonjena partizanom.¹⁵²

Še dodatne težave so povzročali pojavi šovinizma in mednarodnih trenj. Dogajalo se je, da so ti novi vojaki širili defetizem in povzročali dezerterstvo. Zanj je bilo več razlogov, med drugim tudi ta, da so se zaradi novega načina vojskovanja enote odmikale od domačega kraja.

Zaradi vsega naštetega so partijske celice v enotah dobile direktivo, naj pozorno spremljajo novince in izolirajo drugače misleče (zlasti mačkovce). Proti dezerterstvu so se borile s poudarjanjem discipline (parola iz direktiv), včasih pa so temu sledile kazni za disciplinske prekrške in celo smrtna kazen. Seveda govore poročila tudi o uspešni prevzgoji novih borcev, ki so jo dosegli s predavanji, tečaji in političnimi sestanki, na katerih so razlagali »pravilno politično linijo«.¹⁵³

Zato je deloval celoten partijski propagandni aparat, ki pa je le bolj ali manj uspešno ponavljal fraze iz direktiv, ki so jih višji partijski organi pošiljali navzdol, npr. komentar k izjavi kralja Petra 11. januarja 1945 ali tolmačenje konference na Jalti.¹⁵⁴

Tudi v armadi so morali pripraviti nove kadre, da bi zadostili vsem potrebam povečanega obsega političnega dela in novih

¹⁵¹ Ibidem, str. 121, 520, 524, 559, 572.

¹⁵² Ibidem, str. 517, 531, 545, 557, 589–590, 604, 660, 714.

¹⁵³ Ibidem, str. 409–410, 438–439, 444 itd. Zgovoren primer ravnanja s posameznikom drugačnega političnega mišljenja je tale: »U Čehoslovačkoj brigadi bio je prilično utjecajan stari reakcionar sa daruvarskog kotara Čentek Vinko, kojega su naše vlasti kao takvog uhapsile. I pored toga što su pojedini elementi njega svjesno popularizirali kao dobrog čovjeka i čemu su nasjedali i neki partijci i Skojevc, uspjelo se istog izdajnika raskrinkati u očima boraca«, poroča sekretar divizijskega komiteta. Ali: »... u 34. diviziji postoji problem mačkovštva i rada neprijateljskih agenata. . . «

¹⁵⁴ Ibidem, str. 239, 591–592, 625, 692, 712.

vojaških funkcij. Zato so na hitro usposobili starejše, prekaljene borce in decembra 1944 na novo postavili propagandni oddelek VŠ. Ta naj bi skrbel po enotah za politično propagando, splošno izobrazbo, kulturo in tisk.¹⁵⁵

Centralni komite KP Jugoslavije pa je vsem partijskim vodstvom v vojski poslal direktivo o političnem delu v enotah, ker se mu je zdelo, da prikriti sovražni elementi in reakcija slabijo notranjo enotnost vojske in njeno udarno moč. Zato naj politična vzgoja po enotah zajame tri temeljna področja: splošno politično vzgojo z razlago narodnoosvobodilnega boja, razpravo o vojaških in političnih razmerah ter o notranjih odnosih v enoti in vsakodnevno razlago tekočih dogodkov, kot jih tolmači partijski organ *Borba*. Direktiva je tudi zahtevala, naj partijske organizacije poskrbijo za večje sprejemanje članov v Skoj in Komunistično partijo, naj odpravijo sektašenje na tem področju, spremenila pa je tudi partijsko organizacijo: komiteje po novem vodijo sekretariati, vpele se funkcija pomočnika komisarja, skojevski funkcionarji imajo pravico delati tudi v partijskih telesih ipd. Politbiro centralnega komiteja KP Jugoslavije je zahteval, naj okrepijo notranjepartijsko delo in se zlasti posvetijo Skoju, saj je ravno mladina najštevilnejša v vojski.¹⁵⁶

Ozna in vojaški komisarji pa so dobili še posebno nalogo, da obvezno sestavljajo karakteristike in biografije. Te so nato romale navzgor in nazaj navzdol in s pridom služile pri kadrovske politiki partije tudi še dolgo po vojni. Taka kadrovska pola je v Sloveniji vsebovala osebne podatke (ime, rojstne podatke, podatke o starših in šolanju), podatke o služenju v NOV in POS, enoti, funkciji in činu v vojski, o vstopu v KP, partijskih kaznih in neizbežno karakteristiko (družinske razmere, socialne razmere, politično obnašanje, značajske lastnosti ipd.). Pripisano je bilo še mnenje politkomisarja in komandanta enote.¹⁵⁷

Jugoslovanska armada torej ni bila samo vojaška sila, ampak hkrati tudi neke vrste politični prevzgojni poligon za ogromno število dotlej politično neaktivnega ali drugače mislečega prebivalstva. Političnega dela pa ni opravljala le v svojih vrstah, ampak tudi zunaj JA, na terenu. Samo naraščanje in prevzgoja v armadi

¹⁵⁵ Tito, *Sabrana dela*, knj. 25, str. 107.

¹⁵⁶ *Ibidem*, str. 3–9.

¹⁵⁷ A INZ, GŠ, f. 122.

pa so pripomogli tudi k rasti članstva v KPJ nasploh (in Skoja), ki so ga rekrutirali, seveda, najprej iz vrst starih borcev.

Spreminjanje partizanske vojske v Jugoslovansko armado in njeno politično delo so spremljali tudi člani zavezniških vojaških misij. Maclean je v svojem poročilu 2. januarja ocenil, da ta masovna mobilizacija, kombinirana z zelo površnim urjenjem, ne bo dala zelo dobrih vojaških enot, ima pa za partijo očitne politične prednosti.¹⁵⁸

Ko se je bližal 15. januar, dan izteka amnestije, se je pojavilo vprašanje, kaj s tistimi, ki bodo v NOV prebežali po tem dnevu. Vrhovni štab o tem ni izdal posebne direktive, toda kako gre postopati, izvemo iz navodil enega od politkomisarjev divizije, ki pravi: *»Naši postopci (po 15. 1.) moraju po svojoj energičnosti biti takvi da se osjeti da nije baš isto da li je neko došao prije ili poslije tog roka. To ne znači da ćemo ubijati sve što se javi i što uhvatimo poslije 15-toga januara – to znači da neće oni koji poslije roka dođu na koji bilo način onako jednostavno ući u brigade. Dakle, svi oni koji se ili uhvate ili sami jave našim jedinicama poslije ovog roka moraju se provesti kroz OZN-u, koja će, dajući svoje mišljenje, omogućiti pravilan postupak prema njima... Svakako da će većina njih biti svrstana prije u radne logore nego u udarne bataljone.«*¹⁵⁹

Amnestijski odlok je seveda veljal in bil objavljen tudi v Sloveniji. Obrazložili so ga s tem, da je zmaga NOV že zagotovljena in da je zmagovalec sklenil pomilostiti premaganca. *»Ta odlok dokazuje, da smo proti prelivanju narodne krvi, da hočemo ohraniti vse žive sile naših narodov.«*¹⁶⁰ Tudi IO OF je ta odlok v precej obširni okrožnici podrobno razložil vsem odboru in aktivistom OF. V okrožnici je pisalo, da amnestija pomeni, da nova suverena, jugoslovanska oblast podeljuje premaganim zločincem milost in jim odpušča kazen; to pa velja samo za *»zapeljane in zaostale ljudske elemente«*, ki so dvignili orožje proti lastnemu narodu (dražinovci, slovenski in hrvaški domobranci), ne pa za vojaške skupine, ki se še borijo na strani okupatorja. Priložena politična razlaga amnestije pa ni ravno sledila temu duhu, saj je v njej zapisano, da so si nasprotniki na vso moč prizadevali ustvariti v svetu videz, da gre v Jugoslaviji za državljansko vojno in da sta si nasproti dva po-

¹⁵⁸ D. Biber, VUS, št. 1108.

¹⁵⁹ Zbornik NOV in POJ, IX/8, str. 245.

¹⁶⁰ A INZ, P SNOS, f. 441/2.

litična tabora. Ker pa gre le za en tabor, ki vodi boj za svobodo naroda, so vsi ostali v taboru okupatorja, in so *narodni izdajalci*. Torej ostaja nespremenjena politika »*zaprtih vrat do vseh špekulantov in špekulantskih političnih skupin, do sredine in do vseh reakcionarnih poskusov porojenih doma in v inozemstvu.*« Amnestija ni slabost NOG, ampak je odraz nagle konsolidacije notranjih razmer in pomeni, da notranji nasprotnik nima več možnosti biti politični ali vojaški dejavnik.¹⁶¹

Sredi decembra 1944 je sodni oddelek slovenskega glavnega štaba poslal svojim sodiščem navodilo, kako naj ravnajo ob tej amnestiji. Sodišča so bila dolžna poslati vse predloge za podelitev amnestije sodnemu oddelku GŠ, ki si je pridržal pravico sklepati o njih, sodišča pa so potem izdala odločbe o amnestiji.¹⁶²

Amnestijski odlok ni imel želenega uspeha pri domobrancih in četnikih v Sloveniji. Zato je IO OF 22. decembra 1944 poziv za amnestijo ponovil. Od aktivistov OF je zahteval, da storijo vse, kar morejo v propagandnem in organizacijskem pogledu, da bi spodbudili domobrance k dezertiranju. »*Nujno potrebno je, da se v sleherni domobranski postojanki razpeča vsa naša literatura o amnestijskem odloku, da se navežejo direktni stiki z domobranci v postojankah oz. stiki po njihovih sorodnikih, da se konkretno organizira način dezertacije ter da se skupaj z našimi vojaškimi enotami take dezertacije izvedejo.*«¹⁶³ Toda tudi po 15. januarju so ugotovili, da amnestija ni imela nobenega odziva med slovenskimi domobranci.

V Sloveniji se je zgodilo prav tisto, česar se je Tito bal, ko so pripravljali amnestijski odlok, da namreč odlok ne bo naletel na politično odobravanje starih borcev. Ne borci, ne aktivisti OF in ne njihovi simpatizerji niso podprli odloka, zato v Sloveniji tudi ni bilo prave politične kampanje. »*Lahko ugotovimo,*« piše Ozna v svojem političnem poročilu, »*da niso bili v stanju prepričati niti naših ljudi o politični nujnosti in pravilnosti amnestijskega odloka, kje šele, da bi dosegli kakšne uspehe na sovražni strani.*«¹⁶⁴

Ne samo, da so mnogi aktivisti imeli amnestijo za neumestno, temveč so celo od ponekod s terena prihajala poročila, »*da so se naši*

¹⁶¹ Ibidem, f. 432/3.

¹⁶² Ibidem, f. 490/4.

¹⁶³ Ibidem, f. 432/3.

¹⁶⁴ Ibidem, f. 451/2.

aktivisti hoteli skoraj popolnoma odreči političnega prepričevanja domobranskih svojcev in politično delo zamenjati z radikalnimi ukrepi kakor likvidacije, selitve itd. Skoraj povsod se je izražalo njihovo nezaupanje v moč politične besede. »Takšnega odnosa do amnestije pa ni bilo čutiti samo na terenu, temveč tudi v vodstvu slovenskega NOG, kjer so se nekateri zavzemali za strožjo kaznovno politiko do domobrancev. O tem nam priča isto poročilo: »Tovariš Luka (Franc Leskošek) in tov. Polič sta nam svetovala naj se mesto preseljevanja poslužimo streljanj s predhodnim rednim sodnim postopkom in z naknadno objavo, ki so najizrazitejše in najučinkovitejše kazni.«¹⁶⁵

Vzroke za takšno razpoloženje v Sloveniji gre nedvomno iskati v zaostrenih vojaških in političnih razmerah, ki so tu vladale konec leta 1944 in v prvi polovici leta 1945. Okupator je bil še vedno v ofenzivi, hkrati pa je naraščalo število sil kontrarevolucije iz drugih delov Jugoslavije, ki so se pomikale na zahod in sever. Nedvomno je svoj delež k nepopustljivemu stališču na obeh straneh prispevala tudi politika 'zaprtih vrat', ki jo je Osvobodilna fronta razglasila septembra 1944 in se je še vedno nadaljevala. Med nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja se je tudi stopnjevala protikomunistična propaganda. To je bilo opaziti tako pri tistih, ki so samo ostali izven fronte, kot pri sovražnikih osvobodilnega gibanja, to je razpon od anglofilskih elementov do odkritih Rupnikovih kolaboracionistov. Aprila 1945 je tudi M. Krek v imenu Slovenskega narodnega odbora v Rimu v *Velikonočnem proglasu* pozval Slovence in Slovenke na neusmiljen boj proti komunizmu. V njem pravi, da je zdaj, »tik pred dvanajsto« uvidel, da v Sloveniji ne gre za narodno osvoboditev, temveč za revolucijo, ki hoče Jugoslavijo pripeljati v boljševiški politični in socialni sistem in jo nazadnje še priključiti Sovjetski zvezi. Narodni odbor je na proglas podpisal tudi Borisa Furlana in Izidorja Cankarja. Prvi je nato javno zanikal svojo udeležbo pri nastanku *Velikonočnega proglasa* in dal vedeti, da je že nekaj časa na osvobojenem ozemlju. Slovence pa je pozval k enotnosti pod okriljem OF.¹⁶⁶

27. aprila se je *Velikonočnemu proglasu* odrekel tudi France Snoj. V *Slovenskem poročevalcu* je pozval na enotnost OF, poudaril, da so stare stranke preživete, da nova doba zahteva nove

¹⁶⁵ Ibidem, f. 541/4.

¹⁶⁶ A INZ, P SNOS, f. 451/4 in f. 451/2, »Poslednji krči«.

politične oblike, pohvalil je širino OF in uresničenje programa Združene Slovenije.

Razdor v Sloveniji je bil torej do skrajnosti zaostren in razumljivo je, da za amnestijo ni bilo ustrezne politične volje. Obe strani sta tik pred koncem vojne politično obsodili tudi sredinstvo, oziroma vse tiste, ki se skozi vsa leta vojne niso angažirali na nobeni strani. Časnik *Slovenec* je napadel vse tiste, ki so »*previdno stali v ozadju, zdaj dvigajo glave in upajo, da bodo prišli na svoj račun*«, pri čemer je mislil na Narodni odbor in njegovega vodjo dr. Jožeta Basaja.¹⁶⁷ Kidrič pa je »*sredince*« napadel 11. maja 1945 v svojem govoru ob prihodu slovenske narodne vlade v Ljubljano.

Ko govorimo o pripravah na konec vojne in o političnih razmerah v Sloveniji, je treba navesti direktivo, ki jo je marca 1945 v Slovenijo prinesel F. Leskošek. V njej je rečeno, da ne sme priti do maščevalnega klanja belogardistov, temveč je te treba zapreti in jih postaviti pred sodišča.¹⁶⁸ Toda, ker je ta direktiva v kontekstu taktike na Primorskem, ni čisto jasno, ali je mišljen samo odnos do domobranstva na Primorskem in v Trstu ali tudi širše v Sloveniji.

Vodstvo slovenskega NOG pa je pred koncem vojne konsolidiralo svoje vrste, ali, kot je poročal podpolkovnik Peter Moore, je KP prevzela popolno nadzorstvo, Ozna pa je postala izredno aktivna. Nad Ozno so se protoževali tudi posamezni odseki pri SNOS. Komisijo za ugotavljanje zločinov je bilo strah, da bo Ozna, ki jim je že bila vzela vse spise o domobrancih in MVAC, pri osvobajanju posameznih krajev pobrala vse arhive in podatke o vojnih zločinih. Odsek za sodstvo se je pritoževal nad tem, da Ozna uničuje zemljiške knjige v Črnomlju ipd.,¹⁶⁹ pa vendar je IO OF 7. aprila sklenil še okrepiti Ozno in slovensko divizijo Knoja.

Vse je torej bilo pripravljeno, da se vsakega Jugoslovana od vrha pa do terena, doma ali v tujini popiše, oceni, razporedi na politične funkcije, v vojsko ali drugam in da so posamezniki ocenjeni glede na njihov odnos do narodnoosvobodilnega gibanja. Ker je to tvorilo pretežno večino priprav na konec vojne, postane jasno, da je bila politična klima, ki so jo napovedovali ti postopki, vse drugo kot pa normalizacija stanja po vojaškem spopadu.

¹⁶⁷ M. Mikuž, Pregled, 5. del, str. 73.

¹⁶⁸ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 7. 3. 1945.

¹⁶⁹ D. Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOV, str. 115, in A INZ, P SNOS, f. 451/2 in 451/4.

Prevzem oblasti in čiščenje v Sloveniji

Prevzem oblasti v Sloveniji ob koncu druge svetovne vojne ima lahko dvojni pomen. V prvem pomenu besede je to postavitve ali prevzem upravno-državnega aparata, ustanov in organizacij, na celotnem slovenskem ozemlju in zlasti v Ljubljani, ko je 10. maja vanjo prispela slovenska narodna vlada. Pod tem pojmom gre torej razumeti organizacijsko-tehnični postopek, ki je bil premišljeno pripravljen že na osvobojenem ozemlju v Beli krajini. Toda resnični pomen besede ‚prevzem‘ je tisti drugi, širši, pri katerem mislimo na sosledje političnih ukrepov, ki so jih začeli pripravljati jeseni 1944, s katerimi si je, gledano v celoti, KPJ zagotovila dejansko in trdno oblast nad celotno državo in ki so bili plod premišljene taktike.

Proti koncu vojne so se v KPJ ponovno začeli spraševati, kdaj se bo začela t.i. druga faza revolucije. Tako so na prvem kongresu KP Srbije maja 1945 nekateri zahtevali ostrejši razredni pristop in ugotavljali, da diktature proletariata še ni. Na to je Tito odgovoril, da v resnici neopazno drsimo v drugo etapo, v komunizem. Da mejnika ni opaziti zato, ker zaradi osvobodilne vojne etapi buržoaznodemokratske in proletarske revolucije nista ostro začrtani. V tem se je jugoslovanska revolucija razlikovala od sovjetske. Ker je ta razlika skrbela jugoslovanske komuniste, so dobili preko Tita Stalinovo zagotovilo, da to v ničemer ni v nasprotju z naukom leninizma.² Slovenskemu politbiroju je to razložil Kardelj sredi junija 1945: Stalin se strinja, da je tudi ustavna monarhija možna oblika za prehod v socializem.³ Vse bolj jasno je torej postajalo, da je cilj proletarska revolucija po sovjetskem vzoru, le izvedba je bila drugačna. Različne razmere po Jugoslaviji so narekovale ta specifičen revolucionarni ‚tempo‘. Maja 1945 pa je že bilo nesporno, kot je ugotovil Kardelj na kongresu srbskih komunistov, da je KPJ vodilna politična sila v državi.

²Osnivački kongres KP Srbije, str. 212.

³ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja KPS 21. 6. 1945.

Prevzem oblasti v Sloveniji maja 1945 (pri čemer mislimo na prevzem v ožjem pomenu besede) je na prvi pogled videti kot zelo zapleteno sosledje ukazov, strategije in premikov slovenskih partizanskih enot ter treh armad JA po slovenskem ozemlju. Pa vendar je vse to dogajanje spremljala obilica političnih odločitev, ki so kazale na namene in prepričanje njihovih avtorjev. Značilnost tega prevzema je bila ta, da je šlo v isti sapi za pregon nemške vojske proti severu, spremljanje in zajetje umikajočih se enot ustašev, domobranov, četnikov in domobrancev, za čimprejšnjo zasedbo slovenskega etničnega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni ostalo zunaj meja Jugoslavije, za zaostrovanja odnosov z zavezniki in obenem za klasičen prevzem oblasti NOG na celotnem ozemlju Slovenije. Potek dogodkov je bil zapleten, saj je potekal z izredno naglico in na različnih ravneh – obenem so delovali slovenska NOV in armade JA pod neposredno komando Generalštaba Jugoslavije, slovenska Narodna vlada in vlada v Beogradu, zvezni in slovenski politbiro. Njihove direktive pa so pokrile skoraj celotno področje organizacije nove oblasti v Sloveniji. Proces čiščenja je bil del prevzema in je kronološko potekal pred prvimi volitvami lokalnih oblastnih teles (julija 1945). Čiščenje sta izvajali v prvi vrsti dve ustanovi – vojska z Ozno in vojaška sodišča. Skušali bomo kronološko slediti sosledju ukrepov prevzema in čiščenja.

Politično usmeritev prevzema je slovenskemu IO OF že avgusta 1944 načrtoval Kardelj. Po njegovi shemi naj bi priprave tekale na upravnem, gospodarskem, kulturnem, prosvetnem, propagandnem in političnem področju. Pripravili naj bi kadrovske rešitve in po odsekih podrobno izdelali načrte za obnovo prometa, pošte, za mobilizacijo, čiščenje aparata, vprašanje uradnikov, brezposelnih, za industrijo, oblike trgovine, banke, za prevzem imetja sovržnikov.

Na osnovi teh načrtov pa bi izvršni odbor OF izdelal splošni načrt in določil kadre. Kardelj je posebej poudaril, da morajo za Ljubljano in ostala mesta pripraviti takšne ljudi, ki so šli skozi partizansko vojskovanje. Zaledne oblasti in GŠ pa so imeli nalogo, da hitro prevzamejo vso oblast v svoje roke.⁴ Veliko teh priprav so potem opravili v predsedstvu SNOS, študijski komisiji in Znanstvenem inštitutu, večino sistemskih rešitev pa so preprosto določili iz centra, Beograda.

⁴ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

Slovenski politbiro je v februarju in marcu 1945 sprejemal še zadnje odločitve o načinu prevzema v Sloveniji in se o tem dogovarjal s politbirojem CK KPJ, posebno pa s Kardeljem. Jedro politbiroja so takrat bili Boris Kidrič, Ivan Maček–Matija, Lidija Šentjunc, Vida Tomšič, Aleš Bebler, Franc Leskošek–Luka (sekretar), Boris Kraigher, včasih pa še drugi. V začetku marca je Leskošek prinesel iz Beograda direktivo, naj pripravijo kadre za predsedstvo SNOS in vlado, saj bodo kmalu imenovali vladi Srbije in Hrvaške, in naj organizirajo sodišča narodne časti. Politbiro je takrat sklenil, da bo vlado vodil B. Kidrič, Leskošek bo predsednik gospodarskega sveta in I. Maček minister za notranje zadeve. Vlada bo imela še ministrstva za industrijo, prosveto, pravosodje in po možnosti kmetijstvo. Nazaj v Slovenijo bi poklicali E. Kocbeka, T. Fajfarja, F. Svetka in J. Rusa; Kocbek bi postal podpredsednik predsedstva SNOS, Vida Tomšič pa tajnik. V Beograd pa bi za ministra za Slovenijo poslali Zorana Poliča ali Marijana Breclja.⁵

Sredi marca se je politbiro dogovoril še o delitvi dela v politbiroju. Kot vzor je služil način organizacije VKP/b s politbirojem, organizacijskim birojem, sekretariatom ter komisijami: kontrolno, vojaško, agitpropovsko, gospodarsko itn. Ker pa tega zaostrene vojne razmere v Sloveniji niso dopuščale, so na predlog B. Kraigherja sklenili, da Lidija Šentjunc v bodoče skrbi za vprašanja organizacije in utrjevanja partije. Zmenili so se, da bodo najprej imenovali agitprop, kadrovsko in kontrolno komisijo in komisijo za masovne organizacije. Kidrič naj bi vodil področje vlade in IO OF, Leskošek gospodarstvo in sindikate, I. Maček pa resor notranjih zadev z Ozno in oba bi tesneje povezal.⁶ Širše partijske naloge je razložil Kidrič že na partijskem posvetovanju KPS v slovenskem GŠ sredi januarja 1945. Vsak član KPS mora brezpogojno ubogati partijske direktive in slediti liniji. To mora priti v zavest tudi tistim, ki so bili sprejeti v partijo pred kratkim. Partija je in ostaja avantgarda in tega se morajo zavedati vsi; v njej se je brez usmiljenja boriti proti prodoru malomeščanske ideologije v njene vrste. Člani morajo požrtvovalno izpolnjevati dolžnosti, aktivni morajo biti v svojem okolju in boriti se morajo za čistost partije.

Konec marca je Kardelj poklical v Beograd še Kidriča, da bi mu dal še zadnje napotke. Boris Kidrič se je 29. vrnil in takoj sklical

⁵ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 7. 3. 1945.

⁶Ibidem, seja 14. 3. 1945.

sejo politbiroja. Povedal je, da so v Beogradu odobrili politično linijo CK Slovenije. Na seji so sprejeli še zadnje sklepe o slovenski vladi, ki bi jo imenovali takoj po zasedbi Trsta, s čimmanj člani, predsednik bo Kidrič, podpredsednik Brecelj, minister za notranje zadeve Polič, minister za pravosodje dr. Jože Pokorn, za finance Polič ali Bebler, za prosveto Ferdo Kozak, za industrijo in rudarstvo Leskošek, za trgovino in oskrbo dr. Lado Vavpetič, za socialno politiko in zdravje dr. Marijan Ahčin, za poljedelstvo Janez Hribar, za federalni promet Franc Snoj, za gozdarstvo Fajfar in za gradnje Miha Kambič. Menili so, da zaradi imenovanja vlade ne bi sklicali SNOS, pač pa bi Kidrič odstopil kot sekretar predsedstva in sprejel mandat za sestavo vlade. Kidrič je iz Beograda prinesel dve spremembi. V Sloveniji ne bo gospodarskega sveta, ker bo ta le na zvezni ravni, od koder bodo vodili vso gospodarsko politiko države. Druga sprememba je bila, da I. Maček ne bi bil hkrati notranji minister in načelnik Ozne. Tito je bil namreč proti temu, da bi v Sloveniji bilo drugače kot drugod. Govorili so še o tem, da morajo dvigniti avtoriteto in politični ugled Mačka v IO OF; v CK pa naj Maček začasno prevzame posle organizacijskega sekretarja. Pogovarjali so se tudi o drugih kadrovskih zadevah, z značilnim načinom razpravljanja o posameznikih. Razprava kaže, da se je politburo bal, da bi dr. Dragotin Gustinčič vodil nekakšno svojo politiko in postal združevalec nergačev proti partiji, za dr. Frana Zwittera so menili, da je primeren itn. Na koncu so sklenili, da mora OF ostati enotna in biti edina politična organizacija v Sloveniji.⁷

Način, kako so oblikovali vlado, je jasno pokazal, kdo je v Sloveniji oblast. Imenovanje prve slovenske vlade 5. maja v Ajdovščini pa še bolj zbledi, ko pogledamo širše okoliščine njene izbire. Imenovanje vlade namreč ni bilo nikakršna slovenska posebnost, saj so splošni predpis o imenovanju federalnih vlad pripravili že prej v Beogradu. Čakali so le na formalnost imenovanja vlade Tito-Šubašić. Ko se je to zgodilo, je predsedstvo Avnoja 31. marca načelo vprašanje o načelih ustanovitve vlad federalnih enot in pripravilo predlog navodil. Močne federalne vlade naj bi pomagale centralni vladi utrditi ljudsko oblast, postaviti državni aparat, izboljšati njegovo poslovanje in pospešiti sodelovanje med centralnimi in federalnimi oblastmi.⁸ Pijade je navodilo o vladah utemeljeval kot

⁷ Ibidem, seja 29. 3. 1945.

⁸ Zakonodavni rad P Avnoj i P PNS DFJ, str. 73–75.

nadaljevanje kontinuitete 2. zasedanja Avnoja in potrebo po čvrsti državni organizaciji. Zato je predsedstvo določilo enoten obrazec za imenovanje vlad po vsej državi, njihovo ime, število resorjev (dovolilo je združitev resorjev po potrebi), pristojnosti (izdajanje uredb, ukazov in navodil) in način prisege vlade (da bodo ostali zvesti pridobitvam NOB, bratstvu in enotnosti in da bodo vestno izvajali predpise). Vlade so smele izdajati predpise le na osnovi zakonov federalne skupščine in navodil zvezne vlade, svoje ukrepe pa so bile dolžne pojasniti. Edina koncesija načelu federalizma je bila, da predsedstvo Avnoja tega navodila ni izdalo v obliki zakona, ampak priporočila. Zakona o Narodni vladi Slovenije z dne 5. maja 1945 in o Narodni vladi Hrvaške z dne 14. aprila sta skoraj dobesedno prepisana iz navodila.⁹

Način političnega dela prav tako kaže na vlogo vlade. Telegrafsko zvezo med Slovenijo in Beogradom je še naprej vzdrževal politbiro, ne vlada. Za predsednike vlad so postavili sekretarje politbirojev KP, kot na primer Vladimirja Bakarića na Hrvaškem, Blagoja Neškovića v Srbiji, Đura Pucarja v BiH. Tako je IO OF na seji 7. aprila potrdil sklepe politbiroja o sestavi vlade. Odprta sta ostala le čas in kraj razglasitve. Ko se je 4. armada usmerila proti Trstu, je Kardelj 23. aprila brzojavil Kidriču: »*Skličite razširjeno svečano sejo Predsedstva SNOS-a, skupaj z bližnjimi, prisotnimi člani SNOS-a in formirajte vlado v duhu dogovora v Beogradu.*« 27. je prišel drug ukaz, naj odložijo imenovanje vlade in počakajo na uspeh tržaške operacije, vlade pa naj ne imenujejo v Trstu, ker to ne bi bilo primerno. Končno je Kardelj 30. aprila brzojavil, naj vse pripravijo za 3. ali 4. maj. Zahteval je tudi spremembo v vladi, saj je nemogoče imeti vlado brez ženske, in določil Vido Tomšič za ministrico za socialno politiko. Postopek pa naj uredijo tako, kot so to storili Hrvati, kjer je minister za notranje zadeve postal Vicko Krstulović in ne načelnik Ozne Stevo Krajačić.

Predsedstvo SNOS je nato imenovalo vlado na svečani seji v Ajdovščini 5. maja in Kidrič je imel svoj prvi predsedniški govor. Poudaril je štiri bistvene sestavine političnega trenutka: zmago narodnoosvobodilnih vojsk in načela enakopravnosti narodov, poraz hitlerizma, zmago narodne demokracije in zgodovinski preobrat v zgodovini slovanstva pod vodstvom velikega ruskega naroda in še, da je slovenska vlada vlada enotne osvobodilne fronte. Napo-

⁹UL SNOS in NVS 5/1945 in Zavnoh/1945/4, str. 630.

vedal je brezkompromisen boj proti petokolonašem in narodnim izdajalcem, toda brez maščevanja nad zavedenimi množicami. Govoril je tudi o bodočem odnosu med slovensko in centralno vlado in o tem, da je rešeno slovensko nacionalno vprašanje. Ker nova Jugoslavija temelji na bratstvu njenih narodov, bodo centralni organi prav toliko nacionalni, kot so in bodo federalni organi obenem organi jugoslovanske državne oblasti.¹⁰

Narodna vlada je tako formalno postala najvišje telo v federalni enoti. Edini organ, ki je bil pristojen ukrepati, če je vlada ravnala napak, je bila zvezna vlada, ki je lahko brez ugovora preklicala vse akte federalne vlade, če so bili v nasprotju z zveznimi predpisi in navodili.¹¹ Če pa je šlo za predpise iz pristojnosti federalne enote, je vladi lahko ugovarjal le federalni javni tožilec z nadzorstveno pritožbo, ki jo je nato reševalo predsedstvo SNOS.

Nekoliko drugačna pa so bila navodila o tem, kako prevzeti oblast na nižjih ravneh (v vaseh, krajih in mestih). CK KPS je, na primer, 29. aprila poslal štajerskemu Obkomu navodilo za prevzem oblasti ob kapitulaciji Nemčije: oblast na posameznih območjih prevzame oblastni aparat NOG, če obstaja, če je zmožen poslovati in če dopuščajo »vojaške in politične okoliščine«. Hkrati z njim in ob njem pa posluje vojaška oblast, ki »bolj ali manj posega v poslovanje civilne oblasti, kakor pač to zahtevajo vojaške in civilne prilike«. Tam pa, kjer ta aparat ni zmožen prevzeti oblasti ali pa tega aparata sploh še ni, prevzame vso oblast vojska, ki najtesneje sodeluje s političnimi telesi OF in množičnih organizacij. Kjer še ni vojske, prevzamejo oblast odbori OF. Dodali so še, da je treba med prevzemom okrepiti narodno zaščito, zavarovati industrijo, zapreti vse denarne zavode ter organizirati manifestacije v podporo OF, Sovjetski zvezi in postaviti OF.¹² Ta navodila so seveda veljala za večji del Slovenije, saj so imeli izvoljene organe oblasti le v krajih, kjer so med vojno izpeljali volitve v NOO. Zato so v navodilih poudarili, naj posvetijo posebno skrb tistim krajem, ki so bili med vojno »več ali manj odmaknjeni osvobodilnemu gibanju naših narodov«. Stane Kovač, načelnik odseka za izgradnjo narodne oblasti pri predsedstvu SNOS, je 25. maja 1945 poročal v Beograd, da je bilo po takrat še nepopolnih podatkih, v času okupa-

¹⁰B. Kidrič, Sabrana dela, 3. knj., str. 423.

¹¹AS, P NVS, f. 2.

¹²M. Mikuž, Pregled, 5. del, str. 197.

cije v Sloveniji izvoljenih 600 krajevnih NOO (med njimi okoli 300 samo na Primorskem) in 23 neposredno ter 6 posredno izvoljenih okrajnih NOO (4 v Slovenskem primorju); veliko teh NOO je bilo kasneje razbitih in bi jih morali izpopolniti. Sicer pa se je sistem dobro obnesel in odbori so »vršili svojo dolžnost in budili ljudsko inicijativo«, bili so pozorni do zborov volilcev in le v nekatere odbore so se vrinili »stari politikanti«.¹³

Vojska, oziroma JA, je imela eno ključnih vlog pri prevzemu tudi v Sloveniji, saj je ravno Slovenija bila prizorišče sklepnih bojev, največje operacije JA po številu angažiranih vojaških sil. To je še povečalo vlogo in pooblastila JA, enot Knoja in Ozne pri prevzemu.

Po ocenah vojaških zgodovinarjev je imela JA marca 1945, na začetku priprav za sklepne operacije, 700 000 vojakov, do konca vojne pa že 800 000. Ocene o velikosti sovražnih sil, ki so ji stale nasproti, pa so različne. Marca 1945 naj bi na okupiranem ozemlju bilo še 450 000 nemških vojakov. Toda že konec aprila, ko se je začela tržaška operacija, naj bi njihovo število padlo na okoli 100 000. Težko je reči, koliko jih je bilo na Štajerskem in Koroškem, saj eni pravijo, da se jih je tam umikalo 400 000, drugi pa, da je vseh skupaj (ne samo nemških) bilo 200–250 000.

Še težje je ugotoviti natančno število umikajočih se jugoslovanskih kontrarevolucionarnih in kvislinških enot, skoraj nemogoče pa je določiti število civilnih beguncev. 3. marca 1945 je načelnik Generalštaba JA Arsa Jovanović izjavil v *Borbi*, da je število kvislingov 150 000. Danes pa vojaški zgodovinarji pišejo, da jih je bilo 230 000, od tega 170 000 ustašev in hrvaških domobranov, 6000 črnogorskih četnikov, 30 000 ostalih četnikov (ki so večinoma ostali v Bosni), okoli 7000 mož srbskega prostovoljnega korpusa, 4000 mož ruskega zaščitnega korpusa in 18 000 slovenskih domobrancev.¹⁴

Posamezne armade so na začetku sklepnih bojev dobile vojaška navodila. Posebna, doslej neznana, navodila za prevzem so iz Beograda dobile enote Knoja. Enote Knoja so takrat štejele 120 000 borcev, razporejenih v 7 divizij in tri brigade.¹⁵ 25. aprila so pri Knoju na Titov ukaz ustanovili še posebna vojaška sodišča. Predsednik glavnega vojaškega sodišča Knoja je postal Špiro Mićunović (pomočnik

¹³ AJ, fond Min. za konstituantno, f. 8.

¹⁴ Završne operacije, str. 118, 318, 351, 529, 540, 553. Številka za domobrance je enaka tisti, ki jo je jeseni 1944 Miha Krek dal ameriški OSS v Rimu.

¹⁵ Ibidem, str. 606.

načelnika zvezne Ozne), člana pa Nikola Ljubičić in Franjo Kofler. Pri slovenski diviziji Knoja je predsednik vojaškega sodišča postal Janez Japelj, politkomisar slovenske divizije Knoja. Sodišča naj bi delovala na podlagi Uredbe o vojaških sodiščih iz maja 1944.¹⁶ Vse kaže, da je tudi Ozna dobila posebne naloge in navodila iz Beograda. Njena naloga je bila očistiti teren ostankov sovražnih skupin »kontrarevolucionarjev in kvislingov«, prevzemati vojne ujetnike in vojni plen.

Tako so se začele pomikati čez Slovenijo in Hrvaško kar štiri jugoslovanske armade, ki so postopoma tudi prevzemale pod svoje okrilje slovensko in hrvaško vojsko, ki sta z njimi sodelovali. Že 23. aprila je Tito ukazal GŠ Slovenije, naj se vsi partizanski odredi in druge enote na osvobojenem ozemlju vključijo v sestavo Knoja, njihovo nadaljnje razporejanje pa bo vodil štab Knoja. Dva dni kasneje je ukazal, naj sedmi korpus priključijo k 4. armadi, a je odločitev takoj preklical.¹⁷ Toda mesec dni kasneje, 22. maja, so oba slovenska korpusa dokončno priključili v enote Knoja.¹⁸

Zelo malo vemo o stališču jugoslovanskega vodstva do usode kontrarevolucionarnih in kvislinških vojsk ter do civilnih beguncev. Kidrič je res govoril, da ne sme priti do maščevalnega klanja, toda v jugoslovanskem tisku so se pojavila obtoževanja kvislingov, kolaboracionistov, reakcije, njihovih somišljenikov v tujini in zahodnih imperialistov, ki naj bi jim nudili podporo. Đilas je že v začetku februarja 1945 napisal članek *Praznik zaslužjenih narodov*, ki je prav pozival k maščevanju: »Ti, borec, pa vedi, da je Hitlerjev vojak kriv vsega tvojega trpljenja, ponižanja tvoje družine, vseh trpinčenj in muk, pustošenja, umorov tvoje družine in tovarišev... Kaznovati ga moraš, ubiti, ne mu dovoliti, da bi se brez vračila umaknil v brlog... Pobij ga na svoji zemlji, ki jo je razdejal in napojil s krvjo!« Tito je na proslavi obletnice 27. marca opozarjal pred špijoni, ki jih nemški fašizem pušča za seboj, vendar niso več gospodarji na tuji zemlji in vsak, ki bi jim bil poslušen, bo »pregažen kao crv.«¹⁹

Maščevanje nad vojnimi ujetniki ni bilo kaj novega, tudi ne v NOV oz. JA. Nad tem so se pritoževali že zavezniki: Churchill je že

¹⁶Tito, Sabrana djela, knj. 27, str. 72–73.

¹⁷Zbornik II/15 in Tito, Sabrana djela, knj. 27, str. 70.

¹⁸ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, tel. 22. 5. 1945.

¹⁹Tito, Sabrana djela, knj. 27, str. 36.

maja 1944 zahteval od Tita, naj z ujetimi Nemci ravnaajo v skladu z mednarodnimi zakoni in Ženevsko konvencijo. Tito je odgovarjal, da maščevalnost zbuja nemško nespoštovanje predpisov, ko gre za partizanske ujetnike.²⁰ Jeseni 1944 so delali načrte za konec vojne in za politiko do ujetnikov. Tito je Britancem ogorčeno sporočil, da odklanja vsako namigovanje o tem, da bi NOV lahko nekorektno ravnala z ujetniki in ne vidi potrebe po podpisovanju dogovora o tem, da bi ob koncu vojne Britancem izročil vojne ujetnike. Zahteval je, da se morajo nemške enote na jugoslovanskem teritoriju vdati jugoslovanski NOV, sicer jih bodo uničili. Napovedal je, da bo z njimi ravnal po navodilih, ki so jih uporabljali zavezniki, in da jih bo spravil v zbirna taborišča ter uporabil pri javnih delih. Večkrat je tudi izdal povelja, naj enote ravnaajo z ujetniki v skladu z mednarodnimi predpisi.²¹

V Jugoslaviji se je že uveljavila praksa, da so vojnim zločincem in narodnim izdajalcem začeli soditi takoj po osvoboditvi posameznih krajev. Toda navodila iz časa sklepnih bojev, so največkrat pozivala na čiščenje, kar je pomenilo uničenje sovražnika. 30. aprila je Tito ukazal čiščenje tistih delov osvobojenega ozemlja, kjer so bili še skriti sovražniki. Ukazal je stalno in sistematsko, čimprejše in popolno uničenje četniško-ustaških in balističnih 'band', da se ne bi zbirale in obdržale čez poletje. V ukazu so bila še podrobna navodila štabom, kako naj se posamezne enote gibljejo in tesno sodelujejo s Knojem. Izraz bande so odtlej redno rabili za ostanke kvislinških, kontrarevolucionarnih, rojalističnih ali drugih skupin ali enot, ki so ostale in se skrivale po gozdovih ali pa so se po vojni celo ilegalno vračale čez mejo.²² Tito je 12. maja na kongresu srbske KP pozval komuniste, naj bodo budni pred notranjim sovražnikom, ki je sicer razbit, ni pa še uničen, ker se je zamaskiral in ga JA težko najde.²³

Prodor JA in RA proti severu je v Sloveniji najprej zajel Prekmurje, kjer je prevzem oblasti vodil Kardelj neposredno iz Beograda in kamor je že 6. aprila odposlal skupino štirinajstih slovenskih političnih delavcev, formalno kot delegacijo SNOS. V njej so med drugim bili Vlado Krivic, Jože Brilej, Josip Rus, Lado Am-

²⁰D. Biber, Tito-Churchill, str. 148-149, 165.

²¹Ibidem, str. 317, 326.

²²Tito, Sabrana djela, knj. 27, str. 78.

²³Osnivački kongres KPS, str. 211.

brožič, podpolkovnik Risto Jelačin, Marija Vilfan, Lev Svetek, Boris Kocijančič, Tončka Godina in Jurij Gustinčič. Delegacija je imela nalogo postaviti organe ljudske oblasti in pravico izdajati dekrete in navodila. Naletela je na slabe razmere, kar pove že podatek, da je okupator januarja 1945 odkril pripadnike NOG, jih 180 postrelil ali poslal v taborišča, tako da je ostalo le 6 aktivistov in 16 partizanov. Partijske organizacije ni bilo. Krivic je nato postavil začasni okrožni komite KPS s sekretarjem Ferdom Godino in štirimi člani, med njimi Elo Ulrih, ki je delala za Ozno. Članov KP je bilo skupaj 27, 14 kandidatov in 2 skojevca. Postavili so okrožni odbor OF v Ljutomeru, odbore OF, narodno zaščito in množične organizacije. To svoje delo so poskusili širiti tudi prek predvojne meje z Madžarsko, na Gradiščansko in v Rabsko dolino, kjer so živeli Slovenci. Najprej jim je vodstvo sovjetske 27. armade to prepovedalo, češ da se bo o mejah odločalo na mirovni konferenci, a je konec aprila spremenilo stališče. Skupina se je pritoževala nad težavami s Sovjeti, ki da ne razumejo NOG in ravna s Slovenci in Hrvati enako kot z Madžari – zavezniki okupatorja. Sovjetska 57. armada se je vedla bolje kot bolgarske enote, ki so jo spremljale, ker niso spoštovale slovenskih oblasti, so kradle ipd.²⁴

Skupina je poročala Kardelju in Kidriču, da je organizirala konference aktivistov, mitinge v podporo novi oblasti, tečaje, popisovala stanje v gospodarstvu, postavila upravo narodne imovine in pripravila volitve; ljudje na vasi so bili naklonjeni NOG-u, a slabo so razumeli novo Jugoslavijo in ljudsko oblast. Skupina je bila pozorna zlasti na t.i. klerikalno belogardistično reakcijo, ki da je »*uspela ohraniti videz ‚nacionalne poštenosti‘ za časa okupacije*« in je prva razumela novi položaj in »*skuša organizirano vstopiti v Narodno-osvobodilni pokret in se polastiti njegovega vodstva. Primer za to je dr. Klar, bivši dvakratni JRZ-evski poslanec, ki je ob času prihoda delegacije že sedel v OF odboru za mesto Lendava; kaplana Šoštareca, Grego... in drugih, ki se vrinjajo ne samo v politične odbore, temveč celo v vojsko*«, itn.²⁵ Postavila je tudi vojaško komando področja v Murski Soboti, komande mest in vojaška sodišča. Začeli so izganjati madžarske begunce, preganjati pristaše fašizma, petokolonaše, njilaše in soditi pristašem in pomočnikom okupatorja, začelo se je t.i. čiščenje sovražnih ele-

²⁴ ZA CK ZKS, os. fond E. Kardelja.

²⁵ Ibidem.

mentov. Pooblaščenca je bila tudi za mobilizacijo; zbrali so 2000 prostovoljcev, mobilizirali 8000 oseb in zahtevali, da jih priključijo starim enotam JA. Med mobilizacijo so se tudi tu pojavili skrivači. Ker je za nove enote manjkalo slovenskih kadrov, je Kardelj zahteval, naj Kidrič tja pošlje ljudi, obenem pa so začeli zbirati Slovence po enotah JA in jih pošiljati v Prekmurje.²⁶

Na Primorskem, v Julijski krajini in Trstu, kjer se je JA imela srečati z zahodnimi zavezniki, je stvar izgledala precej drugače, tam so že prej skrbno pripravili organe ljudske oblasti. Splošna ocena je bila, da bo reakcija na Primorskem, tako italijanska kot slovenska, skušala s pomočjo zahodnih zaveznikov preprečiti priključitev Primorja in Trsta k Jugoslaviji. Podpiral naj bi jih tudi Vatikan, ki da je v tem smislu že usmerjal duhovščino na Primorskem in bil glavni krivec, da je duhovščina, ki je dotlej podpirala ali bila nevtralna do NOG, začela nasprotovati NOG-u in „špekulirati“ z zahodnimi zavezniki.²⁷

V zadnji fazi priprav na prevzem oblasti (februar, marec 1945) je politbiro CK KPS redno sklepal o Primorski. Za narodnostno mešano ozemlje, je sklenil, naj bo temelj skupni antifašistični boj in ne pozicije jugoslovanske države. Za Trst pa, da je treba navzven poudarjati njegovo avtonomijo in mu ponuditi status sedme republike. Slovenske in italijanske množične organizacije naj bi imele skupno vodstvo, zato naj bi sklicali skupne plenuma DE, OF in CLN. Politična agitacija naj bi segla čim globlje v Italijo (gospodarski in drugi načrti SNOS so segali do Vidma), da bi pridobili čimveč Italijanov za to politiko. Propaganda naj razlaga ljudsko demokracijo, avtonomijo Trsta, popularizira naj Tita in osvoboditeljico NOVJ, hkrati pa uspehe »*borbe resničnih italijanskih antifašistov okrog KP Italije*«. ²⁸ Zaostri naj se boj proti italijanskemu imperikalizmu, ostankom fašizma, slovenskim šovinistom, nedičevcem in mihailovičevcem. Posebno vlogo, tudi politično, je politbiro namenil 9. korpusu in bodoči komandi mesta Trst.

Marca 1945 je vodstvo v Beogradu ocenilo, da se bodo zavezniki izkrcali v Trstu in postavili svojo vojaško oblast. Zato je Leskošek v Slovenijo prinesel direktivo, naj v Trstu organizirajo notranjo vstajo, slovenski politbiro pa je dodal še sklepe, da morajo v enem

²⁶Zbornik, II/15, str. 384.

²⁷A INZ, P SNOS, f. 451/2.

²⁸ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 1. 2. 1945.

dnevu postaviti ves aparat, policijsko oblast in »pobirati vse reakcion(arje) in jih pripeljati sem, tu soditi – tam ne streljati«. Dobro je treba zgraditi civilno upravo, ne kazati partijske centralizacije in Ozno zakonspirirati v druge organe. Tržaško Ozno naj se okrepi s politično dobrimi kadri. Kadrovske razporeditev Ozne v Trstu so zaupali Vladu Babiču, v Gorici pa Mirku Zlatnarju. V tržaške oblastne organe naj se iz vrst Italijanov sprejme le komuniste, pri osvobajanju Trsta pa naj ne bo italijanskih garibaldincev, ki so bili del NOV.²⁹ Zato so med nemško ofenzivo marca–aprila 1945 poslali divizijo Garibaldi- Natisone (od jeseni 1944 je bila del 9. korpusa) na Notranjsko k 7. korpusu.

Konec marca je Kidrič dobil potrditev centralnega vodstva Komunistične partije za tako politiko do Trsta in Primorske. Takrat je že bilo jasno, da bodo Britanci v vsakem primeru zasedli Trst. Stališče jugoslovanskega vodstva je bilo: ni vseeno, ali ga oni zasedejo ali pa jim ga mi odstopimo. Zavedali so se torej, da Trsta ne bodo obdržali, vendar so si močno prizadevali zanj, ker so hoteli utrditi zavest o svojih pravicah do priključitve Primorske, Istre, Zadra in dalmatinskih otokov. Hkrati pa se je Tito zavedal, kot je jeseni 1945 povedal ameriškemu dopisniku Stojanu Pribičeviću, da ga Sovjetska zveza ne bo podprla, da pa je to moral izpeljati zaradi obljub, ki jih je dal Slovencem, ker so se Slovenci izredno hrabro uprli in borili.³⁰

Tik pred prodorom enot JA v Trst je Kardelj Kidriču večkrat telegrafsko ponovil, kako pomembno je dvigniti vstajo v Trstu in Gorici in obdržati vodstvo v njej. To je bila poglavitna partijska naloga in sredi aprila je slovenski politbiro ugotovil, da so se nanjo politično dobro pripravili.³¹

Sledila je znana tržaška operacija in vstaja v Trstu, nato pa spor Jugoslavije z zahodnimi zavezniki zaradi jugoslovanske zasedbe in pogajanja o demarkacijski črti in obliki uprave na ozemlju z vojaško zasedbo. Že 3. maja je Tito zahteval od zaveznikov, da se umaknejo zahodno od Soče, in ukazal 4. armadi, da zasede strateške položaje v obmejnih mestih Trst, Tržič in Gorica ter ne dopusti, da bi se zavezniki vpletali v jugoslovanske organe oblasti. Ko so bile tedaj v Gorici prve protijugoslovanske demonstracije, ki so jih ščitili

²⁹Ibidem, seji 7. in 14. 3. 1945.

³⁰Ibidem, seja 29. 3. 1945, in PRO, FO 371/48873/R19197.

³¹Ibidem, seja 14. 4. 1945.

zavezniški tanki, je Tito navodila še poostril in ukazal najostreje ukrepati proti sovražnim elementom.³² Kaj je JA poročala iz Trsta, ni povsem znano. Vemo pa, da so njeni politkomisarji pisali, da je v Trstu še vedno močna reakcija, zato so sklenili ostro nastopiti proti tistim, ki izzivajo, prijazno pa ravnati z zanesljivo silo, tj. slovenskim življem in italijanskimi delavci.³³ Tudi De Castro je opazil, da se je jugoslovanska oblast v prvih dneh zanašala samo na proletariat, šele kasneje se je trudila pridobiti tudi meščanstvo.

V Trstu so takoj imenovali vojaško poveljstvo mesta z Dušanom Kvedrom na čelu in razveljavili vso italijansko zakonodajo. Takoj so sledile prve aretacije in obvezna mobilizacija, le v Trstu so v vojsko pozivali prostovoljce.³⁴ Ko je Trst postajal vse večji mednarodni problem, je jugoslovansko vodstvo omililo svoj odnos in 9. maja je Kardelj naročil Kidriču, naj v Trstu postopajo z največjo pazljivostjo, naj pripravijo sklic mestne skupščine v Trstu (v njej naj si na vsak način zagotovijo večino, »*ki bo v vseh slučajih za nas*«) in naj v Trstu ne ustanavljajo sodišč narodne časti, pač pa redna ljudska sodišča (ki bodo tako sestavljena, da bodo opravljala posle sodišč narodne časti). Šele takrat so dovolili, da se v Trst vrnejo italijanske enote Natisone-Garibaldi.

Nato je vojaško poveljstvo mesta razmeroma hitro (13. maja) izročilo oblast začasnim civilnim telesom in 12. oz. 16. maja so že bile volitve v Gorici in Trstu. Do konca maja so izvolili še mestno skupščino v Trziču, kvartne skupščine v Trstu ter vse okrajne skupščine. Kidrič je 28. maja poročal Kardelju, da se že pripravlja drugo zasedanje pokrajinske skupščine za Slovensko primorje.³⁵ Analogno temu so proti koncu maja izvolili ljudska sodišča, vojaško sodišče mesta Trst pa je postalo pristojno le za vojaške zadeve. Ostala vojaška sodišča so bila podrejena tržaškemu vojnemu področju, ki je imelo sodne senate v Tolminu, Ajdovščini in Postojni. 12. junija je sodni oddelek 4. armade JA ukinil vojaško sodišče v Trstu in istega dne je feldmaršal Alexander ukazal razpustiti še ljudska sodišča, saj se je v coni A začela zavezniška vojaška uprava.³⁶

³²Zbornik, II/15, str. 418.

³³Zbornik IX/9, str. 697 in 718.

³⁴D. de Castro, Trieste, str. 45.

³⁵ZA CK ZKS, os. fond E. Kardelja, tel. 9., 16. in 28. 5. 1945.

³⁶A INZ, GŠ, f. 122/4.

Po vsej Primorski, ki jo je zasedla JA, so začeli veljati tudi drugi revolucionarni ukrepi: armada je prevzela vse gospodarske obrate, zaprli so banke, začela se je konfiskacija, rekvizicije itd. Knoj in Ozna sta v Trstu prevzela policijo, zapore, radio, banke, železniško postajo in pomembnejše objekte. Ozna je zbirala podatke o nacističnem podzemlju, agenturah in sestavljala kartoteko nacističnih veljakov, na podlagi katere je kasneje obračunala z njimi.³⁷ Tržaško vojaško sodišče je imelo največ dela s postopki »proti pripadnikom naše zaledne vojske ter pripadnikom Narodne zaščite in sicer pretežno radi samolastnih rekvizicij in prisvojitvev.« Danes se že več ve o tem, kako so posamezniki ali skupine prihajali v stanovanja ali lokale in rekvirirali vse, kar se jim je zdelo potrebno ali vredno, z izgovorom, da gre za nemško imetje.³⁸ O rekvizicijah je poročal v Beograd javni tožilec 4. armade, češ da »so se takoj po osvoboditvi v začetku dogajali primeri nepravilnega ali celo razbojniškega značaja, ko so predvsem vojaki srbskih in hrvatskih, pa tudi slovenskih edinic vršili neupravičeno rekvizicijo« in da so krivce zanje postavili pred sodišča. B. Kraigher pa je pisal: »Ozna je največji plačkaš in se nihče ne upa upreti«³⁹ po njegovem protestu pri vodstvu 4. armade pa so s tem prenehali.

Tudi Britanci so opažali podobno: Macmillan je že takoj poročal v FO, da Jugoslovani v Trstu zapirajo vse pomembnejše Italijane razen simpatizerjev, da so zaprli goriškega nadškofa in prevzemajo popoln nadzor nad vsemi dejavnostmi (prevzeli so banke, rekvirirajo pšenico, mobilizirajo ipd.).⁴⁰ Zlasti pa jih je motilo, da to delajo tudi severozahodno od reke Soče, zaradi česar je pri Titu protestiral Alexander.⁴¹ Podobnih protestov je bilo še več, in kmalu sta se začela pritoževati tudi italijanski tisk in vlada, da se na ozemljih pod jugoslovansko okupacijo dogajajo grozodejstva. Zato je Kardelj sredi maja zahteval od Kidriča, naj slovenska vlada ovrže te klevete in objavi svoje podatke. »Dopuščate,« piše Kardelj »da se svetovno javno mnenje vse bolj obrača proti nam.« Da bi popravili vtis, je celo ukazal, naj ne omenjajo več odloka kočevskega zbora o priključitvi teh krajev Sloveniji, »in ravnajte se kot da ne velja,

³⁷ Završne operacije, str. 620–621.

³⁸ C. Columi, L. Ferrari, ... , Storia di un esodo, str. 67.

³⁹ AS, JT, f. 9, in Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, str. 680.

⁴⁰ D. Biber, VUS, 1122.

⁴¹ D. Biber, Tito–Churchill, str. 546.

ta odlok nam je mnogo škodoval.« Kidrič je takoj odgovoril, da je že izdal potrebne direktive, da pa ga zanima, koliko časa bodo še lahko v Trstu, ker je ocenil, da se partizanska oblast v Trstu z vsakim dnem krepi.⁴²

Slovenska vlada je namreč imela v Trstu precejšen gospodarski interes. Zato je predsedstvo SNOS že pred časom pripravilo podrobne popise za prevzem industrije v Tržiču, Trstu itd. in vseskozi računalo, da bodo s tem potencialom izpeljali obnovo v Sloveniji. Najbolj so se seveda zanašali na podporo delavcev v mestih, zato se je vlada tudi trudila zadostiti njihovim potrebam (prehrana, plače ipd.) in je svoje prve seje namenila prav preskrbi in prehrani Trsta. Kidrič se je sredi maja sestal tudi s tržaškimi (italijanskimi) gospodarstveniki, saj je Kardelj imel zamisel, da bi tržaška podjetja gospodarsko vezali na Slovenijo. Hkrati je vlada poslala svoje strokovnjake (Cirila Rekarja in Lojzeta Dularja) v Trst, vendar ti niso bili zadovoljni s tamkajšnjim stanjem. Poročali so, da so lokalni NOO prve tedne po osvoboditvi vzeli sodstvo kar v svoje roke, zaprli veliko število premožnih ljudi in si prilastili njihovo premoženje. Neusklajeno je bilo ravnanje med armado in civilno oblastjo in armada ni kazala razumevanja za lokalne razmere. *»Prišla je bolj kot osvajalec kot osvoboditelj. Izgleda, da oficirji, politkomisarji in vojaštvo niso bili dovolj poučeni o historiji in razmerah na tem področju. Civilna oblast za Primorsko in Trst kot tudi komanda mesta Trsta samega pri svojih intervencijah, prošnjah in zahtevah, ne naletijo na potrebno razumevanje pri poslovoodečih osebah te armije.«*⁴³

Podobno se je očitno dogajalo tudi v Hrvaškem primorju. Bakarić je v svojem nastopnem govoru ob imenovanju hrvaške vlade sicer zanikal, da bi nečloveško postopali z Italijani na narodnostno mešanem ozemlju, češ da gre za govorice, ki so plod bolne domišljije italijanskega tiska.⁴⁴ Avgusta 1945 pa je W. Deakinu le priznal, da so bili v dneh po osvoboditvi v Zadru ekscesi proti italijanskemu prebivalstvu in da so bili prebivalci Sušaka (ki so bili v enotah JA, ki so osvobajale Reko) skrajno trdi do prebivalcev Reke.⁴⁵

⁴² ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, tel. 14., 15. 5. 1945.

⁴³ AJ, PV FLRJ, f. 3/7.

⁴⁴ V. Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, str. 124.

⁴⁵ PRO, FO 371, 48868/R13870.

Danes je nesporno, da je v teh krajih prišlo do čiščenja. Že na seji IO OF za Severno Primorsko marca 1945 vidimo, da so politični delavci NOG povezovali defašizacijo in kaznovanje vojnih zločincev z bojem proti zahodnemu imperializmu oz. z revolucijo, saj je Julij Beltram razložil: »Danes se izvaja defašizacija v svetovnem merilu in bomo zahtevali kaznovanje vseh vojnih zločincev. S tem bomo svetovnemu imperializmu onemogočili, da bi započel ponovno vojno proti naprednim silam.«⁴⁶ Posledica so bile eksekucije, kraška brezna (fojbe) in deportacije. Podrobnosti o strukturi žrtev niso znane, verjetno pa je, da ni šlo samo za likvidacijo fašističnih zločincev in njihovih sodelavcev, temveč tudi za politični obračun z nasprotniki, tudi takimi, ki so zagovarjali drugačno rešitev tržaškega vprašanja kakor KPJ. Po drugi strani je res tudi, kar pravi Nadja Maganja, da se je v naglici prvih povojnih dni zgodila tudi marsikatera napaka in nediskriminiran uboj.⁴⁷ Mogoče je prav zato Tito 13. maja poslal slovenskemu GŠ ukaz, naj za vsako ceno preprečijo ubijanje ujetnikov in zapornikov; če pa so med ujetniki, osebe odgovorne za vojne zločine, naj jih izročijo vojaškemu sodiščem.⁴⁸

Na podlagi vsega tega sklepamo, da sta nova oblast in JA v prvih tednih po vojni v Trstu in obmejnih krajih dali duška svojim revolucionarnim prijemom, pri tem pa računali na podporo proletariata v Trstu in Tržiču. Rekar je poročal, da je tržaško delavstvo z iskrenim navdušenjem pozdravilo našo vojsko in upravo. Italijanski delavci in manjši del slovenskih pa bodo za jugoslovanski Trst le tako dolgo, dokler bodo videli v njem razvoj industrije, mirnega življenja, zadostno hrano in plačo. Menil je, da so delavci v Tržiču veliko bolj naklonjeni jugoslovanski oblasti, čeprav so tam Slovenci v večji manjšini. »Predstavniki delavstva rotijo, da se osigura zadostna prehrana, sicer bomo izgubili tudi zaupanje in simpatije delavstva.« Ko pa sta nova oblast in JA uvideli, da bosta zaradi mednarodnih pritiskov morali zapustiti Trst in kraje ob Soči, sta omilili svoje ukrepe in si skušali pridobiti naklonjenost vsega prebivalstva.

Ali sta se Beograd in Ljubljana strinjala o tej politiki, na to težko odgovorimo, ker je izgubljen zapis Kidričevega poročila o Trstu na

⁴⁶A INZ, P SNOS, f. 451/5.

⁴⁷N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 24.

⁴⁸Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 43.

seji jugoslovanskega politbiroja 30. junija 1945. Nekaj je bilo, saj so sklenili v Trstu ustanoviti avtonomno KP Trsta in Julijske krajine, ki bo podrejena slovenskemu politbiroju.⁴⁹

Umik iz Trsta in ustanovitev samostojne tržaške partijske organizacije pa še nista pomenila, da je KPJ prenehala verjeti v revolucijo v Italiji in Avstriji. Kardelj je še 20. junija razlagal članom IO OF, da gre na zunanjepolitičnem prizorišču za boj med reakcionarnimi in naprednimi silami in »*imeti Trst pomeni osamosvojitev Srednje Evrope od zapadnega sveta. . .*«, ki ga Anglija in Amerika nočeta dati, zato je vse odvisno od razvoja v Avstriji in Italiji.⁵⁰

Komaj se je dobro končala tržaška operacija, že se je začel preboj na Koroško. Vodstvo NOG je že jeseni 1944 načrtovalo zasedbo južne Koroške in kmalu zahtevalo tudi svojo okupacijsko cono v Avstriji. Tito je bil februarja pripravljen za to angažirati 200 000 vojakov. 7. marca 1945 je Leskošek iz Beograda prinesel preprost in jasen sklep: »*za Avstrijo dogovorjena zasedba po Angležih – mi zasedemo čim več.*«⁵¹ Slovensko vodstvo je aprila 1945 pošiljalo na Štajersko in Gorenjsko neposredna navodila za prevzem oblasti na Koroškem. S Štajerske naj bi operacije na Koroško vodila 4. operativna cona, oblastni komite KP pa naj bi pripravil kadre za Beljak, Celovec in druge kraje.⁵² Odsek za sodstvo predsedstva SNOS je dal navodila pokrajinskemu NOO za Gorenjsko. Niso bila podrobna, »*ker so nam razmere, zlasti za Koroško, v tem pogledu več ali manj neznane. Princip pa naj bo, da je treba prevzeti vse, kar spada v področje pravosodne uprave*«, zlasti nemška sodišča (v Celovcu, Beljaku, Velikovcu), zavarovati vse spise, nadzorovati odvetniško zbornico in notarske pisarne; veljajo naj enake metode prevzema kot drugod po Jugoslaviji.⁵³

Poboj domobrancev

Prevzem oblasti na Koroškem s strani JA pa je močno obremenjevalo vprašanje množice umikajočih se nemških vojaških sil in jugoslovanskih enot in beguncev. V soboto, 5. maja, se je iz Lju-

⁴⁹ A CK SKJ, CK KPJ III/4.

⁵⁰ A INZ, P SNOS, f. 432.

⁵¹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 7. 3. 1945.

⁵² M. Mikuš, Pregled, 5. del, str. 188.

⁵³ A INZ, P SNOS, f. 487/3.

bljane, kjer je bila največja koncentracija domobrancev, izgnancev in beguncev z osvobojenega ozemlja, začel beg domobranskih in civilnih kolon proti severu. Nek očividec je pričal: »Proti večeru pa se je začel paničen beg iz mesta, ki se je nadaljeval v nedeljo in v ponedeljek. Kolone domobrancev so se vrstile s kolonami civilnega prebivalstva z živinsko vprego. Mimo teh so švigali avtomobili z domobranskimi veljaki. Žalosten je bil pogled zlasti na dolenske kmete. Mnogi so zbežali, ker so se zavedali sodelovanja z okupatorjem, torej izdajstva, drugi so bili zapeljani brezvestni propagandi, tretji so zapustili dom zaradi splošne psihoze, ki je prevladovala ozračje. Mnogi od teh so se že vrnili takoj prve dni.«⁵⁴ Podobno se je godilo v Zagrebu, od koder so se proti meji začele umikati dolge kolone ustaško-domobranske vojske in civilistov. Kaže, da je bilo slovenskih civilnih beguncev okoli 10 000, za Hrvate pa število ni natančno, po poročilih 3. armade jih je bilo 20 000, poročilih Britancev pa z enotami vred 600 000.⁵⁵ Dolge kolone so se v naslednjih dneh pomikale čez Gorenjsko (po tej poti je šlo ok. 17 000 domobrancev, ljotičevcev, ustašev, četnikov, civilistov z družinami, med njimi slovenski Nemci) in Štajersko, največji del po savinjsko-mislinjski in dravski dolini.

Hkrati so se proti Koroški začele pomikati enote JA, ki jim je Tito 2. maja ukazal, naj gredo hitro naprej, zasedejo Celovec in „naše kraje“, saj se Nemci predajajo AA.⁵⁶ Pri 4. armadi so za to formirali hitri motorizirani kombinirani odred pod neposrednim poveljstvom štaba armade. Sprva ga je vodil politkomisar 4. armade Boško Šiljegović, od 12. maja pa politkomisar 1. tankovske brigade France Hočevnar. Njihov cilj je bil Celovec, kjer naj bi razorožili nemške in kvislinške formacije.⁵⁷ Odred je bil 8. maja v

⁵⁴ Arhiv Slovenskega šolskega muzeja, Dok. mapa OŠ Ledina, pričevanje Mejak Roze.

⁵⁵ V Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1986, str. 123, tudi govorijo o 10 000–12 000 beguncih; nek spis iz oktobra 1945 pa navaja, da jih je bilo 20 000 (A INZ, DMB tisk: F:39). Število 10 000 dobimo tudi, če seštejemo števila iz različnih vojaških poročil: enote JA so zajele 800 beguncev preden so prečkali Dravo, 3000 jih je med umikom obleklo domobranske uniforme, Britanci so izročili 600 civilistov; po izročitvah pa jih je v Vetrinju ostalo 5000; nekaj so jih verjetno zajele še enote JA na Gorenjskem. Za civilne begunce s Hrvaške glej Zbornik XI/3/643.

⁵⁶ Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 7–8.

⁵⁷ Zbornik XI/4, str. 716–718, in pričevanje F. Hočevnarja v Konec druge svet. vojne v Jugoslaviji, str. 773, in avtorici.

Kranjski Gori, naslednjega dne pa deloma že v Celovcu. 11. in 12. maja je del odreda razorožil 4600 vojakov in 237 oficirjev na Jesenicah, drugi del pa 5200 v Celovcu. Odred je zasedel območje zahodne Koroške južno od Drave, severno od reke pa sta bili obe vojski – jugoslovanska in britanska. 4. armada je proti severu poslala še 29. divizijo, ki je 12. maja prišla na Ljubelj in do 16. maja čistila teren na predelu Jesenice–Radovljica. Ujela je 5709 Nemcev in domobrancev, jih izročila Slovencem in nato odšla domov.⁵⁸

Skoraj istočasno s prihodom enot JA je iz Ljubljane v Celovec pribežal dr. Franc Bajlec, predstavnik Narodnega odbora. 9. maja je seznanil Britance s politiko NO in jih prosil, naj sprejmejo begunce pod svojo zaščito, da ne bi prišlo do pokola. Britanci mu uradno niso odgovorili, privatno pa so mu svetovali, naj se enote same prebijejo čez dravski most. To so 10. maja tudi storile, čeprav so medtem most že zasedle enote JA.⁵⁹ Kasneje je dr. Jože Basaj, predsednik NO, v pismu Kreku opisal pot na Koroško, kako so pri Borovljah srečali enote JA, se z njimi 11. maja spopadli in si odprli pot do Celovca. Ko so prišli v Celovec, sta komandant SNV Franc Krener in Marko Kranjc odšla na pogajanja z Britanci in dobila zagotovila za angleško zaščito. Basaj ne poroča, da bi se domobranci pripravljali na spopad med JA in Britanci, kot trdijo nekateri.⁶⁰ Britanci pa poročajo, da so se jim slovenske domobranske enote 12. maja formalno vdale. Skladno z navodili zavezniške 8. armade jih je razorožila in nastanila v Vetrinju 6. oklepna divizija, in sicer 2400 Srbov in 17 000 Slovencev, med njimi je bilo 6000 civilistov. V poročilu 19. maja že piše tudi to, da bodo Slovence in njihove civilne privržence verjetno vrnilo Titu.⁶¹ Za četnike je v navodilih vseskozi veljalo stališče zaveznikov, da se jih ne izroča nazaj, ampak preseli v Italijo, kjer jih je že bilo precejšnje število, saj so se tja umikali pred prihodom 4. armade v Trst.

Britanski ambasador Stevenson je 12. maja v Beogradu vložil zahtevo britanske vlade, naj se enote JA umaknejo na predvojno jugoslovansko-avstrijsko mejo, skladno z moskovsko deklaracijo, da se obnovi svobodna in neodvisna Avstrija. Tito je naslednjega dne protestiral, ker se zaveznici, kot je Jugoslavija, ne dovoli, da

⁵⁸Zbornik XI/4, str. 623, 854.

⁵⁹Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, str. 773.

⁶⁰A MNZ, fond M. Kreka, d. 4542, pismo Basaja in Bajleca Kreku 31. 5. 1945.

⁶¹Cowgill report, str. 7, 82.

zasleduje sovražnika in zasede del sovražnikovega ozemlja. Ker mu je sovjetska vlada že dovolila zasesti del njene okupacijske cone v Avstriji, upa, da mu bodo tudi Britanci dovolili ostati na zasedenem območju.

Obenem je Šiljegović na Koroškem ugovarjal pri britanskih vojaških oblasteh, češ da sprejemajo vdajo sovražnih enot, ki so se že bile vdale Titu, na kar so Britanci odgovorili, da bodo take vrnili.⁶² Res so poveljstvu motoriziranega odreda kmalu izročili šest Paveličevih ministrov, z Nikolo Mandićem na čelu. 12. maja se je z britanskim brigadirjem Tobyjem Lowom sestal še Hočevar in mu »postavil dve zahtevi: da nam izročijo vse jugoslovanske kvislinge ne glede ne to, kateri vrsti pripadajo, in da mi omogočijo, da obiščem taborišča v katerih so nastanjeni.«⁶³ Na podoben način so pri zaveznikih protestirali oficirji in politkomisarji enot, ki so delovale v okviru 3. armade JA, med njimi komandant 4. operativne cone polkovnik Stante-Skala in poveljnik 14. divizije podpolkovnik Ivan Kovačič-Efenka.⁶⁴

Napetost na Koroškem je naraščala tudi zaradi civilne oblasti, saj so Jugoslovani ustanavljali in podpirali svoje organe oblasti, medtem ko so Britanci favorizirali obstoječe avstrijske.⁶⁵ Britanci so poročali, da so Jugoslovani v Celovcu, Beljaku in Velikovcu odprli svoje urade, proglasili, da je Koroško osvobodila JA, in kazali, da mislijo tu tudi ostati. Začeli so rekvizirati in pleniti, Britanci pa so zaznali tudi marsikatero ugrabitev. »Prebivalce je bilo groza.«⁶⁶ General Charles Keightley, vodja britanske vojaške uprave na Koroškem, se je začel pritoževati nadrejenim in prosil za dovoljenje streljati na neobrzdane Jugoslovane. To je bilo ravno med tržaško krizo. Zaradi te zahteve je H. Macmillan 13. maja tudi priletel iz Italije na Koroško in ugotovil, da si Jugoslovani lastijo del, če ne celo Koroško, dovažajo precejšnje število sil in ravna jo kot v Julijski krajini.⁶⁷

Na drugi strani so prihajale direktive iz Beograda. Kardelj je 13. maja naročil Kidriču, naj iz zasedenih mest takoj začnejo »izvlačiti

⁶²Ibidem, str. 72.

⁶³Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, str. 773.

⁶⁴F. Strle, Veliki finale na Koroškem, str. 425–426.

⁶⁵Završne operacije, str. 575.

⁶⁶F. S. V. Donnison, Civil affairs. . . , str. 288.

⁶⁷Cowgill report, str. 11.

v Jugoslavijo ves vojni plen, t.j. stroji in oprema. To zaradi tega, da nas ne bi prehiteli Angleži.«⁶⁸ Dan pozneje je Kardelj že opozarjal, da bo treba zapustiti Koroško, zato naj čim bolje organizirajo avstrijsko OF in NOO, naj na Koroško pošljejo čimveč političnega kadra, zlasti Korošcev, povežejo naj se z avstrijskimi komunisti in naj najdejo najprimernejše oblike dela, ki jih bodo Angleži prisiljeni priznati. Kidrič je ukaz posredoval naprej Matiji Maležiču (Ozna), ki je prav 14. maja prišel iz Celovca na poročanje k Mačku. Maležič je bil od 12. maja z Vido Tomšič, Lojzetom Udetom in Vladimirjem Krivicem na Koroškem zaradi organizacije ljudske oblasti. Dobil je navodilo, naj v pokrajinski NOO vključijo čimveč Avstrijcev, v mestih celo večino, naj organizirajo avstrijsko partijo, spodbujajo sodelovanje Avstrijcev in Slovencev in pritiskajo na Angleže. Ker so se zavedali, da se bodo morali umakniti, je Kardelj naročil, naj evakuirajo industrijo in plen, vsi tisti, ki bodo ostali gori, pa naj se naredijo za Korošce.⁶⁹ Podobno so v Avstriji počeli Sovjeti, demontirali so tovarne in jih odvažali v SZ, in to iz širšega ozemlja od njihove dogovorjene zasedbene cone. Nekaj tega imetja je bilo nemškega (ki bi praviloma pripadlo Britancem), nekaj pa avstrijskega, ki so ga – ker so se zavezniki dogovorili da ne bodo jemali reparacij od Avstrije – proglasili kar za nemškega.⁷⁰ Tačas je kombinirani odred še naprej razoroževal sovražne enote (prevzel je 3100 ujetnikov od Britancev, razorožil 2000 Hrvatov ...) in zbiral vojni plen.

Ustaško-domobranske enote s Hrvaške so 7. maja za Nemci zapustile Zagreb in krenile proti severu. Tito in generalštab sta takoj ukazala štabom 1., 2. in 3. armade ter slovenskemu in hrvaškemu GŠ, naj najhitreje preprečijo, da bi se te ‚bande‘, s katerimi so tudi Pavelić, Vl. Maček, hrvaška vlada in številni zločinci, prebile preko Dravograda in se vdale Britancem. Hitro naj presekajo vse zveze z Avstrijo, naj jim sploh ne dovolijo preboja na sever in storijo naj vse, da jih uničijo. Nemškim enotam pa naj pošljejo ultimatum o vdaji in z nemškimi ujetniki postopajo po mednarodnih dogovorih.⁷¹

11. maja je bilo v Zagrebu posvetovanje komandantov 1., 2. in 3. armade s predstavnikom generalštaba JA o poteku te operacije,

⁶⁸ZA CK ZKS, osebni fond E. Kardelja.

⁶⁹F. Strle, op. cit., str. 373.

⁷⁰Donnison, op. cit., str. 291.

⁷¹Zbornik II/15, str. 444–446.

toda sklepov ne poznamo. Ukazi podrejenim enotam kažejo, da so se dogovorili o usodi ustaško-domobranske vojske. Ker se je ta vojska prebijala k zaveznikom, da si ustvari boljše pogoje za predajo, je bila naloga: »Preprečiti put ustaškim razbojnicima i uništiti ih.«⁷²

Kako so do 15. maja tekli boji okoli Dravograda, je bolj ali manj že znano. Manj znana pa je usoda in število zajete ustaško-domobranske vojske. Že 13. maja je štab 16. divizije izdal ukaz, da morajo vse vojne ujetnike prepeljati v Zagreb in je za to dal eno brigado na razpolago šefu Ozne 3. armade Vladi Kovačeviću.⁷³ 14. maja je Tito ukazal vsem štirim armadam, naj izročijo vse vojne ujetnike glavnemu štabu Slovenije in Hrvaške, vsem skupaj pa, naj odločno preprečijo posameznikom, organom ali enotam, pobijati vojne ujetnike. Vojaška poročila Koste Nađa nam povedo, da so se med 12. in 16. majem na prostoru med Karavankami in Pohorjem, med Pliberkom, Dravogradom in Slovenj Gradcem, bojevali za uničenje prek 130 000 vojakov in nekaj tisoč civilistov in da so jim preprečili, da bi se izognili zasluženi kazni. Štab 3. armade je 16. maja sporočil generalštabu, da so v spopadih ubili 25 000 in ujeli 120 000 ljudi. Končno poročilo 3. armade z dne 24. maja pa pravi, da imajo 130 000 ujetnikov: 40 000 Nemcev, 10 000 četnikov in 80 000 pripadnikov ustaško-domobranskih enot.⁷⁴

Toda po objavljenih virih ni mogoče ugotoviti dokončnega števila zajetih in padlih v teh bojih, ker niso dostopna vsa vojaška poročila po uradnem koncu vojne, tj. po 15. maju. Zadnja poročila povedo, da je 51. divizija 15. maja zajela 100 000 ustašev in četnikov, 16. divizija 25 726, 14. divizija jih je do 15. maja zajela skupaj 49 650, še prej pa se je predalo skoraj 30 000 različnih pripadnikov teh enot. Že to kaže, da se poročila številčno ne skladajo, da ne naštevamo še drugih enot. Znano je tudi, da so se hrvaške enote začele množično predajati šele po 15. maju, o čemer so poročale enote JA.⁷⁵ Ne skladajo se tudi številke, ki jih navajajo tedanji udeleženci in vojaški zgodovinarji. Po Dolničarjevi verziji so v sklepnih bojih zajeli 120 150 kvislinških vojakov, 100 000 pa jih je padlo. Seštevek Dolničarjevih števil se ujema s številom iz začetka ope-

⁷²Zbornik XI/3, str. 603.

⁷³Ibidem, str. 605.

⁷⁴Ibidem, str. 631–647.

⁷⁵Ibidem, str. 624, 619, 642, 643.

racij – 230 000, če upoštevamo, da je bilo nekaj zajetih in padlih že pred 14. majem. Drugačna je verzija Milana Baste, Srba iz Like in tedanjega komisarja 51. divizije, ki govori le o 120 000 paveličevcih. Od teh naj bi jih 5000 padlo, 3000 prebežalo k Britancem, ostale pa so zajeli in jih 97% kmalu spustili domov, trdi Basta in hkrati zanika kakršenkoli obstoj ‚pliberške tragedije‘.⁷⁶ Če seštejemo samo številke iz objavljenih vojaških poročil, zmanjka po Bastovi različici okoli 100 000 ljudi. O usodi zajetih civilistov poročila ne govorijo. Britanci pa poročajo, da se je okoli 200 000 ljudi po 15. maju vdalo enotam JA na Pliberškem polju.

Britanske vojaške oblasti so ocenile, da se jim z juga bliža kolona 600 000 nemških in domobransko-ustaških enot ter civilistov. Keightley je takoj obvestil nadrejene, da bo takšno število povzročilo neobvladljivo situacijo. V Avstriji so Britanci že imeli 400 000 še ne razoroženih nemških vojnih ujetnikov. Zato je general Brian Robertson, po posvetovanju z zavezniškim štabom v Caserti, 14. maja izdal navodilo 8. armadi (nadrejeni 5. korpusu generala Keightleya): »*All Russians to be handed over to Soviet forces and all surrendered Yugoslav nationals serving in German forces to be handed over to Yugoslav forces.*«⁷⁷ Dan pozneje je prišlo pri Pliberku do znanih pogovorov med britanskim generalom T. P. Scottom, Milanom Basto in ustaškimi predstavniki in do tega, da so Britanci zavrnilo vdajo 200 000 Hrvatov. Britanci so poročali, da ne vedo, koliko je civilistov med njimi. Naslednje dni so Britanci izročili še begunsko kolono iz Labotske doline.⁷⁸ Telegram (19. maja) s kraja dogajanja poroča, da se je Titu pri Pliberku vdalo 235 000 hrvaških vojakov⁷⁹, poročila 15. in 17. maja pa govorijo o približno 200 000 Hrvatih, ki so se vdali JA. Cowgillovo poročilo je edino, ki razloži Dolničarjevo navedbo o 100 000 padlih ob vdaji. »*Kakor hitro so razorožili Hrvate, je vdaji sledil masakar mož, žena in otrok pri Pliberku. . . To je bil samo prvi izmed številnih masakrov Hrvatov, ki so padli v partizanske roke. Nadaljevali so se v različnih krajih severne Jugoslavije v naslednjih mesecih in tednih.*«⁸⁰

Preostale ujetnike – omenjenih 120 150, ki jih navaja Dolničar po

⁷⁶Završne operacije, str. 540 in 556.

⁷⁷Cowgill report, str. 74.

⁷⁸Prim. Start, 17. 2. 1990.

⁷⁹PRO, FO 371/95499/Ry1091/1.

⁸⁰Cowgill report, str. 80, 16.

uradnih podatkih iz leta 1949 – so zbrali v Mariboru in Celju.⁸¹ Del jih je 51. divizija spremila ob Dravi mimo Dravograda v Maribor, del pa je v spremstvu slovenskih enot prihajal nazaj čez Jezersko.⁸²

Skoraj povsod so Britanci pripravili ustaško-domobransko vojsko k vdaji tako, da so pri njih ustvarili vtis, da jih bodo transportirali v Italijo. Tega se spominja ustaški kapetan Ivo Rojnica, ki pravi, da so jim rekli, da jih bodo odpeljali v Italijo, nato so jih razorožili, spravili na kamione, odpeljali proti jugu in jih pustili v prepričanju, da jih ne bodo izročili. Naslednji dan so jih prevzeli partizani, toda tudi tedaj je večina menila, da ne bo hudega, saj je vojne konec. Tisti, ki so se zavedali usodnosti trenutka (oficirji, večinoma ustaši, za razliko od vojakov domobranov), pa so se tej usodi skušali izogniti, eni s samomori, drugi z begom.⁸³

Jugoslovanska literatura in viri sicer pričajo o pomikanju velike kolone hrvaških vojnih ujetnikov proti Mariboru in o manjših spopadih, ki so trajali do 21. maja. Več pa o njih nimamo podatkov. Vemo le, da jim je Basta obljubil ravnanje po mednarodnih konvencijah. O kasnejši usodi te vojske govorijo le pričevanja posameznikov, ki so v raznih fazah pobegnili iz teh kolon in žive v emigraciji, v zadnjem času pa o njih pričajo tudi očividci. Protikomunistični letaki iz jeseni 1945 že opozarjajo na grobove na Miklavški gori pri Mariboru, na čez 2000 grobov na Potravi pod Pohorjem oziroma 2000 grobov v hoških gošah.⁸⁴ Iz pričevanj črpa svoje navedbe tudi N. Tolstoy: da so takoj pobili 10 000 zajetih Hrvatov, nato so jih 12 000 pobili v Mariboru, nekaj v Ptuj, v Samoboru so iz kolone izločili in likvidirali duhovnike in oficirje, del kolone pa je šel celo do Splita, del do Beograda, večina pa ni preživela. Karapandžić, partizan, ki je emigriral leta 1945, trdi, da je bilo ujetnikov krepko čez 100 000.⁸⁵ Druga pričevanja govorijo o skupini, likvidirani v gozdovih pri Hočah, o 16 000 ženskah in otrocih zaprtih v nemogočih razmerah v Ptuj in o grobovih v Strnišču pri Ptuj (letak iz l. 1945). Vse kaže, da so v prvih skupinah pobitih v Teharjah tudi

⁸¹ Zbornik XI/3, str. 642.

⁸² F. Strle, op. cit., od str. 361.

⁸³ Start 17. 2. 1990 in F. Strle, op. cit., str. 359.

⁸⁴ ZA CK ZKS, Sovražni tisk, letaka *Zločini in krvava dejanja OF in KP ter Slovenec*, oba podpisana z »Živel naš kralj Peter«. Po pričevanjih in brez navedbe vira, navaja Lucas, da so ob cesti Pliberk-Maribor v prvih dneh po vdaji umorili 110 000 Hrvatov.

⁸⁵ N. Tolstoy, *The Klagenfurt conspiracy*.

bili Hrvati, ni pa jasno, ali gre za ujete pri Pliberku ali za izročene s Koroške.⁸⁶ Vsa pričevanja pa potrjujejo, da so bili med pobitimi tudi civilisti.

Povodov za britansko odločitev o izročitvi vojnih ujetnikov je bilo več. Vsi viri in avtorji govore o vojaški napetosti med zavezniki in JA kot vzroku za poboj ujetnikov, česar ni mogoče zanikati. Toda obstajajo še druge okoliščine. Politika izročitve Jugoslovancev je bila po eni strani bolj improvizirana⁸⁷, po drugi strani pa so bili odnosi med zavezniškimi in oficirji JA dobri, zato se je zavezniškim oficirjem zdela izročitev sama po sebi umevna.

Vzrokov za britansko izročitev sovjetskih državljanov Rdeči armadi v letih 1944–1946 je bilo več. Temeljni je bil tajni jaltski dogovor. Zavezniki so se ves čas zavedali, da te ljudi verjetno pošiljajo tudi v smrt, na kar je za Jugoslovane opozarjal Alexander 17. maja 1945, in FO je to vedel. Britanska politika se je bala, da bi se Sovjeti maščevali nad britanskimi in ameriški vojnimi ujetniki, ki so bili v sovjetskih rokah, če ne bo ugodila sovjetskim zahtevam po izročitvi sovjetskih državljanov. Odlasala je z njihovo repatriacijo, toda julija 1944 je britanski War Cabinet sprejel načelen sklep, da jih bodo morali kljub ugovorom vrniti, čim bodo Sovjeti to zahtevali. Sovjeti so jih res uradno zahtevali in na Jalti so zavezniki sklenili dogovor o tem. Po Jalti je pri Britancih nastopil nov moment – strah pred prelomitvijo tajnega jaltskega dogovora. Bali so se, da bi SZ v povračilo prelomila druge jaltske dogovore, npr. tistega o Poljski, ki je bil primarnega pomena za zaveznike.

Hkrati je šlo pri Anglo-ameriško-sovjetski izmenjavi ujetnikov za več kot dva milijona ljudi in zavezniki so morali dobesedno kupčevati s Sovjetsko zvezo za vrnitev vsakega kontingenta ujetnikov (težave na Poljskem, kjer je Rdeča armada osvobajala taboriščnike ipd.).⁸⁸

Stališča jugoslovanske vlade o repatriaciji pa so bila enaka sovjetskim, kar so zavezniki morali vedeli. Jugoslovani so javno zahtevali od zaveznikov, da vrnejo vse jugoslovanske državljane, ki

⁸⁶R. Leljak, *Teharske žive rane*, str. 25.

⁸⁷Britansko politiko do izročitve vojnih ujetnikov – sovjetskih državljanov je prvi opisal Nicholas Bethell, *The last secret*. Njegove argumente so kasneje bolj ali manj ponavljali vsi nadaljnji avtorji, jih dopolnjevali z arhivskimi navedbami podatkov in svojo razlago.

⁸⁸N. Bethell, op. cit., str. 7–63.

so se znašli v zavezniških rokah.⁸⁹ Medtem ko so se sovjetski in jugoslovanski državljani upirali repatriaciji in apelirali na zaveznike, je slovenska propaganda ponatiskovala članke TASS-a, da »ameriški fašisti« preprečujejo repatriacijo in da zato SZ sprejema protiukrepe.⁹⁰

Upoštevanja vreden se zdi tudi argument, da so AA izročili kozake v upanju, da bo Stalin pritisnil na Tita, da popusti pri vprašanih zasedbi Julijske krajine in Koroške.⁹¹ JA je takrat imela podporo v RA: Tolbuhin je po sklepu sovjetske vlade 16. maja dodelil 3. armadi JA zasedbeno cono v Avstriji. SZ je sicer že kršila dogovore o zasedbi Avstrije, saj je na Štajerskem in na Dunaju zasedla več, kot je bilo dogovorjeno. JA se je šele konec junija 1945 umaknila iz zasedbene cone na Štajerskem, Sovjeti pa po 23. juliju, skoraj hkrati pa je Stalin na potsdamski konferenci dovolil enotam zahodnih zveznikov vkorakati na Dunaj.⁹²

Pomemben argument za izročitev je bil prizadevanje Britancev dokazati Sovjetom in maja 1945 tudi Jugoslovanom, da ne name ravajo uporabiti teh enot za napad na dotedanje zaveznike. To kaže Stevensonovo pismo FO 27. aprila, v katerem opozarja, da Beograd še vedno ni prepričan, da se je britanska vlada dokončno sprijaznila s popolno prekinitvijo odnosov s kolaboracionističnim sovražnim režimom in da so Britanci še vedno zmožni uporabiti te enote proti partizanom.⁹³ Zato so Britanci namenoma prezrli predloge različnih emigrantskih (Krekov predlog za Slovenijo) ali kvislinških krogov (NDH) o intervenciji v Jugoslaviji in zavračali stike z njimi.

Na Koroškem so bile še dodatne težave, npr. s sporazumevanjem in z britanskim nepoznavanjem balkanskih razmer. Vse enote, ki so pribežale, so obravnavali kot kvizlinge in kolaboracioniste, ki so služili pod nemško komando, pa čeprav so v FO in zavezniškem glavnem stanu v Caserti vedeli, da so hrvaški domobranci mobilizirana vojska ter na silo združena z ustaši. Po Velebitovi oceni je

⁸⁹Ljudska pravica (LP), 6. 6. 1945.

⁹⁰LP, 20. 6. 1945, piše, da je v Švici 9000 sovjetskih državljanov vojnih ujetnikov, ki jim Švicarji preprečujejo repatriacijo, zaradi česar se je SZ odločila, da prepove vsem švicarskim državljanom na sovjetskem območju vrnitev v domovino.

⁹¹N. Bethell, op. cit., str. 91.

⁹²Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 47, 186.

⁹³D. Biber, VUS, št. 1119.

120 000 hrvaških domobranov hotelo prestopiti k partizanom. Njihov prestop pa so ustaši najprej preprečili decembra 1944, nato pa so jim maja 1945 ukazali umik na sever. Hrvati sami so kmalu uvideli napako, ki so jo storili, ko so na pogajanja z Britanci v Pliberku poslali ustaške, namesto domobranskih oficirjev.⁹⁴

V začetku maja, ko so zavezniki šele tehtali, kaj storiti z Jugoslovani, ki se jim bodo vdali, so se zavezniški glavni štab v Caserti, FO, State Department in ambasador Stevenson strinjali, da morajo te enote razorožiti, jih poslati v taborišča in se na vladni ravni dogovoriti o njihovi izročitvi.⁹⁵ Nobenih podatkov ni o britansko-jugoslovanskih vladnih stikih, znano pa je, da je Alexander 15. maja ponudil Titu vračilo hrvaške vojske, ker je mislil, da se je ta že vdala britanskim enotam. Tito je ponudbo sprejel in odgovoril, da štab 3. armade že ima navodila za to.⁹⁶ Britanske enote so 14. maja dobile navodilo iz Caserte, naj razorožijo jugoslovanske državljane, ki so služili v nemških enotah, in jih izročijo Jugoslovanom.

Iz doslej znanega je torej mogoče sklepati, da sta bili odločitvi, da zavrnejo Hrvate pri Pliberku in da vrnejo tiste, ki so se že vdali, vojaški odločitvi zavezniškega glavnega štaba v Caserti. Odločitvi so sprejeli v času kulminacije tržaške krize in grožnje spopada med zahodnimi zavezniki in JA, torej predno je vlada DFJ sklenila, da se bo umaknila s Koroške in na Tržaškem sprejela demarkacijsko črto med cono A in B. Da je ukaz o tem prišel iz Caserte, potrjuje tudi analiza FO iz leta 1951, ki na osnovi gradiva iz leta 1945 sklepa, da je kljub izrecnemu stališču Churchilla in Američanov proti izročitvi, do nje prišlo na osnovi ukaza SACMED.⁹⁷

Po 15. maju so se dogodki vrstili z veliko naglico. Vlada DFJ je 17. maja sklenila umakniti enote s Koroške. Istega dne je brigadir T. Low na Koroškem izdal navodilo o izročitvi jugoslovanskih državljanov Titovim silam, ne da bi jim povedali, kam gredo.⁹⁸ Istega dne je Arsa Jovanović sporočil 3. armadi, da jim bodo zavezniki na Koroškem izročili 200 000 vojnih ujetnikov. 18. maja so Britanci izročili prvo skupino 2500 Hrvatov enotam 4. armade v Podrožci. Poročali so, da je Titov predstavnik (F. Hočevar) dejal, da

⁹⁴Start, 17. 2. 1990.

⁹⁵D. Biber, VUS, 1120.

⁹⁶Cowgill report, str. 75, in Koledar družbe sv. Mohorja 1986, str. 128.

⁹⁷PRO, FO 371/95499.

⁹⁸Cowgill report, str. 79.

bodo kaznovali le vojne zločince, druge pa spustili domov. Zavezniki so poročali nadrejenim, da verjamejo, da bodo to tudi vestno izvajali, v skladu z dosedanja prakso Titovih ljudi.⁹⁹

Dne 18. maja je štab 3. armade dobil ukaz za umik na predvojno jugoslovansko mejo, toda tako, »da se celokupni zaplijenjeni ratni material s te prostorije izvuče na našu teritorijo, bez obzira na to koliko će vremena to izvlačenje materijala trajati.«¹⁰⁰ Razumeti je, da je bila hitrost umika odvisna tudi od prevzemanja ujetnikov. Dan pozneje je štab ta ukaz posredoval navzdol in pripisal, naj dajo eno brigado na razpolago Đoki Ivanoviću (Ozna), da bo prevzemal ujetnike od zaveznikov in se naprej pogajal o izročitvi ustašev in četnikov. Polkovnik Ivanović naj bi določil, kam bodo odpeljali ujetnike.¹⁰¹ Tito pa je sporočil britanski vladi, da bo umikanje JA odvisno od hitrosti, s katero bodo prepeljali vojni plen.¹⁰²

18. maja je Tito ukinitel glavni štab Slovenije in prenesel komando nad celotnim vojnim ozemljem Slovenije na 4. armado. Pooblastil je komandanta 4. armade, da razpolaga s celotnim vojnim plenom. Dan pred tem je za novega komandanta imenoval Peko Dapčevića, dotedanjšega komandanta 1. armade. Ukazal mu je, naj preseli svoj štab v Postojno in ima vse enote v strogi bojni pripravljenosti.¹⁰³

19. maja zvečer sta se sestala predstavnik 3. armade Đoka Ivanović in zastopnik britanskega 5. korpusa brigadir T. Low. V zapisniku sestanka piše, da so Jugoslovani pristali na umik svojih enot iz Avstrije do 19. ure dne 21. maja in da bo poslej stara avstrijsko-jugoslovanska meja tudi vojaška meja. Britanci pa so obljubili, »da bodo vrnili vse jugoslovanske državljane, ki so na ozemlju korpusa, ki so se borili v uniformi na strani Nemcev, in njihove pristaše. Ti so: ustaši, domobranci, četniki, nedičevci in bela garda.«¹⁰⁴ Ivanović je zahteval, naj izročijo še vse jugoslovanske državljane, vključno z interniranci, in begunce (razseljene osebe) v AA-okupacijskih conah zunaj Avstrije, vendar je tedaj obveljalo načelo, da se izroči le vojaško osebje.¹⁰⁵

⁹⁹Ibidem, str. 82.

¹⁰⁰Tito, Sabrana djela, 28, str. 56.

¹⁰¹Zbornik XI/3, str. 564.

¹⁰²Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 60.

¹⁰³Ibidem, str. 55.

¹⁰⁴Cowgill report, str. 35.

¹⁰⁵Ibidem, str. 83.

Kardelj je 19. maja ocenil Alexandrova povelja okoli Trsta kot direktno vojno grožnjo in ukazal Kidriču, naj oprezno, a hitro potegne čimveč materiala iz primorskega sektorja, saj ni več verjetno, da bi ga lahko obdržali. 21. maja pa mu je sporočil, da je jugoslovanska vlada, pod grožnjo vojaškega spopada, privolila na demarkacijsko črto Milje-Sežana-Štanjel in vzhodno od Gorice, Tolmina in Kobarida; zahodno od črte prevzame oblast zavezniška vojaška uprava.¹⁰⁶ Čeprav so bili tudi po tem dnevu še vojaški premiki ob meji in so sporazum o tem podpisali šele 9. oziroma 20. junija, je neposredna nevarnost vojaškega spopada med zavezniškimi enotami in JA minila. Tudi drugi zgodovinarji ugotavljajo, da je 17. maja kriza dosegla vrhunec in da se je končala z jugoslovansko noto 21. maja. Sledili so le še pogovori o obliki uprave zahodno od demarkacijske črte,¹⁰⁷ 22. in 23. maja se je tudi kombinirani odred iz Celovca umaknil na Jesenice in do 19. maja je imel 10701 ujetnika.¹⁰⁸

Čeprav so se dogodki tako jasno ujemali, zgodovinarji zavračajo možnost, da bi bil umik JA iz Koroške ali celo Trsta kakorkoli povezan z izročitvijo. Zavrača jo tudi analiza britanskega ministrstva za zunanje zadeve iz leta 1951. Analizo je sprožil članek tržaškega dopisnika v nekem madridskem časniku avgusta 1951, ki je trdil, da so leta 1945 zagotovili umik enot JA iz Trsta na Morganoovo črto z izročitvijo 12 000 Slovencev in skoraj toliko Hrvatov, ki so bili del »antikomunistične armade, ki je štela 250 000 mož.« FO je naročil ponoven pregled gradiva iz leta 1945.¹⁰⁹ Razen vsebine sestanka 19. maja pa nimamo gradiva, ki bi govorilo o recipročnem dogovoru med obema stranema.

Vendar pa sum o dogovoru nehote nudita tako zavzetost JA, da ujame in vrne vse begunce, kakor tudi poznejše ravnanje z izročenimi vojnimi ujetniki. Povsem jasno je, in to velja posebej poudariti, da je bilo med umikajočo se vojsko večje število vojnih zločincev, ki bi po mednarodnih dogovorih morali odgovarjati za zločine v državah, kjer so jih storili. Zato je razumljivo, da je bila JA zainteresirana in upravičena zajeti vse vojne zločince, ki pa so se,

¹⁰⁶ZA CK ZKS, os. fond E. Kardelja, tel. št. 82, 102.

¹⁰⁷G. Valdevit, La questione di Trieste 1941-1954, str. 101-102 in N. Maganja, Trieste 1945-1949.

¹⁰⁸Zbornik XI/4, str. 716-718.

¹⁰⁹PRO, FO 371/95499/Ry1091/1.

seveda zavestno in spretno, skrivali v veliki umikajoči se množici. Tako so npr. ustaški oficirji pri umiku vzeli s seboj civilno obleko (vojakom so to strogo prepovedali) in marsikateri je izginil in ušel, ko je videl, da jim grozi vrnitev.¹¹⁰ Velik del hrvaške domobranske vojske ni jasno vedel, ne zakaj ne kam se podaja, zapeljali so jih z obljubami, da jih na Koroškem skupaj pričakujeta Pavelić in feldmaršal Alexander.¹¹¹

Več argumentov tudi nakazuje, da tako drastičnega množičnega kaznovanja, ki je sledilo, ni sprožila samo nevarnost vojne med zavezniki in JA. To kažejo postopki po izročitvi, saj ni šlo za iskanje resničnih krivcev za vojne zločine, ampak za čiščenje kar povprek, tudi med civilisti. Del možnega odgovora nam nudi naslednje dejstvo: Ivan Šubašić, ki je ta čas bil na konferenci OZN, je po vrnitvi okoli 8. junija 1945 izvedel, da so pri Dravogradu na licu mesta pobili 40 000 domobranov; protestiral je pri Kardelju, ta pa mu je odgovoril: *»Hrvati ste platili«*.¹¹² Šlo naj bi torej za množično kaznovanje Hrvatov zaradi NDH, mogoče celo za odstranitev možnih političnih nasprotnikov, saj so bili domobrani večinoma pripadniki HSS, posebno če vemo, da je zakonodaja NOG imela nasprotnike gibanja za narodne sovražnike. Iz ukazov JA in stališč nekaterih oficirjev je videti, da so izročitev videli kot uvod v revolucijo. Tudi kasneje je bilo zapisano, da so izidi pogajanj o izročitvi *»privedli do neprecenljivih uspehov in trajnih koristi za utrditev in nadaljevanje naše socialistične revolucije. . . Ti ljudje so bili zakrknjeni sovražniki ljudstva in nove Jugoslavije; njihovih rok se je držalo mnogo krvi. . . Njihova nadaljna usoda je bila popolnoma logična in zaslužena. . . «*¹¹³ Četudi bi bili postopki z domobransko vojsko 15. maja še lahko del naraščajoče vojne psihoze, pa vsi kasnejši kažejo prej na maščevanje in eliminiranje političnih nasprotnikov kot sovražnikov.

Obstaja še en argument, ki priča, da je šlo za politično odločitev in ne le za vojaško. Dejstvo, da je do tako množičnega bega sploh prišlo, da se je ta beg nadaljeval še mesece in leta in da so mnogi pri postopku repatriacije optirali za status begunca, ni bilo zgolj jugoslovanski pojav, ampak širši. Množice ljudi so leta 1945 bežale

¹¹⁰Start, 19. 2. 1990.

¹¹¹A. Vojnović, Svjedočanstva o Bleiburgu, Start, 17. 2. 1990.

¹¹²Izjava Vlaste Šubašić, vdove dr. Šubašića, avtorici, 10. 3. 1990.

¹¹³F. Strle, Veliki finale na Koroškem, str. 427.

iz vzhodnih držav v zahodne okupacijske cone. Temeljni vzrok je bil, da so države Vzhoda in Zahoda popolnoma drugače gledale in imele drugačno politiko do človeka kot posameznika, državljana in do človeškega življenja. Ljudje, ki so pred temi oblastmi bežali, so se tega zavedali. To razliko potrjujejo številna dejstva. Postopoma se je izročitvam uprl britanski War Office in na lastno pobudo junija 1945 prenehal izročati kozake. Zahodnjaki so še nekaj časa analizirali vzroke za izročitev, in ko se je pokazala možnost, da se podobno ponovi med korejsko vojno, so leta 1951 sklenili, da do tega ne sme več priti. Na drugi strani, na vzhodu, pa se ni razmišljalo o usodi posameznika, to je bila logična posledica minule vojne in nevarnosti novega spopada maja 1945.

Po 17. maju je toraj stekla izročitev še preostalih vojnih ujetnikov na Koroškem. Britanci so jih izročali z vlaki od 18. do 31. maja čez Podrožco in Pliberk pod pretvezo, da so namenjeni v Italijo. Britanski podatki govore, da so najprej izročali hrvaške enote, nato četnike (samo tiste, ki so bili v Vetrinju, drugih v načelu niso izročali) in kot zadnje slovenske domobrance.

Podrobnosti izročitve izvemo neposredno od vodstva slovenskih beguncev, iz pisma Jožeta Basaja Mihi Kreku v Rim. To je najobširnejši vir in nastal neposredno po tem, ko so se končali transporti. Pismo je izražalo nevero v možnost, da bi bili transporti namenjeni v Jugoslavijo: *»In res smo bili do včeraj 30. 5. ob 13. pop. vsi prepričani, da smo pod angleškim varstvom in da bi mogli samo nespametnik misliti, da bodo Angleži našo vojsko izročili Titu, kar pa se je res zgodilo v dneh 25. do 31. 5. ...«*¹¹⁴

Po pismu sodeč, so najprej, 24. maja, transportirali iz Vetrinja v Jugoslavijo tri srbske prostovoljske korpuse (njihov poveljnik je bil podpolkovnik Radoslav Tatalović), nato ustaše in 27. maja z njimi še 600 slovenskih domobrancev. Od 27. do 31. maja so odpeljali še preostale slovenske enote: 27. maja 600, 28. 3000, 29. 1800, 30. 3000 in 31. maja 2700 vojakov in oficirjev. Z vojsko je prostovoljno odšlo še 500 do 600 civilnih beguncev. Poznamo dvojce poročil britanskega 5. korpusa, da so 28. maja evakuirali 3000 Slovencev in 30. maja še 3000. Alexander je 17. 5. pisal Eisenhowerju, da ima med 220 000 beguncev 25 000 Hrvatov in 24 000 Slovencev. Britanski viri največkrat navajajo Krekovo oz. Basajevo številko, da je bilo 11 100 izročenih. Iz ameriške ambasade v Beogradu pa so poročali,

¹¹⁴Isto kot op. 59 (A MNZ, fond M. Kreka).

da so od 23. do 31. maja izročili 12 196 Hrvatov, 5480 Srbov, 8263 Slovencev in 400 Črnogorcev.¹¹⁵

Preostali v Vetrinju niso verjeli prvim vestem o usodi transportov. Prinašali so jih posamezniki, ki so pobegnili nazaj, najprej Ljotičev sin, nato trije oficirji, ki pa svojih pričevanj niso upali ponoviti pred Britanci. »Zato je v ponedeljek dne 28. 5. polkovnik Bitenc odredil, da se od Angležev odrejeni transporti začasno ustavijo, dokler se ne pojasni, kam gredo transporti.« Delegacija Franc Krener, Jože Basaj, Mirko Bitenc in Franc Bajlec je zahtevala pojasnilo od komande britanske divizije, zadolžene za Transporte. Toda generalmajor Horatio Murray, poveljnik 6. divizije, jih ni sprejel. Pač pa je njegov adjutant izročil generalu Krenerju dopis v nemščini, ki pravi, da ima ukaz, da morajo prevozi potekati brez uporabe sile, da ve samo za odpravo vlaka, ne pa, kam ta pelje, in da je dolžan izpolnjevati ukaze z višje inštanace. Britanci so vedeli, kaj se godi v Jugoslaviji, saj je britanski poročevalec 1. junija pripisal k odgovoru Krenerju, da manj zanesljivi viri pravijo, da so izročene takoj postrelili, sam pa ni prepričan o usodi vojakov, zelo verjetno je, da so takoj postrelili vse oficirje in vodje slovenskega domobranstva.¹¹⁶

Prva priča, ki sta ji vojaško vodstvo in Narodni odbor Slovenije popolnoma verjela, je bil dr. Jože Janež, ki je odšel s transportom 28. maja in se 30. vrnil. Ker bi naslednjega dne moralo s transportom odditi tudi vodstvo SNV, je Krener sklenil, da se preobleče in pobegne. Po daljšem pogovoru z NO so sklenili, naj častniki pojasnijo položaj vojakom in jim dovolijo, da se sami odločijo za beg v gozd ali prehod k civilnim beguncem. Toda kljub opozorilu je naslednjega dne s transportom odšlo še 2700 mož.¹¹⁷ Kot zadnja je 3. junija prostovoljno odšla še skupina 64 civilnih beguncev. Na koncu svojega poročila je Basaj razočaran zapisal: »Če mislim na postopek Angležev – kako so prikrivali, izjavljali o zaščiti, končno prelomili besedo in udarili v hrbet – v meni vre od bolečine in jeze. Sedaj vidimo, kaj pomeni gentleman!« Prosil je Kreka, naj posreduje pri Vatikanu, pri Francozih in Američanih in poizve, kaj se je zgodilo z inteligenco, ali so v taboriščih, na prisilnem delu ali tajno likvidirani.¹¹⁸ Sam je bil še toliko bolj v stiski, ker je med vrnjenimi

¹¹⁵ Cowgill report, str. 90, in FRUS, 5/1346.

¹¹⁶ A MNZ, fond M. Kreka.

¹¹⁷ Ibidem, pismo Basaja Kreku 31. 5. 1945.

¹¹⁸ Ibidem, pismo Basaja Kreku 4. 6. 1945.

imel dva sinova, stara 17 in 19 let, ki sta ostala na seznamih pogrešanih; za mlajšega se je zvedelo, da je še nekaj časa po vojni bil v taborišču Teharje.

Krek je že 10. junija posredoval naprej podatke, ki mu jih je poslal Basaj, in sicer v London Georgeu Rendelu, nekdanjemu britanskemu ambasadorju pri jugoslovanski kraljevi vladi. Toda Britanci se na njegove intervencije niso odzvali. Britanski oficirji na Koroškem so se zavedali svoje vloge. 13. junija je obveščevalni oficir 5. korpusa kapetan N. Nicolson poročal, da je begunce strah, »da jih bomo vrnili Titu in to je, nažalost, bilo natančno tisto, kar smo nameravali. Nismo jim povedali o naših namerah, dokler sami niso opazili, da Titovi stražarji vstopajo na vlak. Dovolili smo jim da ostanejo v Vetrinju v blaženi nevednosti in samo formalno zastraženi... Ni bilo prijetno opravilo razbiti njihovo domačnost... Toda dali smo besedo Titu in to, kako so jih njegovi ljudje sprejeli, nas spodbuja k upanju, da njihova usoda ne bo preveč okrutna...«¹¹⁹

Medtem so se vojaški in vladni krogi v Washingtonu in Londonu dogovarjali o vprašanju izročitve. John Addis iz FO je menil, da četnikov ne gre izročiti, manj obziren je bil pri Hrvatih. FO je nato 26. maja posredoval vojaškim krogom navodilo, meneč, da bi to gotovo ugajalo Titu in mu dokazalo, da so pripravljeni ravnati z njim kot z legitimnim in odgovornim zaveznikom. Če pa se s tako odločitvijo ne bi strinjala vlada ZDA, so bili pripravljeni sprejeti tudi drugo možnost.

Ameriški State Department je medtem že pošiljal ukaze glavnemu štabu v Caserto in svojemu zastopniku Kirku, da je proti izročitvi Hrvatov.

Naposled je zadnjega dne v maju prišlo do izrecnih zavezniških ukazov, da se preneha z izročitvami. Odtlej naj bi Jugoslaviji oziroma Jugoslovanski armadi izročali le tiste, ki bi se za vrnitev odločili prostovoljno, z izjemo jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti, katerim niso dovolili vrnitve, čeprav so sami želeli.¹²⁰

4. junija je feldmaršal Alexander obiskal civilno taborišče na Koroškem. Zagotovil je civilnim beguncem, da osebno ni za njihovo izročitev. Še istega dne je ukazal, da izročitev ne bo več, da morajo z vojaškimi osebami ravnati kot z vojnimi ujetniki, s civilnimi pa

¹¹⁹PRO, FO 371/48919/R11649, in Cawgill report, str. 93.

¹²⁰D. Biber, VUS, št. 1119, 1120, in Cawgill report, str. 91.

kot z emigranti.¹²¹ Slovenski politiki na Koroškem pa so še mesece poročali, da ljudje bežijo iz taborišč, ker niso zaupali zaveznikom.

Zavezniške vojaške oblasti so še naprej pošiljale v Jugoslavijo vse tiste, ki so se hoteli vrniti. Oficirji za repatriacijo pri glavnem štabu zavezniških sil v Nemčiji (SHAEF) so julija ugotavljali, da Jugoslovani ne poznajo razmer doma in da bi jih morali posvariti, naj ne nasedajo oficirjem za repatriacijo, poslanim iz Jugoslavije. Tako je nek britanski ataše v začetku julija opozoril na skupino zapornikov iz (nacističnega) taborišča v Nemčiji, da so vse po vrnitvi v Jugoslavijo takoj zaprli in obsodili na daljše zaporne kazni. Toda v vodstvu štaba je prevladalo stališče, da nadaljujejo z repatriacijo Jugoslovanov, ne da bi se vmešavali v njihove zadeve.¹²²

Na jugoslovanski strani je izročene ujetnike sprejela JA oz. enote Knoja. 24. maja je štab slovenskega Knoja, natančneje načelnik štaba 2. divizije Knoja Franc Tavčar-Rok, o tem uradno obvestil predsedstvo slovenske vlade: »*po nalogu Generalštaba JA in Štaba Knoj (smo) sprejeli od vojaških oblasti pod svojo komando vse vojne ujetnike.*« Dodal je še, da bo Knoj pripravil taborišča za vojne ujetnike, kasneje pa bo sporočil seznam krajev, kjer ta taborišča bodo. Predsedstvo pa naj obvesti vsa ministrstva, kam naj se obrnejo pri Knoju oz. pri komandah taborišč za dodelitev vojnih zapornikov za delo.¹²³ Taborišča v Škofji Loki, Šentvidu in Begunjah so bila pod izključno upravo Ozne (tja niso imeli dostopa niti drugi predstavniki JA), ostala pa pod upravo vojske.¹²⁴

Naprej lahko spremljamo usodo izročenih le po pričevanjih preživelih in očitvidcev, ki so pričali, da so v Podgori (Maria Elend) spravili ujetnike na vlak in zapahnili vagone, pri čemer so nekaj ujetnikov ustrelili, ker so skušali pobegniti. V Podrožci so vlak prevzeli vojaki JA (srbohrvaško govoreče enote) in ga usmerili skozi tunel na Jesenice in od tam v Kranj. V Kranju so ujetnike prevzele slovenske enote, jih nastanile v tamkajšnjem taborišču ali poslale naprej. Ponavadi so jih razporedili v čete in ločili civiliste, ženske in mladoletne od vojaških formacij. Takoj so kaznovali dezerteerje

¹²¹Tudi v tem se ujemajo Basajevo poročilo in britanski viri, prim. Cawgill report, str. 91.

¹²²PRO, FO 371/48920/R12334.

¹²³AS, P NVS, f. 1.

¹²⁴A INZ, GŠ, f. 122/1, poročilo referenta za upravo kazenskih taborišč vojne oblasti 4. armade JA, 3. 7. 1945.

iz NOV in tiste, ki so jih prepoznali posamezni aktivisti; prepeljali so jih v Škofjo Loko (od tod na morišče pod Podpulfrco), ostale pa naprej v Šentvid, v Škofove zavode, kjer je bilo prehodno taborišče Ozne. Do 14. junija naj bi skozi Škofove zavode šlo 16 000 jetnikov, med njimi tudi Hrvati. Od tod so jih vozili na morišče v Brezarjevem grabnu ali pa s kamioni in peš do postaje dolenske železnice in z vlakom naprej v Kočevje. V Kočevju so jih v prostorih gimnazije ali Marijanišča slekli do spodnjega perila, zvezali s telefonsko žico, naložili na kamione in odvažali na morišča ob globokih kraških brezni v gozdovih vzhodno od Kočevja vse do Malega Roga. Govori se, da je bilo samo v Rogu likvidiranih 14 000 ljudi, med njimi ok. 3–4000 slovenskih domobrancev, 3000 srbskih dobrovoljcev, 1000 črnogorskih četnikov in 2500 Hrvatov. Neznana oseba je 11. junija iz Ljubljane pisala Kreku: *»Ljudje, ki so jih partizani pripeljali s Koroške, so v Šentvidu, Šk. Loki, v Kranju in v Teharjih pri Celju. Prihajajo strašne vesti. V Crngrobu so množični grobovi. Vsak večer odvažajo na kamionih ljudi iz škofovskih zaporov zvezane na rokah in nogah, nazaj pa jih ni. Vsak večer v Crnem grobu odmevajo streli. Isti prizori se vrste v Kočevskem rogu, kamor so baje odpeljali tiste, ki so bili zaprti v Škofovih zavodih. Uradno in javno pa se za to nič ne ve. Vlada sprejema goste, slovesnost se vrši za slovestnostjo, povsod je lep mir in red. Ozna pa med tem v temi vsako noč skrivoma v oddaljenih krajih, kjer misli, da ni kakih zavezniških oči, opravlja svoj zločinski posel. Partizani pa odkrito povedo, da bodo vsi domobranci odpeljani na prisilno delo v 13. bataljon pod zemljo, odkoder jih ne bo več. To so mi naročili naj sporočim tudi tisti, ki imajo nalogo opazovati. Pravijo, da je res.«*¹²⁵

Tisti, ki so zbežali nazaj na Koroško in so se junija tam zbrali, pričajo, da so enote JA že takoj po izročitvi začele justifikacije ujetnikov, kot so bili Tatalović in četniški oficirji (že na Jesenicah), in da so jih 320 pobili že prvo noč na savskem mostu v Radovljici. Basaj je konec maja pisal: *»Danes imamo že poročilo, da Titovci vozijo naše fante v Celje, kjer jih menda (po izjavah srbske spremeljave) čaka ljudsko sodišče, kaj je to pa vemo«*. Pričevanja so se kmalu začela množiti. Poročnik 16. divizije 3. armade JA Branislav Todorović je podrobno opisal grobo ravnanje z ujetniki, kako so jim odvezemali

¹²⁵T. Kovač, V Rogu ležimo pobiti; A MNZ, M. Krek, d. 4552; isto je avtorici potrdila priča postopka v Kočevju in sedaj poznamo še pričevanja iz Teharj.

denar in dragocenosti, samomore in poboj 54 oficirjev prve skupine ujetnikov pri Hrušici; pravi, da je v Slovenijo odšlo 16 transportov. Zatrjuje, da je s tem seznanil britanske oficirje v Podrožci in zato postal sumljiv partizanom ter v začetku junija zbežal v Italijo. Todorovičevo izjavo je Krek pozneje poslal v London. Ta pričevanja so prišla tudi na mizo O. Sargentu in iz njegovih zapiskov vidimo, da v začetku junija ni natančno vedel, da je do izročitev prišlo, in je dvomil, da gre za tako veliko število Slovencev (11 100).¹²⁶

Vsa pričevanja govorijo o okrutnem ravnanju z ujetniki in likvidacijah takoj po izročitvi; sprva na Gorenjskem in v Kočevskem Rogu, nato pa so se prenesle v Teharje, Hrastnik, kar je trajalo do jeseni 1945. Ni mogoče ugotoviti natančnega števila likvidiranih, obstaja pa utemeljen sum, da večina ujetnikov ni preživela. Med njimi pa niso bili le vojni ujetniki, ki so jih vrnili Britanci, ampak tudi domobranci, ki se niso hoteli umakniti na Koroško in so jih oblasti zaprle takoj po osvoboditvi; med njimi so bili tudi civilisti simpatizerji. Edini poskus izračuna usmrčenih po vojni v Jugoslaviji je takrat napravil Krek, ki trdi, da so v prvega pol leta Titove diktature v Jugoslaviji pobili in zaprli skupno 774 000 oseb (500 so jih obsodila na smrt vojaška sodišča, 3500 navadna sodišča, 260 000 jih je tajno pobila Ozna in partijci, 60 000 jih je bilo likvidiranih v vojski, 300 000 jih je bilo v koncentracijskih taboriščih in zaporih, 150 000 pa na prisilnem delu).¹²⁷ Toda to so popolnoma nepreverjeni podatki.

Javnost v Sloveniji je o likvidacijah vedela malo. Tisk je skopo poročal o skupinah ustašev, ki se skrivajo v okolici Brežic, o tem, kako so pri Brežicah zajeli skupino 5000 članov ustaških družin, nato pa domobransko skupino okoli Celja, 6. junija pa je pisalo: »Pred nekaj dnevi je prispel v Celje transport okrog 1000 vojnih ujetnikov-belogardistov in civilnih ubežnikov, ki so jih angleške vojne oblasti zavrnilo s Koroške.«¹²⁸ Da pa se je o pobojih že takrat govorilo, priča pismo F. Snoja Kardelju jeseni 1945, v katerem ga obvešča, da je prejel anonimno poročilo o dogajanjih na Rogu (s seznamom nekaterih, ki so izginili), ki ga je potem izročil Kardelju.

¹²⁶PRO FO 371/48919/R11649, 48920 in 48919/R11649. Todorović je bil oficir za zvezo z Britanci v Podrožci; z oficirji 26. dalmatinske brigade 4. armade JA je spremljal zapornike do Jesenic.

¹²⁷A MNZ, M. Krek, pismo Kreka Basaju 20. 11. 1946.

¹²⁸LP 29. in 30. 5. in 6. 6. 1945.

Sam pa pravi: »*Tem govoricam o Rogu sem jaz verjel. Z dr. Furlanom sem pravtako govoril o tem vprašanju in on je absolutno vztrajal na tem, da so govorice resnične.*«¹²⁹ Da so ljudje pričali, da so videli kolone vojnih ujetnikov, da so svojci iskali podatke o vojnih ujetnikih in da so nekateri že takrat vedeli za poboje.

Odrpto ostaja tudi vprašanje ukaza za takšno ravnanje z domobranci in njihovimi privrženci. Ker sta bila tako Knoj, ki je ujetnike prevzel, kot Ozna, ki je upravljala z zbirnimi taborišči, neposredno podrejena ministrstvu in ministru za narodno obrambo Titu, sklepamo, da odločitve niso mogli sprejeti brez Titovega ukaza in ukaza generalštaba JA. To trdi tudi Đilas, češ da nihče ni mogel izpeljati tako obsežne operacije brez dovoljenja z vrha. Njegova razlaga je, da je KPJ tako hotela narediti konec »*našim pomislekom in četniškim upom*«, prevladala pa je tudi atmosfera maščevanja. Možno pa je tudi, da je sama Ozna razširila pooblastila, ki jih je dobila od vodstva, in po lastnih, večkrat nedoslednih kriterijih, nadaljevala z eksekucijami tja do konca leta 1945.¹³⁰ Glede na pripombe, ki jih je v Sloveniji na račun obnašanja Ozne imel celo slovenski politbiro, bi bila ta Đilasova razlaga verjetna. Odločitev o likvidacijah so najverjetneje sprejeli med Titovim obiskom na Hrvaškem in v Sloveniji, ki je sovpadal z izročitvijo. Vendar o vsebini Titovih razgovorov 1. junija v Postojni s štabom 4. armade JA, s slovenskim političnim vrhom v Ljubljani (pogovori o *obnovi in ureditvi razmer v Sloveniji*) in na konferenci za *očuvanje pridobitev naše borbe* ničesar ne vemo. Tito se je v nedeljo, 27. maja na samem pogovarjal tudi z Ivanom Mačkom-Matijo.¹³¹ Zasledimo le nekaj namigov v Titovih takratnih govorih, kot: »*Mi smo očistili ovu zemlju ne samo od njemačkih osvajača nego i od domačih izroda*« (iz govora v Kumrovcu) in o izdajalcih: »*Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan manji dio uspio je pobeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje. Ova manjina nikad više neće da gleda ove naše divne planine, naša cvatuća polja.*« (iz govora v Ljubljani).¹³² Pozneje, 3. julija, je Tito poslal v Slovenijo ukaz, kako naj ravnaajo z domobranci, kot da bi bili ti še živi. Zato je možno ali da ni želel nič vedeti o likvidacijah ali pa, da

¹²⁹ A VS, K1-47, Zaslišanje Snoja 6. 8. 1947, in A CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

¹³⁰ M. Đilas, Wartime, str. 449.

¹³¹ LP, 29. 5. 1945.

¹³² Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 75, 78.

se res niso dogovorili za likvidacije v tako velikem obsegu, na vsak način pa je na to spremembo odnosa do ujetnikov vplival pritisk nekomunistov v vladi DFJ in mednarodna javnost.

Zastavlja pa se še cela vrsta drugih vprašanj. Ali sta Tito in Kardelj zavestno strožje postopala, ko je šlo za vojne ujetnike, pripadnike njunih narodov, zato da bi se izognila očitkom? Ali je mogoče šlo za zaostrovanje revolucionarne linije in zaokret v tedanji politiki vsaj navideznega sporazumevanja s Šubašićem? V kolikšni meri je vplivala hipoteka ustaštva, ki je stala kot grozeča senca nad celotnim hrvaškim narodom?

V koliki meri so zatajili oz. imeli svoje račune zavezniki, ki večine četnikov niso izročili, medtem ko so vse ostale nasprotnike narodno osvobodilne vojske v Jugoslaviji razglasili za kolaboracioniste in jih vrnili? Delnih odgovorov na ta vprašanja je veliko, za končne pa še vedno premalo. Clissold recimo trdi, da je Tito takrat celo obvaroval Hrvate pred vsesplošnim srbskim maščevanjem in državljansko vojno in prekinil stalni srbsko-hrvaški spor, kar je bilo skoraj čudežno za Balkan.¹³³

Kljub Titovim navodilom iz začetka julija so preostali del ujetnikov obdržali v taboriščih Ozne. Nekatere so izpustili po avgustovski amnestiji in jih je Ozna nadzorovala. Oficirji Ozne so bil tisti, ki so ujetnike zasliševali - večinoma skopo, o rojstnih podatkih in dolžini služenja v domobranskih enotah - pa čeprav sta od konca junija dalje v Šentvidu stalno delala kar dva sodna senata.¹³⁴ Posameznikom, za katere so ugotovili, da so pobegnili samo zavoljo splošne psihoze, so dovolili oditi domov. Okrožni odbor ljubljanskega okrožja je junija spraševal ministrstvo za notranje zadeve NVS, kako naj ravna s temi povratniki, in predlagal, da jih pošljejo na prisilno delo. Ministrstvo pa je zahtevalo, naj vsak primer presoja individualno, »napačno bi bilo, če bi sedaj takšne, ki niso ničesar drugega zagrešili (razen bega na Koroško), sodili enako, kot bomo sodili tiste, ki so pobegnili radi svojih grehov. Proti vsem pa, ki so kar koli zagrešili, je potreben najstrožji postopek, zato, ker le to lahko zadovolji zahteve ljudstva po pravični sodbi.« Ob tem dopisu se odpira še eno vprašanje, ali je vlada sploh vedela za usodo izročenih.¹³⁵

¹³³S. Clissold, La Jugoslavia nella tempesta, str. 359.

¹³⁴A INZ, GŠ, f. 122/4.

¹³⁵AS, P NVS, f. 1.

Da je pri ravnanju z ujetniki šlo za dobršno mero maščevanja, kažejo nekateri postopki. Nemške vojne ujetnike, ki jih je zajela JA, so večinoma zbirali v Vojvodini. CK KPS je svoji predstavnici na Koroškem namreč naročil: »Vse nemške ujetnike pošljite s Koroškega na Štajersko in od tam prek Madžarske v Vojvodino. Štab 4. armade je s tem soglasen.«¹³⁶ Zabeleženo je, da so jih, skupaj s četniki in hrvaškimi enotami, poslali na dolg sramotilni marš skozi Jugoslavijo. Pravijo, da je bil dolg 2000 km, najprej 50, nato 20 km na dan. Imenovali so ga tudi ‚marš lakote‘ in na njem naj bi že pred iztekom leta 1945 umrlo več kot 60% vseh, ki so se vdali okoli 8. maja.¹³⁷ Marš je junija 1945 videl tudi predstavnik zavezniškega poveljstva v Beogradu in poročal: »Sam sem kolono videl v Beogradu in bil priča enemu najbolj zverinskih prizorov, kar sem jih kdaj videl. Mnogi so bili bosí, sestradani, zdelani in velik odstotek je imel grižo in celo tifus. Na veselje prebivalstva so morali marširati skozi mesto sredi belega dne. Partizani in bolgarski elementi iz množice so brcali obotavljajoče. Na koncu kolone so nosili 3 mrtvece«. Ta kolona, v kateri je bilo kakih 10 000 nemških, turkестanskih in hrvaških vojnih ujetnikov, je prišla iz Zagreba. Poročal je še, da je nek nemški generalmajor pričal, kako grozljivo postopajo z njegovimi ljudmi.¹³⁸ V neki drugi koloni so hrvaškim vojnim ujetnikom na čelo vtisnili veliko črko U, ljudje v Beogradu pa so jih kamenjali. Ko je to videl Šubašić, je ugovarjal pri Titu, češ da se s takim ravnanjem ne bo dalo graditi bratstva in enotnosti. Zahteval, je naj sodijo tistim, ki so krivi, ostale pa izpustijo.¹³⁹ Tudi britanski ambasador Stevenson je razmišljal o posredovanju, vendar je sklenil, da to ne bi imelo haska, saj Jugoslovani zaradi svežih spominov na nemško ravnanje tega ne bi bili zmožni razumeti; sicer pa, »zelo podobno ravnaajo z lastnimi kvislingi, delno iz maščevanja za tisto kar so ti storili, delno pa iz preproste neobčutljivosti, ki je očividno prirojena v značaju teh ljudi.«¹⁴⁰

Po drugi strani pa so, kljub političnim zapletom in nevarnosti spopada z Zahodom, že 21. maja sporočili iz Beograda v Slovenijo, da v dogovoru z generalštabom JA pošiljajo ministrstvu za indu-

¹³⁶F. Strle, Veliki finale na Koroškem, str. 368.

¹³⁷J. Lucas, The last days of the Reich, str. 132–135.

¹³⁸PRO, FO 371/48906/R10519.

¹³⁹Izjava Vlaste Šubašić avtorici 10. 3. 1990.

¹⁴⁰PRO, FO 371/48906/R11797, R12840.

strijo in rudarstvo 3500 nemških vojnih ujetnikov za delo v slovenskih rudnikih. Odtej so na obnovitvena dela v Sloveniji nenehno, nemoteno in v tisočih prihajali vojni ujetniki: eni so obnavljali mostove, junija jih je 2000 šlo iz Slovenije na Reko razkladat ladje, do srede junija so obdelovali skupna polja na krško-brežiškem območju, popravljali ceste in proge, konec junija jih je 1100 šlo na delo v gozdove, 2000 so jih sredi julija poslali v Ljubljano, konec julija jih je vlada poslala 7000 na obnovo proge Preserje–Borovnica itd. Do konca julija je bilo na delu samo na Štajerskem 19 bataljonov nemških in avstrijskih vojnih ujetnikov. Vsak bataljon je imel 300 do 500 mož, poveljeval jim je komandant partizan, nastanili pa so jih v lesenih barakah. Na tržaškem vojnem območju jih je bilo okoli 3000, med njimi nekaj sto Hrvatov in Italijanov. Med nemškimi vojnimi ujetniki so se znašli tudi prisilno mobilizirani koroški Slovenci, ki so jih zajeli skupaj z nemško vojsko. Kidrič je na intervencijo dr. Julija Fellacherja, predsednika komisije za Koroško pri IO OF, od štaba 1. slovenske divizije Knoja zahteval, naj sporazumno z Ozno loči ujetnike.¹⁴¹ V Sloveniji so z njimi skušali ravnati po mednarodnih pravilih. Tako je javni tožilec mariborsko vojne pošte prepovedal takojšnje streljanje pobeglega ujetnika. Zahteval je, da ga postavijo pred sodišče, v skladu z mednarodnimi določili in Haaško konvencijo iz leta 1907.¹⁴²

Kmalu so na Koroško začeli pritekati še novi begunci iz Jugoslavije. Zavezniki so takrat že ustalili svoja taborišča za razseljene osebe. Od prvega vala beguncev je v Vetrinju ostalo 6000 Slovencev, junija pa je bilo samo v Avstriji 20–25 000 Jugoslovancev. Konec junija so zavezniki obnovili Transporte v Italijo. Toda taborišča so se sproti znova napolnila, po britanskih virih je takoj po transportih prišlo novih 20 000 beguncev iz Jugoslavije, med njimi tudi Nemci, ki so jih jugoslovanske oblasti izgnale. Veliko pa jih niso mogli prešteti, ker so ostali zunaj taborišč, cenili so, da jih je bilo čez poletje stalno okoli 100 000. Največja taborišča so bila v Avstriji v Vetrinju, Beljaku, Špitalu, Št. Vidu, Lipnici, Lienzu, Volksgartnu pri Salzburgu ter v Italiji na Opčinah, v San Sabbu v Trstu, Forliju pri Rimu in Eboliju pri Neaplju.¹⁴³

¹⁴¹ AS, P NVS, f. 1.

¹⁴² ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, tel. 21. in 25. 5. 1945; AS, P NVS, f. 1 in JT, f. 9.

¹⁴³ F. S. V. Donnison, *Civil affairs . . .*, str. 288–289, 342 in LP, 29. 5. 1945.

Beguncem so se pridružili nekateri vojni interniranci in taborišniki, ki se niso hoteli vrniti domov. Po uradnih jugoslovanskih podatkih so do oktobra v Jugoslavijo repatriirali 335 000 oseb, repatriacijo pa je zavrnilo okoli 25 000 ljudi, največ v ameriških in britanskih okupacijskih conah Nemčije (11 oz. 16%), kjer je bilo 11 4000, oz. v celi Nemčiji 314 000 Jugoslovancev.¹⁴⁴ Podatke o beguncih je zbiral tudi Jugoslovanska politična emigracija. Fotič je sredi julija pisal amerškemu predsedniku Trumanu, da je več kot 150 000 vojni ujetnikov, skoraj sami Srbi, zavrnilo vrnitev v domovino zaradi strahu pred OZNA. Fotič je trdil, da je 20 do 30 000 Jugoslovancev v Franciji, 60 do 70 000 v Nemčiji, 60 000 v Italiji in 10 000 v Veliki Britaniji, Švici in severni Afriki. Krek je marca 1946 pisal Trumanu in Eleonori Roosevelt, da je 70 000 Jugoslovancev v Italiji in 100 000 v Avstriji ter Nemčiji, kardinalom v Rim pa januarja, da je v emigraciji 15 000 Slovencev, med njimi 260 duhovnikov, 500 intelektualcev, 300 študentov, 9500 kmetov, delavcev in obrtnikov, 3000 žensk in 1700 otrok.¹⁴⁵ Del teh so begunci, del pa tisti, ki so zavrnilo repatriacijo.

O izgonu Slovencev ni podatkov, vemo le, da so po maju 1945 in v naslednjih letih mnogi ilegalno prestopili mejo. OZNA je 12. septembra 1945 dobila poročilo zavezniškega polkovnika Findlaya o begu Jugoslovancev v Italijo (čez Trst), toda poročilo ni ohranjeno.¹⁴⁶ Nekaj več je znanega o izgonu pripadnikov nemške narodnosti po vojni. Takoj po vojni so oblasti izdale direktivo, naj jih zberejo v posebna taborišča. Toda očitno so bile pri tem težave, saj se je junija zvezno ministrstvo za notranje zadeve pritožilo, da Nemci v Vojvodini še niso zbrani v taboriščih, temveč so ostali na svojih že zaplenjenih posestvih, pod pretvezo, da jih čuvajo pred tatovi.¹⁴⁷ V Sloveniji je ministrstvo za notranje zadeve avgusta 1945 zahtevalo poročilo nižjih organov oblasti, ali so Nemce že zbrali, v katera taborišča so jih dali in koliko. Zahtevalo je, naj popišejo njihove podatke (o njihovem obnašanju med okupacijo, udeležbi v okupatorskih enotah in organizacijah) in sestavijo sezname Nemcev v Sloveniji. Po podatkih, ki so jih imeli v predsedstvu SNOS že med vojno, so cenili, da je 32 000 Nemcev na Štajerskem (po

¹⁴⁴ AJ, Min. za republike, f. 3.

¹⁴⁵ PRO, FO/48867/R12689; A MNZ, M. Krek, d. 4668 in 4682.

¹⁴⁶ AS, seznam zaupnih spisov vlade LRS.

¹⁴⁷ AJ, PV FLRJ, f. 33/1.

nemški statistiki iz l. 1927), 13 000 Kočevarjev, še 4800 Nemcev v Apaški kotlini in nekaj v Prekmurju. Kardelj pa je imel podatke, da je bilo leta 1931 12000 Nemcev na Štajerskem, da je Kulturbund leta 1941 imel nekaj manj od 11000 članov, med njimi tudi nekaj 'slovenskih renegatov', in da je 1143 Nemcev na seznamu vojnih zločincev.¹⁴⁸ Mnogi Nemci so se umaknili z nemško vojsko. Takoj po koncu vojne, že junija, je oblast začela izseljevati Kočevarje iz krško-brežiškega pasu in zavrnila vrnitev folksdojčerev. Zaradi tega so se jugoslovanske oblasti sprle z britanskimi vojaškimi oblastmi na Štajerskem, ki so zahtevale kontrolo nad tem, koga izganjajo. Britanci so namreč menili, da so nemški državljani le tisti, ki so to državljanstvo imeli že pred letom 1938, in so dolžili Jugoslovane, da ne sprejemajo nazaj lastnih državljanov. Ti pa so vztrajali, da Jugoslavija »*Volksdeutscherjev ne sprejema, ker niso njeni državljani.*« Ker se niso mogli dogovoriti, so Britanci od 3. do 15. avgusta zaprli mejo na Štajerskem.¹⁴⁹ Kdaj točno se je začel organizirani izgon vseh Nemcev iz Slovenije, pa ni natančno razvidno, najverjetneje jeseni 1945. Januarja 1946 je izgon stekel na jugoslovanski ravni. V. Zečević je 22. januarja zahteval podatke o številu Nemcev, ki pridejo v poštev za izselitev iz Slovenije, nato pa še, kje jih bodo dali na vlak. Podatke o številu Nemcev je imela Ozna.¹⁵⁰

Stevenson je januarja 1946 pisal, da oblasti izganjajo civiliste skozi tunel v Podrožci, ko pa so ga Britanci zaprli, pa kar po hribih čez mejo.¹⁵¹ Marsikateri od izgnancev in beguncev je končal v SZ, saj vemo, da so jih sovjetske vojaške oblasti zbirale in jih deportirale na Madžarsko, »češ da pridejo v Rusijo na delo«. Ko pa so britanski vojaški organi začeli zavračati izgnance na meji, so tudi te po vsej verjetnosti pošiljali na vzhod.¹⁵²

¹⁴⁸ AS, P NVS/TU, f. 03; A INZ, P SNOS, f. 457/3; ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

¹⁴⁹ AS, P NVS, f. 1/1876.

¹⁵⁰ AS, PV LRS, brzojavke.

¹⁵¹ PRO, FO 371/59386/R9812.

¹⁵² AS, P NVS, f. 1/1304, dopis Otmarja Megliča, samozvanega' (po V. Tomšič) predstavnika komisije za repatriacijo v Gradcu; PRO, FO 371/59425/R974.

Ukrepi nove oblasti

Medtem je maja 1945 po vsej Sloveniji tekel postopek prevzemanja oblasti, ki ga je Kidrič imenoval urejevalna faza. Kaj je bil namen prve faze prevzema, nam povedo njegove besede iz začetka junija: *»Prva doba po osvoboditvi, ki je narekovala konkretne vojaške in upravne ukrepe v svrhu zavarovanja osnovnih stvari in obnovitve reda, je vsaj po objektivnih znakih pri kraju.«*¹⁵³ Ti urejevalni ukrepi maja meseca so bili značilni za nov sistem oblasti in že takoj so se začele spreminjati politične razmere v Sloveniji.

Med operacijami JA proti severu se je v Ljubljano preselila Slovenska narodna vlada. Takoj je začela postavljati slovensko civilno oblast na celotnem ozemlju, hkrati pa usklajevati svoje ukrepe z ukrepi centralnih oblasti, ki so jih drugod že izvajali. Prve mesece je veliko časa namenila problemom prehrane, saj je marsikje po Sloveniji grozila lakota, in preskrbe oz. transporta, ki ga je bilo težko na hitro obnoviti. Iz Beograda so se vrstila navodila nadrejenih centralnih organov o preskrbi, razporejanju blaga Unrre, distribuciji kreditov, prometu ipd. Predsedstvo vlade DFJ je zahtevalo od slovenske vlade, da mu dostavi vse svoje odloke, uredbe in odločitve načelnega značaja in ga pravočasno obvesti, v katerih primerih je potrebna intervencija zvezne vlade, da bi zvezna vlada na osnovi teh poročil lahko sprejela ukrepe splošnega značaja za vso državo.¹⁵⁴ Obenem so začele prihajati tudi zahteve za prijavo podatkov o vojni škodi in vojnih zločinih.

Prva skrb slovenskega političnega vodstva je veljala kadrovske razporeditvi in zadolžitvam. Na zadnji seji slovenskega politbiroja pred koncem vojne, 8. aprila, so razporedili kadre po okrožjih, in sicer za civilno upravo, vodstvo partijskih organizacij, Ozno in komande mest. Seja lepo kaže, kje je bila resnična politična moč v Sloveniji, še lepše pa način kadrovanja. Na čelo okrožnih komitejev KP je politbiro postavil v Ljubljani Poldeta Mačka, v Mariboru in Celju Sergeja Kraigherja in Dušana Špindlerja, na čelo mestnih pa Maksa Gašpariča v Mariboru in F. Leskoška v Celju, v Celovcu Dušana Pirjevca itd. Komandanti mest naj bi postali v Trstu VI. Vodopivec ali Martin Greif, v Ljubljani Slavko Vrhovec, v Celovcu

¹⁵³A INZ, P SNOS, f. 432.

¹⁵⁴ZA CK ZKS, os. fond E. Kardelja, tel. generalnega sekretarja vlade DFJ D. Bakića, 31. 5. 1945.

Franc Primožič itd. Ozno bi v Mariboru vodil Ciril (Matija Maležič), v Ljubljani Viktor Avbelj, v Trstu Vlado Babič, v Gorici Mirko Zlatnar. Iz vojske bi v Ozno potegnili Borisa Čizmek-Bora, Ivana Marovića-Ivanova, Lea Otavnika, Ferda Drenika, Ančko Hafner, Draga Stepišnika in še nekatere. V aprilu sta bili še dve seji politbiroja, posvečeni vojaškemu vprašanju in proslavi 27. aprila.¹⁵⁵ Nato se, vsaj po zapisnikih sodeč, politbiro ni sestajal vse do prvih dni junija; enako je veljalo za jugoslovanskega. Vzrok je mogoče bil v naglici dogodkov in Titovi odsotnosti iz Beograda od 19. maja do prvih dni junija. Prva povojna seja jugoslovanskega politbiroja, za katero vemo, je bila 16. junija, slovenskega pa 2. junija. Kardelj naj bi v začetku junija dejal sovjetskemu ambasadorju, da so se dogajale napake, ker CK ne obstaja kot organizacijski in politični center, sestaja se naključno, sprejema priložnostne odločitve in ni zadostne koordinacije dela.¹⁵⁶ Zato lahko sklepamo, da so mnoge kadrovske spremembe izvedli sproti.

Prve dni po vojni je vlada sproti ocenjevala politični položaj. Med prodorom enot JA proti severu je bila zadovoljna z razmerami v novo osvobojenih krajih, »vendar naša organizacija ni še povsod kos in je tempo dela nekoliko počasen. Najvažnejši nalogi sta utrditev zmage in prevzem oblasti v vsej Sloveniji.«¹⁵⁷ Vsi ukrepi vlade, postopki pri prevzemu oblasti in ukrepi vojaških oblasti so bili takrat namenjeni postavitvi oblastnih teles in čiščenju preostalih sovražnikov in reakcije in ni kazalo, da bi vladala vojna napetost zaradi Trsta in Koroške, le propaganda se je močno usmerila na mejno vprašanje, dokazovala je pravičnost jugoslovanskih zahtev in napadala ravnanje zavezniških vojaških oblasti.

Vlada je najprej poskrbela za kadrovskega zasedbo svojih ministrstev. Še v Ajdovščini je 6. maja sklenila, naj ministri pripravijo predloge za osebje svojih ministrstev. Odločila se je, da v prvem trenutku ne bo zavzela političnega stališča do t.i. sredincev in bo počakala z ukrepi proti njim. Pač pa je, skladno z uredbo centralne vlade v Beogradu, takoj postavila vse uslužbenstvo »na raspoloženje«¹⁵⁸ in sklenila začeti s premišljeno, a previdno čistko. S tem je mislila resno, saj predsedstvo vlade ni bilo zadovoljno s

¹⁵⁵ ZA CK ZKS, CK.

¹⁵⁶ S. Clissold, op. cit. str. 166.

¹⁵⁷ AS, P NVS, zapisnik seje vlade 6. 5. 1945.

¹⁵⁸ Ibidem, seja 11. 5. 1945.

prvimi predlogi ministrstev. 21. maja je personalni oddelek vlade, vodil ga je načelnik France Kimovec, opozoril, da so personalni predlogi in karakteristike posameznih uslužbencev pomanjkljivi. Zahteval je, da mora vsak predlog obsegati vsaj glavne karakteristike »in kratek oris življenja za časa okupacije«; vsem mora priti do zavesti, da je bodoča usoda odvisna od pravilne kadrovske namestitve in: »V ta aparat morajo predvsem priti ljudje, ki so do dna prežeti moralno-političnih osnov naše borbe. Samo tak kader bo znal čuvati pridobitve naše domovinske vojne.«¹⁵⁹ Ministrstvo za notranje zadeve je nato preostalim uradnikom izdalo osebne izkaznice in posebna dovoljenja za vstop v vse prostore vlade.

Karakteristike so tudi v Sloveniji postale nujne spremljevalke kadrovske politike. Karakteristika ali npravstveno spričevalo je po navodilu ministra za notranje zadeve NVS vsebovala osebne podatke, kaj je imenovani počel od začetka okupacije leta 1941, morebitne zadolžitve v NOB in oceno, ali je moralno in politično nepoporečen. Karakteristiko je izstavil krajevni NOO, v Ljubljani pa komanda ljudske milice. Podatke so krajevni NOO morali zbrati v sodelovanju z Ozno, brez katere niso smeli izdati npravstvenega spričevala, le da sodelovanje Ozne ni smelo biti vidno. Pri vladi so uvedli še t.i. vprašalne pole, ki so jih morali izpolniti vsi zaposleni v državnih uradih (do snažilke). Vsebovale so enake podatke, le da so jih prosilci izpolnili sami, nato pa je nadrejeni še pripisal svojo oceno (kako se je dotični izkazal v narodni oblasti, NOV ali OF, strokovna ocena in za katero delo ga predlaga).¹⁶⁰ Enako skrbno so postavljali aparat odborov OF na okrožni, okrajni in mestni ravni.

Postopek kadrovskega čiščenja po Sloveniji so nadzorovali iz CK ali iz oblastnih ustanov poslani pooblaščenci (delegati) iz Ljubljane. Tako je pomočnik javnega tožilca Slovenije Ivo Drobnič šel 10. maja v Novo mesto, prevzet posle tamkajšnjega predvojnega tožilstva. Izstavil je dekret in postavil na razpolago uslužbenca tožilstva, priskrbel od mestnega odbora njihove karakteristike in poročal, da so enega od uslužbencev že pred letom upokojili zaradi sodelovanja z OF, zato da je zaprosil MO OF, da mu takoj nudi primerno pomoč. MO OF pa mu je poslal informacije, da je vseskozi predan OF, da je vesten, marljiv in dober pravnik. Podobno je Ma-

¹⁵⁹AS, P NVS, f. 1.

¹⁶⁰A INZ, P SNOS, f. 461/1 in 487/3.

tevž Hace z obiska v krško-brežiškem okraju poročal o primernih in neprimernih kadrih.

Vlada je poslovala na temelju karakteristik. Ko se je v Avstrijo odpravljala delegacija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih objektih in predmetih in je sekretar vlade Danilo Dougan vprašal Ozno, če ima kaj proti predlagani delegaciji, mu je odgovorila, da nihče ni naš pristaš, sodelovati so začeli šele po vojni.¹⁶¹

Do srede avgusta so na tak način pregledali kadrovsko zasedbo vseh državnih teles (ministrstev, direkcije PTT, pošt, Mestnega NOO in milice v Ljubljani). Pri mestnem NOO in komandi milice je od 1094 zaposlenih 527 dobilo oceno, da so politično kompromitirani in ne smejo opravljati državne službe, za 567 pa ni bilo pomislekov. Popise za podeželske pošte in železnice so šele pripravljali.¹⁶² Vzporedno s tem je Ozna opravljala svoje delo. Sumljive je preprosto aretirala, brez vednosti drugih organov oblasti. Minister za pravosodje dr. Jože Pokorn se je junija pritožil. Predlagal je, naj o aretaciji javnega uslužbenca obvestijo njegovega predstojnika in »v obvestilih o aretaciji naj bi bil vsaj na splošno naveden razlog aretacije.«¹⁶³

Ministrstva so takoj začela postopek prevzema ustanov, uradov, sodišč, društev, podjetij in bank. Na čelo so postavljali upravitelje, pooblaščenec delegate, ki so opravili formalni prevzem in nato reorganizirali ali izpeljali postopek likvidacije podjetja. Tako je ministrstvo za narodno zdravje postavilo komisijo za pregled programa dela, za reorganizacijo študija na medicinski fakulteti in poročanje o politični primernosti kadrov. Za čistko naj bi poskrbel odbor OF celotne univerze.

Minister Ahčin je menil, da na medicinski fakulteti »(za odstranitev) konkretno ostane prof. Lušicky in docent za farmakologijo dr. Lenče, ki spada že zdavnaj v zapor, ker je težko kompromitiran, o čemer je bila obveščena Ozna.« Dr. Lenče je bi kriv, ker je s pomočjo dr. Kanskega postal docent med okupacijo. Toda Ahčin si od univerze ni obetal temeljitejše čistke, zato je 31. julija kar izdal uradni odlok o imenovanju profesorjev medicinske fakultete, s katerim so katedre dobili partizanski zdravniki, dr. Janeza

¹⁶¹ AS, JT, f. 3.

¹⁶² AS, P NVS, f. 2.

¹⁶³ AS, P NVS, f. 1.

Milčinskega pa je pooblastil, da imenuje dekanat.¹⁶⁴ Prevzem so opravljale tudi politične organizacije. Glavni odbor enotnih sindikatov je prevzel sedež Delavske zbornice v Ljubljani, vse njene ekspoziture ter inženirsko in grafično zbornico. Sproti se je dogovarjal z vlado o postopku in kadrovanju, obenem pa izvajal čistko. Pri prevzemu Pokrajinske delavske zveze je GO ugotovil, da je PDZ imela 35 uslužbencev, od katerih so štirje (Avgust Horvat, Jan Maks, Franc Prezelj in Luka Milharčič) že nekaj časa odsotni. Zanje je sklenil: »Na podlagi ugotovitve njihovega protinarodnega stališča v dobi okupacije jih GO ne smatra več za uslužbence naše ustanove.« Dvema drugima uslužbencema (Stanko Jurij in Jože Berdajs) je zaradi »slabega političnega zadržanja« v bodoče prepovedal vstop v Zbornico. Druge pa je začasno dal na razpolago.¹⁶⁵

Ta čistka pa ni zajela le državnih uslužbencev, segla je dosti širše. Ukrepi vlade oz. ministrstva za notranje zadeve so se skladali s tedanjimi ukrepi vojaških oblasti. Minister za notranje zadeve Zoran Polič je sredi maja izdal odlok o začasnih osebnih izkaznicah in omejitvi gibanja po Sloveniji. V začetku julija je ukazal milici, da mora posebej poostriti kontrolo gibanja civilnega prebivalstva, takoj aretirati neznane osebe brez dovolilnic in posebej poostriti nočno kontrolo. Potnih dovolilnic ne sme izdajati ljudem, »ki so bili štiri leta odločni nasprotniki NOG in tudi danes uporabljajo potne dovolilnice za širjenje lažne propagande.« Sredi meseca so ugotovili napake pri izdajanju dovolilnic, saj so krajevni organi »dovolili povratek in delo raznim advokatom, trgovcem, duhovnikom, pa tudi kmetom in drugim, ne da bi od njih zahtevali, da se izkažejo s potno dovolilnico... in ne da bi od njih zahtevali kakršen koli dokument, ki bi izpričeval njihovo zadržanje v času NOB. Tako so se na mnoga mesta povrnili ljudje, ki so štiri leta podpirali narodne sovražnike, ki so s sovražniki simpatizirali in je tudi danes njih edini namen, da čim bolj ovirajo utrditev naše narodne oblasti.« Zato morajo organi oblasti biti posebej pozorni na povratnike iz bivše Ljubljanske pokrajine. Kdor nima dokumentov, ne sme opravljati odgovornega dela v organih oblasti, niti mu sme biti dovoljeno kakršnokoli javno udejstvovanje, dokler o njem ne zberejo točnih informacij.¹⁶⁶ Temu so sledila že znana navodila o

¹⁶⁴ AS, P NVS, f. 1 in UL P SNOS in P NVS, 1945/24.

¹⁶⁵ AS, fond Zveze sindikatov Slovenije (odslej ZSS), knj. 1, seja GO 14. 5. 1945.

¹⁶⁶ AS, PNVN/Tiskovni urad (TU), f. 04.

navrstvenih spričevalih.¹⁶⁷ Potne liste (in dovolilnice za cono B) je tja do konca leta 1945 izdajal štab slovenske divizije Knoja, šele nato je to prevzelo ministrstvo za notranje zadeve.

Kontrola gibanja je bila namenjena iskanju sovražnikov, saj je ministrstvo opozarjalo milico na ostanke domobrancev, ustašev, četnikov in Kočevarjev, ki so se preoblečeni skušali vrniti domov; vse te naj milica aretira in preda sodišču. Budno naj pazi, da se ne bi v hiše, zaplenjene narodnim izdajalcem, zdaj v lasti narodnega imetja, vselil nihče brez dovoljenja, pa čeprav bivši lastnik.¹⁶⁸ Ker se je dogajalo, da so *narodu sovražni elementi* skrivali vojne ujetnike, naj te milica poišče in jih preda Knoju. Sredi junija je ministrstvo ukazalo podrejenim, naj se odstranijo in zravnaajo z zemljo »*vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbriše vsaka sled za njimi.*«¹⁶⁹ To pa zato, ker je potrebno čimprej odstraniti vse spomine na okupacijo in sledove zločinov okupatorjev in narodnih izdajalcev.

Neposredno po končani vojni je ministrstvo za notranje zadeve opravljalo tudi nadzor nad delovanjem sistema oblasti. Krajevni organi oblasti so mu bili dolžni pošiljati redna tedenska poročila o svojem delu. Ministrstvo pa jih je po potrebi dajalo drugim organom vlade. Natančno je torej poznalo politične razmere na terenu.¹⁷⁰

Minister za pravosodje dr. Jože Pokorn je takoj po prihodu v Ljubljano odredil, da morajo ustaviti delo vsa sodišča, razen tistih, ki so jih izvolili na osvobojenem ozemlju.¹⁷¹ Ministrstvo je postavilo v sodišča, notarsko in odvetniško zbornico upravitelje ali delegate in začel se je postopek likvidacije teh ustanov. Minister je močno skrčil pristojnosti (na najnujnejše nepravdne zadeve) tudi narodnim sodiščem. Tam pa, kjer ni bilo novih sodišč, so najnujnejše delo opravljali kar delegati ministrstva. Kazensko sodstvo, ki je poleti 1945 imelo največ dela in najpomembnejše naloge, pa je vse do septembra ostalo v rokah vojske. Edina pristojnost ministrstva za pravosodje je v resnici bila, da organizira mrežo civilnega sodstva, pa še to šele jeseni 1945.

¹⁶⁷Ibidem.

¹⁶⁸Ibidem.

¹⁶⁹Ibidem.

¹⁷⁰Ibidem.

¹⁷¹UL SNOS in NVS, 5/1945.

Sodno politiko je usmerjalo slovensko javno tožilstvo. To se je skupaj z vojaškim tožilstvom v prvih mesecih po osvoboditvi (po navodilu javnega tožilca DFJ dr. Jože Vilfana) največ ukvarjalo s kaznovanjem vojnih zločincev, narodnih izdajalcev in prekrškov zoper narodno čast. Poleg tega je tožilstvo vse bolj nadziralo delo novih oblastnih teles, ki so morali sproti pošiljati tožilstvu vse svoje gradivo.¹⁷² Tožilstvo pa je v prvi vrsti imelo polne roke dela s kazenskimi postopki in s kaznovalno politiko. Ugotavljalo je politično primernost kaznovalne politike, dosežene učinke, pač glede na poročila o političnih razmerah, ki so prihajala s terena.

Vršilec dolžnosti slovenskega javnega tožilca je po smrti dr. Vita Kraigherja na Turjaku začasno postal dr. Božo Kobe. Stalnega imenovanja ni dobil, ker je temu nasprotoval Kardelj. 1. junija je dr. Joža Vilfan za javnega tožilca Slovenije imenoval majorja dr. Jerneja Stanteta.¹⁷³

Zelo vpliven center oblasti neposredno po vojni je bila vojska. Ko so ukinili slovenskega in druge glavne štabe, so uvedli vojne oblasti, razdeljene na vojna območja. Ta organizacija je temeljila na *Odredbi Generalštaba JA strogo pov. št. 175 z dne 31. maja 1945*. Na slovenskem ozemlju (in Istri) je delovala 4. vojna oblast. Njen sedež je bila komanda 4. vojne oblasti v Ljubljani, ki je bila naslednica poveljstva 4. armade. Vodila sta jo komandant in politkomisar; bila je neposredno podrejena ministrstvu za narodno obrambo v Beogradu, njej pa je bila podrejena komanda mesta Ljubljane. Komanda vojne oblasti je imela še oddelke (npr. sodnega). Vojna območja pa so približno ustrezala območju okrožij. Okrožni NOO so tudi imeli svoje vojaške odseke, npr. mobilizacijskega, okrajni pa delegate za mobilizacijo.¹⁷⁴

Popolnoma samostojno organizacijo je imela Ozna. Takoj po vojni je bila še naprej neposredno podrejena Ozni pri centralnem ministrstvu za narodno obrambo v Beogradu. V Sloveniji jo je še naprej vodil načelnik generalmajor Ivan Maček (*general Matija*), namestnik je bil Matija Maležič, pomočnika pa polkovnik Viktor Avbelj in major Mitja Ribičič. Obdržala je izključno pravico preganjati politične nasprotnike, iz tega je sledila tudi njena pravica nad političnimi jetniki in nad vojnimi ujetniki. Ozna je takoj po prihodu

¹⁷² AS, P NVS/TU, f. 04.

¹⁷³ ZA CK ZKS, os. fond E. Kardelja, tel. 17. 4. 1945.

¹⁷⁴ A INZ, GŠ, f. 122/3.

v Ljubljano, 10. maja, zasedla prostore banke Slavija, na hitro izselila tamkajšnje stranke, jim prepovedala vstop v hišo in zasegla ves inventar ter bančne arhive. Uradništvo banke se je poslej zbiralo in posvetovalo kar pod drevesi pred Ljubljansko kreditno banko. Britanci so poročali o Ozni, da je kombinacija obveščevalne službe in politične policije, ki je svoje kadre urila že na osvobojenem ozemlju v Tribuši v Kragujevcu. Ugibali so, ali Ozno vodi Ranković ali Maček, Mačkov načelnik štaba naj bi bil Tavčar, eden glavnih v Ljubljani pa Niko Šilih. Imela naj bi mrežo tudi v Italiji – v Trstu (ul. Carducci 6), vodil naj bi jo Emilio Šajn (alias Janković), v Vidmu jo v prostorih Ufficio Politico di collegamento Italo-Sloveno vodi Pigone (Mirko), v Milanu v prostorih jugoslovanske repatriacijske komisije pa Ugo Krahl.¹⁷⁵

Sodelovanje civilnih in vojaških oblasti po vojni ni potekalo brez težav. Slovenska vlada je v prvih tednih oskrbovala velik kontingent vojske, in to prav v obdobju pomanjkanja hrane in slabih zvez z Jugoslavijo. Ker je bila dobava tudi neredna, je vojska sama vršila rekvizicije. Na ministrstvo za notranje zadeve (MINOT) so prihajale pritožbe, da vojska pleni, raznaša in uničuje ljudsko imetje. MINOT je zato 27. maja izdal navodilo, da mora milica zaščititi in zastražiti imetje, ki sodi pod upravo komisije za narodno imovino (KUNI), prostore pa zapečatiti ter obvestiti Ozno. Vlada je tudi prepovedala rekvizicije vojske brez dovoljenja civilnih oblasti. Že junija so prepovedali nastanitev vojske v šolah, toda vojska marsikatero zgradbo ni vrnila (na primer Mladike v Ljubljani, kljub večkratnim posredovanjem Kidriča). Minister za trgovino je ugovarjal, da zahteva vojska veliko več mesa, kot so se dogovorili z vlado v Beogradu (800 000 kg žive teže na 3 mesece). Kmalu se je zaradi vojaškega krivolova pritožilo še ministrstvo za gozdarstvo.¹⁷⁶ Vojska je sama zasegala hiše, stanovanja ter gradove in vrstila so se pritožbe zaradi škode na kulturno-zgodovinskih spomenikih. Vlada je v teh primerih protestirala pri komandi 4. armade in kmalu dosegla, da je vojska izdala okrožnice, naj se enote ne naseljujejo v šolah in gradovih. Teh pritožb je bilo še več, recimo ko je 29. divizija pri vrnitvi v Bosno uničila kamione ljubljanske gasilske čete ipd. Nesporazumi so dosegli vrhunec konec junija, ko je 3. armada odhajala iz Maribora. Javno tožilstvo je poročalo, da se je

¹⁷⁵ AS, P NVS, f. 1/788, in PRO, FO 371/48875.

¹⁷⁶ AS, P NVS/TU, f. 03, 04; P NVS, f. 1; A INZ, GŠ, f. 121/4.

armada v Mariboru naselila v zapuščenih stanovanjih »pobeglih nacistov in narodnih izdajalcev, kar se je izvršilo brez obvestila komisije za upravo narodne imovine. Seveda so se pri tem dogajali primeri manjših prisvojitvev raznih predmetov. . . Posledica tega je bilo neko prikrito nerazpeloženje civilnega prebivalstva mesta napram vojaškim formacijam.«¹⁷⁷ Tretja brigada Knoja je 3. armadi postavila oviro na Ptujskem mostu. Pregledovala je, kaj odnašajo, da bi povrnila zaseženo imetje.

Nastanitev vojske je povzročala težave tudi v Ljubljani. Zato je vlada sklicala konferenco s štabom 4. armade in mestnimi oblastmi. Vojski so takrat dodelili prostore, med njimi hotel Miklič, in jim obljubili sobe pri družinah, katerih člani so pobegnili ali bili v zaporu. To je bila običajna stanovanjska politika, način, ki je odražal odnos oblasti tako do lastnine kot do *narodnih sovražnikov*. Tudi pri tem je sodelovalo ministrstvo za notranje zadeve, podlago za ukrepe pa je črpalo iz zveznega zakona o zapuščeni imovini, izdanega 24. maja 1945. Malo kasneje so v Ljubljani (podobno je bilo v Zagrebu) zahtevali, naj se med 13. in 20. junijem prijavijo vsi, ki so se med vojno priselili v Ljubljano, potem pa so jih izselili.¹⁷⁸

Kljub dogovorom je Polič znova ugotovil, da med vojaškimi in civilnimi oblastmi še ni pravega soglasja, »pri marsikaterem vojaškem organu se je vgnezdilo prepričanje, da je civilnim nadrejen, prav tako pa tudi obratno.« Odnosi so postali politični problem. Zato se je slovenski politbiro 5. junija sestal s komandanti in politkomisarji 1., 3. in 4. armade. Obljubil je, da bo slovenska industrija pomagala vojski v vsem, da bodo poskusili zadovoljiti njene potrebe po hrani in denarju, od vojske pa je zahteval, naj za stvari prosi po uradnih poteh. Da bi lažje razrešili odnose med vojsko in prebivalstvom, so sklenili za oficirje JA pripraviti predavanja o razvoju slovenskega osvobodilnega gibanja in skupne kulturne prireditve.¹⁷⁹ Politbiro in javno tožilstvo sta menila, da so incidenti med vojsko in prebivalstvom posledica propagande reakcije in njenega delovanja; v odbore OF so se vrinili tuji, špekulantski elementi, ki so »potencirali in napihnili nekatere nepravilnosti« in sprožili šovinizem.¹⁸⁰

¹⁷⁷ AS, P NVS, f. 1/1849, in AS, JT, f. 9.

¹⁷⁸ AS, P NVS, f. 1/1846, 1927.

¹⁷⁹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 5. 6. 1945.

¹⁸⁰ AS, JT, f. 9, in ZA CK ZKS, CK, f. 2.

V Ljubljani je bila maja 1945 oblast v rokah vojske oziroma komande mesta in njenega komandanta podpolkovnika Jožeta Borštnarja. Ljubljana je bila še vedno zaprta, prebivalstvo se je omejeno gibalo, saj so lahko potovali le tisti, ki so imeli dovolilnice komande mesta. Čeprav je vlada hotela podreti žico okoli mesta že 11. maja, je Ozna vztrajala, da ostane mesto še naprej zaprto, sicer bi jo oviralo pri čiščenju, prebivalci pa naj priskočijo na pomoč pri iskanju sumljivih oseb.¹⁸¹ Na dan Titovega obiska so Ljubljano z ustreznim propagandnim poudarkom odblokirali. Prve dni po vojni je bila v Ljubljani tudi še policijska ura, zaprli so vse trgovine, urade in pošto, po mestu se je gibala le vojska. Vojska in Ozna sta zahtevali od prebivalcev, da jim nudijo pomoč in pojasnila, sicer bodo kaznovani po vojaških zakonih.¹⁸² V Ljubljani je komanda mesta takoj razglasila mobilizacijo vseh letnikov od 1899 do 1926 (ki pa ni bila takoj izvršena), hkrati je *mobilizirala* raznovrsten material za vojsko (od gradbenega materiala do koles) in urejala repatriacijo ter stanovanjsko politiko.

Medtem je v Ljubljani počasi nastajala civilna oblast, to področje je bilo zaupano Miri Tomšič-Svetini, ker da je ljubljanska OF prešibka. Najprej so v mestu postavili ljudsko milico, rekrutirano iz delavskih vrst. Iniciativni mestni odbor OF je takoj začel politično mobilizirati prebivalce. Organiziral je shode po kvartih in rajonih ter manifestacije v podporo novi oblasti. Na teh shodih so volili delegate v začasne odbore OF, ki so bili do volitev poleti 1945 oblast v mestu. Vsi seveda niso bili zadovoljni z načinom teh volitev. Nekdo je napisal: *»Za Bežigradom so to opravili tako: nekdo je govoril in povedal imena ljudi, ki morajo biti izvoljeni. Ko se je nekdo oglasil, da bi volilci radi poznali te ljudi in da bi bilo treba glasovati, so ga legitimirali. Volitev je bila izvršena... Kvartni odbori so strankarska in upravna oblast prve stopnje.«*¹⁸³ Dne 19. maja so izvolili še mestni odbor OF, predsednik odbora je postal dr. Pavel Lunaček. Podobno kot drugod so tudi v Ljubljani poskrbeli, da je to mesto zasedla znana in spoštovana oseba. To pa ni bilo ovira, da dr. Lunačka 8. avgusta 1945 ne bi postavili pred sodišče narodne časti, ker je bil član nadzornega odbora bivše Ljudske posojilnice. Proti koncu maja je vojska začela predajati oblast

¹⁸¹ ZAL, Tajništvo MLO, f. 71.

¹⁸² UL SNOS in NVS, 5/1945.

¹⁸³ A MNZ, fond M. Krek, Poročilo Marije iz Ljubljane 27. 5. 1945.

začasnim mestnim telesom.¹⁸⁴ Nekateri posli so še naprej ostali skupni, npr. mobilizacija, kjer so sodelovali mestni uradniki, komanda mesta in Ozna, ki je razpolagala s popisi vojnih obveznikov. Gospodarstvo mesta pa je imela v rokah slovenska vlada.

Vojska in Ozna sta skupaj opravljali čiščenje mesta. Vršilec dolžnosti komandanta slovenskega GS Dušan Kveder in politkomisar Viktor Avbelj sta 12. maja izdala razglas, da se morajo komandam mest ali drugim vojaškim organom najkasneje v tednu dni javiti vsi pripadniki bivše nemške vojske in pripadniki enot v službi okupatorja. V nasprotnem primeru bodo izven zakona in jih bodo kaznovala vojaška sodišča.¹⁸⁵ Ozna je takoj po prihodu v Ljubljano začela zapirati in zasliševati vse vidnejše javne in strankarske osebnosti ter pripadnike predvojnih strank, ki niso bile v OF ali so med vojno nastopale proti njej.

Takoj so začela z delom vojaška sodišča, njihovega dela sklepni boji JA niso prekinili. Po mnenju predsednika senata vojaškega sodišča 4. vojne oblasti so bila vojaška sodišča »*takoj po osvoboditvi Slovenije poklicana, da izvrše zgodovinsko nalogo obračunavanja z vojnimi zločinci in narodnimi sovražniki na slovenskem ozemlju.*«

Tik pred koncem vojne je bilo v Sloveniji 79 takih sodišč (bataljonska, brigadna, odredna, divizijska in območna, kot npr. belokranjsko, dolensko, goriško, gorenjsko itd.), poleg njih pa še izredna vojaška sodišča in sodišča Knoja. Njihova mreža se je po koncu vojne prilagodila novi organizaciji vojske. Slovenijo so razdelili na tri vojaška sodna območja – ljubljansko, mariborsko in tržaško (s sedežem v Vipavi) – s posebnimi sodišči v mestih (Ljubljana, Maribor, Trst in Gorica). Sprva jih je še vodilo višje vojaško sodišče,¹⁸⁶ nato je to delo prevzel javni tožilec 4. armade dr. Viktor Damjan, ki so ga sredi junija poklicali iz Beograda. Julija so vse vojaško sodstvo v Sloveniji podredili vojaškemu sodišču 4. armade v Ljubljani, s kapetanom Slavkom Maleševičem na čelu. To sodišče je po Sloveniji imelo mrežo 10 senatov, »*ki bodo... poslovali... do dovršitve masovnega sojenja vojnih zločincev in narodnih sovražnikov*«, s katerimi naj bi po hitrem postopku skončali politično direktivo vrhovnega političnega vodstva.

¹⁸⁴ Zgodovina Ljubljane, Kronika, str. 501.

¹⁸⁵ A INZ, GS, f. 122/2.

¹⁸⁶ A INZ, P SNOS, f. 489/6 in GS, f. 121/1, 122/4.

Višje vojaško sodišče in sodni oddelek 4. armade sta vodila major Marjan Simčič in kapetan dr. Jože Žabkar. Imeli so poseben referat za kazenska taborišča, ki ga je vodil Milan Juričev. Višje vojaško sodišče je bilo sestavljeno v juniju iz 8 delavcev, 5 intelektualcev, enega trgovca in treh uradnikov, v avgustu pa iz 4 delavcev, 2 intelektualcev, enega uradnika in trgovca. Sodišče ljubljanskega vojnega območja je vodil kapetan Mirko Bogataj, pravnik, sodišči same Ljubljane pa sta vodila major Stanko Klavs in podpolkovnik Jože Borštnar, prometenik; člani njunih senatov niso bili pravniki, vsi pa so bili člani KP.

Kazenske ovadbe, preiskovalni postopek, zaslišanje prič in priprava gradiva za obtožnice, vse to je bilo v rokah Ozne, ki je npr. konec junija Simčiču izročila celo skupino obtožencev z njihovimi ovadbami, toda kar brez obremenilnega gradiva in spiska prič.¹⁸⁷

Slovenski politbiro na začetku junija ni ugotovil samo, da je urejevalna faza mimo, ampak tudi to, da se reakcija začenja *znajdevati* (Kidrič) in da ljudje pričakujejo obsodbe. Zato je sklenil, naj se začne s soditi tistim, ki so jih že izročili sodišču, in pripravijo naj se sodišča narodne časti. Sklenil pa je tudi, da morajo vse to politično pripraviti in usmeriti propagando v »*obračun z be-ga*«. Propaganda naj bo pripravljena vnaprej in naj zahteva ostre kazni, ali kot piše v zapisniku seje: »*mase pretrpele-konkretno-vzbuditi bes.*« Politbiro je zadolžil Leskoška in njegovo posebno partijsko komisijo, da pripravita seznam lastnikov podjetij, katerim bodo odvzeli premoženje v *procesu odvzema industrije*. Rečeno je bilo, da je treba vse *privatne ruinirati* pod pretvezo, da so delali za okupatorja, ker je zato zdaj prilika.¹⁸⁸

Politično direktivo s tremi nameni sta potem izvajala tožilstvo in sodstvo. Prvi namen je bil kaznovanje vojnih zločincev in narodnih sovražnikov na temelju znane uredbe o vojaških sodiščih iz maja 1944, ki je bila prve mesece po vojni edina kazenskopravna podlaga za sojenja. Dopolnili so jo z aprilskim ukazom o zaporni kazni in z zaupnimi navodili ministrstva za narodno obrambo.

Drugi cilj je bil poddržaviti privatno lastnino, uresničevali so ga na podlagi odloka iz novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno lastnino. Odlok so dopolnili s še dvema zakonoma, z zakonom o zaščiti narodne imovine ter njenem upravlja-

¹⁸⁷ AS, JT, f. 9 in GŠ, f. 122/1.

¹⁸⁸ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 2. 6. 1945.

nju in z zakonom o zaplembi imovine (12. junija), ter z različnimi navodili o konfiskaciji. Uporabljali pa so še zakon o postopku z zapuščeno imovino (ki jo je odvzel okupator), zakon o odvzemu vojnega dobička in zakon o prepovedi izzivanja narodne, *plemenske* in verske mržnje ter razdora.¹⁸⁹

Tretji cilj je bil pripraviti ustrezne politične pogoje za izvedbo volitev, lokalnih in v ustavodajno skupščino. S primerno kaznovolno politiko so odvzeli volilno pravico vsem, ki so bili obsojeni. Na to kazen so že takoj po koncu vojne močno opozarjali sodišča. Sodišča so o izreku te kazni morala takoj obvestiti obsojenčev okrajni ali mestni narodnoosvobodilni odbor, da so ga pravočasno črtali iz volilnega imenika.¹⁹⁰ Vojaškosodni oddelek 4. armade pa je že 5. junija poslal slovenski vladi (ministrstvu za notranje zadeve) spisek vseh, ki so jih na to kazen obsodili med aprilom 1944 in aprilom 1945. Na spisku je bilo 251 imen in najbrž ni bil popoln.

Pred vojaška sodišča so spadali tudi vsi civilisti, ki so storili prekrške v zvezi z vojsko, vsi zaporniki vojaških zaporov in vojni ujetniki. Vojaškim pravilom so se morali podrejati tudi civilisti in civilne ustanove. Tako je armada imela vojno delegacijo pri direkciji državnih železnic in komandante posameznih postaj, ki so urejali vojaške transporte. Vojaške osebe se sicer niso imele pravice vmešavati v delo železničarjev, toda njihove zahteve so imele prednost. Civiliste pa so opozorili: *»Podatki o transportih so zaupnega značaja ter je vsako razpravljanje o njih izven urada in izven službe, kakor tudi dajanje kakršnihkoli informacij v tem pogledu tujim osebam prepovedano. Prekrški se bodo najstrožje obravnavali.«*¹⁹¹

Kazni, ki so jih izrekala vojaška sodišča maja in junija 1945, so bile dokončne, razen smrtne, ki jo je moralo potrditi višje vojaško sodišče v Ljubljani. Ko jo je, je bila takoj izvršena, ponavadi še istega dne. To se je spremenilo šele v začetku julija, ko je predsedstvo Avnoja izdalo zakon o amnestiji in pomilostitvi in uvedlo prošnjo za pomilostitev, kar je dalo možnost odloga izvršitve kazni.¹⁹² Vse arhive vojaških sodišč so pošiljali višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani, sodišča pa so morala s sodbami seznaniti komisijo za

¹⁸⁹UL DFJ 1945/39.

¹⁹⁰A INZ, GŠ, f. 121/4.

¹⁹¹Ibidem, f. 122/1.

¹⁹²UL DFJ 1945/47.

ugotavljanje zločinov in komisije za upravljanje narodne imovine, ki so izvedle konfiskacijo.

Vsi naštetí predpisi pa niso omenjali, kako ravnati z imetjem likvidiranih (uradno: pobeglih ali pogrešanih) in beguncev. Ministrstvo za narodno obrambo je 17. aprila dopolnilo navodila o konfiskaciji imovine tistih, ki so bili izven dosega sodišč. Rečeno je bilo, da če dotičnega ni in ni v postopku, preide njegovo imetje začasno v upravo in nadzor države. K interpretaciji konfiskacije se je 28. maja oglašil tudi vršilec dolžnosti javnega tožilca Slovenije dr. Božo Kobe. V svojem navodilu sodiščem 4. armade je določil, kaj lahko ostane obsojenčevi družini. Konfiskacija je po njegovem bila osnovna izhodiščna točka ljudskega pojmovanja pravice in pravičnosti, »narodna oblast torej ne bo priznala lastninsko pravico ženi obsojenega narodnega izdajalca glede celotne imovine pa če tudi bo razpolagala s takimi dokazi.«

Okrajne oblasti so dobile nalogo zaseči dotlej še nezaseženo imetje tistih vojnih zločincev in narodnih sovražnikov, ki so bili ustreljeni med vojno ali so bili ubiti, so umrli ali zbežali. Sklepe o konfiskaciji imovine narodnih sovražnikov, ki so bili likvidirani, pa naj bi izdajala civilna sodišča. Ker pa teh v Sloveniji še ni bilo, je ministrstvo za pravosodje to nalogo zaupalo delegatom. Toda okoli zaplembe je bilo še veliko nejasnosti.¹⁹³

Marsikaj je bilo nejasnega tudi pri sami izvedbi zaplembe. Ponaumljala so se opozorila, da imetje lahko prevzemajo le organi oblasti. Po drugi strani pa so iz Beograda prihajali opomini, da so zaplembe prepočasne. Težave so bile z zaplembami, kjer so družinski člani imeli pravico do deležev, in s primeri, ko so zaradi pomilostitve morali vrniti imetje. Največ težav pa sta v teh prvih mesecih povzročala vojska in Ozna, ki se nista držali predpisov in sta si prilaščali imetje, ne da bi obvestili oblasti. Tako si je Ozna prilastila stanovanje direktorja Semperita v Kranju, Hafnerjevo vilo na Resljevi in stanovanje Slavka Plemlja v Gradišču v Ljubljani ter vilo Zlatorog na Bledu, ki jo je predsedstvo vlade avgusta zahtevalo nazaj, pa se za to sploh ni zmenila.¹⁹⁴ Pa tudi sami organi oblasti so delali po svoje in počeli nepravilnosti. Žena Hermana Klinarja, ravnatelja KID na Jesenicah, obsojenega na smrt in zaplembo celotne imovine, se je pritožila, da so organi jeseniške milice še pred

¹⁹³A INZ, GŠ, f. 122/1.

¹⁹⁴AS, JT, f. 9 in AS, PNVS, f. 1/1637.

pravnomočnostjo sodbe »začeli raznašati njegove stvari, razen tega pa tudi stvari, ki so moja last...«¹⁹⁵ Ljudje so se pritoževali tudi nad samovoljo aktivistov: »Terenci hodijo po hišah, delajo na svojo roko preiskavo, plenijo kolesa, radioaparate in vse kar jim je všeč. Pooblastila in legitimacije nimajo, pač pa puške... Prelogove trgovine so zapečatili. Pri vsem tem početju odloča število in vpliv osebnih sovražnikov in nevoščljivost denunciantov. Ženam domobrancev zaplenjujejo stanovanja z vsem inventarjem.«¹⁹⁶ Nihče ni pravzaprav dobro vedel, kolikšno je zaplenjeno imetje.

Oblasti so zasegle tudi posest kmetov, ki so maja 1945 pobegnili, in jo takoj oddale naprej. Ko so ti kmetje prišli nazaj, so »le skesano ugotovili, kako so jih domobranci zapeljali«, je poučno pisala Ljudska pravica.¹⁹⁷ Poseben del konfiskacije je bilo imetje Nemcev, ki je v celoti podleglo konfiskaciji, razen če je šlo za sodelavce NOG. Nemce so zbirali v taborišča, organi oblasti pa so dobili navodilo, naj osnujejo komisije (skupaj z organi za notranje zadeve) in popišejo ter izdajo odločbe o zaplembi njihovega imetja. V Sloveniji so začeli delati avgusta, ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu pa je ves čas zahtevalo, naj postopek pospešijo in septembra 1945 celo grozilo s kazenskimi sankcijami. Toda do decembra niso dela opravili niti v Vojvodini, kjer so začeli najprej.

Ko so jeseni 1945 začela delati civilna, redna sodišča, so na njihov naslov začele prihajati pritožbe (izločitveni zahtevki) na odločbe o zaplembi. KUNI in tožilstvo sta se hotela izogniti obnovi in popravkom že opravljenih postopkov, zato sta se sklicevala na zvezno tožilstvo: »Obstaja pa naročilo Javnega tožilca DFJ, ki je šlo preko javnega tožilca Slovenije na vse okrožne javne tožilce, da je v izločitvenih pravdah postopati kar najstrožje in da se morajo celo vlagati prizivi, če je pravda izgubljena.«¹⁹⁸ Od tožilcev so torej zahtevali, naj vložijo pritožbe v primerih, ko bi sodišče odločilo, da morajo vrniti imetje ali del imetja.

¹⁹⁵ A INZ, GŠ, f. 122/1.

¹⁹⁶ A MNZ, fond M. Krek, d. 4540.

¹⁹⁷ LP, 13. 6. 1945.

¹⁹⁸ AS, P NVS, f. 1/1096.

Sodstvo: vojaški procesi in drugi postopki

Vojaška sodišča so začela pospešeno delati junija. Do konca junija so večinoma sodila obtoženim za sodelovanje z okupatorjem. Prvi večji javni proces je bil 28. maja pred vojaškim sodiščem ljubljanskega območja. Edvarda Pozniča so zaradi sodelovanja z gestapom obsodili na smrt. Naslednjega dne je višje vojaško sodišče sodbo potrdilo in istega dne je bil obsojeni justificiran.¹⁹⁹ Istočasno so na Štajerskem obsodili skupino iz Prekmurja zaradi sodelovanja z madžarskim okupatorjem, med njimi predvojnega poslanca in industrijalca Jožeta Benka (na 12 let zavora) in ravnatelja Prekmurske banke Jožeta Lipiča (na 6 let ter izgubo državljanskih pravic). Višje vojaško sodišče v Ljubljani jima je 12. junija dosodilo ostrejšo, smrtno kazen, ki je bila takoj izvršena. Sredi junija je Ozna vojaškemu sodišču izročila skupino 17 osumljencev iz Celja in skupino osmih iz Ljubljane. V ljubljanski skupini so bili mesar Ivan Dimnik, odvetnik dr. Branko Alujevič (predsednik PDZ v Ljubljani), livar Franc Ogrinc, uslužbenec magistrata Avgust Škodlar, pokrajinski inšpektor Narte Velikonja, zidar Franc Jelen, ključavničar Rudolf Kosmač in arhitekt Ivan Spinčič. V celjski skupini so bili Peter Klemenčič, Edvard Paidasch, odvetnik Jurij Skoberne, Pavel Skoberne, Ivan Gučič (Guček?), ing. Viljem Abel, Karol Sommer, Viktor Robida, Jožef Krell, bivši celjski župan Robert Himmer, odvetnik dr. Franc Schley, odvetnik dr. Anton Ogrizek, Bogumil Klobučar, Gabrijel Cimerman, Koloman Lampret, Leopold Kovač in Josip Podpečan. Prve dni julija je Mitja Ribičič (Ozna) izročil slovenskemu javnemu tožilcu še spisek 12 oseb, ki so bili »aktivni člani Kulturbunda... zagrizeni nemčurji, Hitlerjanci...«, ki jih je Ozna zasliševala že od srede maja.²⁰⁰ Iz teh skupin so zbrali 11 obtožencev in 23. junija v Ljubljani pripravili velik javni proces proti vojnim zločincem, o katerem je na veliko poročal tisk in spremljala ustrezna propaganda. Vsi so bili obsojeni na smrt, med njimi Narte Velikonja kot ideolog belogardizma, domobranski nadporočnik Jože Bitenc in Franc Arhar kot organizatorja Črne roke, Pavel Skoberne in Edvard Paidasch kot šefa hajmatbunda v Braslovčah, Robert Himmer in Jože Krell kot Nemca in nacista, odvetnik nemške narodnosti dr. Jurij Skoberne in drugi. Sodbo je višje

¹⁹⁹ LP, 31. 5. 1945.

²⁰⁰ A INZ, GŠ, f. 122/1.

vojaško sodišče potrdilo 30. junija in še istega dne so jo izvršili.²⁰¹ Proces je v resnici vodila Ozna, saj je major Simčič tri dni pred procesom pisal Ozni, da so jim sicer izročili obtožence in ovadbe, toda brez obremenilnega gradiva.

Konec junija je bil podoben proces proti skupini dvajsetih članov domobranske policije (Jože Hlebec, Jože Raztresen, Albin Petek in drugi), katerim so sodili za sodelovanje v pomoru na Turjaku. Sodišče je izreklo 16 smrtnih kazni, ki so bile 30. junija potrjene in izvršene.

Te prve procese so pripravili hitro. Sodišča so končala preiskavo v nekaj dneh po prejetju obremenilnega gradiva od Ozne. Celjsko sodišče se je, recimo, pritožilo, da dobi od Ozne zelo skromno gradivo, največkrat brez dokazov, in mora sodišče to samo nadoknaditi.²⁰² Zelo skopo je tudi ohranjeno gradivo, tako da ne moremo točno vedeti, koliko je v prvih dveh mesecih po vojni bilo podobnih procesov. Kaže pa, da so bili procesi popolnoma ločeni od postopka z vrnjenimi domobranci in ujetniki.

Mnogi postopki na teh procesih so vprašljivi, tako preiskovalni kot tisti na sodišču. Dokaznega gradiva je bilo razmeroma malo, Ozna je zasliševala priče namesto sodišča, zagovorniki pa so imeli zelo malo možnosti za pošteno delo. Javno tožilstvo je sicer zahtevalo od sodišč zakonito poslovanje, toda preglasovala so jih politična navodila, ki jih je dal politbiro centralnega komiteja KP Slovenije. Sredi avgusta so na prošnjo škofijskega ordinariata dovolili duhovnikom obiskovati obsojene na smrt. V Ljubljani so za to določili frančiškane, patra Angelika in Romana Tominca ter dr. Gvida Ranta.²⁰³ Večina obsodb se je nanašala na sodelovanje v beli gardi, domobranstvu in v kulturbundu, na dezerterstvo in skrivaštvo (neodzivanje na obvezno mobilizacijo) in v nekaterih primerih na sovražno delovanje proti novi oblasti (*lažna propaganda proti DFJ*).

Sodne obravnave proti vojakom niso bile javne, tekle so pred divizijskimi sodišči, torej znotraj JA. Takoj ob osvoboditvi razglašena mobilizacija je omogočila kaznovati vse, ki so dezertirali iz NOV ali so se dotlej skrivali. Da je res šlo za kaznovanje, nam kaže to, da je politbiro zahteval od vodstva treh armad JA, naj ljudi za kazen

²⁰¹Ibidem, f. 122/1; LP, 24. 6. 1945.

²⁰²Ibidem, f. 122/4.

²⁰³Ibidem, f. 122/2.

ne pošiljajo v vojsko.²⁰⁴ Samo na Dolenjskem je vojaško sodišče v Novem mestu od maja do konca julija obsodilo vsaj 171 vojakov zaradi dezerterstva, skrivaštva ali neodziva na mobilizacijo, nekaj črnorokcev in manjši del zaradi disciplinskih prekrškov. Večina je bila kaznovana na zapor od 6 mesecev do dveh let, prestajali pa so jo v delovnem taborišču v Kočevju.²⁰⁵ Tudi na vipavskem in mariborskem vojnem območju so kaznovali zlasti dezertarje, skrivače in belogardiste.

Vsi kaznovani so izgubili državljske pravice, tudi volilno. Koliko je bilo kaznovanih nam kaže podatek, da je samo julija, ko je že bilo mogoče prositi za pomilostitev, višje vojaško sodišče dobilo v potrditev 96 smrtnih obsodb, in jih potrdilo 58. Zbirno poročilo o delu vojaškega sodišča v Celju kaže, da so do srede julija obravnavali 300 političnih deliktov in izrekli 11 smrtnih obsodb.²⁰⁶

Sodne procese je spremljala tudi načrtovana propaganda v tisku, ki je dnevno opozarjala na vojne zločine, objavljala fotografije žrtev in v člankih posredno ali odkrito pozivala k maščevanju. Strani časnikov so polnile podobe iz odkritih grobov turjaških žrtev, zgodbe o zadnjih pobojih, ki so jih zagrešili umikajoči se domobranci, in pričevanja iz koncentracijskih taborišč, ki so jih prinašali prvi vračajoči se interniranci. Pod vtisom tega se je v začetku junija 1945 pričela kampanja za zbiranje podatkov o vojnih zločinih okupatorja in domačih izdajalcev. Tisk je pozival ljudi, naj oddajajo podatke kvartnim in krajevnim NOO ali OF. Izšla je tudi posebna brošura *Navodila za prijave zločinov*. Dolžnost vsakega Slovenca je bila, da oblastem naznani zločine in njihove storilce. »Kdor tega ne stori, greši proti narodu. . . in je tihi sodelavec fašističnih krvnikov.«²⁰⁷ Samo v Celju je komisija za ugotavljanje zločinov do srede junija sprejela 48 ovadb in na velikem zborovanju celjske OF, ki se ga je udeležil tudi Kardelj, je polkovnik Petričević dejal, da ves narod strnjeno stopa k odkrivanju vojnih zločincev in pomaga pri uničenju belogardističnih in ustaških band, ki se še pojavljajo.²⁰⁸

Pričevanja in prijave zločinov je zbiral komisija za ugotavlja-

²⁰⁴ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 5. 6. 1945.

²⁰⁵ A INZ, GŠ, f. 122/1.

²⁰⁶ Ibidem, f. 122/4.

²⁰⁷ LP, 16. 6., »Ne pozabite nas; maščujte nas«.

²⁰⁸ LP, 13. in 16. 6. 1945.

nje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ki je tedaj postala organ vlade in naj bi se vključila v priprave na pregon vojnih zločincev. Toda vse kaže, da je v Sloveniji niso pritegnili v ta postopek, čeprav je imela precej zbranega gradiva. Ozna je po potrebi enostavno prevzemala to gradivo. Slovenska komisija je bila glede na ostale v Jugoslaviji učinkovita, kar se je pokazalo 20. junija 1945, ko je predsednik jugoslovanske komisije v Beogradu sklical konferenco za učinkovitejše delo komisij. Ko je slovenska komisija primerjala svoje delo z zahtevami, ki jih je sprejela konferenca, je ugotovila, da je že vse opravila (delo na terenu, zbiranje gradiva ipd.). Do avgusta je v Beograd odposlala 1446 odločb z dokaznim gradivom, večinoma za vojne zločine, ki so jih storili tujci.²⁰⁹ Čiščenja terena in preganjanje ostankov 'band' se je nadaljevalo še vse leto 1945 in kasneje. O razširjenosti teh operacij, ki jih je vodil Knoj, govori že podatek, da so enote Knoja od konca vojne pa tja do leta 1947 ubile, ranile ali ujele 116000 ustašev, četnikov in drugih pripadnikov ostankov sovražnih enot.²¹⁰

Vsi, ki so jih sodišča obsodila na prisilno delo ali pa so jih zajeli pripadniki Ozne, Knoja ali milice, so kazni prestajali v kazenskih taboriščih. Znano je, da je pravila o delovanju taborišč v Sloveniji izdal GŠ že februarja in zapisal: »V kazenska taborišča se dovajajo osumljenci na temelju odločb upravnih in vojaških oblasti ter obsojenci obsojeni na prisilno in težko prisilno delo.« Četrta armada je začela pripravljati taborišča že v začetku junija. Od prej je bilo le taborišče v Ribnici, ki so ga tedaj preselili v Kočevje (I. kazensko taborišče). Toda kmalu je vojaškosodni oddelek 4. armade obvestil komande mest in področij, da bo taborišče v Kočevju pre-majhno, zato naj si vsaka komanda poišče primeren kraj za taborišče. »Najbolj primerni prostori bi bili večji gradovi ali vojaške barake, ki se nahajajo v bližini železnic in v bližini krajev, kjer se bo delovna sila izkoriščala.«²¹¹ Taborišče v Kočevju je bilo od-tlej namenjeno najhujšim prestopnikom. Uprava taborišča je bila v Kočevski Reki, taborišče samo pa v Gotenici, kjer so taboriščniki postavili barake, vodovod in električno razsvetljavo. Prve dni julija je bilo v njem 181 moških in 131 žensk, med njimi pripadniki JA, domobranc, Nemci. Proti koncu julija je vojaški tožilec 4. armade

²⁰⁹ A INZ, GŠ, f. 122/1 in AS, P NVS, f. 1/1191.

²¹⁰ Završne operacije, str. 611.

²¹¹ A INZ, GŠ, f. 121/5, navodilo 6. 6. 1945.

poročal, da sta v Sloveniji dve taborišči, v Mariboru in Kočevju. O slednjem je zapisal: »Moralno stanje v taborišču je zadovoljivo. Nepravilnosti, ki sem jih zapazil so bile predvsem v tem, da v taborišču prestajajo kazen prisilnega dela pripadniki JA skupno z belogardisti oz. domobranci in celo Nemci; nadalje se je opazilo, da osebe ženskega spola niso ločene od moških obsojencev ter da taborišče nima urejene zdravniške ambulante, kar je nujno potrebno za taborišče, ki dosega že sedaj okrog 800 obsojencev.«²¹²

Postopno so nastajala še druga taborišča, med njimi večje v Mariboru, kjer so bila pravzaprav tri (na mariborskem Otoku, na gradbišču elektrarne in gradbišču mostu na Dravi, vsako je lahko sprejelo 1000 kaznjencev), taborišča v okolici Vipave, Celja (Te-harje), v Bresternici, v Studencah in mogoče še kje.²¹³ Taborišča so stražile enote Knoja, vojaška sodišča pa so bila v rednem stiku z upravami taborišč in jih seznanjala z znižanji kazni ipd. Poleg teh so bila še posebna kazenska taborišča, ki so bila pod izključno upravo Ozne, npr. v Šentvidu, Begunjah, Škofji Loki. Drugi vojaški organi tja niso imeli dostopa, niti vojaški tožilec ne. Tiste obsojence, ki so prestajali samo kazen zavora, pa so pošiljali v jetnišnice v Ljubljani, Mariboru in Novem mestu. O vsem tem je slovenska vlada vedela zelo malo, če sklepamo iz njenih poizvedovanj, kdo bo obdelal zapuščeno zemljo na Kočevskem, in odgovora, da vojska.

Ministrstvo za notranje zadeve vlade DFJ si je že kmalu po koncu vojne začelo prizadevati, da bi od vojaških oblasti prevzelo vsa taborišča in zapore. Prvega Zečevičevega predloga z dne 21. maja 1945 ne poznamo, vemo pa za Titov odgovor 9. junija, v katerem zahteva, da organizacijo življenja in postopke v taboriščih usmerijo na prevzgojo z namenom, da se bodo taboriščniki vrnili domov popravljeni; da se ne strinja s trditvijo, da Privredni svet DFJ lahko uporablja delo taboriščnikov, prej to lahko počno lokalne oblasti za obnovitvena dela, spodbija pa tudi Zečevičevo stališče, da bo število taboriščnikov iz dneva v dan raslo, saj nova oblast nikakor ne pripravlja kakšnih posebnih ukrepov.²¹⁴ Zečevič je 12. julija prenos pristojnosti nad taborišči predlagal tudi Kardelju, češ da bi to poenotilo upravo in nadzor nad kazenskimi zavodi in taborišči. Isto stališče je zagovarjalo tudi ministrstvo za pravosodje.

²¹² AS, JT, f. 9.

²¹³ A INZ, GŠ, f. 122/1.

²¹⁴ AJ, PV FLRJ, f. 33/258.

Prenos taborišč v pristojnost ministrstev za notranje zadeve se je v Sloveniji začelo šele v začetku septembra.²¹⁵ Slovensko ministrstvo je v začetku septembra prevzelo upravo nad vsemi zapori, kazenskimi zavodi in taborišči, večinoma od Ozne. Razmere v njih niso bile dobre: v ljubljanski jetnišnici bilo je namesto 400 1198 kaznjencev, slabe zdravstvene razmere so bile v Kočevju in Teharjah, kaznjence so povsod uporabljali pri delih, razen v Kočevju, kjer dela ni bilo, kar je bilo še slabše.

Ministrstvo za notranje zadeve je nato pripravilo navodila milici za upravljanje taborišč in o organiziranju delavnic v taboriščih. Javni tožilec Stante je zahteval, da pripravijo natančne spiske vseh taboriščnikov: »Največja pažnja naj se posveča sestavi karakteristike, ki mora vsebovati zlasti dve ugotovitvi: 1./ Ali je bil obsojenec član POJ, NOV, aktivist OF ali sicer pristaš OF; 2./ če to ni bil: ali je doslej očitoval znake preusmeritve svojega prepričanja.« Namena politične prevzgoje jetnikov torej niso opustili.²¹⁶

Julija, zlasti pa po avgustovski amnestiji, so pri kazenskem postopku postopoma začeli spoštovati predpise, razlike med kaznivimi dejanji in razločevati zapornike. Sodni postopki proti domobrancem so se nadaljevali vse tja v zgodnja petdeseta leta. Leta 1948 jih je bilo 130, leta 1949 96, leta 1950 63 in leta 1951 31.²¹⁷

Prvi jetniki, ki so jih začeli izpuščati konec junija, so bili iz cone B. Izpustili so jih na temelju ukaza generalštaba JA z dne 26. junija, in to zato, ker je to zahteval sporazum z zavezniki o coni B. Izpuščali so obsojene in še neobsojene, z utemeljitvijo, da jim tako ali tako ne morejo soditi, dokler Primorska ni priključena Jugoslaviji. Vse pa kaže, da se tega niso držali, kadar je šlo za domobrance ali četnike. Te so, obsojene ali ne, poslali v taborišča. Zanje je nato pri Titu interveniral mednarodni Rdeči križ in dobil odgovor, da so to politični zaporniki. Oktobra je vlada ZDA vladi DFJ poslala noto z imeni 2472 oseb, toda natančnega odgovora ni dobila.²¹⁸

Precejšnja sprememba v politiki do ujetih pripadnikov sovražnih enot je bil Titov strogo zaupni ukaz 3. julija o ravnanju z domobranci. V njem piše, naj izpustijo vse vojne ujetnike, slo-

²¹⁵ AJ, Min. za konstituantno, f. 2.

²¹⁶ AS, P NVS, Poročilo MINOT za čas od 12. 5. do 15. 10. 1945; PNVS/TU, f. 03; A INZ, GŠ, f. 122/2.

²¹⁷ AS, JT, f. 11.

²¹⁸ A INZ, GŠ, f. 121/2, D. de Castro, Trieste, str. 61/62.

venske domobrance in belogardiste, starejše od 35 let, če niso vojni zločinci, ne glede na to, ali so v vojaških enotah ali taboriščih. Mlajše od 35 let pa naj pošljejo v *zbirno bazo*, jih razvrstijo v delovne bataljone pod vojaško komando in jih pošljejo 6. armadi (v Bosno), kjer bodo delali v kmetijstvu ali za vojsko. Z njimi naj ravnaajo kot s pripadniki armade.

Glede obleke, hrane in nastanitve naj jih izenačijo z borci armade, 6. armada pa bo poskrbela za njihovo politično prevzgojo. V ukazu je posebej podčrtal, da jih morajo na vsak način peljati s prevoznimi sredstvi.²¹⁹ Kako so ta ukaz izvajali, ni znano, se pa ob njem postavlja že omenjeno vprašanje, ali Tito res ni vedel za obsežne likvidacije v Rogu, pa tudi komu je bil namenjen ta ukaz. Nekaj kasneje je zveznemu javnemu tožilcu poslal še svoje stališče, da nima pomena obsojati na prisilno delo osebe, starejše od 60 let, ker so prestare.

V začetku julija se je spremenila tudi politika obsojanja, ko so 6. julija sprejeli zakon o amnestiji in vpeljali možnost pomilostitve. Zakon so v Beogradu pripravljali že od začetka maja, niso pa se mogli sporazumeti, ali naj velja tudi za nazaj. Javni tožilec DFJ je že sredi maja dal vladi svoje mnenje, da zakon ne more biti retrograden.²²⁰ Proti koncu meseca je v Ljubljano prispela še brzojavna uredba, da morajo vse smrtno obsodbe poslati v potrditev nadrejenemu sodišču v Beograd.

Na podlagi zakona o pomilostitvi je predsedstvo Avnoja 3. avgusta razglasilo amnestijo. Ta je v Sloveniji veljala za vse domobrance, četnike in njihove politične somišljenike, razen za vojne zločince. Veljala je tudi za vse, ki so med okupacijo delali v administrativnem aparatu, na kulturnem in umetniškem polju. Amnestirali so tudi dezertarje in skrivače, če kasneje niso pristopili k sovražniku. Ni pa veljala za člane gestapa ter kulturbunda, ne za ideološke vodje ter oficirje, kakor tudi ne za tiste, ki so pobegnili v tujino.²²¹ Ob amnestiji so razglasili tudi pomilostitev.

Na temelju tega zakona in ukaza so na ljubljanskem vojnem območju izpustili 800 oseb, na mariborskem 113 in po posebnem komisijskem pretresu še 753 kaznjencev iz taborišča v Kočevju.²²²

²¹⁹ A INZ, GŠ, f. 122/2,4.

²²⁰ UL DFJ, 1945/47 in AJ, PV FLRJ, f. 34.

²²¹ UL DFJ 1945/56.

²²² A INZ, GŠ, f. 122/4.

Tako je jeseni v taboriščih ostalo: v Teharjah 409, v Kočevju 310, v Studencah 225, v Bresternici 255 oseb, v zaporih pa 1719.

Pač pa amnestija ni veljala za tiste, ki so jih obsodili ekonomskega sodelovanja z okupatorjem. Predsedstvo vlade v Beogradu in javni tožilec DFJ sta to stališče sporočila v Ljubljano takoj po objavi amnestije.²²³ To je pomenilo, da tem obsojencem niso smeli vrniti zaplenjenega premoženja in ne državljskih pravic, čeprav so jih kmalu odpustili s prisilnega dela.

Sodišča narodne časti

Sodne obravnave proti ljudem, obtoženim ekonomske kolaboracije, so se začele kmalu po sklepu slovenskega politbiroja, da je treba začeti kaznovanje gospodarske kolaboracije. Navidez se ti procesi niso razlikovali od drugih, v resnici pa je šlo za prvi obsežen, revolucionarni poseg proti *privatni lastnini*. Šele ti procesi so res znatno pripomogli k oblikovanju državnega sektorja lastnine, hkrati pa so bili torišče za številne krivične razsodbe. To obsežno zaplenjeno premoženje je poslej upravljala komisija za upravo narodne imovine (KUNI) pri ministrstvu industrije Narodne vlade Slovenije. Obsojenci za gospodarsko kolaboracijo so seveda izgubili tudi državljske pravice, kar je pomenilo, da se premožnejši sloj slovenske družbe ni mogel udeležiti volitev leta 1945. Da je to tudi bil politični namen nove oblasti, pričajo besede slovenskega javnega tožilca, ko je poročal, da so jih »odstranili iz javnega življenja.«

Najprej so neposredno po koncu vojne zaprli velika podjetja in javne ustanove. Upravljanje z njimi so prevzeli vladni delegati z nalogo, naj pregledajo njihovo poslovanje med in pred vojno. Delo delegatov sta formalno vodili ministrstvu za industrijo in finance, v resnici pa Leskoškova komisija pri politbiroju. Delegati so pripravili poročila, jih poslali ministrstvu, ta pa naprej javnemu tožilstvu Slovenije. Na temelju teh poročil je tožilstvo sprožilo postopke proti lastnikom, članom upravnih in nadzornih odborov, delničarjem in direktorjem teh podjetij ali ustanov. Ta poročila so bila tudi glavno dokazno gradivo na procesih. Procese so pripravili v naglici, pa tudi poročila ministrstev so bila pomanjkljiva, je naknadno poročal sam javni tožilec Slovenije. Menil je celo, da v

²²³Ibidem, f. 122/2.

njih včasih ni bilo pravne osnove za postopek in da je bila tudi formalno pravna plat procesov včasih pomanjkljiva, pa vendar je bil prepričan, da so obtožnice bile utemeljene.

Na ta način je nova oblast od junija pa do septembra 1945 zasegla pretežno večino pomembnih podjetij, bank in ustanov. Stante je poročal, da so »*vsa velika in za naše gospodarsko življenje važna industrijska podjetja prešla v državno svojino.*«²²⁴

V te procese so poleg vojaških sodišč vključili še dodatna izredna sodišča – sodišča narodne časti. Znano je, da je SNOS že pred koncem vojne pripravil odlok o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast. Konec maja je narodna vlada presodila, da je prišel čas, da ta zakon izda. Kidrič je najprej na seji politbiroja in nato 4. junija na seji vlade dal vedeti, da je nastopil čas, da se za vse grehe izreče pravična kazen, ker reakcija dviga glavo.²²⁵ Osnutek zakona je prišel na sejo vlade že pripravljen in ta ga je sprejela brez razprave. 9. junija ga je razglasilo predsedstvo SNOS, za javnost pa ga je razložil njegov predsednik Josip Vidmar, češ da se narodna čast izraža v zvestobi vseh članov naroda do skupne stvari (narodnosti, domovine in narodne zgodovine); narodna sramota pa so strahopetnost, mlačnost, nezanesljivost in izdajstvo; v NOB se je slovenski narod boril za biti ali ne biti; danes ne govorimo o izdajalcih, temveč o tistih, ki so se iz tega boja izločili sami, se zaradi osebne koristi poniževali pred okupatorjem, hlapčevali, delali usluge, se dobrikali ali jim koristili; ves narod mora zato sodelovati pri stvari moralnega čiščenja, da bo izbrisana ta sramota; »*pri izsledovanju nevednih izražajo nekateri svoje pomisleke, češ ovajanje je nečasten posel. Ta ničevi pomislek izrekajo celo, ko gre za očitne narodne izdajalce. . . »; torej: »Tvor mora biti izrezan!*«²²⁶

Slovenski zakon o sodiščih narodne časti je bil podoben že opisanemu v Srbiji. Izguba narodne časti je pomenila izgubo vseh državljanskih in političnih pravic, pravice opravljati javno službo ali poklic in javno delovati. Imela je torej veliko hujše posledice kot pa samo izguba državljanskih pravic. Poleg tega sta kazen dopolnjevali še zaplemba imovine in prisilno delo. Postopek pred sodiščem narodne časti so lahko sprožili posamezniki, Ozna ali javni tožilci. Obtožbo je v teh primerih zastopalo civilno javno

²²⁴ AS, JT, f. 9.

²²⁵ AS, P NVS, seja NVS 4. 6. 1945.

²²⁶ LP, 8. 6. 1945, uvodnik ,O narodni časti'.

tožilstvo.²²⁷ V Sloveniji je bilo eno sodišče narodne časti. Imenovalo ga je predsedstvo SNOS in ga po potrebi dopolnjevalo, delovalo pa je v več senatih po Sloveniji. Za predsednika sodišča so postavili sodnika dr. Alojzija Žigona. Sodišče narodne časti je imelo še tajnika in najprej 15 članov, od katerih sta bila le dva šolana pravnik sodnika. Kasneje je predsedstvo SNOS razširilo število članov sodišča in senatov. Ni pa dovolilo, da bi lokalni organi oblasti imenovali ta sodišča kar sami, kar so poskusili narediti v Mariboru. Vsak senat so izbrali posebej in mu postavili tajnika. Tajniki so bili povečini pripravniki v pravniškem poklicu.

Za postopke pred sodišči narodne časti je javno tožilstvo imenovalo tudi posebne preiskovalce, jih skrbno izbralo glede na njihove karakteristike in vprašalne pole, poizvedovalo o njihovi zanesljivosti in skrbno nadzorovalo njihovo delo.²²⁸

V začetku julija so pričeli pred sodišči narodne časti in vojaškimi sodišči soditi večjim skupinam gospodarstvenikov, razporejenih kar po dejavnostih.

Prvi tak proces pred sodiščem narodne časti je vodil sam Žigon, obtožbo pa je zastopal Stante, sodili pa so članom nekdanje Konzulte. Proces je bil 4. julija v Ljubljani. Ker naj bi bil uvod v novo kaznovalno politiko, so ga namenili prav javnosti in ga močno propagirali. Stante je pred procesom sicer podvomil, ali je izbral pravšnjo skupino za uvod v delo sodišč narodne časti. *»Politične činitelje sem v nekaj razgovorih obvestil, da nameravam člane ‚Konzulte‘ postaviti pred sodišče za zaščito narodne časti. Predmet bi bil za afirmacijo tega sodišča kar najprimernejši, pa čeprav bi bilo to sodišče ugotovilo, da za presojo zadeve ni pristojno. Verjetno bi ugled sodišča v tem slučaju še v večji meri porastel, kar bi bilo docela v skladu z mojimi intencijami,«* je pisal Vilfanu v Beograd in ob tem razmišljal, ali mogoče ni pristojnejše vojaško sodišče, a boljšega primera ni našel. *»V tem pogledu sem si dolgo prizadeval, da bi dobil od Ozne kak primeren slučaj. Posebnega razumevanja nisem našel. . . Pri razpravi sem obtožbo zastopal ostro in sem poudaril veleizdajalski značaj ‚Konzulte‘ kot take ter naglasil, da bi spadali obtoženci radi veleizdaje pred vojaško sodišče, da pa dopuščam možnost, da so bili pritegnjeni kot akterji drugega reda v igro.«*

²²⁷UL P SNOS in NVS, 1945/7.

²²⁸UL P SNOS in NVS, 1945/9, in AS, JT, f. 3.

Pred sodiščem se je torej znašlo dvanajst članov ljubljanske Konzulte: dr. Matej Slavič, Franc Heinrichar, Karel Kavka, ing. Milko Pirkmajer, Karel Rogina (vsi odsotni), dr. Ivan Slokar, dr. Josip Bogataj, dr. Jože Lavrič, Alojzij Sitar, dr. Vladimir Valenčič, Rudolf Krušec in Albin Smrkolj. Obsodili so jih še istega dne na kazni od enega do desetih let odvzema narodne časti, skupino, ki je bila odsotna, pa še na 75% odvzema premoženja in nekatere na lažje prisilno delo. Albin Smrkolj je bil oproščen, ker je delal za OF. Stante je ugotovil, da je bila razprava na sodišču na nivoju, ampak: *»Imel sem takoj občutek, da bo ta sodba zbudila val ogorčenja pri naših ljudeh. In to se je tudi zgodilo. V naših vrstah je nastalo vsesplošno razburjenje radi izredno nizke kazni, dočim je sredina dobila s sodbo potuho.«* Zato je postavitev Konzulte pred to sodišče ocenil kot svojo napako.²²⁹ Nekaj dni kasneje, 7. julija, je bil drugi proces pred sodiščem narodne časti, sodili so članom gledališča v Ljubljani. Sodba je v tem primeru bila pravičnejša, je poročal Stante Vilfanu, pa vendar je bila napaka, da so kazen zaplembe premoženja izrekli igralcu, *»ki notorično nima nobenega premoženja.«*

Poleti so se nato vrstili številni procesi pred sodišči narodne časti in vojaškimi sodišči. Najprej so prišle na vrsto denarne ustanove: 14. julija Kreditni zavod za trgovino in industrijo, 21. julija Ljubljanska kreditna banka, 11. avgusta Zadružna zveza, 21. avgusta Ljudska posojilnica in 24. avgusta Vzajemna posojilnica.

Tiskarska podjetja so pred sodiščem narodne časti zaplenili vsa na isti dan, 3. avgusta, in to: Ljudsko tiskarno, Zadružno tiskarno, Narodno tiskarno, Neografiko, Salezijansko tiskarno in Mladinsko založbo. V tej razpravi se je pred sodiščem znašlo 21 oseb: univerzitetni profesor dr. Alojzij Odar, generalni ravnatelj Ljudske tiskarne Jože Košiček, kateheti Valentin Tomc, Ignacij Zaplotnik in Anton Čadež, upokojeni profesor dr. Gregorij Pečjak, stolni kanonik dr. Tomaž Klinar, dr. Milko Brezigar (v odsotnosti), dr. Pavel Pestotnik (na begu), odvetnika dr. Marjan Zajc in dr. Ernest Kalan, Borut Žerjav (v odsotnosti), ravnatelj Josip Reisner, svetnik pokrajinske uprave Mirko Brezigar, dr. Otmar Pirkmajer (v odsotnosti), veletrgovec Avgust Volk, ing. Boris Sancin, dr. Vinko Vrhunec, salezijanec Ivan Špan, duhovnika dr. Josip Valjavec in dr. Franc Knific. Obtoženi so bili bodisi lastniki ali poslovodeči v navede-

²²⁹ AS, JT, f. 1.

nih tiskarnah, dolžili pa so jih, da so izdajali, tiskali in razširjali knjige in druge tiskovine, v katerih so hvalili zločine okupatorjev in domačih pomagačev. S tem so delovali proti bratstvu in enotnosti, sramotili osvobodilno gibanje, blatili bratstvo s SZ in zaveznike, vzdrževali naj bi prijateljske stike s pripadniki okupatorja in prispevali k porazu leta 1941. Kazni, ki jim jih je izreklo sodišče, so bile različne, od trajne izgube narodne časti, 10 let težkega prisilnega dela in popolne zaplembe imetja, do najmanj 2 let izgube časti in zaplembe nujnih deležev. Zaplotnika, dr. Pečjaka in dr. Vrhunca pa so oprostili obtožbe, ker so bili povezani z OF.²³⁰

Podobni so bili procesi, na katerih so zaplenili Javna skladišča, Jugobruno v Kranju in druge tekstilne tovarne, kemične tovarne ter številna gradbena podjetja. V teh primerih so večinoma dosodili zaplembo pravnih oseb, tj. firm in podjetij. Lastnike, delničarje, upravitelje, direktorje pa so še posebej obsodili in razširili zaplembo tudi na njihove osebne nepremičnine in deleže v drugih firmah. Nekateri od obsojencev na sodiščih narodne časti so se kasneje znašli še pred vojaškim sodiščem kot lastniki ali upravitelji različnih podjetij, kot npr. dr. Jože Basaj.

Na sodiščih narodne časti so seveda sodili tudi posameznikom in skupinam iz drugih dejavnosti – kulture, obrti (med njimi skupini ljubljanskih mesarjev) ipd. Nekateri so bili obsojeni samo na denarne kazni, vsi pa na izgubo narodne časti. Med obsojenimi so bili tudi taki, ki celo po strogih merilih slovenskega javnega tožilca niso bili krivi. Ta je to tudi zapisal, ko je ocenjeval te prve sodne procese: *»Le majhno je število sodb, s katerimi so bili obsojeni kolaboracionisti radi sodelovanja, ki bi bilo deloma vsiljeno in krivci niso storili dovolj ali pa ničesar, da bi se sodelovanje preprečilo.«* Glavna utemeljitev za podobne obsodbe, kot sta bili na primer Bonačeva in Medičeva, je bila, da obdolženci niso storili vsega, kar je bilo v njihovi moči, da bi preprečili kolaboracijo. *»Kjer so sodišča ugotovila v tem pogledu pasivno zadržanje, je prišlo dosledno do obsodb.«*

Slovenskega tovarnarja Franca Mediča je vojaško sodišče 23. avgusta obdolžilo druženja z nemškim generalom Büllowom in tega, da je daroval tisoč oblek za zimsko pomoč, prodal Italijanom šelak in klej ter grdo ravnal z delavci. Obdolženi se je branil in poskušal razložiti, da so ga v to silile tedanje razmere. Ker je bilo znano,

²³⁰ A CK ZKS, zbirka F. Sajeta, Sodba SNČ 138/45.

da je Medič med vojno veliko denarno pomagal OF, je sodišče to raztolmačilo tako, da *»obtoženec ni dajal teh podpor iz notranjega prepričanja, ampak z ozirom da bi mu to v bodočnosti koristilo.«* Obsodilo ga je na dve leti zapora in zaplembo celotne imovine.

Podoben je bil proces 24. avgusta, na katerem se je znašla skupina poslovodečih Ljubljanskega velesejma. Krivi naj bi bili, da so med 4. in 13. oktobrom 1941 v Ljubljani postavili propagandno razstavo italijanske obrtniške in kmetijske produkcije, kljub *»vobče znanemu in manifestiranemu odklonilnemu stališču narodne oblasti OF, s čimer so izdali kot narodni sovražniki narodno borbo.«* Glavni obtoženi, Franc Bonač, se je branil, da so razstavo postavili Italijani sami, uprava pa je nanjo pristala, da bi zagotovila delo delavcem. Priznal je krivdo le toliko, da ni odstopil kot predsednik velesejma. Sodišče mu je očitalo tudi način vodenja tovarn in to, da je bil zaposlil Nemce, za katere se je trdilo, da so petokolonaši, Bonač pa, da so bili pošteni ljudje. Sodišče je zaplenilo velesejem, Bonaču vse imetje (4 tovarne in posestvo na Bledu) in ga obsodilo na 2 leti zapora in 5 let izgube političnih in državljskih pravic. Drugi obsojenci so dobili kratke zaporne kazni, dva pa so oprostili.²³¹

Obsojeni za gospodarsko kolaboracijo so bili po Stantetovem mnenju krivi samoiniciativne in prostovoljne pomoči okupatorju, predvsem zaradi pridobivanja dobička, ali pa krivi petokolonskega delovanja, direktne proizvodnje za okupatorja in vključitve v njegov gospodarski načrt.²³² Sklepamo pa, da so za sodbo zadostovali že pasivna kolaboracija in boljši gmotni ali družbeni položaj.

Sodišča narodne časti so prejela veliko več prijav, kot pa so pripravila procesov. Sosedje so prijavljali sosede, to se je npr. zgodilo Črtomirju Nagodetu. Pred sodišče je prišel poleti 1945 zaradi neke svoje izjave med vojno, in sodišče ga je oprostilo. Tožilci so ugotavljali, da *»prijavitelji na podeželju, zlasti na Gorenjskem, skušajo vrvati v postopek osebne interese, stare medsebojna spore in razračunavanje. To zavira postopek in otežkoča sojenje.«*²³³

Ni še popolnoma jasno, koliko ljudi je tako prišlo pred sodišča narodne časti, vemo le, da tekoča številka sodb presega tisoč, v

²³¹ AS, JT, f. 16.

²³² AS, JT, f. 9.

²³³ AS, JT, f. 3.

posamezni sodbi pa so bile zajete cele skupine. Vojaško sodišče v Ljubljani je po poročilu njegovega senata že do 20. avgusta obso- dilo 300 oseb na zaplembo celotnega premoženja. Proti koncu av- gusta so se dnevno vrstile sodbe. Konec septembra je javni tožilec za Slovenijo lahko poročal, da je dejansko že v državnem sek- torju približno 90% industrijskih podjetij, pridobljenih s postopki proti ekonomskim kolaboracionistom. Konec novembra je poročilo določnejše: v Sloveniji je podržavljenih 155 industrijskih podjetij, 51 jih je pod državno upravo, 16 jih je delno podržavljenih in 43 sekvestriranih.²³⁴

Te vrste procesi so se nadaljevali tudi potem, ko so jeseni začela delati redna sodišča. *„Likvidacija prošlosti“*, kot so temu enostavno rekli v javnem tožilstvu Slovenije, bi se morala končati do konca leta 1945. Toda ker je bilo število prijav tako veliko, se je nadaljevala še v leto 1946. Tožilstvo je pričakovalo, »da se bo prošlost v naši federalni edinici temeljito očistila.«²³⁵

Da je v resnici šlo za politične procese, pa ne kažejo samo pri- prave in izvedbe postopkov, temveč tudi način poročanja sloven- skega politbiroja zveznemu avgusta meseca: »V teku je kampanj- sko delo sodišč narodne časti, s pritegovanjem v borbo proti naro- dnim izdajalcem najširših ljudskih množic. Sodišče bo svoje delo več ali manj v določenem roku zaključilo, industrije bo zaplenjeno in podržavljeno 80–90%.«²³⁶

Ko so v Sloveniji ti procesi še tekli, so drugod po Jugoslaviji le-te že prenašali na redna, civilna sodišča. Že julija je zvezni javni tožilec ukazal, da morajo vse civilne tožbe prevzeti civilni tožilci, pa čeprav so postopki pred vojaškimi sodišči. Vojaški tožilci naj bi le začasno ostali kot pomočniki federalnih tožilcev, in to le v pri- merih, ko je šlo za politične prekrške.²³⁷ Jugoslovanski politbiro je 26. junija sklenil odpraviti sodišča narodne časti v Srbiji, Makedo- niji, Črni gori in Vojvodini, glede na politične razmere in pripravo amnestije.²³⁸

²³⁴ AS, JT, f. 9.

²³⁵ Ibidem.

²³⁶ ZA CK ZKS, CK, f. 2.

²³⁷ A INZ, f. 490/4.

²³⁸ A CK SKJ, CK KPJ III/3.

Spreminjanje zakonodaje

Prehod k rednemu sodstvu je zahteval tudi dopolnila k skopi kazenski zakonodaji. Zato je predsedstvo začasne narodne skupščine v Beogradu izdalo vrsto predpisov. Najprej so zakonsko določili pristojnosti vojaških sodišč, ki naj bi bila praviloma omejena na sojenje vojaškim osebam in vojnim ujetnikom. Toda posebna klavzula pravi, da tudi v miru, ko gre za izredne razmere, ki pomenijo nevarnost za javni mir in ureditev v državi, zvezna vlada lahko izroči vojaškemu sodišču katerokoli kazensko zadevo.²³⁹

Nato so 1. septembra izdali zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo in 4. septembra še zakon o ureditvi narodnih sodišč. Slednji je določal, naj sodišča skrbijo za zaščito pridobitev narodnoosvobodilnega boja, zagotovijo naj točno izvrševanje zakonov in predpisov in vzgajajo ljudi v duhu zvestobe do domovine, pravilnega izvrševanja zakonov in poštenega opravljanja državljanskih pravic in dolžnosti. Uvedel je pravico pritožbe na višjo instanco, toda sodba te je bila pravomočna. Poleg tega je omogočal javnim tožilcem nadzorstveno pritožbo nad vsako sodbo.²⁴⁰

Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo naj bi nadomestil kazenski zakonik DF Jugoslavije. Kaznivo je bilo vsako dejanje, storjeno z namenom, »da bi se z nasiljem odpravila ali ogrozila obstoječa državna ureditev Demokratične federativne Jugoslavije ali se ogrozile njena zunanja varnost ali pa temeljne demokratske, politične, narodnostne ali gospodarske pridobitve osvobodilne vojne...« Kazniva so bila tudi dejanja, naperjena zoper varnost držav, s katerimi ima Jugoslavija pogodbo o zavezništvu, prijateljstvu in sodelovanju. Kazniva dejanja so med drugim bila: kdor škoduje vojski, kdor stori vojni zločin, pomaga okupatorju, kdor v času vojne organizira in vabi v formacije, ki podpirajo sovražnika, kdor organizira oborožen upor, kdor vohuni, usmrti vojaško osebo, propagandira proti obstoječemu redu. Zakon torej vsebinsko ni dosti presegel dotedanje uredbe o vojaškem sodstvu iz maja 1944, le da jo je prilagodil popolnoma novim razmeram po vojni, vendar namenoma ostal še naprej naravnčan na vojno stanje in na možnost upora proti oblasti. V njem razen političnih in sovražnih ponovno

²³⁹UL DFJ, 1945/65, 31. 8.

²⁴⁰UL DFJ 1945/66 in 1945/67.

niso omenili drugih kaznivih dejanj. Pač pa je uzakonil ovajanje oz. prijavljanje in nanj obvezoval državljane. V nasprotnem primeru je grozil s strogimi kaznimi.

Tako strogo obliko zakona je podprlo tudi slovensko tožilstvo, češ da ustreza ljudskemu čutu za pravičnost. Nasprotovala pa mu je maloštevilna opozicija v zvezni skupščini, med njimi predstavniki Grolove Demokratske stranke, ki so trdili, da zakon dopušča samovoljo in inkriminacijo, zlasti v politični diskusiji ter ustvarja vtis, da je v državi stalno izredno stanje. Nasprotovali so, da zakon toliko govori o okupaciji in da ima retrogradno moč, da ustvarja vtis o težkih razmerah v državi, o nenehnem obstoju podtalne dejavnosti, uporniških band, izdaj, špijonaže in zarot, kar ni v skladu z državljanskimi svoboščinami in konstituantno in ne vodi k umiritvi razmer in v boljšo prihodnost. Te pripombe so preglasovali s 34 glasovi proti dvema.²⁴¹

Sodstvo se je v Sloveniji razvijalo z nekaj zamude zaradi poznejšega, mogoče pa tudi temeljitejšega prevzema oblasti. Ko so 3. avgusta objavili amnestijski odlok, je javni tožilec Slovenije v okrožnici zapisal: »Nadaljujte s procesi pred sodiščem za nacionalno čast.«²⁴² Šele 25. avgusta je predsedstvo SNOS ukinilo sodišča narodne časti in pomilostilo obsojene po zakonu o SNČ, in sicer tako, da jim je odpustilo kazni prisilnega dela, kazen izgube narodne časti pa spremenilo v kazen izgube državljanskih pravic. Zaplembe so seveda ostale v veljavi. Pomilostitve za vse druge obsodbe pa niso bile v pristojnosti predsedstva SNOS.²⁴³

V Sloveniji so narodna sodišča volili med 12. avgustom in 2. septembrom, v slovenskem pravosodju so to poimenovali prehod iz partizanskega v redno sodstvo. Predsedstvo SNOS je 20. avgusta imenovalo Vrhovno sodišče federalne Slovenije. Predsednik je postal dr. Žigon, imelo pa je deset članov (dr. M. Gaber, dr. B. Petelin, dr. L. Mastnak, dr. V. Rupnik, dr. G. Stojkovič, A. Habermuth in dr. L. Gruden, ki so že bili sodniki, in J. Černe ter odvetnika I. Vasič in dr. D. Gros). Prvo okrajno sodišče so izvolili 12. avgusta v Celju, nato v Ljubljani, večino pa konec meseca. Šele nato je dr. Pokorn lahko preklical ukaz o prekinitvi poslovanja slovenskih sodišč, do-

²⁴¹Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 640–651.

²⁴²AS, P NVS/TU, f. 03.

²⁴³UL PSNOS in NVS, 1945/29.

končno likvidiral predvojna sodišča in prenesel sodno oblast v Sloveniji na novo zgradbo narodnih sodišč (okrajna, okrožna in vrhovno).²⁴⁴

Vendar pa se s tem niso končala sojenja za prestopke proti slovenski narodni časti. Vrhovno sodišče je takoj sklenilo, naj se nadaljujejo na okrožnih ljudskih sodiščih. Ta svoj sklep je sicer moralo razveljaviti, saj je bil v nasprotju z navodili zveznega javnega tožilstva, toda to je storilo šele 5. januarja 1946.²⁴⁵ Takoj po ustanovitvi so sodišča prevzela ogromno dela, imela so na desetine sodb dnevno, a jim je kljub temu v začetku leta 1946 ostalo še veliko že pripravljenega gradiva in kazenskih prijav, še posebej v Mariboru in Ljubljani. Po mnenju tožilstva jih je bilo toliko, da bi v prvi polovici leta 1946 lahko delala samo to. Medtem pa so že nastopile nove politične potrebe in iz Beograda so prihajala nova navodila in pritiski za sojenja špekulantom in vojnim dobičkarjem.

Prehod z vojaškega na redno sodstvo in prenos pristojnosti nad taborišči in zapori na ministrstvo za notranje zadeve nista omejila pristojnosti Ozne, saj je obdržala izključne pristojnosti za preiskavo *političnih zločinov*, političnih osumljencev in za njihovo aretacijo. V slednje ni smela posegati niti milica, lahko je le prijavila zadevo pristojnemu organu Ozne. V navodilih milici o tem so opredelili, kaj je politični zločin. To je v prvi vrsti protidržavna propaganda, širjenje alarmantnih vesti, širjenje rasne, verske, narodne mržnje, skratka vsa dejanja, ki so naperjena proti glavnim pridobitvam NOB.²⁴⁶ Vojska in Ozna sta do pomladi 1946 obdržali tudi nadzor nad vojnimi ujetniki, ki pa z njimi nista ravnali najbolje.²⁴⁷

Vladna ministrstva še naprej niso nič vedela o delu Ozne. Minister za pravosodje Pokorn je septembra zahteval od vlade, naj objavi, da naj se ljudje ne obračajo nanj s prošnjami za pomilostitev in s poizvedbami, kje so politični zaporniki, ker po novi ureditvi ministrstvo za sodstvo nima nobene ingerence nad zapori, ki jih upravlja MINOT, nadzor nad zapori ima javni tožilec, pri-pore političnih osumljencev pa vrši Ozna. Podobno se je pritoževal minister za narodno zdravje. Minister za notranje zadeve Polič

²⁴⁴UL PSNOS in NVS, 1945/28, 35, 37.

²⁴⁵AS, JT, f. 9.

²⁴⁶AS, P NVS/TU, f. 03

²⁴⁷AS, ZSS, knj. 1, seja GO 4. 9. 1945; AS/PNVS/TU, f. 03.

pa je oktobra poročal, da je njegov upravni odsek obremenjen s prošnjami svojcev priprtih. »Umestno bi bilo,« je predlagal, »da se svojci priprtih oseb obvestijo o bivanju pripornikov.«²⁴⁸ Svojci so se že junija oglašali tudi pri javnih tožilcih s poizvedbami o usodi domobrancev, vendar so jim svetovali, naj tega raje ne sprašujejo.

Priprave na volitve v NOO

Hkrati z odstranitvijo predvojne gospodarske, politične in upravne zgradbe, so v Sloveniji načrtno gradili novo. Proti koncu maja 1945 so začasna telesa, večinoma odbori OF, postopoma prevzemala oblast od vojske. Njihova prva naloga je bila priprava volitev v narodnoosvobodilne odbore.

Minister Polič je v okrožnici 18. maja naročil okrožnim odborom, naj začno pripravljati »pripravljalne volilne sezname«. Vnje naj vpišejo vse, ki so starejši od 18 let, moške in ženske, ki so »slovenske, hrvatske, srbske, črnogorske ali makedonske narodnosti«. V obrazec za vpis v volilni imenik, ki je imel 13 rubrik, so med drugim morali vpisati še podatke o udeležbi v NOV, položaj v vojski, sodelovanje v osvobodilni borbi, kaj je kdo počel od kapitulacije Italije do osvoboditve, če mu je bila odvzeta državljanska pravica in s katero sodno odločbo. Priporočal je, naj odbori sami zberejo ustrezne podatke pri sodiščih, obenem pa je prosil sodni oddelek 4. armade, naj zaradi volilnih imenikov šefom odsekov za notranje zadeve okrajnih narodnoosvobodilnih odborov dostavijo spiske obsojenih.²⁴⁹

Že konec maja 1945 je Kidrič telegrafsko opozoril Kardelja, da je v Sloveniji nujno izvesti volitve tam, kjer jih ni bilo med vojno, ker drugače ne bodo mogli izvoliti sodišč. Dodal je: »Prosim te, da javiš takoj po kakšnem sistemu naj izvajamo volitve, ali po uradni odloki iz lanskega leta ali po kakšnem skrajšanem formalno manj demokratičnem postopku. Po uradni odloki iz lanskega leta bi se jih dalo brez nadaljnega izvesti in tudi odnesti sijajno zmago, bojim pa se kakršnegakoli precedenta.« Kardelj je 30. maja odgovoril: »Volitve naj bodo tajne, po starem odloku iz Bele Krajine. Dajte maksimalno demokracijo, a dobro pripravite.«²⁵⁰

²⁴⁸ AS, P NVS, f. 1; P NVS/TU, f. 03.

²⁴⁹ AS, P NVS/TU, f. 03.

²⁵⁰ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, tel. 29. 5. 1945.

Politbiro CK KPS je nato 2. junija odločil, da bodo volitve čimprej, najprej v centrih, naj bodo demokratične in na temelju odloka iz leta 1944. Ta sklep je potrdila 4. junija še vlada in zaupala izvedbo volitev ministrstvu za notranje zadeve. Polič je 13. junija obvestil predsedstvo vlade, da ima pripravljeno gradivo za volitve v NOO in predlagal razpis volitev za čas po 15. juliju. Tekle naj bi postopoma, najprej v ljubljanskem, nato mariborskem, celjskem in novomeškem okrožju, hkrati pa bi bile dopolnilne volitve v tržaškem in goriškem okrožju. NO in odbore OF pa je ponovno opozoril, naj imajo začasne volilne sezname gotove in naj pripravijo predloge za volilne komisije.²⁵¹

Volitvam so pripisovali velik političen pomen, zato je priprave spremljala močna politična dejavnost partije, fronte in drugih. Da pa bi množične organizacije lahko opravile to nalogo, so jih morali najprej povsod ustanoviti, jim postaviti vsaj začasna vodstva in jih, kot so temu dejali, organizacijsko utrditi. Del tega je bila tudi likvidacija predvojnih društev. Politiko do društev je seveda določil politbiro. V začetku junija je sklenil prepovedati vse staro društveno delovanje. Priporočil je društvom, ki so leta 1941 vstopila v OF, naj se sama likvidirajo. Načelno je namreč sklenil, da morajo društva postati del množičnih organizacij, te pa naj se po potrebi notranje razčlenijo.²⁵²

Ukinjanje nekega društva je npr. teklo takole: ministrstvo za notranje zadeve DFJ je 7. aprila razpustilo Gasilsko zvezo Jugoslavije; ministrstvom za notranje zadeve po federalnih enotah je ukazalo, naj pri svojih lokalnih odsekih po pravih milice postavijo novo poklicno in amatersko gasilstvo, ki je v last dobilo tudi vse imetje nekdanjih gasilskih društev.

Od društev so zahtevali, naj najprej pri ministrstvu za notranje zadeve ali njegovih podružnicah vložijo prošnje za dovoljenje za nadaljnje delo ali ustanovitev društva.²⁵³ Če so dovoljenje že dobila, pa niso smela kar nadaljevati z delom, ampak so od njih zahtevali, naj se najprej reorganizirajo po podobnih načelih kot gasilsko. Pod svoje okrilje so jih prevzemale nove ustanove. Tako je novo ustanovljeni Fizkulturni odbor Slovenije prevzel vsa predvojna fizkulturna društva, Enotni sindikati pa vsa strokovna

²⁵¹ AS, P NVS, f. 1/837, in P NVS/TU, f. 04/850.

²⁵² ZA CK ZKS, CK, seja polibiroja 2. 6. 1945.

²⁵³ UL SNOS in NVS 1945/19.

društva in delavske organizacije. Vsa socialna društva in organizacije je prevzela država, ker bo sociala postala državna skrb, kajti stara društva »ne nudijo zadostnega jamstva za vsestransko, pravilno in nepristransko vršitev svojega namena.« Vsa ženska društva so se morala vključiti v AFŽ, tudi Ženska zveza, ki je leta 1941 vstopila v OF. Javno tožilstvo je predložilo ukinitvev društva sodnikov, češ da mora to postati del sindikata. Sestavilo je tudi predlog, koga naj črtajo iz članstva v odvetniški zbornici. Iz društva odvetnikov pa je delegat ministrstva za pravosodje julija črtal 32 odvetnikov zaradi protinarodnega delovanja.²⁵⁴

Konec julija so »demokratsko in progresivno usmerjeni Rusi«, kot so sami zapisali, prosili za dovoljenje za ustanovitev lastnega kulturno-prosvetnega društva, ki bi združilo vsa obstoječa ruska društva (Ruska Matica, Ruska kolonija, Ruski Rdeči križ v Ljubljani in Društvo ruskih vojnih invalidov). Prošnjo predsedstvu vlade so podpisala znana imena: dr. Nikolaj Preobraženski, Ivan Željeznov, Lilijana Maklecova in drugi, večinoma aktivisti OF. Toda predsedstvo jim je odgovorilo, da bodo njihova društva razpustili »kot protivna duhu novega časa in današnjemu državno političnemu ustroju, vsa njihova imovina pa bo najverjetneje pripadla Društvu za kulturno sodelovanje z ZSSR, ki bo edino ustrezalo v polni meri namenu nameravanega novega društva«, torej poglobitvi slovensko-ruske vzajemnosti.²⁵⁵ Novo društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s SZ se je zbralo na ustanovnem zboru 19. junija, kjer so nastopili Oton Župančič, B. Ziherl, J. Vidmar, F. Kozak, Fran Zwitter, Bojan Stupica, Božidar Jakac in Fran Albrecht. Kakšen je bil namen društva, najlepše govori njihova brzoglavka Stalinu: »V Vas, v vaši mogočni državi vidimo poroštvo, da ne bi nikdar več nobena sila mogla pretrgati tesnega sodelovanja in medsebojnega spoznavanja, ta bratska čustva med nami še bolj utrdilo ter z novimi duhovnimi vrednotami obogatilo kulturno življenje naših ljudstev.« V vodstvu novega društva so bili F. Albrecht predsednik, F. S. Finžgar in Miško Kranjec podpredsednika, O. Župančič častni predsednik in drugi.²⁵⁶

Ministrstvo za notranje zadeve je posebej svarilo pred obnovo starih prosvetnih društev, ker »so imela skoro vsa odtenke bivših

²⁵⁴UL P SNOS in PNVS, 1945/18.

²⁵⁵AS, P NVS, f. 1/1818.

²⁵⁶AS, PNVS/TU, f. 03/4.

političnih strank in niso v skladu s pridobitvami naše NOB. « Pri preoblikovanju društev v dele množičnih organizacij so pomagali tudi sindikati. Njihov predsednik Vencelj Perko jim je naročil: »Sindikalne organizacije morajo igrati odločilno vlogo tudi v fizikalnih organizacijah, čijih glavna naloga je krepiti delovni red. Nam ne sme biti vseeno, kdo je v Glavnem odboru te organizacije, kakšna je telesna, kakor tudi politična vzgoja. Od bivšega sokola bomo dobili najboljše telesno-kulturne vzgojitelje, iz vrst OF pa politične vzgojitelje . . . Dne 8. t.m. bo imelo sokolstvo konferenco, kjer bo napravilo obračun o svojem delu. Kot organizacija je prenehala delovati že 1943 leta, ko je prišlo v vrste OF.«²⁵⁷

Bilanca tega preoblikovanja je ob koncu oktobra bila: »Od bivših 6815 društev, ki so bila združena v 106 zvezah s 3348 podružnicami in 3361 samostojnih društev je vložilo prošnjo le 170 društev z 983 podružnicami. Izdanih je bilo odobritev za 73 društev z 983 podružnicami, razpuščenih je bilo 35 društev z 81 podružnicami«, 62 jih je dobilo začasno dovoljenje za delo. Od predvojnih 6815 društev je torej ostalo le 1153 društev, »dočim bo treba 5778 v smislu zakonitih določil razpustiti.«²⁵⁸ Polič je dovoljenja društvom izdajal po posvetu s političnim vrhom. Vprašal je Kardelja, ali naj dovoli obnovo stare Jugoslovansko-bolgarske lige v Ljubljani. Ta mu je odgovoril preko Kidriča, da takih starih društev načelno ni treba obnavljati, saj »mi pripravljamo novo jugoslovansko-bolgarsko društvo.«²⁵⁹

Nove politične organizacije so ustanavljali že med vojno na osvobojenem ozemlju. Bolje rečeno, največkrat so jim, razen OF in mladine, postavili le vodstva in načela delovanja. Toda sedaj je bilo potrebno ustanoviti celotno mrežo njihovih podružnic po Sloveniji.

Politbiro CK KPS je na seji 2. junija določil, da se mora mladina organizirati tudi v obratih in v srednjih šolah, republiški odbor mladine pa naj ima obliko konference, tako da se omogoči avantgardno vlogo delavski mladini. Mladino in ženske so začeli organizirati takoj po osvoboditvi, ko so sklicevali razna množična zborovanja in shode pripravljalnih odborov teh organizacij. Na teh shodih so volili njihova začasna vodstva po načelu, da imajo odbore v vsaki vasi, kraju ali mestu, hkrati pa še po podjetjih in ustanovah. Tako se je

²⁵⁷ AS, P NVS/TU, f. 03, AS in ZSS, knj. 1, seja GO 7. 7. 1945.

²⁵⁸ AS, NVS, poročilo MINOT od 12. 5. do 15. 10. 1945.

²⁵⁹ AJ, PV FLRJ, f. 5/2.

začela razvijati dvojna politična organiziranost – po proizvodnem in po teritorialnem načelu. Sindikati pa so imeli še organizacijo po strokah (tajništva zvez). Tem novim političnim organizacijam so takoj dali tudi potrebna denarna sredstva kot podporo vlade ali posojila Denarnega zavoda Slovenije. Kmalu so pripravili tudi kongresa žensk (SPŽZ, 9.–10. junija) in mladine (24.–27. junija). Oba sta bila bolj manifestativne narave, pozivala sta k aktivizmu in izpolnjevanju nalog, k patriotizmu, politični enotnosti in bratstvu, udarništvu in delu za obnovo. Mladina se je od kongresa imenovala Zveza mladine Slovenije, vodil pa jo je GO z Janezom Vipotnikom na čelu in slovenski politbiro je bil z organizacijo zelo zadovoljen. Proti koncu junija je ugotovil, da je mladina najboljši vzvod za aktivizacijo terena.

Bolj zapleteno je bilo uveljaviti novo sindikalno organiziranost in miselnost. To delo je vodil glavni odbor ESZDNJ za Slovenijo, ki si je prizadeval čimprej ustanoviti mrežo sindikalnih podružnic, toda prve tedne po vojni je imel precej dela s prevzemom različnih ustanov in društev. Sklenil je, da je politična naloga sindikatov, da morajo vsi delavci in nameščenci pomagati novi oblasti in osvobodilnim odborom pri njihovem delu, hkrati pa morajo sindikalni odbori spodbujati politično »*kampanjo proti narodnim škodljivcem in birokraciji*«. Čez poletje 1945 je postopoma zrasla zgradba enotne sindikalne organizacije in po mnenju GO se je v sindikate včlanilo že 60% delavstva. Pridobivanje članov sta ovirala le še vedno prisotna predvojna miselnost o strankarskih sindikatih in sektašenje. Tako v Trbovljah v novi sindikat niso hoteli sprejeti socialdemokratov, v Zabukovici so sprejeli le 26 od 200 delavcev, na Univerzi v Ljubljani pa se je v sindikat včlanilo le 50 od 320 članov kolektiva. Glavni odbor ni bil zadovoljen, ker so bili na terenu premalo budni, saj so dovolili, da so se jim v odbore vrinili »*sovražni in škodljivi elementi*«. ²⁶⁰

Sindikati so prevzeli zelo širok krog dejavnosti, od posredovanja dela do kulturno-prosvetnega in političnega dela. Sindikalne voditelje so takoj pritegnili k delu v druge politične organizacije in upravne organe, kot so recimo bili odseki in ministrstvo za soci-

²⁶⁰ AS, ZSS, knj. 1, seja GO 21. 6. 1945. V GO so bili: P. Vencelj, predsednik, F. Svetek, podpredsednik, Jože Jurač in Jože Kopitar, tajnika, Rudolf Ganzitti, Niko Bricelj, Andrej Stegnar, Alojzij Diacci, Tomo Brejc, kasneje pa so kooptirali še Staneta Oswalda in Božo Bašin.

alno politiko. Sodelovali so pri določanju plač, mezd in draginjskih razredov. Skratka, zapolnili so prostor ne samo starih sindikalnih in strokovnih organizacij, temveč največkrat tudi prostor društev in nekaterih ustanov, vse po temeljnem načelu politične enotnosti.

Toda politbiro ni bil povsem zadovoljen z delom sindikalne organizacije. Priznal je, da je sicer premagala sektaško obnašanje do socialdemokratov in krščanskih socialistov, toda da ima premalo stika s proletariatom, da deluje preveč manifestativno, birokratsko in premalo udarniško. Zato je pripravil »*vrsto kadrovskih izprememb v sindikalnem vodstvu*«²⁶¹ in jo konec avgusta izpeljal.

Slovensko politično vodstvo se je prve mesece po osvoboditvi zanašalo v prvi vrsti na najbolj razširjene, odbore OF. OF je izpolnjevala naloge, ki jih je določala KPS, oziroma vse politično delo na terenu. 2. junija je slovenski politbiro ugotovil, da znova potrebuje OF, in sklenil, da mora oživiti delo njenega izvršnega odbora. Ta naj potem s pomočjo svojega aparata (»*ki je v glavnem partijski*«) prenaša na teren politične direktive. Za tretjega sekretarja Izvršnega odbora OF je imenoval Lidijo Šentjunc, njena naloga pa je bila, da nadzoruje delo vodstev OF po okrožjih. Naslednjega dne je o tem razpravljala IO OF. Kidrič je vodstvu Osvobodilne fronte ponovil ocene in sklepe politbiroja o trenutnih političnih nalogah in IO je sprejel skoraj enake sklepe kot politbiro. Sklenil je sklicati zbor vodilnih aktivistov ter »*izvršiti aktivizacijo po vseh poteh*«, v mesecu dni pripraviti kongres OF in kooptiral Lidijo Šentjunc kot organizacijsko sekretarko poleg Marijana Breclja. Pri delu izvršnega odbora so poleti 1945 največkrat sodelovali J. Vidmar, M. Breclj, B. Kidrič, I. Maček, F. Leskošek, Z. Polič, T. Fajfar, L. Vavpetič, S. Kovač, L. Šentjunc in še Maks Krmelj, Edmund Turnher, Tone Toman, France Svetek in Angela Ocepek; dobra polovica je bila vključena v delo politbiroja, vlade ali vodstev ostalih političnih organizacij.

Prenos partijskih direktiv v OF in kadrovsko povezovanje politbiroja in izvršnega odbora OF se je kazalo tudi drugače: 2. junija je politbiro za vodjo svojega agitpropa postavil Bogdana Osolnika, dan kasneje pa ga je izvršni odbor OF imenoval za šefa propagandne komisije pri izvršnem odboru OF; politbiro je sklenil, naj se prične razlaščenje buržoazije, IO OF je to dan kasneje izrazil nekoliko bolj zavito: »*Izposlovati je treba gospodarske ukrepe v korist*

²⁶¹ ZA CK ZKS, CK, f. 2, poročilo CK KPJ, avg. 1945.

osnovnih ljudskih množic, predvideti delo reakcije in do kraja do-
tolči belo gardo.«

Tudi na nižji ravni je partija določala kadrovsko zasedbo novih odborov OF, npr. v Ljubljani. Že od vsega začetka je bila politika mestnega komiteja KPS v Ljubljani, da morajo v mestu »razgnati stare samozvane odbore OF«, torej tiste iz časa vojne.²⁶² In kot glavno nalogo so močno propagirali t.i. učvrstitev politične enotnosti OF.

O politični enotnosti fronte v Sloveniji po vojni pravzaprav sploh ni bilo dvoma, kakor tudi ne o dejstvu, da Osvobodilna fronta je in ostane edina politična organizacija. Že maja je Marijan Breclj govoril o stališču in nalogah katoličanov v Osvobodilni fronti in dejal: »Tisti, ki so pomagali ideji (enotnosti naroda, OF) do zmage, bodo vodili naše bodoče življenje in mu dajali ton – in nihče drug.«²⁶³ Julija 1945 so v Ljubljani sicer samostojno zborovali slovenski sokoli in se sestali predstavniki krščanskih socialistov, toda njihov edini namen je bil še bolj učvrstiti enotnost fronto in hkrati priznati, da je bila partija edina zmožna ustvariti novo skupnost narodov Jugoslavije in je za slovenski narod največja sreča, da je Komunistična partija prevzela vodilno vlogo v usodni uri.²⁶⁴

Ta duh je prevladoval tudi v IO OF, ko so pripravljali kongres OF. Ene od sej se je udeležil tudi E. Kardelj, ki je 10. junija prišel na prvi povojni obisk v Slovenijo. Obisk so seveda propagandno močno izrabili in *Ljudska pravica* ga je proglasila za največjega Slovenca in velikega Jugoslovana, pisala je o njegovi ljubezni do ljudskih množic, njegovi človeški moralni veličini, trdnosti volje ipd.²⁶⁵ Kardelj je svojim tovarišem na seji razložil mednarodne razmere in jih opozoril, da si VB in ZDA želita razbiti enotnost OF. »Naša naloga je razširjati OF in paziti na enotnost. Alternativa je jasna: ali diktatura demokratičnega dela, ali diktatura reakcionarnih sil – tretjega ni.«²⁶⁶

Prvi kongres OF Slovenije, 15. in 16. julija 1945 v Ljubljani, je še obširneje predstavil razlage prehojene poti OF in potrdil enotno

²⁶²ZAL, MK KPS, f. 1.

²⁶³LP, 18. 5. 1945.

²⁶⁴LP, 13. 7. 1945.

²⁶⁵LP, 10. 6. 1945.

²⁶⁶A INZ, f. 432, seja IO OF 20. 6. 1945.

pot v povojni čas. Na kongresu so govorili vsi pomembnejši člani IO OF. Josip Vidmar je kongres otvoril z besedami, da so se že na prvem ‚kongreščiču‘ OF na Pugledu leta 1943 bojevali za enotnost OF, ta je prvotno združevala pripadnike 18 političnih strank, iz tega pa se je skovala enotna družina Slovencev. Zaslugo za to zlitje imajo pripadniki vseh skupin, zasluga KP pa je, da je zlitje šlo brez bolečin, z demokratičnimi sredstvi, s prepričevanjem in s prostovoljno privolitvijo v uspešnejši program. Prihodnja naloga OF bo skrb za to enotnost.

Drugi govori in poročila, od dr. Rusa, Z. Poliča pa do Kocbeka, so le še pritrjevali in podrobneje razlagali to politično usmeritev.²⁶⁷

Najizčrpnije je vlogo in naloge Osvobodilne fronte analiziral Edvard Kardelj v svojem referatu, ko je pri enotnosti poudaril revolucionarno naravo fronto, ki je nastala samo iz dveh blokov ljudskih množic: Komunistične partije ter demokratičnih skupin in struj drugih političnih formacij: *»Razen KP ni vstopila v OF niti ena stara politična stranka v celoti, niti eno celotno staro strankarsko vodstvo.«* Fronta mora tudi v bodoče utrjevati svojo demokratično oz. revolucionarno naravo. V njej sta že med vojno popolnoma zmagala volja in interes teh množic, ki so tej borbi dale *»karakter borbe resnične demokracije proti fašizmu kot avantgardi protiljudske reakcije v svetu.«*

Tudi Kidrič, ki je na kongresu poročal o delu Osvobodilne fronte, je ocenil odnos predvojnih strank do OF in govoril o politični enotnosti. Tiste, ki niso sodelovali v NOG, je razdelil na dve skupini: na narodne izdajalce in na sredino. Po njegovem je bila Osvobodilna fronta že od vsega začetka enotno gibanje, vsaj med množicami na terenu, in sploh ni bila koalicija. Ta enotnost v NOB pa je ustvarila močne elemente ideološke enotnosti. In ker so razmere zahtevale usklajen pogled na preteklost in bodočnost, so v drugi polovici leta 1942 imeli v vodilnem aktivu fronte o tem izčrpno diskusijo in so na začetku leta 1943 že vse skupine imele enake poglede na osnovna vprašanja NOB in na povojni razvoj ljudske demokracije – zato je tudi prišlo do znane Dolomitske izjave, s katero so se stranke odrekle lastnim političnim organizacijam. Plenum OF septembra 1944 pa je izbrisal še zadnje ostanke koalicije. Kidrič je končal z mislijo, da nihče, ki je bil pošten, ni doživel usode Kerenskega, kot so napovedovali sovražniki partije.

²⁶⁷ AS, PNVS/TU, f. 03.

Iz vseh referatov je bolj ali manj izzvenel kot bodoča naloga OF tudi boj proti političnim nasprotnikom. Kardelj je obsodil politiko čakanja med vojno, saj je čakanje pomenilo podpirati tako fašistične kot protifašistične reakcionarne sile. Nekateri so še proti OF in pred temi mora OF stati kot en mož ter braniti demokratične pridobitve in zaščititi ljudsko oblast, glavno tarčo *sovražnikov ljudstva*. Ti so »današnji pseudodemokratični frazerji«, »filistri« in »reakcionarni špekulanti«. Pod vplivom mednarodne reakcije se v Jugoslaviji in v Sloveniji zbirajo sovražniki ljudstva, v preteklosti privilegirana klika ljudi, ki se je spočetka potuhnila in skrila. Vse te mračne figure iz starega jugoslovanskega političnega življenja želijo v prvi vrsti izkoristiti težave nove ljudske oblasti in jo oslabiti, da bi tako prikrile svoje grehe sodelovanja z okupatorjem in znova prišli na oblast, podpirajo pa jih mlačneži. Tudi Kidrič je obsodil sredino zaradi njenega ravnanja med vojno: da je zbrisala mejo med seboj in narodnim izdajstvom, špekulirala z anglofilstvom in zato izgubila politično legitimacijo za v bodoče.

Kongres je kot svoj program sprejel *Razširjene temeljne točke OF in Organizacijska načela* ter izvolil vodstvo OF. Vodstvo je bilo sestavljeno iz glavnega odbora s 135 člani in iz 43 članskega izvršnega odbora s predsedstvom (Vidmar, Kardelj, Rus, Kocbek, Kidrič) ter tajništvom (Kidrič, Breclj, Polič, Maležič in Mira Tomšič-Svetina), ki je dejansko vodilo politiko OF.

Opozicija torej v Sloveniji sploh ni bila možna. Ta obsodba sredincev na kongresu ni bila samo njihova politična diskvalifikacija, temveč tudi opozorilo vsem takšnim, kot je bila Gosar-Šolarjeva krščanskosocialistična skupina, naj ne skušajo nasprotovati (tj. razbijati) enotnosti OF, ker je bil Gosar že maja 1945 proti mandatu Kocbeka in M. Breclja, da zastopata krščanske socialiste (podobno je mislil tudi dr. Ivan Stanovnik). Njegova skupina je od konca vojne vzdrževala celo stike s Snojem.²⁶⁸ Zato opozorilo ni bilo zaman.

Tudi nova organizacijska načela fronte, sprejeta na kongresu, so odražala načelo enotnosti, člani ne morejo biti tisti, ki so prodali svojo čast, tisti, ki ne pristajajo na pot k dosledni zmagi ljudske demokracije (revolucije) v programu OF, in tisti, ki sicer odobravajo program OF in niso javno grešili, a za OF niso storili ničesar in se tudi sedaj niso pripravljeni lotiti nobenega dela. Vsem drugim »so naširoko odprta vrata v našo skupnost OF«, pri tem pa

²⁶⁸ A VS, K1-47, f. 2, UDB za Slovenijo, zaslišanja.

so obdržali oba organizacijska načina članstva: proizvodno (po podjetjih in ustanovah) in teritorialno (krajevno). Sklenili so še, da morajo odslej člani OF imeti izkaznice, katere naj izdajo krajevni odbori OF.²⁶⁹

Na kongresu seveda ni manjkalo obtožb na račun Zahoda, ki da poskuša razbiti enotnost OF. Podkrepili so jih s krivičnim ravnanjem zahodnih držav proti volji ljudstva v Julijski krajini, Trstu in na Koroškem. Na kongres so povabili tudi britanskega vicekonzula Franka Waddamsa. Ko je ta opazil, da zavestno izpuščajo omembo zavezništva z Zahodom, poleg tega pa ob kongresu organizirajo stalne demonstracije zaradi Trsta, je zapustil kongres OF.²⁷⁰ V svojem poročilu je analiziral motive slovenskega političnega vrha za takšno ravnanje. Slovenci se zavedajo, da pripadajo kulturi Zahoda, ne pa Vzhoda, je pisal, in za njih je nosilec zahodne kulture bila prav VB. To njihovo afiniteto pa so na žalost izrabili nasprotniki sedanjega režima in se ob koncu vojne sklicevali na podporo Velike Britanije. Kljub postopnemu spoznavanju grobe realnosti, imajo ljudje še naprej občutek, da bodo Britanci vendarle zasedli Slovenijo. Tukajšnje vodstvo se tega zaveda, zato spodbuja sovražnost do VB, ki seveda narašča zaradi Julijske krajine kar vodstvo tolmači kot britansko naklonjenost Italiji (tradicionalnemu sovražniku Slovencev) in ne, da se odvzema nekaj, kar naj bi po nacionalnosti pripadalo Sloveniji.

Takoj po kongresu se je prvič sestal novo izvoljeni glavni odbor OF. Kidrič je na seji zahteval, da v pokongresni kampanji poudarijo 4 točke: 1. da ima OF edina pravico predstavljati slovenski narod, 2. ljudsko-demokratski značaj OF, 3. bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov in 4. popularizirati bodoči kongres jugoslovanske OF. Člani odbora so se s tem strinjali. Le Marušič in Fajfar sta vztrajala, da so temeljne točke v bistvu le nadaljevanje starih in da ne gre za nek nov program. Na to je Kidrič odgovoril, da so temeljne točke zasnovane na ljudski demokraciji in da so na kongresu dovolj jasno povedali delegatom, da sedaj ne gre več za osvobodilno gibanje, ampak za utrditev revolucionarne politike in da je kongres pomemben prelom. Aktivisti OF naj v pokongresni kampanji ta prelom razložijo na terenu, toda taktično premišljeno, tako da ne bodo ožili širine OF, ampak le iz OF izločili *zamaskirano*

²⁶⁹ AS, PNVS/TU, f. 03.

²⁷⁰ PRO, FO 371/48870/R14988.

reakcijo.²⁷¹ Reakcija je bila vedno bolj skupen izraz za vse tiste, ki so nasprotovali novi oblasti, OF nasproti lahko stoji samo eden – sovražnik.

Politična kampanja proti reakciji se je sicer začela že prej, junija 1945. Politbiro je 2. junija vpregel vanjo še slovenski tisk (poleg oblasti in sodišč) s ponatisom Kardeljevega članka *Moč ljudskih množic v Ljudski pravici*. Ponatis je zaradi priredbe močno razburil Kardelja, tako da je ostro ugovarjal pri Kidriču in zahteval, naj takoj prevedejo članek iz *Borbe*, sprožijo preiskavo in kaznujejo krivce.²⁷² Kardeljevemu članku so sledili uvodniki z naslovi, kot je *Odločnost in budnost* ali *Pozivi na budnost*. Napadali so reakcijo, ki da se je borila proti NOB in se je s svojo sredinsko politiko odkrito in prikrito povezovala z narodnimi izdajalci (domobranstvom in četništvom). »Sedaj skuša to na drug način. Na eni strani skuša organizirati atentate in sabotaže. Po drugi strani pa skuša svoje agente vrvati v organe oblasti. To so večinoma ljudje, ki se niso bili kompromitirali kot odkriti narodni izdajalci in okupatorjevi pomočniki.« Skratka, uvodniki so svarili in pozivali na budnost, podobno kot je to prej počel Kardelj.²⁷³

Šele po koncu kongresa OF se je slovenski politbiro začel ukvarjati z lastno partijsko organizacijo. Politbiro se je sestal 21. junija in ugotovil, da na terenu še ni partijske mreže, kar seveda ni pomenilo, da člani KPS niso bili dejavni. Že maja so v Ljubljani ustanovili mestni komite KPS, ki je vodil najštevilnejšo partijsko organizacijo v Sloveniji, in postavili okrožne in okrajne komiteje. Toda vse to so bila le vodstva.

Ljubljanski mestni komite, ki se je sestal 30. maja, sta vodila Mira Svetina in Ivana Novak-Očka, člani pa so bili: Leopold Krese, Nino Zupan, Ida Kovač, Marička Kušljan, Tilka Busar, Viktor Stopar, Gustav Zupet in Bojan Polak-Stjenka. Komiteju so bile podrejene partijska organizacija vseh ustanov vlade (čez 400 članov), vsi partijci v OF, SPZZ, Skoj, na univerzi, komandi mesta, mestni Ozni in centralni komisiji agitpropa. Mestni komite je nadzoroval, kako se v mestu izvajajo direktive; preko Iva Zora je vodil dopisništvo Tanjuga, ostale časopise preko Jožeta Urbiča, usmerjal je oddaje na radiu ipd. Imel je tudi lastne sezname in karakteristike vseh

²⁷¹ B. Kidrič, *Sabrana dela*, 4. del, str. 421.

²⁷² LP 3., 5. in 6. 6. 1945; ZA CK ZKS, zbirka E. Kardelja.

²⁷³ LP, 19. 6. 1945.

rajonskih odbornikov OF v Ljubljani, za kar je bil zadolžen Očka. Toda politično delo komiteja je bilo v glavnem usmerjeno na delo v fronti ali, kot se je glasila direktiva: »*Mestni komite mora voditi vse delo OF, plenuma in sploh vseh organizacij OF. Vse delo OF mora biti stvar komiteta v celoti. Po delu v OF se bo preiskovala predanost partijcev stvari Partije.*«²⁷⁴ Na ta način se je agitiralo »za pospešitev tempa dela«, za politične manifestacije, tekmovanja, udarništvo ipd.

Seje politbiroja 21. junija se je udeležil tudi Kardelj in mu tudi to pot nakazal politično usmeritev. Predlagal je način organiziranosti partije in vsebino njenega bodočega dela – potrebo po stopnjevanju revolucije. Menil je, da ni mogoče ločiti partijskega dela od državnega. Zato so v Beogradu ustanovili partijske komisije, ki neposredno vodijo delo državnega aparata po načelu, da gospodarsko komisijo sestavljajo člani vlade komunisti in komunisti zunaj vlade. Vztrajal je, da morajo v Sloveniji izpopolniti teoretično znanje aparata CK, ki naj se posveti zlasti vprašanju preraščanja v socializem, preuči naj razmere in določi linijo za postopno pospeševanje tega procesa (revolucije). Kardelj je očital slovenskemu politbiroju, da podcenjuje pomen sindikatov. Ti pa so najmočnejše sredstvo za »*preraščanje v socializem*«, zato CK KPS nujno potrebuje sindikalno komisijo. Zahteval je še, naj kadrovsko politiko vodijo skupaj s personalnim odsekom vlade in naj nadzorujejo nepartijske kadre. Posebej naj pazijo pri izbiri kadrov za OF (naj ne bodo prestari, da bodo sposobni prilagajati se razvoju) in na njihovo socialno strukturo. Na tej seji je Kardelj govoril še o politiki do kmeta in vplivu reakcije nanj. Kmet še ni nič dobil, dobil pa bo z agrarno reformo, tako da bo iztrgan iz rok reakcije: »*Kmeta bomo zlomili.*«²⁷⁵

V avgustu je slovenski politbiro ustanovil komisije pri CK, podobne tistim, ki jih je konec junija imenoval jugoslovanski politbiro.²⁷⁶ Ustanovil je sindikalno komisijo (na čelu Matevž

²⁷⁴ ZAL, MK KPS, f. 1.

²⁷⁵ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 21. 6. 1945.

²⁷⁶ Ibidem, seja 3. in 19. 8. 1945. Politbiro CK KPJ je 30. 6. določil svoje oddelke: organizacijsko-inštruktorski, za kadre (član V. Krivic), za agitacijo in propagando (vodil Dilas, član B. Ziherl), sindikalno komisijo (vodil M. Marinko, član Pepca Kardelj), vojno komisijo (vodil S. Vukmanović-Tempo), žensko komisijo (vodil S. Žujović), zunanjepolitično komisijo (vodil Kardelj, član A. Bebler), komisijo za ekonomsko politiko (vodil Hebrang), za šole (vodil Kardelj, član M. Mencej), za

Hace), komisijo za ekonomsko politiko (Danilo Vojska), za socialno politiko (Tomo Brejc), za izgradnjo oblasti (M. Tomšič-Svetina), za ženske (A. Ocepek), šolsko (O. Hudales) in vojaško komisijo (sklicatelj Albert Jakopič). V komisijo za izgradnjo oblasti je imenoval še Z. Poliča, S. Kraigherja, Helija Modica in B. Kidriča. 19. avgusta je osnoval še organizacijsko-tehnično komisijo (V. Avbelj, A. Jakopič, A. Mahničeva, F. Kovačič, F. Černe in I. Kopitar), zadolženo za bodoče volitve v konstituanto in komisijo za agitprop (J. Vipotnik, Z. Polič, B. Osolnik, V. Tomšič in B. Kidrič). Določil je še plače članov politbiroja (6000 din) in sekretarjev komisij (4000). Ta čas imeli so ministri v vladi okoli tri tisoč dinarjev plače, uradniki vlade pa dva tisoč dvesto dinarjev. Šentjurčeva je konec avgusta poročala v Beograd, da se bo takoj, ko bo steklo redno delo komisij, »avtoriteta CK in neposredno partijsko vodstvo v vsem delu znatno popravilo, kar danes še ne moremo trditi.« Na terenu pa so šele ustanavljali partijske celice. Ta čas je imela Komunistična partija v Sloveniji 4978 članov; najverjetneje so všteli še člane KP v zalednih enotah JA (komande mest, sodišča ipd.), ne pa članov iz rednih enot. Po okrožjih je bilo število članstva takole: MK Ljubljana 484, OK Ljubljana 1485, OK Maribor 543, OK Celje 600, OK Novo mesto 625 in OK Vzhodna Primorska 1241 članov. Že takoj poleti se je pokazala velika razlika med partijci, ki so se »razvijali« v okupiranih krajih in tistimi z osvobojenega ozemlja.²⁷⁷

Takoj po vojni se je nadaljevalo tudi čiščenje v sami KP. Tako je MK Ljubljana razdelil svoje člane v tri skupine: na neoporečne, na tiste, ki se jih še proučuje in naj do nadaljnjega delajo po usmeritvi OF, in na tiste, ki so problematični »in jim bomo povedali naše mnenje, da niso člani Partije.« Med drugim so izključili tudi nekatere znane predvojne komuniste, kot npr. Mirka Koširja, ki ga je izključil sam politbiro in ga določil za delo v industriji. Pod pritiskom je bil tudi Dragotin Gustinčič, ki ga je sam imenoval »brezprincipni boj« proti Gustinčiču. Vemo, da se Gustinčič ni strinjal s politiko do Trsta, saj je Trst imel za »lep del naše revolucije«. Kidriču je očitel slabosti pri reševanju tržaškega vprašanja, čeprav so mnogi dobili nalogo, da to »izučujejo«. Pisal mu je 2. septembra: »... midva sva komunista in prijatelja, pa si lahko poveva resnico

izgradnjo oblasti (vodil Kardelj, član J. Vilfan), za socialno politiko in kontrolno komisijo (član M. Marinko).

²⁷⁷ ZA CK ZKS, CK, f. 2.

v obraz. Priprava reševanja razmejitvenega vprašanja z Italijo pa je ostala neorganizirana. Neorganizirana pa je ostala zaradi neorganiziranosti in slabosti – številčne, kakovostne in teoretične – naše stranke. Nezadostna priprava mirovne konference, KP Julijske krajine in podobne stvari rasejo iz ene same korenine.²⁷⁸ Kasneje se je govorilo, da se Gustinčič in Kidrič (pozneje Marinko) niso strinjali okoli gospodarskih vprašanj.²⁷⁹ Vendar pa se je slovensko partijsko vodstvo neskončno balo ‚frakcionašenja‘, ki naj bi pomenilo polom diktature proletariata, zato je bila izključena vsakršna možnost kritike, četudi dobronamerne, in zato jo je bilo treba absolutno onemogočiti ali popolnoma izolirati. To stališče je že kazalo na razvoj, ki je pozneje pripeljal do številnih obsodb na sodišču.

V novem upravnem in političnem aparatu so vse pomembnejše funkcije zasedli (po načrtu) kadri z osvobojenega ozemlja. To pa prav gotovo ni ostalo brez posledic v krajih, ki so, kot Ljubljana, imeli med vojno močno organizacijo OF. Kmalu po koncu vojne je Kidrič opozarjal, da so aktivisti z osvobojenega ozemlja napihnjeni in neskromni in da zviška gledajo na svoje tovariše iz Ljubljane.²⁸⁰ Politbiro CK KPS je ugotavljal, da za nove politične naloge ni več navdušenj in elana iz časov osvobodilnega gibanja, da je vzrok za to birokratiziranost političnih aktivistov in vladnih uslužbencev, ki da je nastopila s prevzemom pisarniških funkcij. Že takoj je bilo opazno, da kadri bežijo iz produkcije v uradništvo. Zato je vodstvo KPS sklenilo ostro nastopiti proti tem pojavom, Kidrič pa je zahteval, naj se pripravi načrt kadrov po okrožjih in se v skladu z njim brezobzirno zatira profesionalizem (političnih delavcev). Razmišljali so, da bi sprejeli zakone o delovni disciplini, podobno kot v SZ, in sklenili, naj vlada izdela »osnutek o birokraciji«, CK bo izdal okrožnico o tem, v OF naj energično odpravijo vse ženske in mladinske profesionalce, sindikati naj obdržijo profesionalce samo na vrhu, in udariti je treba tudi po ‚naftalincih‘.

Poleg tega politbiro ni bil zadovoljen s pojavi feminizacije (npr. pri AFŽ), Kidričevo mnenje je bilo, naj se forsira tip ženske gospodinje (ne pa »frajle«) in bil proti »tem mladim puncam«.²⁸¹ S

²⁷⁸ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 18. 7., in AS, P NVS, kabinet M. Marinka, f. 1/10.

²⁷⁹ VS, K 1-48, poročilo R. Reharja.

²⁸⁰ AS, P NVS, seja NVS 4. 6. 1945.

²⁸¹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 3. 8. 1945.

političnimi ukrepi in direktivami so skušali omejevati tudi druge pojave v družbi, ki so spremljali zmagoslavje ob koncu vojne, npr. okrožnica IO OF proti pijančevanju ob povojni evforiji in veseljačenju.

Partijsko vodstvo v Ljubljani je spremljalo tudi politično razpoloženje in razmere po terenu s pomočjo poročil inštruktorjev CK, tožilstva, notranjega ministrstva in Ozne. Inštruktorje CK je politbiro imenoval že na seji 2. junija, in sicer Matevža Haceta, Toneta Dolinška in Alberta Jakopiča-Kajtimira. Poleti 1945 so ti poročali o zadovoljivem delovanju odborov OF po Sloveniji, kar pa ni povsod veljalo za politične razmere nasploh. Najmanj so bili zadovoljni z razmerami na Štajerskem, češ »*da diferencijacija med prebivalstvom ni izvedena do kraja*«, zaradi premajhne politične izgraženosti, ker ga tudi ni bilo v NOG. Zato to prebivalstvo tudi ne razume pravilno ljudske oblasti. V teh krajih naj bi se združevala opozicija in širila gesla, da nova oblast ni trajna, da se bo vrnil kralj, da bo prišlo do vojne med zavezniki; reakcija pa ima zaslonbo v večjih posestnikih, špekulantih in vračajočih se emigrantih. Poročevalci so bili presenečeni, da imajo ljudje na Štajerskem še toliko spoštovanja do tistih, ki jih je partija želela odstraniti, tj. do predstavnikov premožnejšega sloja.²⁸² Javni tožilec Stante pa je bil zadovoljen z delom OF na Štajerskem, hiba je le, »*da se je posebno v krajevne odbore splazilo precej veliko število ljudi, ki spadajo pred sodišče in ki jih bo ta usoda sedaj tudi zadela. Po očiščenju teh elementov se bo mogla narodna oblast utrditi in razvijati . . .*« Ugotovil je, da ljudje niso hoteli množično sodelovati pri delu sodišč narodne časti, temveč so prijave za ta sodišča morali zbirati aktivisti in da so pri ljudeh opazili nepravilen, hlapčevski odnos do špekulantov, vaških magnatov, veletrgovcev in veleposestnikov.²⁸³

Drugo, za novo oblast politično nezadovoljivo področje, je bila Dolenjska. Stantetova analiza je prišla za Dolenjsko do podobnih ugotovitev, le da so vsi ti problemi tu še bolj »*zaostreni radi izredne politične diferencijacije, izvršene v toku osvobodilne borbe*«. Delegat tožilstva je iz Novega mesta poročal, da so ljudje še pod močnim vplivom sovražne propagande, kar se močno čuti na deželi.

Čisto nekaj posebnega je bilo krško-brežiško območje, kamor so se vračali povratniki, ki so bili po oceni politbiroja (V. Tomšič)

²⁸² AS, JT, f. 3 in Z. Zavadlav, Tribuna, 1990/9, str. 7.

²⁸³ AS, JT, f. 3.

»napojeni s propagando, ki jim jo vcepljajo Angleži«. Julija je politburo tja poslal Haceta, ki je ocenil politično držo povratnikov takole: »Najboljši in najbolj skromni so izseljenci, ki prihajajo iz raznih nemških lagerjev. ... Dočim so izseljenci, ki prihajajo iz Kranjske, iz Italije in Hrvaške zelo ošabni, sebični, belogardistično nastrojeni in tu in tam tudi saboterski.«²⁸⁴

V začetku avgusta je politburo ocenil, da »zbiranje reakcije še ni oformljeno« in da se celo izboljšujejo zelo slabe razmere na Dolenjskem.²⁸⁵ Prve tedne po vojni torej ni bilo pravega nasprotovanja novi oblasti. Pač pa so ga pričakovali, zlasti od premožnejših slojev, nekdanjih nasprotnikov OF in še posebej od duhovščine. Ocene političnih razmer po Sloveniji kažejo tudi na to, da prijemi po vojni (čiščenje) niso bili namenjeni samo kaznovanju vojnih grehov, ampak so bili političen obračun z nasprotniki (reakcijo) in priprava na bližnje volitve.

Da bi bilo čiščenje na terenu še bolj učinkovito in da bi lažje okrepili nadzor nad razmerami, so poleti 1945 po vsej državi vpeľjali še novo obliko tožilcev – ljudske (narodne) tožilce. Slovenski politburo je 24. junija sklenil, naj jih v Sloveniji izvolijo še pred volitvami v NOO. Že 24. julija pa so ljudske tožilce sklicali na prvo konferenco v Beograd in jim dali direktive za delo. Ljudski tožilci so imeli nalogo delovati po podjetjih, ustanovah, na vasi. Sklicevali naj bi ljudi, z njimi pretresali nepravilnosti, prijavljali naj bi krivce za nespoštovanje direktiv in spremljali spoštovanje zakonov (zlasti proti reakciji). Njihova naloga je bila tudi, da bi z javnimi tožilci nastopali na sodiščih v imenu delavcev. Niso bili del aparata javnega tožilstva, pač pa naj bi bili neke vrste *družbeni nadzorni organ*. V časopisih so jih propagirali kot: »Čvrsta povezanost tožilcev z narodom preko narodnih tožilcev bo omogočila javnim tožilcem, da proniknejo v vse plasti družbenega življenja. ...«, da razvijejo iniciativo ljudskih množic in kaznujejo tiste, ki zavestno ovirajo izgradnjo dežele. »Reakcija bo trdila, da so narodni tožilci špijoni in agenti, v resnici pa so čuvaji ljudskih zakonov.«²⁸⁶ Kidrič je na kongresu OF julija navedel še eno njihovih nalog. Nadzorovali naj bi delo funkcionarjev in zakonitost njihovega ravnanja, ker se je marsikateremu funkcionarju »zavrtelo v glavi, ne zaveda se zado-

²⁸⁴ ZA CK ZKS, CK, seja politburoja 3. 8. 1945, poročilo M. Haceta 14. 6. 1945.

²⁸⁵ Ibidem, seja 3. 8. 1945.

²⁸⁶ LP, 12. in 14. 7. 1945.

sti dolžnosti do ljudskih množic,» kar pa poraja nezadovoljstvo. »Mi moramo ljudskim množicam dati ventil, da nastopajo same v borbi za demokratičen red in za demokratično zakonitost. . . «²⁸⁷

Ljudske tožilce so povečini izvolili šele avgusta, za njihove volitve je skrbel sindikat, propagirali pa so jih javni tožilci v svojih govorih po podjetjih. Septembra jih je bilo v Ljubljani že okoli 450 (200 sindikalnih in 230 terenskih). Tudi pri izbiri ljudskih tožilcev so skrbno kadrovali.

Ko so tako postopoma uvedli nadzor nad terenom in ustanovili po terenu politične organizacije, so se pričele prve lokalne volitve po vojni. Ministrstvo za notranje zadeve je ocenjevalo, da ljudje v krajih, ki niso bili vključeni v NOB, nasprotujejo volitvam. Zato so si v volilni kampanji postavili cilj, da bodo mobilizirali ljudi za politično enotnost in podporo ljudski oblasti.

Vlada je že sredi junija začela pripravljati volilno propagando. Dne 21. junija je sklicala tiskovno konferenco, na kateri je smernice za volitve predstavil Stane Kovač, načelnik oddelka za ljudsko oblast. Vlada je zahtevala, naj se ves tisk vključi v »*načrtno volilno kampanjo*« in obrazloži ljudsko oblast tistim delom Slovenije, ki je niso poznali, ter naj zanjo pridobi »*široke ljudske množice*«. Propagira naj tudi očiščenje vseh organov oblasti med volilno kampanjo, kar je pomenilo, naj iz odborov odstranijo »špekulante' in 'reakcionarje'.

Bolj jasne, a interne politične smernice je pred volitvami dalo ministrstvo za notranje zadeve. Iz teh napotkov je videti, da politično vodstvo ni bilo zadovoljno z načinom funkcioniranja lokalne oblasti (NOO in odborov OF). Odbori so sicer delovali, toda premalo so angažirali ljudstvo. Napotki so zahtevali, naj ljudem dopovedo, da jim oblast sicer ne vsiljuje izvolitve odborov, da pa bodo brez odborov ostali tudi brez *raznih blagodat*, saj bo samo prek odborov tekla dobava in razdeljevanje blaga, in če odborov ne bodo imeli, jih ne bodo upoštevali pri oskrbi. Ministrstvo je od tiska zahtevalo, naj javno nasprotuje izvolitvi predstavnikov stare oblasti v odbore, z volitvami naj se doseže, da oblast prevzame ljudstvo.²⁸⁸

Tudi aktivisti OF so dobili predvolilne zadolžitve. Na kongresu OF, kjer jih je bilo okoli šest tisoč, jim je Kidrič dejal, naj vzamejo

²⁸⁷ AS, P NVS/TU, f. 03.

²⁸⁸ Ibidem.

volitve zelo resno, ker »so eden izmed temeljnih kamnov v naši izgradnji oblasti. Te volitve pomenijo aktivizacijo ljudskih množic. . . Ne izvajamo jih zato, da dobimo glasove, ampak predvsem zato, da v njih aktiviziramo ljudske množice po vseh njihovih bistvenih življenjskih vprašanjih.« Opozoril je, da so te volitve priprava na volitve v konstituantno, zato naj delegati prenesejo na teren zavest, da morajo volitve postati velikanska zmaga OF, poskrbijo naj, da bodo aktivisti pripeljali ljudi na volitve in da bodo te stoodstotne. Hkrati je od njih zahteval, naj z volitvami izvedejo čistko in iz krajevnih odborov odstranijo tiste elemente, ki so se vanje vtihotapili.²⁸⁹

Predsedstvo SNOS je 30. junija dopolnilo še volilni odlok iz marca 1944. Pristojnost razpisa in izvedbe volitev je preneslo na narodno vlado oz. ministrstvo za notranje zadeve. Določilo je tudi, komu se odvzame volilno pravico, in sicer: belogardistom, plavogardistom, domobrancem, kulturbundovcem, gestapovcem in vsem, ki so se pregrešili zoper narod. Nekoliko je spremenilo bodočo organizacijo narodnoosvobodilnih odborov, te so odslej sestavljali skupščine in izvršni odbori. Toda ne ta ne prejšnji odlok o volitvah sploh nista govorila o tem, s kakšno večino naj bi bil kandidat izvoljen. Novi odlok o volitvah je določil še število odposlancev na število prebivalcev. Tako naj bi krajevni narodnoosvobodilni odbori zajel 300–500 prebivalcev, s čimer so napovedali novo upravno razdelitev (sprejeli so jo septembra 1945) in dejansko že zmanjšali število krajevnih odborov s 3500 na 1547 oziroma povečali najnižje upravne enote. Da bi bilo politično delovanje bolj razgibano, se odbori Osvobodilne fronte niso prilagodili tej novi upravni razdelitvi, ampak so ostali kot prej.

Kandidatne liste za volitve so smele postavljati edinole množične organizacije – OF, sindikati, AFŽ, ZMS. V resnici pa je imel pri tem končno besedo politbiro. Tako je npr. določil, da bodo v ljubljanski mestni odbor kandidirali Frana Albrechta, Sergeja Kraigherja, polkovnika Alojzija Vrhovca, dr. Ivana Stanovnika, dr. Helija Modica in Antona Zupana, tajnika mestnega odbora OF. Sicer pa je bila sestava kandidatov za ljubljansko mestno skupščino še precej pestra, od bratov Ostoja in Braneta Tume, Frana S. Finžgarja, dr. Josipa Plemlja in dr. Jožeta Pretnarja (tajnik nekdanje zbornice za trgovino in obrt) do članov MK KPS S. Kraigherja, Leopolda Kreseta, dr. Huga Skale itd.

²⁸⁹ Ibidem.

Že med pripravami na volitve so utemeljevali delovanje ljudske oblasti na dvojni odgovornosti (demokraciinem centralizmu) in vlogo zborov volivcev in volilnih komisij. Ministrstvo za notranje zadeve je imenovalo okrožne volilne komisije, te pa nižje komisije. Glavna naloga komisij je bila priprava volilnih imenikov. Te so razobesili nekaj dni pred volitvami, v Ljubljani od 22. do 27. julija. V teh nekaj dneh so se lahko pritožili vsi, ki so jih iz volilnih imenikov izpustili. Kolikšno je bilo število črtanih, ni znano, ne da pa se ugotoviti, ker namenoma nikoli ni bil objavljen podatek o številu in strukturi prebivalstva po posameznih krajih. Zato tudi število udeležencev na volitvah ne pove dosti. Ugotovimo lahko le, da je veljalo načelo črtanja iz volilnih imenikov in da so pri tem bile nepravilnosti, o čemer je med drugim poročal tudi pomočnik slovenskega javnega tožilca.

Hibe pri volitvah, zlasti v Ljubljani, pa naj bi bile le neskladanje med formalnimi in stvarnimi volilnimi rezultati, ne pa večje kršitve zakona. Motilo ga je namreč to, da je bil dejanski odstotek volilne udeležbe nižji, ker ponekod niso pravočasno izbrisali iz imenikov tistih, za katere so vedeli, da ne bodo volili.²⁹⁰ Videti je torej, da so iz imenikov brisali politično drugače misleče, da si ne bi kvarili volilnega uspeha.

Volitve

Volitve v okrajne in okrožne narodnoosvobodilne odbore so se začele 29. julija v Ljubljani in nadaljevale avgusta drugod po Sloveniji. Na teh prvih volitvah je imelo pravico glasovati 660 063 prebivalcev, okoli 60% prebivalstva v Sloveniji. Toda pravico voliti so imeli tudi pripadniki JA in Ozne, ki so bili v Sloveniji številni, zato je bil odstotek slovenskega prebivalstva še nižji. Po nekem vladnem podatku je bilo v Sloveniji avgusta leta 1945 1 150 000 prebivalcev na področju nekdanje dravske banovine. Potemtakem bi imelo volilno pravico 57% prebivalcev.²⁹¹ Druga ovira pri izračunih je bila, da ni bilo znano število demobilizirancev iz vojske. Prva večja demobilizacija se je namreč začela 19. julija 1945, druga pa je bila tik pred volitvami v konstituantu, 26. oktobra. Kakorkoli že, uradni podatek, ki ga imamo, pravi, da je na dan lokalnih volitev

²⁹⁰ AS, JT, f. 9.

²⁹¹ AS, P NVS, poročilo MINOT od maja do oktobra 1945.

bilo doma 636 340 volilnih upravičencev, na volišča pa jih je odšlo 609 868 ali 95,8%.

Gotovo je, da so takrat imeli še kar natančne podatke o prebivalstvu in volitvah, ker je ministrstvo za notranje zadeve zbralo podatke o številu prebivalstva v Sloveniji na dan 15. avgusta 1945, ki pa danes niso dostopni. Iz gradiva zvemo tudi, da so v ministrstvu za notranje zadeve naredili podrobne analize teh in kasnejših volitev v ustavodajno skupščino leta 1945.

Pri samih volitvah oz. volilnih rezultatih je zanimivo, da so pri objavi rezultatov za izvoljene v terenske narodnoosvobodilne skupščine objavili samo podatke o številu volilnih upravičencev, številu oddanih glasov in odstotku volilne udeležbe. Nikjer pa niso objavili, s kolikšnim številom glasov je bil kandidat izvoljen. To pa pomeni, da so ti rezultati po vseh znanih volilnih načelih nezadostni, še posebej, ko je bila volilna udeležba omejena. Vedno je bil najpomembnejši rezultat prav volilna udeležba, kar naj bi kazalo na priljubljenost nove ljudske oblasti. O »*aktivizaciji mas*« za volitve in je še na večer pred volitvami po radiu pozival Kidrič.

Resnični odstotki glasov, ki so jih posamezni kandidati dobili, pa kažejo drugačno sliko. Edino v Ljubljani so rezultatom pripisali tudi število glasov, ki jih je dobil posamezni kandidat v vsaki od desetih mestnih četrti. Najslabša volilna udeležba v Ljubljani je bila v četrtih Tabor in Center, 86%. V Centru so poslanci v četrti NOO sicer vsi dobili več kot polovico oddanih glasov, toda trije od devetih za mestno skupščino so dobili manj kot 50% glasov. Na Taboru je bilo nekoliko slabše, saj je bilo od devetnajstih izvoljenih poslancev šest takih, ki so dobili manj kot 50% glasov. Podobno je bilo v četrti Moste: štirje od 14 odbornikov so bili izvoljeni z manj kot polovico glasov, v četrti Rakovnik trije od 13 itd.²⁹² Poznamo pa še dosti hujše primere s podeželja, o katerih so ohranjeni volilni zapisniki. Na Vinici ob Kolpi so volili 19. avgusta. Vpisanih je bilo 223 volilnih upravičencev, doma jih je bilo 123 in od teh jih je glasovalo 95. Volilno udeležbo so izračunali kar na 75,4%. Kandidata, ki sta bila izvoljena, pa sta bila Miha Avsec (novi predsednik NOO), 64 glasov, in Metod Krnc (novi tajnik), 24 glasov. V časnikih so takrat pisali, da ima Vinica 126 volilnih upravičencev, (namesto 223), kar je res 75,4%.²⁹³ V resnici je torej v Vinici novi predsednik NOO

²⁹²UL P SNOS in NVS 1945/22 in LP, 31. 7. 1945.

²⁹³LP, 26. 8. 1945.

dobil samo 50 %, tajnik pa 19 % oddanih glasov. Izgubilo se je od 94 do 97 volivcev. V Vavti vasi je bilo vpisanih 344 volivcev, 324 jih je bilo doma, volilo jih je 314, poročali pa so o 96,9 % volilni udeležbi. Predsednik NOO V. Štrumbelj je dobil 151, tajnica M. Zirkelbach pa 253 glasov. V Šmihelu je izvoljeni predednik NOO F. Vidic dobil 135 od 332 oddanih glasov, tajnica Z. Mestnik pa 163 glasov itd.²⁹⁴ Bili so tudi primeri z veliko boljšimi volilnimi rezultati za kandidate, toda podatki nikjer niso popolni. To takratni slovenski oblasti niti ni bilo pomembno, saj je Kidrič dejal, da je formalna demokracija postransko vprašanje; prava je samo demokracija s socialno vsebino.

Javno tožilstvo Slovenije je ocenilo, da je udeležba na volitvah dala zadovoljive rezultate in da je »*Osvobodilna fronta dejansko zajela vse ljudske plasti in tudi izvoljeni so v veliki večini aktivisti fronte ali vsaj dobri simpatizerji.*«

Drugače so politično ocenili volitve v Ljubljani. Sergej Kraigher 30. julija na seji mestnega komiteja KP Slovenije ni bil zadovoljen, ker je bila volilna udeležba v mestu samo 91 %, posebej slaba pa naj bi bila v Centru in na Taboru. Vzrok naj bi bil, da si mestna OF ni pridobila potrebne avtoritete, zato pa je treba partijo po terenu še bolj organizirati. »*Izvesti moramo v najkrajšem času volitve v odbore Osvobodilne fronte, ko bodo pometli s starimi odbori in raznimi despoti. . . V volitve v konstituanto bomo šli z že prečiščenim kadrom.*« Kraigherjeve pripombe so zajele tehnično in propagandno delo OF, pomanjkljivo sodelovanje med množičnimi organizacijami in nezadovoljivo udeležbo delavcev pri izbiri kandidatov za volitve, najbolj pa je obsojal ljubljanske aktiviste, češ da so politično neorientirani, zbirokratizirani, kot npr.: »*po sindikalnih organizacijah vidimo, da so sindikalisti postali delavski gospodje.*« Tudi slovenski politbiro je ocenil volitve v Ljubljani kot delno pomanjkljive pri izvedbi volitev (volišča, prostori ipd.) in pri sestavljanju volilnih spiskov, da pa so s popravki le dosegli videz demokratičnosti. Zato je zahteval, naj za preostale volitve v NO odbore bolje poskrbijo, da bodo spodbudili ljudi k volitvam. Zadolžil je L. Šentjunc in V. Avblja, da skličeta partijske sekretarje in jim posredujeta navodila glede tega.²⁹⁵

²⁹⁴ AS, NVS/Komisija za izgradnjo ljudske oblasti, Poročila krajevnih volilnih komisij.

²⁹⁵ ZAL, MK KPS, f. 1 in ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 3. 8. 1945.

Procesa prevzema oblasti in čiščenja sta bila v Sloveniji torej večplastna. Čiščenje se je začelo s fizično likvidacijo oboroženih pripadnikov domobranstva in njihovih najvidnejših privržencev, nadaljevalo z izločanjem manj kompromitiranih sodelavcev okupatorja in uradniškega aparata in z razlastitvijo buržuazije. Hkrati so politično obračunali s t.i. reakcijo, ki je pomenila potencialnega političnega nasprotnika. Ozna je imela ključno nalogo pri ugotavljanju in preiskovanju političnih nasprotnikov. Vse to je javno tožilstvo sprva poimenovalo likvidacija posledic vojne, ko pa so začeli preganjati razrednega sovražnika, pa »*likvidacija prošlosti*«. Politiko je seveda usmerjala KPS, enotno jo je morala podpirati OF. Celo Kocbek se je pohvalil, da je Narodna vlada Slovenije na vseh področjih začela uresničevati pridobitve NOB, nacionalizirati industrijo, veletrgovino in bančništvo.²⁹⁶

Ko gledamo način tega prevzema oblasti, se seveda lahko vprašamo, zakaj se je slovensko (in zvezno) vodstvo odločilo, da prevzem izvede s pomočjo vojske, Ozne in izrednih sodišč, ko pa vemo, da so v Sloveniji že leta 1944 postavili temelje za civilni prevzem oblasti. Morda zaradi naglice, s katero so morali uskladiti razvoj v Sloveniji z drugimi deli države, ki so bili prej osvobojeni, verjetneje pa zato, ker je vodstvo (zlasti zvezno) bolj zaupalo vojaškim kadrom. Tako je tudi lažje neposredno nadzorovalo, olajšano je bilo onemogočanje nasprotovanj drugače mislečih, saj je vojska disciplinirana.

Prevzem oblasti je dokončno in hitro učvrstil hierarhično Komunistično partijo v Sloveniji, še preden so se začele lokalne volitve in seveda dosti pred volitvami v ustavodajno skupščino novembra 1945. To so opazili tudi v tujini. Stalni podsekretar v britanskem FO sir Orme Sargent je razmere v Sloveniji analiziral tako, da je partizanska oblast čvrsta, svojo vojaško in policijsko vladavino opravičuje in utemeljuje s predstavo o nepretrganem izrednem stanju. Ali, kot je izjavil nekdo od komunistov britanskemu vicekonzulu v Ljubljani, demokracija ni mogoča brez Ozne.²⁹⁷

Takšna politika je seveda sprožila že prvo povojno politično diferenciacijo med *reakcijo* in *ljudstvom*. Toda ta diferenciacija je bila še močno pod vtisom NOB in zato bolj zakrita. Z njeno pomočjo se je utrjevala oblast Osvobodilne fronte in Komunistične partije na te-

²⁹⁶ AJ, fond Ministrstva za republike, f. 3.

²⁹⁷ PRO, FO 371/48898/R16611.

renu, ustanavljali so nova politična in oblastna telesa, ukinjali stara in se pripravljali na volitve. V resnici je šlo za hitro aplikacijo načel nove družbene ureditve, ki so jo oblikovali že v Beogradu. Zato se pri opisu slovenskega prevzema oblasti nismo ukvarjali z razlagami teorije novega sistema, ampak s prakso politične osvojitve, saj lepo kaže novo strukturo oblasti v Sloveniji in zaokroži opis prve faze revolucije, ki je tedaj zajela celotno slovensko ozemlje. Menimo namreč, da je bila z oblikovanjem nove države skončana le prva faza revolucije. V tem času namreč ne slovenski ne jugoslovanski politburo iz taktičnih razlogov še nista do konca zaostрила dveh pomembnih vprašanj: vprašanja privatne lastnine (zlasti trgovine) in vprašanja vloge Osvobodilne fronte. Poleti 1945 so namreč vladale izredno slabe gospodarske razmere, šlo je za preživetje, zato si tega še nista mogla privoščiti.

Gospodarski ukrepi takrat še niso prinašali velikih revolucionarnih preobratov, če izvajamo s sodno konfiskacijo podpržavljeno industrijo in velike gospodarske ustanove. Ukrepi, kot je bilo maksimiranje cen, racioniranje živil in obvezni odkupi, so bili takrat splošen pojav v vsej Evropi, namenjeni pa so bili odpravi posledic vojne. V Sloveniji je država zelo počasi vstopala v področji trgovine in združništva, in to tako, da je ustanavljala lastne ustanove (NAVOD ipd.), ki pa še zdaleč niso pokrile teh dejavnosti.

Podobno je veljalo za OF. Res je, da je bila fronta izrazita transmisija Komunistične partije že od jeseni 1944, toda partija ni posegala v njen ustroj, saj jo je še kako potrebovala kot edino vsesplošno organizacijo na Slovenskem. Obe vprašanji, tako privatne trgovine kot vloge fronte, pa sta postali izhodišči za politično zaostritev po volitvah v ustavodajno skupščino in uvod v drugo fazo revolucije.

Tretje vprašanje, ki je polagoma prihajalo v ospredje, je bilo vprašanje državne centralizacije. Po vojni so narodnoosvobodilni odbori in odbori OF po Sloveniji še vedno ohranili duh *partizansčine*, pa čeprav so takoj po vojni iz Beograda razposlali Kardeljeve *Teze o izgradnji NOO* kot lokalnih organov ljudske oblasti oziroma nekakšna navodila za njihovo delo. S temi navodili, ki jih je konec aprila pripravilo ministrstvo za konstituantno, naj bi poenotili delovanje ljudske oblasti po vsej državi. Kardelj jih je poslal Kidriču že 26. maja 1945 s pripombo, da so za interno rabo, naj da pripombe nanje in jih nato vrne.²⁹⁸ Toda v Sloveniji so poenotili

²⁹⁸ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, tel. 26. 5. 1945.

delovanje ljudske oblasti šele z volitvami v narodnoosvobodilne odbore poleti 1945.

Manj avtonomni pri svojem delu so bili organi vlade, zato niso skrivali nezadovoljstva nad nekaterimi ukrepi centralnih oblasti. Nezadovoljstvo je, recimo, sprožila povojna zamenjava denarja, saj je bil novi dinar precenjen v razmerju do obstoječih valut v Sloveniji in na Hrvaškem. To je močno znižalo obtok denarja in plačilno zmožnost Slovenije.

Oddelek za ustavna vprašanja pri predsedstvu slovenske narodne vlade je opozarjal na posledice nepremišljenih zveznih ukrepov, na težave pri uvajanju novega pravnega in gospodarskega reda, na nepotrebna nesoglasja, nerazpoloženja, zlasti pa na nepotrebno trošenje sil, ki bi jih lahko smotrneje uporabili. Predlagal je, da bi centralni organi pred sprejetjem novih ukrepov upoštevali mnenje federalnih vlad, sicer bo nastal pravni položaj, ki bo daleč od stvarnosti. Oddelek se je skliceval na ustavo SZ, češ da tudi ta predvideva samo temeljne rešitve na centralni ravni. Jugoslovanski narodi pa svojega zadovoljstva z novo državo ne smejo temeljiti samo na zmagi nad fašizmom, ampak, *»in to je zelo važno – na tem, da ljudstvo občuti uresničenje svojih želj po čimvečji samostojnosti vsakega jugoslovanskega naroda v upravi svojih zadev, po samostojnosti, ki ima svoje meje šele tam, kjer se začno resnični interesi celotne zvezne države.«*

Slovenski vladi tudi nista bila všeč izraza *federalni* in *zemaľjski*, ko je šlo za dele Jugoslavije (bodoče republike). Besedi sta se jima zdeli izraz stare birokratične centralistične miselnosti in unitarizma, neprimerni v novih razmerah. Beseda enota oz. federalna enota da nima nikakršne pravno-politične vsebine, *zemaľjski* oziroma deželni pa da je bolj zemljepisni kot pravno-politični pojem. Zanje je bil edini primerni izraz za pravno-politično tvorbo lastnega suverenega naroda – država. Analizo pojmov je 17. avgusta 1945 napravil dr. Alojzij Finžgar. Ministrstvo za pravosodje pa jo je kot svoje stališče poslalo v Beograd. Enako so ponovili oktobra. Takrat je predsedstvo slovenske vlade predlagalo zakonodajnemu svetu DFJ, da bi zvezne zakone in uredbe sprejemali po predhodnem dogovoru.

Odgovoril jim je dr. Jovan Đorđević, član ustavne komisije pri ministrstvu za konstituantno, v času, ko so že pripravljali osnutek nove jugoslovanske ustave: *»... mišljenja smo ipak da se vaši*

predlozi izneti u gore navedenom aktu, u načelu, ne bi mogli prihvatiti. Učešće federalnih jedinica u donošenju saveznih zakona i uredaba osigurano je njihovim učešćem u Saveznoj skupštini, odn. Ministarskom savetu DFJ. Ni teoretski, ni principijelno, a još manje praktično, ne bi bilo pravilno da se predlozi saveznih zakona pre donošenja od strane Savezne skupštine dostavljaju predhodno na mišljenje i saglasnost predsedništvima zemaljskih vlada.»²⁹⁹

²⁹⁹ AJ, Min. za konstituantu, f. 2 in AS, P NVS, f. 1/1915.

Volitve v ustavodajno skupščino

Mednarodne okoliščine, ki so med vojno vplivale na dogovor Tita in Šubašića kot osnovo za izvedbo volitev v konstituantno v Jugoslaviji, so se s koncem vojne že temeljito spremenile. Nastopila je hladna vojna; Sovjetska zveza je začela zavračati med vojno razvito sporazumevanje in sodelovanje z zavezniki v važnejših mednarodnih vprašanjih. Jasno je bilo, da zaradi nepresegljivih ideoloških razlik takšnega sodelovanja ni mogoče obnoviti. Zahod (VB, zlasti pa ZDA pod Trumanom) je na to odgovarjal s politiko zajezitve (containment) sovjetskega vpliva dlje na zahod. Volitve v Jugoslaviji so tudi bile eden od medvojnih dogovorov še iz časov sporazumevanja.

Kje je pri tem bilo mesto Jugoslavije, je težko natančno odgovoriti. Nedvomno je podpirala politiko SZ in se zanašala nanjo. Poleti in jeseni 1945 je jugoslovanski tisk še naprej hvalil SZ in RA, poudarjal medsebojno zavezništvo in postavljaj SZ za vzor, sovjetski predstavniki pa so bili deležni posebne pozornosti po vsej Jugoslaviji. Podpis pogodbe o prijateljstvu med Jugoslavijo in SZ je bil zahodnjakom dokaz, da nameravata državi skupaj širiti vpliv na zahod. Še bolj jih je o tem prepričal npr. zaneseni govor dr. Vase Čubrilovića na tretjem zasedanju Avnoja, da Rusija (od Katarine Velike do Stalina) na Balkanu še ni imela zanesljivejše avantgarde od nove Jugoslavije. Hrvaški politik v Londonu Krnjević je razlagal, da Rusija ne usmerja jugoslovanske notranje in zunanje politike, kar pa ne pomeni, da ji ne pritrjuje, saj »*Tito pozna ruske načine in ne potrebuje vodenja.*«² Churchill je že junija 1945 opomnil Stalina, da je postalo razmerje vpliva v Jugoslaviji 90 : 10 v prid SZ in da je celo teh borih 10% pod hudim Titovim pritiskom.³ To pa je postajalo vedno usodnejše za delo skupne vlade in za Šubašićevo zamisel o zmagi zmerne notranje in nevtralne zunanje politike Jugoslavije.

²Treće zasedanje Avnoj. . . , str. 79, in PRO, FO 371/48868.

³E. Barker, Britanska politika na Balkanu, str. 147.

Zavezniška konferenca v Potsdamu ni spremenila ničesar, prinesla je le dokončno razhajanje in jasno sliko vplivnih sfer.

Vpliv mednarodnih dejavnikov na sporazum Tito-Šubašić je torej hlapel. Manj jasno je, kaj je to pomenilo za politična razmerja znotraj Jugoslavije, kaj je politično bila opozicija, kdo vse je vanjo sodil in kakšen je bil v resnici vpliv politične emigracije na dogajanja doma. Notranjepolitična razmerja bodo popolneje razkrili šele doslej zaprti arhivi politične policije. Upam pa si trditi, da politična emigracija ni bila pomemben politični dejavnik. Res je sicer, da je poskušala vplivati na vladi ZDA in VB (zlasti z opozorili o nevarnosti komunizma), vendar ni dosegla zelenega. Enako je veljalo za kralja Petra. Vprašljivo je tudi, ali so ostanki kvislinških in drugih vojaških formacij, ki so se po vojni skrivali po gozdovih ali ilegalno prihajali čez mejo, sploh lahko bili vojaško nevarni novi oblasti. Pač pa so bile 'bande' in politična emigracija zelo dobrodošlo orodje v rokah politične propagande KPJ za diskvalifikacijo vsakršne opozicije in utrjevanje enotnosti Ljudske fronte. Ta argument, skupaj z obtožbami o kolaboraciji, je obstajal tudi na sodnih procesih pred volitvami. KPJ je še dodatno zmanjšala pomen opozicije tako, da je v fronto spretno privabila posameznike ali cele skupine predvojnih strank, ki se med vojno niso kompromitirali. Na ta način si je pripravila ugodne politične pogoje za volitve v konstituanto. Izkazalo se bo tudi, da so enostranske ocene o pritiskih zahodnih zaveznikov na Jugoslavijo po vojni, zlasti v času volitev, le tedanje politično sredstvo KPJ in bo zgodovinopisje doživelo takšno revizijo, kakršno danes doživlja zgodovinopisje o hladni vojni. Revizija bo potrebna zlasti pri ocenah povojnega odnosa zaveznikov do sporazuma Tito-Šubašić, vloge opozicije in trditev, da so zavezniki podpirali sile, ki so sodelovale z okupatorjem, da se je Zahod obnašal proti vsem pravilom politične igre ipd.⁴ Šele takrat bo jasno, za kaj je leta 1945 v resnici šlo.

Organizacija države

KPJ je že od vsega začetka, tj. od podpisa dogovora o volitvah v konstituanto, podrejala svojo strategijo tem volitvam. Bile so zadnja obveznost, ki jo je NOG imelo do zaveznikov. V vrstah KPJ se je govorilo, da se želi partija čimprej osamosvojiti, da bi lahko nadalje-

⁴Prim. Nešović, *Diplomatska igra...*, in Petranović, *Političke prilike...*

vala svojo pot. To je 9. avgusta, po volitvah v narodnoosvobodilne odbore, razložil S. Kraigher partijski celici slovenske vlade: »Gre za to, da čimprej izvršimo volitve v konstituanto, ... da bomo lahko vodili dosledno svojo notranjo in zunanjo politiko samo po naših vidikih in se nam ne bo treba ozirati na zunanje politične kroge in predpise mednarodnih konferenc... Reakcija sama poiskuje ravnostno volitve za konstituanto odložiti za naprej, ker bo poiskovala pridobiti na času«. ⁵ Toda politika KPJ pred tretjim zasedanjem Avnoja kaže ravnostno nasprotno – da želi KPJ pridobiti na času, in, kot je Kardelj zahteval že maja, da mora KPJ delovati v fronti ravnostno zato, da bi odtegnila ljudske množice od reakcije in zmagala na volitvah (s 100% izidom).

Najpomembnejše torišče nove oblasti je bila organizacija oblasti same. Koordinacijo nastajanja povojnega sistema oblasti je po imenovanju skupne vlade Tito-Šubašić prevzelo ministrstvo za konstituanto vlade DF Jugoslavije, ki je dejansko pripravilo vso novo politično zakonodajo, hkrati pa je nadzorovalo delovanje nove ljudske oblasti. Ministrstvo je vodil Kardelj, njegov pomočnik je bil mladi beograjski profesor dr. Jovan Đorđević, ministrstvo pa je imelo številne oddelke, med njimi že aprila 1945 oddelek za ustavna vprašanja in oddelek za graditev ljudske oblasti. Pripravili so novo upravno-teritorialno razdelitev in imeli končno besedo pri oblikovanju meja med bodočimi republikami (Slovenija in Hrvaška sta hitro sporočili ministrstvu, da sta vprašanje meje rešili sporazumno). Tako je vlada DF Jugoslavije ponavadi brez poseganja potrdila že oblikovane rešitve.

17. aprila je ministrstvo vladam federalnih enot izdalo navodilo o bodoči organizaciji dela in od njih zahtevalo tesnejše sodelovanje z zveznimi organi. V navodilu je pisalo, da morajo vlade ustanoviti oddelke (za izgradnjo ljudske oblasti, za ustavna vprašanja, za zakonodajo in za volilna vprašanja) in se prek njih povezati z oddelki ljudskih odborov in nadzorovati delo na terenu. Vlade morajo redno (do 5. v mesecu) poslati v Beograd poročila o vsemu, kar delajo, in jim priložiti vse gradivo (zakone, uredbe in navodila). Največ dela so na začetku imeli oddelki za izgradnjo ljudske oblasti, saj so organizirali delo odsekov pri krajevnih ljudskih odborih, jim pripravljali statute in pravilnike in razporejali kadre. ⁶

⁵ AS, P NVS/TU, f. 02/1

⁶ AJ, Min. za republike, f. 3.

Ministrstvo za konstituantno je zahtevalo vpogled v celotno delovanje ljudske oblasti, da bi lahko nudilo *močnejšo pomoč* pri reševanju vseh bistvenih vprašanj v državi.⁷ Nadzorovalo je delovanje sodstva, koordiniralo in usmerjalo javno tožilstvo in druga zvezna ministrstva. Obenem je nadzorovalo zakonodajno delo Avnoja. Toda njegova temeljna dejavnost je bila priprava zakonodaje za izvedbo volitev v konstituantno.

Formalno je bila tedaj zakonodajna oblast v rokah predsedstva Avnoja. Tu je interese politbiroja CK KPJ uspešno zastopal Moša Pijade, ki je povezoval delo predsedstva in politbiroja. Ko je komisija za izgradnjo ljudske oblasti pri CK KPJ zaradi povezave med člani KP v centralnih ustanovah želela sklicati sestanek partijcev na predsedstvu Avnoja, jih je Pijade zavrnil, češ da on sproti seznanja politbiro z vsemi nastalimi problemi.⁸ Pijade je bil tudi predsednik zakonodajnega odbora vlade DFJ, ki je pošiljal zakonske osnutke predsedstvu Avnoja. Pri delu predsedstva so občasno sodelovali ministri vlade DFJ, če so bili vabljeni. Predsedstvo Avnoja takrat ni sprejelo posebej pomembnih zakonov, razen o konfiskaciji in pomilostitvah.

Centralni organi so delali na temelju zelo pomanjkljive zakonodaje in delo ministrstev so dejansko usmerjale posamezne osebnosti s svojo avtoriteto. Večinoma so bili člani politbiroja. Tudi delitev pristojnosti med resorji centralne vlade še ni bila jasna. Posamezni resorji, kot Ozna, vojaško tožilstvo in ministrstvo za ljudsko obrambo, so delali v popolni tajnosti. Javni tožilec Vilfan in minister Zečević sta poskusila to odpraviti, da bi lažje skrbela za zakonitost, zlasti pri kazenskih postopkih. Avgusta sta predlagala koordinacijo med resorji, razmejitev pristojnosti in organizacijske izboljšave.⁹ Nekatera druga ministrstva pa so ostala skoraj čisto brez dela, npr. ministrstva za federalne enote, čeprav naj bi koordinirala delo med federalnimi in centralnimi oblastmi.

Sam prevzem se po Jugoslaviji ni razlikoval, razen v nekaterih posebnostih. Povsod so organizirali kongrese mladine in AFŽ, konference sindikatov, volitve v NOO, zasedale so narodne skupščine, delovala vojaška sodišča in sodišča narodne časti. Po tovarnah so delavci obdolževali direktorje in lastnike sodelovanja z okupatorji,

⁷ AJ, Min. za konstituantno, f. 8.

⁸ A CK SKJ, CK, X-1/2.

⁹ A CK SKJ, CK, X-1/2.

sestajale so se konference ljudskih tožilcev. V tisku in političnih govorih je bilo veliko izrečeno o vstaji leta 1941 in zaslugah KPJ, obenem pa so skrbno pazili, da so bile zasluge in junaštva enakomerno porazdeljene tudi med narodi. Zato so hkrati poudarjali tako pomen dela hrvaške partije leta 1941 kot zasluge srbskega naroda za vstajo na Hrvaškem. Ponekod so organizirali kongrese Ljudske fronte, drugod pa le konference, fronto pa so hoteli poenotiti s kongresom Jugoslovanske fronte (JNOF).

Junija 1945 so namreč objavili, da bosta julija zvezni kongres fronte in 3. zasedanje Avnoja, zato naj bi se obnovilo tudi strankarsko življenje v državi. Do tega ni prišlo nikjer, razen v Srbiji in tam, kjer so srbske stranke imele vpliv že od prej (v delih Bosne in v Črni gori). Zato je Kardelj 20. junija razlagal slovenskemu vodstvu fronte, da so se politične razmere v državi izboljšale, da je proletariat povezan in reakcija le ponekod organizirana ter podprta z ostanki oboroženih ustaških in četniških skupin. Dejansko so bile to ocene zveznega politbiroja. *Center reakcije v Srbiji* naj bi bil Grol, najbolj negativen element v fronti pa Dragoljub Jovanović; v Srbiji so se načelno že odrekli Mihailovića, v BiH ima srbska reakcija razdiralen vpliv, sicer je fronta dobra, v Črni gori je situacija odlična in ljudstvo navdušeno, na Hrvaškem pa so se mačkovci naslonili na ustaštvo. Center 'reakcije' so za politični vrh torej bili še preostali nekompromitirani predvojni politiki, zlasti pa tisti iz skupne vlade Tito-Šubašić (Grol in Šutej), ki niso pripadali partiji.

Vodstvo NOG je javno vse bolj obsojalo vse, ki niso bili za pridobitve NOB, in jih razglašalo za sovražnike nove države, kar je že bilo predvolilno agitiranje. Tito je npr. na srbskem sindikalnem kongresu jasno rekel, da je DFJ država delavskega razreda, ta pa zasluzi vse možnosti kulturnega in političnega razvoja. Svaril je pred ostanki starega režima, ki so sovražniki DFJ, delavskega razreda in kmetstva. Da so odpustili tistim, je rekel, ki so bili zavedeni, ne pa tistim, ki ovirajo to državo; te mora zadeti roka pravice. Seveda je govoril drugače na srbskem in hrvaškem podeželju, ker se je zavedal političnega vpliva predvojnih kmečkih strank, zato jim je obljubil agrarno reformo ter govoril o prepotrebni zvezi delavcev in kmetov.¹⁰

V vladi pa je že takrat (junija in julija) prihajalo do prikritega političnega razhajanja med predstavniki KPJ in predvojnih strank,

¹⁰Tito, Sabrana djela, knj. 28, str. 123.

ker so bile vse te politične ocene za partijce nesprejemljive in ker vodstvo KPJ v Avnoj še vedno ni vključilo predvojnih poslancev. Temu nasprotovanju bi težko rekli opozicija, čeprav so mu komunisti nadelali tak skupen naziv. Poleti 1945 je to ‚opozicijo‘ vodil šef Demokratske stranke dr. Milan Grol. Drugi strankarski prvaki pa so bili zdaj tu zdaj tam, ker jim je KPJ občasno ponudila katero od funkcij ali jim dovolila sodelovati pri političnem odločanju. Tako sta postali možni le dve poti: popolna politična obstrukcija ali sodelovanje pod pogoji, ki jih je diktirala KP. Nastopi ‚opozicije‘ pa so bili nekaj časa eno in nekaj časa drugo, nikoli pa ni nastopila enotno in skupno, za kar je bila prav gotovo najbolj zaslužna KPJ.

Dober primer tega je bila izbira poslancev za že omenjeno razširjeno sestavo Avnoja. Navzven je kazalo, da vlada DFJ odlaša z odločitvijo. V resnici pa je imelo ministrstvo za konstituantno že junija pripravljen seznam po Kardeljevih kriterijih. Prvi kriterij je bil, da ne pridejo v poštev tisti, ki so med vojno sodelovali z okupatorjem, drugi pa, da ostanejo v večini člani Avnoja. Zato je bilo že vnaprej določeno, naj bo razmerje 320–330 poslancev iz vrst Avnoja in največ 120 poslancev iz predvojnega parlamenta, ki jih je Kardelj razdelil na tri skupine: na zanesljive, na omahljivce in na sovražno naravnane. Junija je na obisku v Sloveniji povedal, da pride v poštev komaj 50 starih poslancev. Zato so v ministrstvu za konstituantno predlagali, naj seznam razširijo in pritegnejo še 60 ali 70 posameznikov. Del teh bi predlagale stranke in skupine, del pa odbor za razširitev Avnoja.¹¹ Predloge je zbralo ministrstvo in iz njih sestavilo seznam, ki ga je 4. avgusta sprejela vlada DFJ in 7. avgusta še predsedstvo Avnoja. Slovenci smo imeli leta 1938 v skupščini v Beogradu 29 poslancev. Od teh so v Avnoj prišli trije: dr. Juraj Koce (Črnomelj), Franc Snoj (Ljutomer) in Ivan Štrcin (Kamnik), vsi s predvojne liste JRZ. Predvideli so še Dušana Serneca, a ker je bil kraljevi namestnik, je namesto njega prišel v Avnoj njegov namestnik iz kočevskega zbora Miha Marinko.¹² Da so se priprave na to začele že dosti prej, kaže podatek, da je M. Breclj že 24. februarja poslal slovenski Ozni seznam predvojnih poslancev in podatke o njih iz vojnega časa. Ozna jih je verjetno dopolnila s svojimi karakteristikami in poslala Kardelju v Beograd. Štrcin, kmet iz Komende pri Kamniku, je prišel v poštev za Avnoj zato, ker je Tomo

¹¹ B. Petranović, *Političke prilike...*, str. 140–142.

¹² Zakonodavni rad P Avnoj i P PNS DFJ, str. 555.

Brejc pričal, da se je med vojno dobro držal. Na seznamu so bili še dr. Albin Šmajd, dr. Adolf Golia, dr. Jože Lavrič, Franc Gabrovšek (ravnatelj šole v Slovenj Gradcu), dr. M. Krek, dr. F. Bajlec itd., toda edino za prof. Bitenca iz Celja piše, da naj bi bil med organizatorji domobranstva.¹³ Kot posameznik je na ta seznam prišel še predvojni senator dr. Drago Marušič (minister v vladi DFJ). Nihče iz Slovenije se ni znašel na seznamu po strankarskem ključu, čeprav naj bi bila to priložnost, da pridejo v skupščino poslanci, ki so bili leta 1938 na listi opozicije in jih je Stojadinovičev režim prikrajšal za glasove.

Opozicija

Predstavniki t.i. opozicije so se zavedali pomembnosti razširitve Avnoja in možnosti, da vplivajo na nastajanje nove politične zakonodaje, zlasti volilne, ki bi jo tako dobili. Pa tudi sicer so bili nezadovoljni s splošnim političnim stanjem v državi in so že junija negodovali zaradi odlašanja z uresničitvijo sporazuma Tito-Šubašić. Vodstvo KPJ pa je vztrajno odgovarjalo, da so za vse krive vojne razmere, ki da še vladajo v Jugoslaviji. Vrstile so se pritožbe zaradi načina delovanja sodstva, zaradi postopkov Ozne, načina pregona in aretacij, zaradi taborišč in smrtnih kazni. Grol je zaradi tega posredoval tudi pri sovjetskem veleposlaniku Sadčikovu. Sredi junija 1945 pa je skupina politikov (na čelu z Grolom kot podpredsednikom vlade DFJ in Srđanom Budisavljevičem kot regentom) zagrozila z memorandumom, naslovljenim na bližnjo konferenco v Potsdamu, ki ga bo oddala veleposlaništvoma ZDA in VB v Beogradu. Grol je, po poročilih britanske ambasade, postal malodušen kmalu po prevzemu podpredsedniškega mesta v vladi, ker je menil, da so njegovi vladni kolegi dovzetni samo za silo in ne za argumente; iz vlade ni izstopil, ker je upal, da se bodo razmere v državi izboljšale z diplomatskim sodelovanjem velikih sil.¹⁴ Z memorandumom je opozicija hotela opozoriti na slabosti v Jugoslaviji in na nespoštovanje sporazuma Tito-Šubašić. Ker bi tak memorandum sprožil vladno krizo v Jugoslaviji, so mu zmernejši v opoziciji nasprotovali, zlasti še, ker zanj niso imeli Šubašičevega soglasja. Edini učinek teh groženj in pritožb je bil Titov odgovor,

¹³A INZ, P SNOS, f. 451/2.

¹⁴PRO, FO 371/48866/R8608.

da se vlada zaveda, kako so se pri aretacijah in pregonih dogajale tudi napake, še zlasti na obrobju, in da so že sprejeli ukrepe, ki bi to preprečili.¹⁵ Mogoče je prav intervencija Sadčikova sprožila Titovo poročilo o političnih razmerah v državi (ki ni ohranjeno) in sklep zveznega politbiroja o prenehanju delovanja sodišč narodne časti (razen v Sloveniji in na Hrvaškem) in o tem, da bodo ukrepali proti napakam. Tretjega julija je sledil tudi omenjeni ukaz o ravnanju z domobranci in hrvaškimi domobranci in čez nekaj dni še zakoni o amnestiji, pomilostitvi in vrstah kazni. Britanski viri nakazujejo, da je Tito na pritisk Ivana Ribarja, Josipa Smodlake in Grola (ki niso več mogli prenašati pritiskov sorodnikov na smrt obsojenih in »orgije prelivanja krvi«) izdal ukaz, da mora Beograd potrditi vse smrtnе obsodbe v državi. Višje vojaško sodišče v Beogradu jih je namreč moralo poslati v potrditev še Titovi pisarni.¹⁶ V isti sapi pa je Tito javno obsodil vse, ki nasprotujejo pridobitvam NOB in se še niso sprijaznili z usodo, ter zagrozil, da se bo s temi obračunalo, čeprav je maščevanja dovolj: »Mi tek na kraju pribjegavamo sredstvi sile da spriječimo neprijatelja da nam škodi.«¹⁷

Vse dogajanje, zlasti okoli izpolnjevanja sporazuma Tito-Šubašić, so pozorno spremljali diplomatski predstavniki velikih sil. Britanci so nudili nekaj podpore zmernejšim politikom, pozorno so spremljali jugoslovanski tisk, še posebej nastope vodilnih in vsebino nove zakonodaje. Vse kaže, da je britanski veleposlanik Ralph S. Stevenson imel največ stikov s Šubašićem, ker je bil zunanji minister in ker so se Britanci zanesli nanj. Hkrati pa so v veleposlaništvu in v FO pozorno analizirali Šubašićev položaj. Stevenson je že sredi junija pošiljal v London prva opozorila, da jugoslovanske oblasti ne spoštujejo sporazuma. Celo več, v Jugoslaviji ni svobodne politične aktivnosti, ni svobodnega tiska, tajna policija je zakon zase in če bo njena dejavnost še naprej nenadzorovana, tudi ne bo svobode, življenja brez strahu.¹⁸

Zelo malo pa vemo o vplivu sovjetskega ambasadorja Sadčikova. Gotovo je, da je imel v Beogradu poseben status. Britanci so takoj opazili, da ga vabijo tja, kamor drugih diplomatov ne.¹⁹ Sadčikov

¹⁵PRO, FO 371/R10856.

¹⁶PRO, FO 371/48866/R8608.

¹⁷Tito, Sabrana dela, knj. 28, str. 104.

¹⁸PRO, FO 371/48866/R11570.

¹⁹PRO, FO 371/48928/R12120.

je tudi drugače od svojih zavezniških kolegov ocenjeval položaj v Jugoslaviji. Strinjal se je, da morajo spremljati izvajanje sporazuma, toda nič ga ni motilo, da se jugoslovansko vodstvo tolikšni meri poslužuje tajne policije (Ozne) pri urejanju razmer, je poročal Stevenson. Sadčikov je Stevensonu razložil, da je maščevanje popolnoma naravno po štirih letih okupacije in kolaboracije, s čimer se je Stevenson strinjal. Priznal je, da prihaja tudi do ekscesov in zlorab, da vladata nezdrava atmosfera in strah ter se strinjal, da je potrebno čimprej uvesti civilno sodstvo.²⁰

Dr. Ivan Šubašić se je znašel v precej težavnem položaju. Najprej je iskal primeren modus vivendi znotraj vlade, ko usoda sporazuma še ni bila jasna. V Beogradu se je Šubašić sestajal in posvetoval le z nekaterimi, mdr. z dr. Savo Kosanovićem in dr. Božidarjem Markovićem, članom skupine Napred, ki je že pred vojno zastopala stališče federativne ureditve države, a po Kardeljevi zaslugi nihče iz nje ni prišel v razširjeno sestavo Avnoja.

Na konferenci OZN v San Franciscu konec maja je Šubašić zanimal novinarjem, da je SZ postavila vlado v Jugoslaviji.²¹ Po vrnitvi domov so ga razmere v državi sicer vznemirile, toda ni bil pristaš skrajnosti.²² V naslednjih tednih je zagovarjal stališče, da mora ostati v skupni vladi in se v njej boriti, da bi podprl vse tiste, ki so zagovarjali zmernejšo politično linijo, čeprav se je zavedal, da mu vodstvo KPJ ne zaupa. Opazil je, da mu Ozna prisluškuje in ga opazuje, kar je povedal Stalinu med obiskom v Moskvi aprila 1945, in ko se je vrnil v Beograd, mikrofonov ni bilo več.²³ Ves čas je gojil upanje, da bo le prišlo do uresničitve njegovega sporazuma s Titom. To se vidi tudi iz njegovih pogovorov s Stevensonom. Četrtega julija mu je, recimo, dejal, da se razmere spreminjajo na bolje, vsaj glede obnove civilnega sodstva. Skrbelo ga je spoznanje, da ima vodstvo NOG šibko kontrolo nad početjem svojih podrejenih. Bil je prepričan, da želijo novi voditelji najboljše svoji deželi, da pa jim razmere lahko uidejo iz rok.

Ta Šubašićeva ocena ni bila nekaj novega. Že med vojno jo opazimo v analizah Britancev in pozneje tudi v historiografiji, ko

²⁰Ibidem.

²¹LP, 26. 5. 1945, sporočilo TASS o intervjuju Šubašića in češkega zunanjega ministra Masaryka.

²²PRO, FO 371/48866/R10417.

²³Izjava Vlaste Šubašić avtorici 10. 3. 1990.

govori o Titu in politiki KPJ. Gre za dilemo, ali je bil politbiro CK KPJ politično enoten in so bili pojavi zmernosti le navidezni oz. le spretna taktika in diplomacija do Zahoda. V tem primeru bi bile Titove izjave, da ni vedel za določene ukrepe, ali da so »spodaj« slabo razumeli njegove ukrepe, le izgovori. Ali pa je mogoče bilo res, da sta bili v jugoslovanskem politbiroju dve struji, ena »ekstremna« (kot so ji rekli Britanci) in druga zmernejša. Prevladati ekstremne struje bi potem bilo mogoče pripisati vse ukrepe, ki so bili del trde revolucionarne linije, vse skupaj pa so še podkrepili nižji kadri z dobresednim izvajanjem direktiv. Šubašić je vsekakor verjel, da sta dve struji. Veliko bolj kot na pomoči iz tujine je gradil na tem, da ga bodo zmerneži podprli in bo strpna struja zmagala. Svoje pripombe je zato naslavljal neposredno na Tita ali pa je prosil Kardelja, naj pri njem posreduje.

Šubašić je Stevensona sicer seznanjal s svojimi potezami in mnenji, toda pri tem mu je dal vedeti, da se sam čuti odgovornega za usodo svojega sporazuma s Titom. V omenjenem pogovoru 4. julija je izrazil upanje, da bodo Churchill, Truman in Stalin na svojem bližnjem srečanju v Potsdamu opozorili vlado DFJ, da od nje pričakujejo popolno uresničitev sporazuma. Stevensonu je dejal, da bi tako podprli položaj zmernih elementov po vsej Jugoslaviji. Stevenson se je z njim strinjal, vendar je dvomil, da bi lahko prepričali Stalina.²⁴

Ne glede na to Šubašićevo prošnjo je Churchill že pisal Stalinu, naj bi na dnevni red razgovorov v Nemčiji postavili vprašanje Jugoslavije in vprašanje Trsta in Istre v povezavi z Jugoslavijo. Dne 6. julija je Stalin privolil.²⁵ Torej je jugoslovansko vprašanje prišlo na dnevni red konference še pred prihodom Šubašićevega »apela« (kot so mu rekli v FO), torej ne na Šubašićevo zahtevo, kot trdijo nekateri avtorji. Nekaj ugotovitev in očitkov glede Jugoslavije pa sta si pred tem že izmenjala tudi Churchill in Stalin.

V začetku julija so v britanskem Foreign Officu že zbirali gradivo za konferenco, med drugim tudi podatke o usodi sporazuma Tito-Šubašić. V njihovem gradivu je rečeno, da partizanska uprava prevladuje nad Šubašićevo, kljub obljubam o njunem zlitju. Poleg tega gradivo opozarja na zbližanje Jugoslavije in Bolgarije, čeprav deželi nikoli nista imeli nič skupnega, razen aspiracij do

²⁴PRO, FO 371/48866/R11570.

²⁵PRO, FO 371/48822.

severne Grčije. Zabeleženo je tudi, da Tito in sodelavci poudarjajo zasluge Rdeče armade in postavljajo Sovjetsko zvezo za edini vzor demokracije.²⁶

Delegacija Združenega kraljestva je 19. julija konferenci v Potsdamu predložila *Memorandum*. V njem je bilo opozorilo, da je sporazum Tito-Šubašić predvideval, da se v državi zagotovijo osnovne demokratične svoboščine, osebna svoboda, svoboda brez strahu, verska svoboda, svoboda tiska, govora in združevanja, pravica do lastnine in zasebno podjetništvo ter demokratične volitve v treh mesecih po koncu vojne. Ker to ni izpolnjeno, je v *Memorandumu* predlog, naj trije šefi držav pripravijo skupno izjavo in opomnijo Jugoslavijo, da priznanje skupne vlade temelji na tem sporazumu.²⁷

Churchill je že drugega dne konference na večerji s Stalinom načel vprašanje Jugoslavije. Stalin je odgovoril, da SZ podpira razvoj močnih samostojnih vlad v državah, ki jih je osvobodila RA in jih ne misli sovjetizirati. Uprl se je Churchillovi trditvi, da imajo Rusi 99% vpliv v Jugoslaviji, kljub dogovoru 50/50. Na razpravi na sami konferenci so vprašanje sporazuma Tito-Šubašić obravnavali v kontekstu zbiranja številnih jugoslovansko-bolgarsko-albanskih vojaških enot na grški meji, sovjetskih očitkov, da se Viški sporazum ne izvaja, skratka za vse, o čemer so si bile ocene v popolnem nasprotju. Način pogovora je bil izrazito 'ofenzivno-defenziven', diktirali pa so ga po mnenju Britancev Rusi.

Enaka je bila usoda britanskega memoranduma o sporazumu. SZ mu je nasprotovala na plenarni seji 19. julija in se zavzela, da o tem ne bi razpravljali brez navzočnosti predstavnikov jugoslovanske vlade. Ker bi njihov prihod še podaljšal konferenco, je Truman ocenil, da stvar ni tako pomembna, in točko so zaključili. Na seji zunanjih ministrov je SZ nasprotovala temu memorandumu tako, da je predložila svoj protimemorandum o razmerah na območju Trst-Istra. V njem je ponovila vse jugoslovanske očitke in zahteve po civilni oblasti na območju zavezniške vojaške uprave.

Tako velika trojica v Potsdamu ni sprejela nobene izjave o usodi sporazuma Tito-Šubašić. Le Churchill si je privoščil izjavo, da sporazuma ne spoštujejo, da je Tito vsilil Jugoslaviji upravo, ki jo vodi

²⁶E. Barker, Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne, Borec, 1985, str. 643.

²⁷PRO, FO 371/48822/R12412.

partija, politična policija, zlasti pa tisk, ki ga obravnavajo enako strogo kot so ga v fašističnih državah.²⁸ John Addis iz FO je ta čas že ugotovil, da ni verjetno, da bi konferenca kakorkoli pomagala dr. Šubašiću, na to, kaj bi lahko storili Britanci sami, pa bo treba počakati. Medtem sta v Jugoslaviji že stekla procesa razširitve Avnoja in sprejema novih zakonskih osnutkov.²⁹

Po konferenci je bil Šubašićev položaj v vladi čedalje bolj neperpektiven in vedno težje je prihajalo do kompromisa med komunisti in nekomunisti. Jugoslovanski tisk ni podrobno poročal o poteku konference, ne o britanskem in ne o sovjetskem memorandumu. Posredoval je sporočila moskovske TASS (o poljskem vprašanju, o delu agentov nemškega imperializma) in ugotovitve Pravde, da sovražni nazadnjaški elementi še dvigajo glave; objavili so le sklepe konference. Hkrati so slavili zmago nad 'reakcijo' na volitvah v Veliki Britaniji, kjer so zmagali laburisti.³⁰ Šele kasneje, septembra, je tisk konferenco razlagal kot poskus mednarodne reakcije in reakcionarnih krogov v Jugoslaviji, da v Jugoslaviji destabilizirajo vlado in državo samo.

Na Šubašićev položaj so, veliko bolj kot je bilo doslej znano, vplivale tudi politične razmere na Hrvaškem. Še iz vojne je ostalo nerešeno vprašanje bodočega statusa Hrvaške seljačke stranke (HSS). KPJ je naprej vztrajala, da HSS ostane v fronti. V vrstah HSS pa so po vojni upali, da bodo lahko, po analogiji srbskih strank, spet obnovili stranko.

Ključnega pomena za bodočnost stranke je bila tudi usoda njenega voditelja dr. Vladka Mačka. Britanci so celo menili, da je edini možni tekmeč Titu. Okoliščine njegove nenadne odločitve maja 1945, da odide iz Zagreba, se umakne v Avstrijo in nato v Pariz, so še vedno nepojasnjene. Iz Mačkovih spominov razberemo, da se je bal komunistov in za usodo družine in svojo usodo.³¹ Pred odhodom je imel več obiskov in o tem so različna pričevanja. S sodelavci iz stranke naj bi se dogovoril, da se umakne k zavezniškom, ker so ocenili, da bodo Britanci umaknili svojo podporo Titu, videti je bilo celo, da bodo priznali samostojno državo Hrvaško.³²

²⁸ Woodward, op. cit., 5 del, str. 488–493.

²⁹ PRO, FO 371/48867/12608.

³⁰ LP, 4. in 7. 8. 1945.

³¹ V. Maček, Memoari, str. 177.

³² F. Jelić- Butić, Hrvatska seljačka stranka, posredno pričanje Pešlja.

Prvi sekretar britanske ambasade v Beogradu William Deakin je julija to nekoliko drugače rekonstruiral. Ugotovil je, da se Maček med vojno res ni mogel pridružiti partizanom, ker je bil preveč zastražen. Da je Mačka prve dni maja obiskal Stepinac, ki naj bi mu do prihoda partizanov ponudil prevzem vlade v Zagrebu. (Kar naj bi že Pavelić ponudil Stepincu, pa je ta odklonil v prid Mačka.) Maček se je Stepincu zdel neodločen, toda imel je namen ostati in počakati na razvoj dogodkov. Mačka je takrat obiskal tudi francoski konzul v Zagrebu André Gaillard, ki je imel zelo dobre osebne stike s politiki HSS. Nanj je Maček naredil vtis skrajno pretresene in preplašene osebe. V dolgem razgovoru mu je razložil svoje razloge za nezaupanje do vodstva nove Jugoslavije in oceno, da bo, tako kot Šutej, nemočen v novih razmerah; imel je pomisleke na Šubašičevo odločitev, da vstopi v novo vlado, in Šubašičevo vlogo je primerjal s Trumbićevo leta 1918. S konzulom sta se domenila, da se ponovno srečata. Ker je Maček medtem odpotoval, konzul ni poznal vzrokov te njegove odločitve.³³ Različna mnenja so tudi o tem, kako je Maček prišel k zaveznikom: tako, da je bežal pred partizani ali kot Pavelićev talec (tudi po Deakinu). Tudi Mačkov tajnik Boris Urbić, ki je bil navzoč pri odhodu, pravi, da so ga v odhod prisilili, sicer naj bi ga likvidirali.³⁴

Maja je propaganda po Jugoslaviji začela napadati Mačka, da je narodni izdajalec, in razvijala tezo, da je bil že leta 1941. Očitala mu je, da je podpisal trojni pakt in po radiu pozval, naj prebivalstvo sodeluje z ustaši; kasneje se je zavzemal za politiko »čakanja«, podobno kot Mihailović, osnoval je belo gardo (verjetno so mislili domobranstvo), ki je pomagala ustašem, in poskušal minirati NOG na Hrvaškem; njegov beg je samo potrdil, da se zaveda svoje krivde.³⁵ Tito ga v svojem govoru v Zagrebu 21. maja 1945 še ni omenil, toda sredi junija je prepovedal šefu jugoslovanske vojaške misije v Parizu Rukavini, da bi se sestal z njim, ker ima gradivo, ki Mačka močno kompromitira, zato Maček ne sme »praviti s našim odobrenjem nikakvih političkih kombinacija u zemlji.«³⁶

³³PRO, FO 371/48876/R20479.

³⁴PRO, FO 371/48868/13870, in Start, 1990/559.

³⁵LP, 24. 5. 1945. Danes mnogi trdijo, da je bila izjava falsifikat ustaških oblasti (F. Jelić- Butić, op. cit., str. 40, in B. Urbić, op. cit.)

³⁶Tito, Sabrana dela, knj. 28, str. 101–102. Gradivo, o katerem govori Tito, ni znano.

Nekaj namigov pa vendarle govori o tem, da so pogovori med vodstvom osvobodilnega gibanja in Mačkom bili. Konzul Gaillard in kasneje drugi so trdili, da je delegacija narodnoosvobodilnega gibanja obiskala Mačka, ko je bil na Koroškem, in se pogovarjala o njegovi vrnitvi.³⁷ Bakarić je julija 1945 izjavil Gaillardu in nato še Deakinu, da bi Maček zelo koristil na Hrvaškem, da ga ne enačijo s hrvaškimi ustaškimi zločinci in da bi ga jugoslovanske oblasti z veseljem sprejele, če bi se želel vrniti. Deakin si je to razlagal tako, da se vodstvu v Jugoslaviji in na Hrvaškem zavedata Mačkove popularnosti in velikega vpliva Hrvatske seljačke stranke (70%) na Hrvaškem.

Tudi dr. Ivan Šubašić je imel stike z dr. Vladkom Mačkom preko britanske ambasade. Po vrnitvi iz San Francisca ga je želel obiskati v Parizu. Maček ga je prosil, naj mu pošlje vsaj svojega osebnega tajnika ali dr. Šuteja v zameno, ker nima nikogar, da bi se lahko posvetoval z njim. Šubašić je odgovoril, da bo to storil, čim bo mogoče.³⁸ in mu hkrati svetoval, naj do njunega sestanka ne daje političnih izjav. Mačkov odgovor na zadnje Šubašićevo sporočilo, ki ga je dobil v roke 21. julija, se je glasil: »Dragi Šuba, prejel sem tvoje sporočilo in storil bom, kot svetuješ, tudi zato, ker sem podobno sporočilo dobil od Đukice. Stori, kar najbolje moreš, da bo tam doli čim manj prelivanja krvi in (nejasno) maščevanja. Skrbi me Gvista (Košutić). Kje je Vlasta? Mi smo vsi dobro in vas pozdravljamo. Vlada.«³⁹

Maček se je premislil in dal izjavo ameriškemu novinarju Sulzbergerju, ne da bi se prej posvetoval s Šubašićem in Krnjevićem. To je bilo ravno v času konference v Potsdamu in pred zasedanjem razširjenega Avnoja. V izjavi je Maček napadel komunistično naravo NOB in slabo ravnanje z njegovo stranko na Hrvaškem (ki je postala sovražnik št. 1); povedal je še, da je sam štiri leta opazoval, kako partizani spuščajo železno zaveso, in sklenil, da je bolje biti pred njo, kot za njo.⁴⁰

Izvillečki te izjave, ki jih je objavila *Borba*, so sprožili nov plaz obsodb na račun Mačka, najostrejša sta bila Moša Pijade (češ da je

³⁷PRO, FO 371/48876/R20479.

³⁸PRO, FO 371/48822/R11508.

³⁹PRO, FO 371/48822, in izjava V. Šubašić. FO je ta odgovor poslal v Beograd 25. 7. 1945.

⁴⁰Borba, 30. 7. 1945.

za samostojno državo Hrvaško) in Kardelj (ki je grozil, da mu bodo sodili).⁴¹ S tem so bile pokopane vse možnosti, če jih je sploh kaj bilo, da bi se Maček vrnil in prevzel vodstvo HSS pred volitvami, Šubašić pa je nehote postal dejanski voditelj HSS, čeprav se do avgusta 1945 v stranko ni vmešaval, kar je ustrezalo Kardelju. V razširjeni Avnoj je že prej predlagal tudi skupino HSS, v kateri sta bila Šubašić, Šutej, dr. Pavao Pocrnić in dr. Tomo Jančiković, da bi jo zbezal na plan in pognal iz 'pasivne rezistence'.⁴² Šubašić je vztrajal pri tem, da Jančikovića sprejmejo v razširjeno sestavo Avnoja, čeprav je temu verjetno nasprotoval prav Franjo Gaži.

Politične razmere na Hrvaškem v času prevzema oblasti niso bile najboljše in čez poletje so se še slabšale. Narodna vlada Hrvaške je odlašala s prihodom iz Splita v Zagreb, medtem pa je, kot je pričal francoski konzul, prepustila oblast v Zagrebu Ozni, ki je zaprla 60 000 članov, predvsem pa voditelje HSS z dr. Smoljanom in dr. Andresom.⁴³ Oba sta bila od avgusta 1944 do konca vojne v ustaških zaporih, skupaj z njima pa še mnogi drugi, ki so jih ustaši pred odhodom pobili. Po nekaterih pričanjih naj bi Ozna fotografirala vse, ki so se pred odhodom sestali z Mačkom in jih nato takoj zaprla. Dr. Gašper Malvić, ki je bil med njimi in je kasneje ušel, je pričal, da so z aretacijami začeli 11. maja, zaprli najprej 72 000 ljudi, v drugem valu pa 150 000 (Zagreb je, po britanskih podatkih, takrat imel 450 000 prebivalcev z vojsko vred); v Zagrebu in okolici so postavili 22 taborišč; posebno taborišče za uradnike in intelektualce je bilo na Maksimiru; v taboriščih so sodili sodniki Ozne, brez primerne znanja.⁴⁴ Kmalu so v Zagreb premestili zaprtega Košutića, proti njemu in dr. Smoljanu so pripravljali procesa na sodišču narodne časti. 23. julija je hrvaška vlada pozvala vse domobranske oficirje, rezervne oficirje in uradnike ustaškega aparata, naj se prostovoljno zglasijo v internacijskih taboriščih, kjer bodo ostali nekaj mesecev na politični prevzgoji. Bakarić je ocenil, da jih je bilo še 15–20 000.⁴⁵ Deakin je takrat zapisal, da je možno, da želijo na ta način odstraniti morebitno opozicijo za čas volitev.

⁴¹ Borba, 29. 7. 1945.

⁴² B. Petranović, op. cit., str. 142.

⁴³ PRO, FO 371/48876/R20479.

⁴⁴ B. Urbić, op. cit., in PRO, FO 371/48875/R19950, pismo Malvića Krnjeviću iz Trsta 7. 9. 1945.

⁴⁵ PRO, FO 371/48868/R13870.

Nekdanja stranka HSS je bila popolnoma ohromljena tudi s prepovedjo izdajanja svojega glasila. V začetku junija je Zagreb obiskal minister vlade DFJ Juraj Šutej, vendar ni mogel pomagati HSS-u in doseči, da bi izpustili zaprte. Razočaral je svoje nekdanje politične sodelavce s pozivom, naj Hrvati podprejo novo oblast. Kaže, da se je sestal z okoli 25 zastopniki HSS, toda polovico teh so že naslednjega dne zaprli.⁴⁶

Oblasti na Hrvaškem je nasprotovala tudi katoliška cerkev. Procesija k svetinji Sv. Marije Bistrice, vodil jo je kardinal Štepinac, je zbrala veliko več ljudi (200 000), kot jih je lahko zbrala fronta na svojih shodih. Udeleženci te procesije so se zvečer sprehodili po Zagrebu in se zbrali pred katedralo, britanski vicekonzul pa je komentiral, da Hrvati na prikrit način izražajo svoje nezadovoljstvo do nove oblasti.

Medtem se je oblast trudila nadomestiti HSS z novo različico stranke, ki se je razvila iz fronte, imenovano Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS). Vodila sta jo Franjo Gaži, podpredsednik narodne vlade Hrvaške, in Ante Vrkljan. 29. in 30. junija se je sestal izvršni odbor te stranke in predstavil svoj politični program. Najprej je pozdravil RA, zaveznike, DFJ, novo federativno ureditev in pohvalil priključitev delov Dalmacije, Zadra, Reke in Istre. Federativna ureditev in ljudska oblast je bila uresničitev idej bratov Radić, obsodil je Mačka, ki da je s čakanjem pomagal okupatorju, svoje izdajstvo pa potrdil z begom iz države.⁴⁷ Takrat so v Zagrebu izvolili tudi telesa Ljudske fronte, vanj imenovali Vladimirja Nazorja, monsignorja Svetozarja Rittiga in pomembne partijske osebnosti, kot so bili Bakarić, Mika Špiljak in drugi.⁴⁸

Zaradi razmer na Hrvaškem se je 16. julija sestal tudi politbiro CK KPJ. Prisotni so bili Tito, Kardelj, Ranković, Žujović, Hebrang, Vukmanović-Tempo, Bakarić, Pijade, Nešković in Krsto Popivoda. Poročal je Bakarić, poročilo so sprejeli, toda kakšne sklepe, ki jih je Bakarić predlagal, niso zapisali.⁴⁹

Politično razpoloženje na Hrvaškem naj bi nekoliko popravilo 4. zasedanje Zavnoha, ki se je začelo 24. julija in se po dveh dneh (po razširitvi, kot pri Avnoju) preimenovalo v Narodni sabor Hr-

⁴⁶PRO, FO 371/48821/R10174 in 48876/20479.

⁴⁷Borba, 3. 7. 1945.

⁴⁸Borba, 5. 7. 1945.

⁴⁹A CK SKJ, CK SKJ/III/5.

vatske. Bakarić je že prvi dan govoril o vseh takrat najbolj perečih političnih vprašanjih: bežečo vojsko in ljudi je označil za zločince; Mačkov odhod (strahopeten pobeg) in z njim odhod večjega dela političnega vodstva je pustil popolnoma prazen politični prostor. Navajal je, da je zajetih ok. 40–50 000 domobranov in da so z njimi postopali kot z redno vojsko in jih niso ubijali, vendar bi jim morali soditi po mednarodnih merilih kot vojnim zločincem. Ker pa so bili zapeljani, so zdaj v delovnih taboriščih, na temelju uredbe ministrstva za narodno obrambo (z dne 3. julija). Bakarić je sicer priznal nepravilnosti in nekatere primere samovolje, toda ravnanje JA je opravičeval s težkimi razmerami in z že izvršenim odpoklicem krivcev. Konfiskacije je razložil kot kaznovanje za ekonomsko kolaboracijo, pohvalil sodišča narodne časti in našteval uspehe nove oblasti: premagovanje lakote, komunikacijskih težav in graditev novega sistema ljudske oblasti in poskušal zmanjšati pomen oškodovanosti Hrvaške pri zamenjavi denarja. Razlagal je, da je potrebno zmanjšanje državnega aparata (opravičilo za čistko) in da javnost dviguje preveč prahu okoli težav v odnosih s katoliško cerkvijo. Z nasprotniki naj bi bilo obračunano samo na političen način.⁵⁰

Vendar pa vsa ta politična agitacija ni dosegla pričakovanega uspeha. Priljubljenost nove vlade na Hrvaškem je padala od maja do julija, kar je opazil tudi Deakin.⁵¹ Očitno se je Bakarić znašel v precepu med tistim, kar je moral govoriti, in med dejanskim političnim stanjem, saj je britanskemu vicekonzulu v Zagrebu sredi julija potožil, da zgubljajo politični vpliv zaradi premajhne kontrole federalnih organov nad vojsko in policijo. Sredi avgusta so oblasti res pomilostile in izpustile skupino domobranskih oficirjev in vojakov iz taborišča Vojnović pri Bjelovarju, ki so se takoj zaobljubili novi Jugoslaviji in Titu.⁵²

Toda Bakarićeva trditev na Zavnohu, da bo oblast posegala le po političnih sredstvih, je ostala le obljuba. Aretacije po Zagrebu so se nadaljevale, nasprotovanje HSS-a je raslo in Bakarić se je zbal za izid bližajočih se lokalnih volitev (v ljudske odbore, kot so že julija preimenovali NOO na Hrvaškem). Britanskemu konzulu je priznal, da je vlada zgubila veliko podpore zaradi ,nekontroliranih

⁵⁰Zavnoh 1945/4, str. 708.

⁵¹PRO, FO 371/48868/R13870.

⁵²Borba, 16. 8. 1945.

eksczesov' raznih novih uradnikov. Deakin, ki se je ravno ta čas mudil v Zagrebu, je poročal: »Sedanje stanje stvari je takšno, da ni nikakršne decentralizacije oblasti. Edina aktivna figura v Zagrebu je sam Bakarić (ki je hkrati sekretar hrvaške Komunistične partije) in celo on pošilja večino stvari direktno maršalu Titu. Ostali ministri nimajo ne avtoritete, ne neodvisnosti pri ukrepanju in federativni sistem še ni realnost. Ta situacija je lahko začasna, in če bo prišlo do resnično neodvisne vlade, bodo s politične scene morali izločiti armado. To še posebej velja za Ozno, ki je neposredno podrejena ministrstvu za narodno obrambo v Beogradu. Dr. Bakarić pravi, da nameravajo vzeti iz jurisdikcije Ozne vse politične primere, toda tega ni potrdil še nihče drug.«⁵³ Že omenjeni dr. Malvić je trdil celo, da so postopki Ozne odvrnili 95% volilcev, med njimi tudi delavce, in da bi na svobodnih volitvah HSS zagotovo dobila 90% glasov. V London je pisal, da bo Tito sicer zmagal, ker so ljudje čisto preplašeni, fronta in HRSS pa popolnoma nemočni, ker ju nadzorujejo.

Šubašić je spremljal to dogajanje, vendar je omenjeno procesijo ocenil kot izraz klerikalizma, katerega je krivo nepravilno ravnanje oblasti. Menil je, »da je za bodoči mir v deželi usodnega pomena, da oblast njemu in drugim voditeljem stranke ne dovoli obnovitev politične aktivnosti.« To stališče je večkrat vztrajno razlagal Kardelju, med drugim tudi v pogovoru, ki sta ga imela konec julija. Toda Kardelj mu nikoli ni hotel natančno odgovoriti, kakšna bo usoda HSS, le napotil ga je na pogovore s Franetom Frolom, vodjo HRSS, kar mu ni obetalo veliko. Hkrati se je Šubašić pred zveznim kongresom pogovarjal tudi s Titom o bodoči usmeritvi in ga spraševal, ali bo to koalicija strank ali ena politična stranka. Tito mu je odgovoril, da ne eno ne drugo, ampak zveza posameznikov s skupnim namenom boriti se za dobrobit domovine. Stevenson, ki je poznal Šubašićevo mnenje, je pisal, da je Šubašić takrat zagovarjal stališče, da morata biti v Jugoslaviji vsaj dve glavni stranki, kmečka in delavska, glede na strukturo prebivalstva. Šubašićeva ambicija pa je bila, da ustanovi skupno kmečko stranko s HSS, srbskimi kmečkimi strankami in kmeti iz Slovenije. Delavska stranka naj bi nastala iz sindikatov, toda Šubašić tega še ni dobro premislil, kot je priznal Stevensonu.⁵⁴ Vztrajal pa je pri svoji zahtevi, da mu

⁵³PRO, FO 371/48868/R13671.

⁵⁴PRO, FO 371/48867/12996.

dovolijo sklicati sestanek HSS. Tito mu je končno le obljubil, da ga bo 18. avgusta sprejel na razgovor o tem,⁵⁵ toda drugi pomembni dogodki so preusmerili tok dogovarjanja. Vsekakor pa je res, da je bila KPJ posebej vztrajna pri preprečevanju obnove političnega dela HSS in je očitno računala, da je HSS najnevarnejša tekmica.

Istočasno dogodkom na Hrvaškem, so stranke v Srbiji iskale načine da bi si izborile politično besedo. Dne 11. julija je Grol ponudil Titu, da bi sklenila predhodni dogovor med opozicijo in KPJ o metodi razširitve Avnoja in o novi politični zakonodaji. Kosanović, ki se je takrat že začel oddaljevati od Grolove skupine in se bližati fronti, je o Grolu zapisal, da je sicer pošten liberalni demokrat, da pa se ne znajde v novih okoliščinah in ne razume, da se okoli njega dogaja revolucija.⁵⁶ Grol si je namreč mislil, da se bo politično dogovoril s Titom še pred sejo Avnoja, na kateri bi lahko s preglasovanjem sprejeli osnutke volilnih in drugih zakonov.⁵⁷ Tito seveda ni sprejel tega predloga, saj je ministrstvo za konstituantno že pripravilo osnutke novih zakonov. Zato so Grolovi pristaši (člani CK Demokratske stranke, del radikalov, ki sta jih vodila B. Maksimović in L. Marković, ostanki Živkovićeve stranke ter Gavrilovićeve Zemljoradničke stranke), pritiskali na Grola, naj izstopi iz vlade. Načrtovali so, da bi se potem povezali še s HSS in Samostalno demokratsko stranko Save Kosanovića in oblikovali čvrst opozicijski blok proti Komunistični partiji.⁵⁸

Tik pred začetkom konference v Potsdamu je 13. julija predsedstvo Avnoja končno napovedalo datum sklica Avnoja in zadostilo eni od zahtev priporočila s konference na Jalti. Za 25. julij so sklicali še sejo vlade DFJ, ki se ni sestala od aprila, kar je motilo opozicijo.

Tik pred sejo so razdelili članom vlade že pripravljene osnutke zakonov. Šubašić in njegovi kolegi iz Londona so imeli precej pomislekov glede teh osnutkov, zato so nekateri spet razmišljali o odstopu, mdr. Grol, Kosanović in Šutej, ker so se bali, da predloženih zakonov ne bo mogoče spremeniti in da jih bo vlada samo potrdila, enako pa bo storil tudi Avnoj. Šubašić se ni strinjal s takim razmišljanjem, ampak je vztrajal, kar je povedal tudi britanskemu veleposlaniku. Predlagal je, da bi vlada sestavila posebno zakono-

⁵⁵PRO, FO 371/48868/R14045.

⁵⁶S. Kosanović, Jugoslavija, str. 344.

⁵⁷PRO, FO 371/48867/R12689.

⁵⁸PRO, FO371/48867/R13474.

dajno komisijo (iz članov vlade), ki bi te osnutke še enkrat pretresla. Sir Orme Sargent je ugotovil, da Šubašičev predlog v načelu zadovoljuje Grolove zahteve.⁵⁹ Po vsem sodeč je ta predlog obveljal, saj ni prišlo do odstopov, in imenovana je bila posebna komisija, v kateri so bili tudi Šubašić, Kosanović in Grol. Komisija je sprejela kompromis o predlogu zakona o volilnih imenikih. Vemo le, kar so Britanci komentirali, da je Šubašić dosegel svoj cilj, in predvidevali, da bo Kosanović podprl Šubašića proti komunistom.⁶⁰

Vlada je na seji 4. avgusta ponovno obravnavala osnutke zakonov.⁶¹ Stevenson je 6. avgusta pri Šubašiću uradno poizvedoval o seji in zvedel, da so razpravljali o obliki ustavodajne skupščine, ker so Slovenci in Hrvati imeli slabe izkušnje s podobno skupščino po prvi svetovni vojni, kjer so jih Srbi zaradi številčne dominacije stalno preglasovali. Šubašić je povedal o sklepu, da bo imela konstituenta dva domova – enega iz enakega števila predstavnikov vsake federalne enote, ki bi bil pooblaščen ratificirati sklepe drugega, sestavljenega po velikosti enote. Splošni vtis vseh (Šubašića in FO) je sredi avgusta bil, da se razmere v Jugoslaviji izboljšujejo.⁶² Toda zaradi drugih odprtih političnih vprašanj in dogodkov so v temelju le obveljali predlogi zakonov, ki jih je strogo zaupno pripravljala Kardelj že od aprila 1945.

V dogajanje med opozicijskimi strankami se je vmešala SZ, in to preko dveh prvakov radikalne stranke, bivših študentov v Rusiji (eden naj bi bil celo konfident sovjetske ambasade), ki sta v začetku avgusta sprožila pobudo, da bi združili srbske opozicijske stranke – radikale, demokrate in kmete. Ta blok naj bi lojalno sodeloval z vlado, zlasti pri zunanji politiki. Eden od obeh radikalov je celo trdil, da preko ambasade SZ ve, da SZ ne vztraja pri komunističnem eksperimentu v Jugoslaviji, če mu ljudje nasprotujejo.⁶³ Ta dva radikala sta bila prof. Milentije Milosavljević in Mitar Dimitrijević. Slednji se je pridružil Aci Stanojeviću, ko je ta odšel na pogovor s Titom o političnih razmerah v Jugoslaviji, posledica tega pogovora pa naj bi bila omenjena pobuda. Ker so bile ostale opozicijske

⁵⁹PRO, FO 371/48867/R12608.

⁶⁰Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 135 in PRO, FO 371/48867/R13325.

⁶¹Zapisniki s sej vlade DFJ in vlade FNRJ so v Arhivu Jugoslavije, vendar jih avtorica ni dobila.

⁶²PRO, FO 371/48868/R13553.

⁶³PRO, FO 371/48868/R13871.

stranke nezaupljive, so se za mnenje o tej pobudi pozanimale pri britanski ambasadi. Stevenson je poročal, da opozicijske stranke ne delajo drugega, kot da se pogovarjajo, intrigirajo in se zanašajo, da bodo prevzele oblast s pomočjo intervencije vlad ZDA in VB. Pri tej pobudi še danes ni jasno, ali je šlo za sovjetsko podporo ponovni prevladi Srbov v državi ali za pridobitev lojalnosti strankarskih vodij. To zadnje je potem izvedla sama KPJ na kongresu Ljudske fronte, Stevenson pa je še takrat sklepal, da gre za politično oslabitev opozicije.

KPJ je pri vsem tem skrbno varovala svoj politični videz in dajala vtis politične korektnosti in enotnosti, tudi ko je kazalo, da bo prišlo do obstrukcije in krize v vladi. Kardelj je konec julija razložil novinarjem, da je priporočilo jaltske konference o razširitvi Avnoja povsem sprejemljivo, da pa zanj pride v poštev zelo malo poslancev iz leta 1938, ker je bila leta 1938 večina poslancev izvoljena na Stojadinovičevi listi JRZ; z liste opozicije pa se jih je veliko pridružilo Paveliću, zato so listo morali razširiti z drugimi. Novinarjem je razložil tudi, katere zakone bo vlada predložila Avnoju, in poudaril, da je njihova skupna značilnost ta, da omejujejo demokratične pravice sodelavcem okupatorja, hkrati pa je pojasnil nove politične razmer v Jugoslaviji, ki nekaterim po svetu sicer niso všeč, imajo pa popolno podporo ljudstva.⁶⁴ Tik pred zasedanjem Avnoja, 3. avgusta, je njegovo predsedstvo izdalo še ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi, ki je še izboljšal ta vtis.

Na začetku avgusta je nova oblast že skoraj skončala prevzem. Hkrati je bila na potsdamski konferenci odpravljena nevarnost, da bi se veliki trije vmešali v notranje razmere Jugoslavije. Takrat je tudi Komunistična partija stopila v ofenzivo z novimi političnimi prijemi: dokončno je konstituirala Ljudsko fronto Jugoslavije (svojo podaljšano roko in odločilno na volitvah) in predložila sveženj zakonodaje razširjenemu Avnoju oz. Začasni ljudski skupščini DF Jugoslavije. Hkrati je utrjevala zavest o potrebi politične enotnosti in sebi v prid pripravila pogoje za volitve ustavodajne skupščine. Med preživelimi predvojnimi strankami in znotraj njih je sprožila dokončen razcep, tako da so ene pristopile v Ljudsko fronto, druge pa ostale zunaj. To je v znatni meri zmanjšalo njihov politični vpliv in pokopalo vse možnosti za nastanek združene opozicije.

⁶⁴ Borba, 29. 7. 1945.

Ljudska fronta Jugoslavije

Najprej je bil od 5. do 7. avgusta v Beogradu prvi kongres Ljudske fronte Jugoslavije. Temeljni cilj je bil ustanoviti telesa fronte tudi na zvezni ravni, saj dotlej ni bilo prave povezave med frontnimi organizacijami po federalnih enotah. Hkrati pa je k enotnemu programu zavezal tudi različne stranke in posameznike.⁶⁵

Vsebinsko je bil kongres precej podoben tistemu, ki je bil mesec dni prej v Ljubljani. KPJ je že med pripravami skrbno pazila na politično ravnotežje kongresa: Kardelj in dr. Dragoljub Jovanović sta skupaj vodila komisijo za sestavo politične platforme. Oba sta imela ključno besedo tudi na kongresu samem, Kardelj z referatom o političnih razmerah, Jovanović pa z referatom o programu fronte. Uvodni govor na kongresu pa je imel predsednik ljudske skupščine Srbije dr. Siniša Stanković.⁶⁶

Kardelj je načel podobne teme kot na slovenskem kongresu OF. Na začetku je dejal, da je to kongres tistih, ki so nosili glavno breme vojne, fronta je vsenarodno gibanje z enotnim vodstvom, nastalo med bojem za osvoboditev. Obsodil je kvislinge in vse, ki so sledili politiki čakanja in *reakciji v emigraciji*. Da je fronta gibanje ljudskih množic, temeljna zveza delavcev in kmetov, srednjih slojev ter vseh svobodoljubnih elementov brez vsakršnih strank. Sicer je zanikal, da bi to pomenilo enopartijski sistem, saj je le nadaljevanje skupnega nastopa, da se pomete z ostanki preteklosti in zaščiti pridobitve NOB (oz. revolucije). Zato je naloga fronte predvsem zaščititi enotnost fronte, spodbujati ljudsko oblast in boj proti sovražnikom (ne nasprotnikom!) fronte ter *pravilna kadrovska politika* itd. Med napake pa je postavil lokalni partikularizem nižjih organov oblasti in birokratski centralizem višjih.

Naslednji programski referat na kongresu je zanimiv zaradi dr. Dragoljuba Jovanovića, predvojnega politika, ki je podprl fronto kot nekateri drugi, npr. Kosanović, Gaži itd. Hkrati pa je potrebno razumeti motive, ki so te politike tedaj prepričali, da le na ta način prispevajo k ohranitvi enotne države, sicer bi razpadla. Dan po volitvah v ustavodajno skupščino, 12. novembra, je tiskovni ataše britanske ambasade v Beogradu Stephen Clissold vprašal Jovanovića, zakaj je pristal na sodelovanje. Odgovoril je, da je sicer

⁶⁵ Več o kongresu glej B. Petranović, Osnivački kongres NFJ, Časopis za suvremenu povijest, 1980/1.

⁶⁶ Borba, 5. 7. 1945.

bil v opoziciji partiji, sodeloval pa je v fronti zato, da bi se dalo tako izogniti državljski vojni v Jugoslaviji in jo ohraniti, ter zato, ker jo je bil edino Tito zmožen obdržati skupaj. Sicer je želel ohraniti individualnost svoje stranke, zastopati interese kmetov, kajti partija je postavljala interese delavskega razreda na prvo mesto, pa vendar je žrtvoval interese svoje stranke in svoje osebno prepričanje. Clissold je dobil vtis, da se misli Jovanović ločiti od fronte, ko poide navdušenje nad partizanskim gibanjem, kar naj bi se, po Jovanoviću, po volitvah že začelo. Toda Clissold, dober poznavalec razmer v Jugoslaviji, je predvideval, da se bodo komunisti zlahka znebili Jovanovića, njegova stranka pa bo razpadla, ker je že vsa komunistična.⁶⁷

Kosanovićevo podporo fronti so ostro napadli člani Samostalne demokratske stranke (srbske stranke na Hrvaškem) v Londonu, zlasti Večeslav Vilder. 22. septembra se je s Kosanovićem najprej sprl po telefonu, nato pa mu je poslal pismo. V njem je najzanimivejši del, v katerem Kosanoviću očita, da je pripomogel k napadu nove oblasti nanj in da prispeva k utrditvi Titovega režima, zanj pa je najhujša 'reakcija' tiranija, Titov režim pa je popoln primer tiranije. Vilder dalje trdi, da je Jugoslavija izgubila Trst tistega dne, ko je postala vazal SZ; oporekal je novi jugoslovanski federativni ureditvi v Jugoslaviji, zavedal pa se je, da jo lahko drži skupaj edinole komunizem. Na koncu je duhovito zaključil, da če morajo mačkovci oživljati Radića proti Mačku, demokraci Davidovića proti Grolu, bo na isti način Moša Pijade nekega dne oživil Nikolo Pašića.⁶⁸

Program in statut Ljudske fronte Jugoslavije, ki ju je sprejel kongres, sta vsebovala nam že znana načela: varovanje pridobitev osvobodilnega boja, posamično (ne strankarsko) članstvo, disciplina v fronti ipd. Zelo verjetno je, da se nekateri niso zavedali, da to pomeni tudi enoten nastop na bodočih volitvah, saj volilne zakonodaje še ni bilo. Predstavniki nekaterih strank so pozneje zahtevali, da se jim dovoli samostojna kandidatna lista (z lastnim programom) znotraj fronte. Zato je delegacija zemljoradnikov s Kostićem na čelu obiskala Edvarda Kardelja in Mošo Pijadeja. Toda oba sta odločno zavrnila njihove zahteve.⁶⁹

⁶⁷PRO, FO 371/48875.

⁶⁸PRO FO 371/48874.

⁶⁹PRO, FO 371/59424/R495.

Tito se na začetku ni udeležil kongresa, govoril je šele zadnji dan. Odločno in jasno je povedal, da Jugoslavija ne more več biti monarhija, ker je bila monarhija nezdržljiva s federacijo, z ljudsko oblastjo in ljudsko demokracijo. Napadel je reakcijo, zavrnil očitke, da vlada v Jugoslaviji enopartijski sistem, saj je ljudstvo samo ugotovilo, da se je pametneje združiti v eni fronti.⁷⁰ Kralj Peter je v odgovor na ta govor odstavil regente.

Referate na kongresu so z govori podprli še predstavniki posameznih strank. V imenu Samostalne demokratske stranke je nastopil Kosanović. Nastopili so še predstavniki Socialdemokratske stranke, HRSS (in si lastili tradicijo HSS), Jugoslovanske demokratske republikanske stranke, skupine Napred, Srbskega kluba Zavnoha in nato še predstavniki posameznih narodov, duhovščine ipd.

Posebej so nastopili tudi delegati iz Slovenije. Vsi so se postavljali z enotnostjo slovenske OF. Kidrič je govoril, da od leta 1943 v OF ni več frakcij in da sta OF in slovenski narod isto. Rus, Kocbek in Vidmar so zagovarjali enotnost, ali, kot je govoril Vidmar: »V Sloveniji ne obstoji in ne more obstojati poleg OF nobena druga stranka. Izjavljam da OF predstavlja celokupen slovenski narod in da kot taka vstopa v Ljudsko fronto Jugoslavije in da v Sloveniji samo ona zastopa Ljudsko fronto Jugoslavije,« in dodal, da bodo v Sloveniji vztrajali pri enotnosti in da bodo »v vsakem trenutku najostreje obsodili vsakega človeka in vsako politično skupino, ki bi kadar koli poskušala kaliti enotnost in bratstvo jugoslovanskih narodov.«⁷¹

Začasna skupščina

Ko je bilo 7. avgusta konec kongresa fronte, se je zvečer sestal Avnoj v stari sestavi. Potrdil je poročilo o delu med obema zasedanjema in vse zakone, ki jih je tačas izdalo njegovo predsedstvo. Potrdil je tudi seznam kandidatov za razširitev Avnoja in takoj nadaljeval delo v razširjeni sestavi. Predno pa so začeli z delovnim delom zasedanja, je proti pravilom prišlo na dnevni red Kardeljevo pismo, v katerem je v imenu ministrstva za konstituantno predlagal, naj po hitrem postopku sprejmejo zakon o volilnih imenikih in

⁷⁰ Borba, 8. 8. 1945.

⁷¹ AJ, NFJ, f. 3, stenogram Prvega kongresa LFJ.

pohitijo s pripravami na volitve. Sprejem zakona po hitrem postopku je po poslovniku pomenil, da pride zakon takoj na dnevni red, brez predhodne obravnave v zakonodajnem odboru in se na seji skupščine dovolita le dve razpravi, ena za in ena proti zakonskemu predlogu.⁷² Še prej so poslanci poslušali poročilo predsednika vlade DFJ Tita, se preimenovali v Začasno ljudsko skupščino DFJ in na hitro izvolili novo predsedstvo ter odbore skupščine. O tem so glasovali kar z aklamacijo, tisti pa, ki je bil proti, je moral vstati. V zakonodajni odbor je prišlo sorazmerno največ Slovencev, 11 od 62 članov, mogoče zato, da bi zagotovili enotno podporo Kardeljevim zakonskim osnutkom. Člani odbora so bili: J. Vilfan, D. Kveder, F. Lubej, M. Marinko, M. Krmelj, J. Rus, P. Stante, J. Vidmar, M. Mikuž, M. Šnuderl in F. Svetek. John Addis iz FO je tedaj pripomnil, da jugoslovanska vlada želi pokazati, da misli do pike natančno izpeljati vse zahteve sporazuma Tito-Šubašić, ne pa njegovega duha.

Zakon o volilnih imenikih je nato 10. avgusta res prišel prvi na vrsto. Določal je način sestavljanja volilnih imenikov in kdo ima volilno pravico. Kot volivci so bili izločeni člani jugoslovanskih vlad od januarja 1929 do februarja 1939, sodelavci okupatorja, člani fašističnih organizacij, okupatorskega policijskega aparata in obsojenci sodišč narodne časti. Zakon pa je dopuščal, da vlade federalnih enot sporazumno z vlado DFJ še razširijo ta seznam.⁷³ Ministrstvo za notranje zadeve DFJ je zahtevalo, da bi v imenikih bile tudi navedbe o verski pripadnosti in narodnosti. Tega v zakonu sicer ni bilo, je pa bila predvidena posebna rubrika – pripombe.

V prid zakona je govoril predsednik zakonodajnega odbora Pijade. Razložil je njegove prednosti: zlasti širitev volilne pravice na ženske, mladino in vojsko in hkrati razložil princip odvzema volilne pravice, ker je minil čas, ko je morala biti vojska zunaj vpliva politikov in politike, kakor se je dogajalo v stari Jugoslaviji, s čimer se odtujaše ljudstvu. Proti zakonu, kot so temu rekli, je govoril predstavnik 'demokratske skupine' dr. Milan Grol. Strinjal se je, da zakon pomeni prehod k demokratični in federativni politični ureditvi, pozdravil elemente lokalne samouprave v njem, saj se je zanj svoje čase tudi sam zavzemal. Imel pa je pomisleke, ker so zakon sprejemali ločeno od drugih zakonov. Ni se mu zdelo prav,

⁷²Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 48/49.

⁷³UL DFJ, 1945/59.

da bodo narodnoosvobodilni odbori presojali o volilnih imenikih in o tem, kdo bo izločen, ker je pojem *držanja* med vojno raztegljiv, posebno pri fašizmu in reakciji, zato je pozival, da bi sprejeli vse zakone skupaj in da bi pri tem dosegli sporazum vseh naprednih skupin brez očitkov o reakcionarnem bloku.⁷⁴ Sledilo je glasovanje, javno in poimensko, in zakon je dobil 347 glasov od 349 tedaj prisotnih poslancev (vseh je bilo 489).

Nato je začasna skupščina prekinila delo do 20. avgusta, zakonodajni odbor pa je začel pripravljati druge državne zakone. KPJ je ta premor izrabila za propagandni napad na demokratsko skupino v skupščini. Najprej je Tito pojasnil tujim novinarjem, da je dogajanje v skupščini posledica široke frontne, ne pa revolucionarne politike, da v Jugoslaviji ne gre za komunistično vladno, da spoštujejo privatno lastnino in ne izvajajo kolektivizacije.⁷⁵ Britanci so opazili, da je Tito zelo previden v svojih izjavah, tudi pri načrtu balkanske federacije. Politični pritisk se je širil preko *Borbe*, ki je s karikaturami zasmehovala poslance, ki so glasovali proti zakonu o volilnih imenikih, in s pomočjo članstva strank, npr. Demokratske stranke v Zaječarju, ki so se javno odrekli vodstvu svoje stranke.

Zato je Grol 18. avgusta napisal Titu odstopno pismo. Ponovil mu je svoje ugovore proti ljudski oblasti in sodstvu, ekskluzivnosti partije, načinu dela vlade, zakonu o volilnih imenikih itd. Odstopil pa je predvsem zato, ker mu niso pustili pripravljati zakonov, marveč so mu namenili nemogočo vlogo, da jih kritizira, ti pa to onemogočajo. Zakoni, ki jih pripravljajo, pa vsebujejo vzdušje strahu in preganjanj, saj se je kongres LfJ zavzel za nadaljevanje politike čiščenja, kar dovoljuje žigosanje ljudi, ki med vojno niso bili pristaši NOG. Grol je v pismu še zapisal, da odstop ne pomeni, da Demokratska stranka in on sam ne bosta še naprej sodelovala v skupščini.⁷⁶ Pismo je poslal še britanskemu veleposlaniku in tisku, ki ga pa ni priobčil. Tito in Đilas sta seznanila javnost z odstopom in Tito je sporočil skupščini, da ne bo novega podpredsednika vlade, ker ni potreben. Đilas je v *Borbi* kar direktno povedal, da vsako nasprotovanje novim zakonom pomeni podpiranje fašizma in reakcije, in tako izenačil opozicijo s fašizmom in reakcijo. O samem Grolu je dejal, da je močna figura iz emigrantskega brloga spletk,

⁷⁴Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 135–136.

⁷⁵Borba, 13. 8. 1945.

⁷⁶PRO, FO 371/48870/15085.

izdaje, špijonaže, zločina, karierizma in korupcije in da je »tragični Grol« odšel v opozicijo, ker ni mogel obstati v vladi.⁷⁷ Ko se je skupščina znova sestala, je tudi Kardelj ponovil Đilasovo trditev, da je Grol povezan z emigracijo. Grol je to obtožbo zavrnil na naslednji seji skupščine, češ da je obtožba popolnoma neupravičena, da nima smisla odgovarjati.⁷⁸

Začasna ljudska skupščina je v nadaljevanju zasedanja sprejela še preostale ustavne zakone, in sicer zakon o ustavodajni skupščini, zakon o volitvah ljudskih poslancev, zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, zakon o državljanstvu DFJ, zakon o tisku, zakon o društvih, zborovanjih in drugih javnih shodih in končno še že omejene zakone o pristojnosti vojaških sodišč in o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo. 1. septembra 1945 je skupščina razpisala še volitve v ustavodajno skupščino.

Vsi naštetih zakoni so bili v zakonodajnem odboru in v skupščini sprejeti z večino glasov, toda s pridržki in nasprotovanjem manjšine. Manjšina sicer ni mogla imeti kakih bistvenih formalnih pripomb nanje, saj so vsebovali večino temeljnih demokratičnih načel, je pa oporekala razmeram in klimi, v kateri naj bi se izvajali ti zakoni, in za primer je dajala svoje izkušnje pri omejevanju tiskanja svojih glasil. Manjšino so zvečine sestavljali poslanci iz Demokratske stranke, tu sta Grolovo vlogo nadaljevala dr. Dragić Joksimović in Savko Dukanac. Ponavljali so, da se volilne pravice ne sme tako omejiti, da lokalne oblasti niso bile povsod legitimno izvoljene, da zato ne smejo izvajati volilnega postopka, da je tehnika volitev prezapletena in omogoča favoriziranje večinskih list. Sledile so stalne diskvalifikacije manjšine, ki je morala sproti razlagati, da diferencirano mnenje še ni sovražni napad na državo.

Za vladajočo večino je vsak zakon posebej obrazložil poleg rednega poročevalca in predstavnikov vsakega od jugoslovanskih narodov še Kardelj. Zakon o ustavodajni skupščini je predvidel polno suverenost skupščine, njeno pravico sprejeti ustavo, njeno dvodomno ureditev. Manjšina je menila, da zakon že vnaprej določa delo konstituante oziroma že kar določa, kakšna bo bodoča federacija. Kardelj je manjšino obtožil, da nasprotuje federaciji. Še bolj neposredno jo je napadel Rodoljub Čolaković (kot Srb), češ da nasprotniki federacije trdijo, da federacija ogroža var-

⁷⁷ Borba, 22. 8. 1945.

⁷⁸ Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 194.

nost in usodo srbskega naroda. Podprl ga je še Vasa Čubrilović rekoč, da jugoslovanski narodi potrebujejo zagotovila o federaciji, da ne bi nastopila kriza.⁷⁹

Zakon o volitvah poslancev je, poleg splošnih načel, sprejel, da bodo volitve kombinacija večinskega in proporcionalnega načela. To je bil edini zakon, za katerega imamo podatke, da ni bilo enotnega mnenja že med pripravami v ministrstvu za konstituanto. Dr. Ante Ramljak, Hrvat, eden od avtorjev sporazuma Cvetković-Maček in bodoče ustave FLRJ, je brez uspeha nasprotoval, da se kandidatne liste postavljajo nasproti posameznim kandidatom, da kolektivne liste poudarjajo predvsem ideologijo večjih skupin in da v krajih, kjer bo samo ena lista, volilci ne bodo imeli izbire. Poleg tega je Ramljak zagovarjal pravico volilcev, da se izrečejo o posameznem kandidatu, nasprotoval je postavljanju fiksnih namestnikov na liste, namestniki naj bi postali tisti, ki bi dobili največ glasov.⁸⁰ Ramljakova analiza nam pove, da je ministrstvo vzelo petletni mandat poslancev iz sovjetskega petletnega načrta. Pripombe manjšine v skupščini pa so letele na zapleteno tehniko volitev in na način postavljanja kandidatnih list (kombinacijo okrajnih in zveznih), ki so res dajale prednost vladi, medtem ko je Kardelj zagovarjal, da se volitev ne sme prepustiti prevelikemu vplivu 'lokalnih' faktorjev in da bodo že tako prišli v volilne imenike in za kandidate ljudje, ki bodo v predvolilnih agitacijah javno zagovarjali dosedanje kvislinge.

Drugi zakoni niso bili nič manj pomembni za bodoče volitve. Zakon o državljanstvu je priznal jugoslovansko in deželno državljanstvo. S tem je sicer res zadostil novi federativni ureditvi, je pa zato uvedel kategorijo ekskluzivnega državljanstva, po vzoru SZ. V zakonu namenoma niso govorili o odvzemu državljanstva, ker je bilo to politično vprašanje in zato, kot je dejal Zečević, ker je partija menila, da je bolje, če ta vprašanja rešujejo sproti in za vsak primer posebej.⁸¹ Nemci so morali še skozi posebne postopke. Če so jim državljanstvo vzeli, so morali zanj zaprositi (enako za vrnitev v domovino) pri ministrstvu za zunanje zadeve. Nato so lahko šele zaprosili za volilno pravico, vsak posebej z vlogo na zvezno ministrstvo za notranje zadeve, pri čemer so morale dokazati, da so med

⁷⁹Ibidem, str. 153–170.

⁸⁰AJ, Min. za konstituanto, f. 2.

⁸¹Treće zasedanje Avnoj i PNS, str. 185–194, 328, 533–534.

vojno aktivno podpirali NOG. Enako je veljalo za tuje državljane, udeležence NOV, le da je o njih odločalo ministrstvo za narodno obrambo.

Takoj po sprejemu zakona o državljanstvu je skupščina odvzela državljanstvo oficirjem in podoficirjem jugoslovanske kraljeve vojske, ki se po končani vojni niso hoteli vrniti domov.⁸² Obenem so dali vedeti tudi zaveznikom, naj ne odlašajo z repatriacijami, sicer se bo Jugoslavija odrekla teh državljanov. Taki ukrepi so potegnili za seboj tudi druge, npr. da je Unrra odtegnila svojo pomoč beguncem. Zavezniki so bili namreč v veliki dilemi, kako ravnati z vojaškim osebjem, ki se ni hotelo vrniti. Britanci so te ljudi med vojno zbirali v taborišču pri Edinburghu. Nato so jih, po dolgih razpravah med War Officeom in FO, poslali v taborišča za razsejane osebe v Egipt (El Ariš) in Palestino. Bili so strogo proti temu, da jim dovolijo vojaške aktivnosti in niso jih hoteli v lastno vojsko.⁸³

Tudi zadnji izmed naštetih zakonov, zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, je bil bolj politične kot pa gospodarske narave. Zakon ni popolnoma rešil dolgotrajnega problema agrarne strukture, čeprav je razlastil veleposest. Bil je tudi politična poteza za pridobivanje simpatij kmečkega prebivalstva in borcev, čeprav je z agrarnim maksimumom že napovedal tudi revolucionarne posege v kmetijstvo. Omogočil je namreč razdelitev zemlje in kolonizacijo, pri čemer so imeli prednost borci in njihove družine, in seveda poskrbel za obdelavo zapuščene in Nemcem odvzete posesti. To dokazuje tudi dejstvo, da se je kolonizacija začela takoj; vodil jo je agrarni svet vlade DFJ z Mošo Pijadejem na čelu. Samo v Vojvodini so septembra načrtovali naselitev 50 000 družin in že oktobra so prva poročila o odhodu več tisoč družin iz cele Jugoslavije v Vojvodino. Agrarna reforma je prišla na vrsto šele naslednje leto.

Del priprav na volitve je tekel tudi znotraj same KPJ. Politbiro je že zgodaj začel pošiljati okrožnice o volitvah in slovenski politbiro je o tem prvič razpravljal 19. avgusta. Še preden je začasna skupščina končala delo, se je 29. avgusta sestal še politbiro CK KPJ. Na seji so sodelovali Tito, Kardelj, Ranković, Žujović, Đilas, Nešković, Hebrang, Tempo, Marinko, Pijade in Ivan Krajačić. Osnovali so posebno komisijo CK za vodenje volitev. Žujovića so imenovali za sekretarja komisije, za člane pa Pijadeja, Đilasa,

⁸²UL DFJ, 1945/64.

⁸³PRO, FO 371/48919, 48920, 48921.

Neškovića, Marinka, Vukmanovića-Tempa, Mijalka Todorovića-Plavega, Slavka Komarja, Olgo Kovačić, Leona Ćerškovića, Jovana Veselinova, Ivana Božičevića in po enega iz vsakega ‚nacionalnega vodstva‘. Sklenili so, da bodo na liste LFJ za zvezni zbor postavili več kandidatov, za zbor narodov (zlasti v Srbiji in na Hrvaškem) pa bodo postavili deželni listi. Na tej seji so ponovno razpravljali tudi o razmerah na Hrvaškem, o čemer je poročal Hebrang. Zaradi tamkajšnje težke situacije so sklenili, da je potrebno okrepiti CK KPH in vlado Hrvaške in poklicati na sestanek hrvaški politbiro.⁸⁴

Izložitev Šubašića

Po tej seji je Šubašić dobil dovoljenje, da odpotuje na Hrvaško na pogovore s svojo stranko. Obljubili so mu tudi, da bodo kmalu izpustili iz zaporov voditelje HSS.⁸⁵ Šubašić se je konec avgusta ali v začetku septembra v Zagrebu sestal z vodstvom HSS. Nekateri od zaprtih politikov HSS, na primer Ivan Andres, so že bili na tem sestanku. Govorili so o bodočnosti stranke in se razhajali pri vprašanju, ali naj stranko vodi Šubašić ali pa naj stranka ubere pot popolne opozicije fronti in naj jo v tem primeru vodi Marija Radić ali celo nadškof Stepinac. Enotni so si bili le v tem, naj Šubašić odpotuje v Pariz na razgovor z Mačkom.⁸⁶ Ko se je vrnil v Beograd, je Šubašić povedal Stevensonu, da je dobil slab vtis o hrvaških razmerah, da ljudje živijo v strahu pred nasiljem novih oblasti; Mačkova priljubljenost je takšna kot vedno, Gaži in Frol (HRSS) pa nimata omembe vrednega števila privrženecv. Od 65 prominentnih prvakov HSS, ki so bili dotlej v zaporu, je dejal, so jih izpustili 61, toda štirje vodilni, med njimi Košutić in Smoljan, so še vedno zaprti.⁸⁷

Naposled so Šubašiću le dovolili, da odpotuje v Pariz. Pričakovati je bilo, da se bo to zgodilo že prej, saj je Bakarić že julija dejal Deakinu, da Tito nima nič proti, da se Šubašić dogovori z Mačkom glede obnove delovanja HSS v fronti.⁸⁸ Šubašić je nameraval, da

⁸⁴ A CK ZKJ, CK, III/6A, in ZA CK ZKS, CK, f. 2.

⁸⁵ PRO, FO 371/48869.

⁸⁶ L. Boban, *Kontroverze*, 1. del, str. 301, navaja podatke po spominu P. Pocrnića, Šubašićevega tajnika.

⁸⁷ PRO, FO 371/48870/15201.

⁸⁸ PRO, FO 371/48868/13870.

bi ga po Parizu sprejeli še v Londonu, s čimer so se Britanci strinjali, vendar pod pogojem, da Šubašić ne načenja pogovorov o Trstu in mirovni konferenci.⁸⁹ Tik pred odhodom pa je Šubašićevo pot preprečila rahla možganska kap,⁹⁰ ampak tudi o tem so namigovanja, da so mu odhod preprečili na Titov ukaz. Oblast je začela izdajati komunikeje o Šubašićevi bolezni, njegovo zdravje sta nadzorovali dve zdravniški ekipi (ruski zdravnik z dr. Nikolišem in beograjska profesorja nevrologije Stanojević in Vujić), ki sta celo postavili nasprotujoči si terapiji. Šubašića so obiskovali mnogi, ambasador ZDA, Šutej, svoj obisk je najavil tudi Tito, a ni prišel. V resnici so Šubašića komunisti skrbno nadzorovali, hkrati pa se je končala njegova politična vloga v novi Jugoslaviji. Kraljevo namestništvo je 17. septembra 1945 izdalo ukaz, da Tito začasno prevzame mesto zunanjega ministra. Ko je Šubašić okrevail, so bile razmere spremenjene, pot v Pariz ni bila več aktualna, napisal je še odstopno pismo in se iz Beograda preselil v Zagreb.

Vprašanje je, če je politbiro CK KPJ resno mislil obnoviti HSS in tako popraviti politično vzdušje na Hrvaškem. Videti je nasprotno, saj je med Šubašićevo boleznijo poskušal izboljšati položaj njenega frontovskega nadomestka, HRSS. Ta je imel od 16. do 18. septembra svečano skupščino v Zagrebu. Njeni udeleženci so se ponovnoglasno sklicevali na svojo radićevsko republikansko tradicijo in govorili, da obnavljajo stranko hrvaškega kmetstva. O tej skupščini so izdali brošuro s sliko Stjepana Radića na platnicah in zapisali »ovo (je) veliki narodni sabor ...«⁹¹ Zborovanju so namenili veliko pozornosti, spremljale so ga manifestacije in imela je veliko uglednih gostov. Na njem so govorili Hebrang, Nazor, Bakarić, Rade Pribičević, predstavniki hrvaške LF, diplomati in gosti iz drugih federalnih enot, tudi slovenski minister Hribar. Osrednji govor pa je imel Franjo Gaži, skliceval se je na stare tradicije stranke, slovansko skupnost in ostro napadel Mačka. Kronal ga je z geslom: »ruska puška je bila puna, a Mačekova glava prazna.«

Čez poletje 1945 so tudi drugi znaki kazali, da si nova oblast ne želi več razpravljati o sporazumu Tito-Šubašić. Jugoslovanska vlada oz. politbiro sta spodbujala propagando v prid SZ, kazala svoje nezadovoljstvo s politiko Zahoda in začela ohlajati vojaške

⁸⁹FO 371/48870.

⁹⁰Iz izjave Vlaste Šubašić avtorici 10. 3. 1990.

⁹¹Glavna skupština HRSS, Slobodna Dalmacija, 1945.

odnose z VB in ZDA. Zahtevala sta predčasno prekinitev dogovora z britansko RAF o urjenju jugoslovanskih letalcev in začela odklanjati britansko in ameriško vojaško strokovno pomoč ter vršiti pritisk za zmanjšanje njihovega osebja in s tem želela omejiti tudi delo njenih veleposlaništev. Odnosi so postajali napeti zaradi preletov letal. General Terzić je 7. junija prvič protestiral pri britanskem in ameriškem vojaškem atašeju zaradi nizkega preletavanja njihovih letal čez Julijsko krajino. Zahteval je, da prelete napovejo in sporočijo podatke o njih; ni pa hotel odgovoriti, ali enako velja za SZ.⁹² Čez nekaj dni je jugoslovanska stran zagrozila, da bo sestrelila vsako letalo, ki bi kršilo jugoslovanski zračni prostor, izjeme bodo transpotna letala.⁹³ Avgusta so se odnosi še poslabšali. Jugoslovanska stran je zahtevala evakuacijo osebja RAF in letalske baze v Zemunu, čeprav so tam urili jugoslovanske letalce in opravljali kurirske Transporte tudi za jugoslovansko vlado. Na Šubašića so pritiskali z obeh strani (na eni diplomati, na drugi nepopustljivi generalštab) in na njegovo prošnjo pri Titu je ministrstvo za notranje zadeve DFJ dovolilo ameriškim letalcem, da ostanejo v Zemunu.⁹⁴ Odnosi pa so se zaradi preletov še naprej občasno zapletali.

Odnosi z Veliko Britanijo se niso dosti izboljšali, kljub jugoslovanskemu zadovoljstvu ob nastopu nove, laburistične vlade Clementa Attleeja 27. julija,⁹⁵ ki je prinesla tudi spremembo v Južnem oddelku (Southern department) v FO. Šef oddelka John Addis je postal Attleejev osebni tajnik, na njegovo mesto pa je prišel John Colville, dotedanji Churchillov osebni tajnik. Šef oddelka za Jugoslavijo Howard je ostal, kakor tudi stalni podsekretar v FO sir Orme Sargent. Colville se spominja, da je takrat že marsikaj vedel o Jugoslaviji, ker se je z njo veliko ukvarjal Churchill. Svoje delo in tedanje razmere je opisal takole: *»Odnosi s Titom niso več bili taki, kot pred nekaj meseci. Tito je bil tedaj, in naslednja štiri leta, čvrsto v stalinističnem taboru... Del moje službe je bilo sestavljati ogorčena sporočila, v rožnati prozi, našemu ambasadorju v Beogradu z navodili, naj se, v imenu vlade Njegovega veličanstva, pritoži nad tiranovim vedenjem. Bila so prijetno početje kot vaja v kompoziciji, toda kot protesti neučinkovita. Moja druga dolžnost*

⁹²PRO, FO 371/48934/R 9896.

⁹³Ibidem, 48934/R10109 in R10858.

⁹⁴Ibidem, 48934/14126.

⁹⁵LP, 4. 8. 1945.

je bila presojati ali naj vrnemo nazaj v Jugoslavijo (najverjetneje v smrt) vse tiste Jugoslovane, ki so jih naše čete zajele v Italiji in jih je Tito zahteval nazaj.«⁹⁶ Addis je pred odhodom iz FO hotel pustiti svojemu nasledniku, kot je zapisal, dokumentirano razlago britanske izročitve »hrvaških ustašev in slovenskih domobrancev s Koroške, maja 1945. Nažalost pa nekateri ključni dokumenti o tem še niso prišli iz War Officea.« Ugotovil je le, posredno, iz nekega dokumenta zavezniških načelnikov štaba z dne 29. maja, da je britanski 5. korpus pristal na izročitev v času, ko so še tekli razgovori o tem med načelniki štabov (COS), glavnim štabom zavezniških sil in FO. »Sami smo šele pozneje zvedeli, da so nesrečni Hrvati in Slovenci bili pregnani iz Koroške...« piše 21. septembra 1945 Addis.⁹⁷

Vlada DFJ je imela že en vzrok za ohladitev svojih odnosov z Zahodom. Motilo jo je, da so se na Zahodu nastanili pomembnejši jugoslovanski predvojni politiki, in je zahodnim vladam očitala, da jih podpirajo. V takratnem propagandnem žargonu so časniki to opisovali kot »povezovanje svetovne reakcije in njene zarote proti novi Jugoslaviji«. Te politične kvalifikacije pa so daleč presegle politično moč emigracije, kakor tudi njene možnosti, da vpliva na razmere doma. V emigraciji so se po vojni pojavili trije pomembnejši politični centri: v Rimu okoli dr. Mihe Kreka, v Parizu okoli dr. Vladka Mačka in v Londonu okoli kralja in znanega kroga Slobodana Jovanovića, Vilderja, Kneževića in Krnjevića.

Jugoslovanska vojaška emigracija se je zbirala drugje, še največ okoli četniškega Nacionalnega komiteja v Salzburgu, ki je vodil novo vojaško mrežo po begunskih taboriščih v ameriški in francoski okupacijski coni Avstrije in Nemčije. Tam so proti koncu julija pod vodstvom srbskih vojaških krogov ustanovili Nacionalni komite kraljevine Jugoslavije – NKKJ, ki ga je vodil četniški major Stevan Trifunac. Priključili so se mu tudi nekateri slovenski častniki, med njimi podpolkovnik Andrej Glušič. Ta je jeseni 1945 organiziral Glavni obveščevalni center s podružnicama v Gradcu, pod vodstvom majorja Miloša Glišiča, in v Celovcu, pod vodstvom Ivana Drčarja; zbiral je tudi t.i. Matjaževo vojsko in pošiljal v Slovenijo 'trojke', ki so se borile proti novi oblasti. Britanci niso marali, da bi v britanski okupacijski coni delovale te podružnice NKKJ.

⁹⁶J. Colville, op. cit., 2. del, str. 267–268.

⁹⁷PRO, FO 371/48920.

Zavrnilo so prošnjo za registracijo sekcije NKKJ v Gradcu, čeprav so prosilci zatrjevali, da bo komite človekoljubna organizacija, ki bo skrbela za Jugoslovane v Avstriji in Nemčiji in poudarjali, da vanjo ne bodo prišli ljudje, ki so bili v SS, gestapu ali pri ustaših. Tej odločitvi je očitno botrovalo tudi to, da se jim ni zdelo primerno, da bi tako blizu meje delovalo takšno „antititovsko telo“.⁹⁸

Politični emigrantski centri so se zvečine pečali s pisanjem peticij, memorandumov in prošenj zavezniškimi političnim krogom o Jugoslaviji in s težavami beguncev po taboriščih. Krek je skrbel za dobrodelno dejavnost za begunce in ostal na svoji medvojni politiki. Takoj po vojni se je zavzel za slovenske domobrance na Koroškem in prosil v London, naj se ustavijo izročitve in naj se zahodni zavezniki bolj energično vmešajo v Jugoslaviji.⁹⁹ Bolj ko so se bližale volitve, bolj so Krekovi memorandumi postajali prošnje, naj zavezniki zasedejo vsaj Slovenijo, kot npr. 10. julija, ko je Churchill pisal, da si vsa jugoslovanska Slovenija srčno želi priti pod zavezniško vojno komando. FO pa je vztrajal, da se Kreku ne odgovori, saj je prevzel vlogo vodilnega propagandista med nasprotniki nove Jugoslavije.¹⁰⁰

Avgusta se je Krek povezal z širšim krogom vzhodnoevropske emigracije v Rimu in z njimi lansiral projekt Intermarium. Sam je postal predsednik Centralnega evropskega federalnega kluba Intermarium, v katerem so bili predstavniki Albancev, Belorusov, Bolgarov, Čehov, Hrvatov, Estoncev, Grkov, Letoncev, Poljakov, Srbob, Slovakov, Slovencev, Romunov, Ukrajincev in Madžarov, ki naj bi bil konfederacija vseh teh dežel, ki bi se borila za njihovo osvoboditev izpod vladavine sovjetskega totalitarnega sistema in proti nevarnosti svetovnega boljševizma. Obsojal je tudi politiko delitve Evrope na sfere vpliva in ponujal alternativo – samoodločbo narodov in njihovo svobodno konfederalno združevanje.¹⁰¹

Septembra 1945 je Krekov krog v Rimu izdal izjavo *Titova vlada uvaja totalitarizem* (podpisali so jo Krek v imenu SLS, Topalović v imenu JSS in Adam Pribičević v imenu SDS). Krog okoli Slobodana Jovanovića v Londonu pa je izdal drug memorandum. Oba teksta

⁹⁸PRO/FO371/48921/R19754.

⁹⁹PRO, FO 371/48919/R11649.

¹⁰⁰PRO, FO 371/48822/R11815.

¹⁰¹A MNZ, M. Krek/4604-4613, in brošura Miedzymorze, ki je leta 1946 izšla v Rimu.

sta bila namenjena bližnji konferenci sveta zunanjih ministrov v Londonu kot protesta zaradi političnih razmer v Jugoslaviji. Oktobra je Krek razširil Slovenski narodni odbor v Rimu (odtlej so v njem bili predstavniki SLS, JNS in SSJ), kjer je bil še naprej predsednik, med člani pa so bili dr. Celestin Jelenc, dr. Marijan Zajc, dr. Franc Bajlec, Bogomil Remec, dr. Anton Kacin, dr. Jože Basaj, Marko Kranjc, dr. Albin Šmajd in dr. Bogomil Vošnjak. Odklonil je vsako sodelovanje z OF ali Avnojem, bil pa je pripravljen pogovarjati se s KP.¹⁰²

Krek je bil v stikih s slovenskimi oficirji, ki so bili v begunskih taboriščih. Ni pa odobral NKKJ in ni maral Glušiča, ker so to bili pristaši vojaške diktature, pripravljeni pobijati politične nasprotnike, in je domneval, da je Glušič v tuji obveščevalni službi. Generalu Prezljju je v Forli svetoval, naj vojaki ubogajo zaveznike in se demobilizirajo, Basaju pa je 11. decembra 1945 pisal, naj ne sodeluje z NKKJ; malo je torej verjetno, da se je Krek takrat ukvarjal s kako subverzivno dejavnostjo doma,¹⁰³ čeprav je bil, kljub zanižanju, v zvezi tudi z Ljubljano. Zanimivi so bili njegovi stiki z V. Mačkom v Parizu in z drugimi politiki v emigraciji, kajti od njega zvemo, da zavezniki Mačku niso dovolili oditi iz Pariza v London. Iz tega je Krek sklepal, da zavezniki nočejo, da bi emigracija sodelovala pri reševanju jugoslovanskega vprašanja, Maček pa je bil zanj velik up drugačne jugoslovanske demokracije, predvsem brez Tita. Toda Krek je kmalu uvidel, da politične emigracije ni mogoče povezati, ker so politični interesi preveč različni, preveč je spletk in želja po vodenju. Politična emigracija je napisala še veliko različnih apelov in memorandumov pred volitvami v Jugoslaviji in po njih, ob sojenju Mihailoviću leta 1946 ipd. Naslovljeni so bili na razne naslove, od predsednika Trumana do apelov svetovni vesti. Toda njihova usoda je večinoma bila ta, da so romali v arhive.

Jugoslovanska vlada pa je s pridom uporabila obstoj in delovanje politične emigracije, da jo je lahko očitala vladam zahodnih držav, nanje pritiskala z zahtevami po izročitvi sodelavcev okupatorja in zahtevami, naj ukinejo pomoč beguncem ter jih izročijo Jugoslaviji. Če vemo, da ta emigracija ni imela realnih možnosti, da bi se vmešala v povojno politiko, so ti protesti jugoslovanske vlade res bili le izsiljevanje zahodnjakov.

¹⁰²Ibidem, 4555 in 4641–42.

¹⁰³Ibidem, 4633–4635. Prim. B. Belingar, op. cit., ki trdi za Kreka nasprotno.

Priprave na volitve

Ko se je KPJ oziroma vlada v Beogradu na ta način rešila opozicije doma in vpliva zaveznikov od zunaj, so se v Jugoslaviji začele resne priprave na volitve v konstituanto. Kardelj je že junija napovedal, da bodo volilni spiski »*zadnja čistka, likvidacija ostankov okupatorja.*«¹⁰⁴ Takoj po tem, ko je začasna skupščina DFJ 10. avgusta sprejela zakon o volilnih imenikih, so jih začeli sestavljati, saj so morali biti gotovi do 1. septembra. Sredi avgusta je ministrstvo za konstituanto poslalo po državi svoje ljudi, da se ljudske odbore pouči o tehničnih postopkih pri volitvah. Tako je po nalogu pomočnika ministra 16. avgusta odpotoval delegat v Slovenijo. Iz velikega števila nalogov sklepamo, da je ministrstvo že strogo nadzorovalo priprave imenikov.¹⁰⁵

Vpisovanje volilcev v volilne imenike so imenovali kar »akcija« in so ga res organizirali v imenu fronte kot vseljidskega, kampanjskega, udarniškega. Aktivisti fronte, AFŽ ali mladine so popisovali volilce po ulicah, četrtih in rajonih. Te sezname so nato brali na t.i. ljudskih konferencah, kjer je vsakdo lahko predlagal, koga naj se zbriše z volilnega imenika, ker tega ni vreden. Miloš Minić, srbski javni tožilec, je kasneje kot pomanjkljivost pri volitvah naštel tudi, da o imenikih niso povsod odločali ljudje.¹⁰⁶

Na podlagi določila zakona, da bodo tudi federalne vlade prispevale svoje k seznamu kategorij prebivalstva, ki nimajo pravice voliti, je Kidrič 18. avgusta izdal tajni odlok, komu naj se v Sloveniji odvzame volilna pravica. V Srbiji pa so volilne sezname kar sestavljali, ne da bi počakali na podoben odlok (še 23. avgusta sta ga nato skupaj sestavili srbska in zvezna vlada), saj je bil objavljen še 1. septembra. Medtem je tisk ustvarjal ustrezno politično vzdušje, opozarjal, da je pomembno hitro sestaviti volilne imenike, razkrinkati ljudske sovražnike, in da morajo biti komisije za sestavo imenikov *budni čuvaji zakonitosti in demokracije*.

Odposlanci ministrstva za konstituanto in inšpektorji zvezne volilne komisije (v Sloveniji sta bila Niko Pogačar in Stanko Holy, sodelovala pa sta z oddelekom za izgradnjo ljudske oblasti slovenske vlade) so kmalu začeli pošiljati prva poročila. Poročila o

¹⁰⁴ A INZ, P SNOS, f. 432.

¹⁰⁵ AJ, Ministrstvo za konstituanto, f. 2.

¹⁰⁶ Borba, 28., 29., 30. 8. 1945.

pripravi imenikov po slovenskih okrožjih in okrajih iz začetka septembra kažejo na različne pristope. V ljubljanskem okrožju so bili precej strogi in so črtali vse volilce, ki so bili simpatizerji belih, bele, nezanesljive in vse jehovce. V okraju Šmarje so črtali 300 ljudi, ker naj bi bili za kralja. V okraju Velike Lašče so črtali 72% volilnih upravičencev, v Logatcu od 1 do 36%, v okraju Kamnik 6–15%, v samem Kamniku 25%, v mestu Škofja Loka 17%, v okraju Radovljica 10%, na Bledu 18%, v novomeškem okraju 24%, v črnomaljskem 15%, v trebanjskem 22%, v kočevskem 15%, v brežiškem okraju 12%, v Trbovljah 4% in v trboveljskem okraju 6%. V mariborskem okrožju so črtali v povprečju 10% volilcev, največ v okrajih Prevalje, Maribor, Ptuj in Ljutomer (od 10–18%). V okraju Sl. Konjice so črtali pripadnike neke verske sekte. Za celjsko okrožje pa imamo samo podatek o povprečno 6–7% črtanih. Na splošno so povsod črtali tiste, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko in kasneje prišli v angleško ujetništvo, črtali so dezerterje NOV in delavce, ki so med vojno delali v Nemčiji. Pogačar je v začetku septembra poročal o teh primerih.¹⁰⁷

Podobno so čistili imenike tudi drugod po Jugoslaviji. V BiH so v povprečju črtali 7,9% volilnih upravičencev, največ v mostarskem okrožju. V ožji Srbiji je bilo v povprečju od 0,43 do 3,71% črtanih in na Hrvaškem 7,38% (največ v okrajih Gorski kotar, Osijek in Brod – poročilo pravi, da so bili v Gorskem kotarju kriteriji preostri). Drugo poročilo pa pravi, da so v okraju Bjelovar črtali okoli 25% volilcev, v neki vasi celo 60%. To so bili uradni podatki.¹⁰⁸ Neuradno pa je Clissold na svojem popotovanju po vzhodni Srbiji zvedel od ljudi, da so v okolici Kragujevca črtali okoli 8% družin, v ostalih krajih pa 40%. Na njegovo vprašanje, ali bodo šli volit, so ljudje odgovarjali, da ja, ker jim je ukazano.¹⁰⁹ Minister za Hrvaško P. Gregurić pa se je pritoževal nad diskriminacijo hrvaških volivcev v Vojvodini, ker so Bunjevcem jemali volilno pravico kot sodelavcem ustašev.

Ministrstvo za konstituito je zahtevalo, da po okrajih sestavijo posebne sezname črtanih volilcev z njihovimi karakteristikami za črtanje. Teh posebnih seznamov pa v Sloveniji v tem prvem valu sestavljanja volilnih seznamov večinoma niso pripravili.

¹⁰⁷ AJ, Min. za konstituito, f. 2 in 6.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ PRO, FO 371/48874.

Pravi anahronizem je, da je prišlo do najvišjega odstotka črtanih volilcev prav v Sloveniji, ki se je v Beogradu postavljala z največjo politično enotnostjo in s poletno ugotovitvijo, da se reakcija še ni postavila na noge. Morda je bil vzrok ta, da je KPS po okrožjih in okrajih že bolj čvrsto prevzela oblast v roke po izkušnjah iz volitev poleti 1945. Možno je tudi, da je postopoma tudi v Sloveniji začel naraščati odpor do partijske politike. Zato so novi oblastni kadri na terenu neupravičeno brisali iz volilnih imenikov, ljudje pa so upravičeno ugovarjali, kar je 31. avgusta ugotovil slovenski politbiro.

Kidrič je menil, da se je to zgodilo, ker k sestavljanju niso pristegnili, mas', ker niso ravnali po določenih zakona in ker je Ozna samovoljno izvajala črtanje. Že v uvodu je opozoril, da obstajata v slovenski politiki dve vrsti težav. Ena so bile gospodarske težave in druga sektaštvo naših ljudi, ki se že kaže pri združništvu, pri birokratizaciji uradnikov, v oblastnem nastopanju uradnikov in v tem, da povsod vidijo reakcijo. »Nazorno je bilo opaziti sektaštvo pri sestavljanju volilnih imenikov. Do 70% so pometali. Nikjer pa ni sestavljanja spiskov spremljala aktivnost mase.« Menil je, da bi Osvobodilna fronta morala skrbeti, da bi bilo črtanje pravično, ne pa, da so napake odstranili šele po intervenciji prizadetih. Kidrič je kritiziral tudi Ozno, njeno nasilno in oblastno nastopanje, ko je šlo za črtanje, in kot primer navedel Strnišče pri Ptuj (Kidričevo).

Na to je odgovoril Ivan Maček-Matija, ki se je s tem strinjal, vendar pa opravičeval Ozno, ki da je v zadnjih treh mesecih opravila veliko delo s sorazmerno majhnimi napakami, da pa so se njegovi možje tudi težko sprijaznili z amnestijo.

Politbiro je po vsem tem sklenil, da se morajo proti sektaštvu boriti z zakonitostjo, da morata nadzorna komisija pri IO OF in odbor za prošnje in pritožbe pri predsedstvu SNOS postati bolj dejavna in da mora nadzorovanje zakonitosti postati prioriteta tudi pri javnem tožilstvu. Zmenili so se, da bodo zamenjali javnega tožilca Slovenije in Kardelju predlagali, da to delo prevzame Vida Tomšič, za njo pa Jože Levstik.¹¹⁰

Tožilca sicer niso zamenjali, tožilstvo pa se je začelo ukvarjati tudi v vprašanji priprave volilnih imenikov. Proti koncu septembra je Kobe poročal Vilfanu v Beograd, kako potekajo reševanja pritožb na črtanje iz imenikov. Tudi tožilstvo je namreč ugotovilo, da je

¹¹⁰ ZA CK ZKS, CK, f. 2.

odstotek črtanih dosegel ponekod celo 70% volilcev in da to »daje reakciji nepotrebno orožje v roke.«¹¹¹

Britanski vicekonzul v Ljubljani Frank Waddams je v začetku oktobra poročal še o nekaterih podrobnostih. Na sestanku na ministrstvu za notranje zadeve naj bi 17. avgusta določili sekretarje odborov, ki so dobili nalogo pripraviti volilne imenike, in to tako, da odstranijo vse možne glasove. Kasneje pa je poročal, da je v Grosuplju samo 50 od 450 volilcev dobilo volilno pravico, na Ježici 100 od 4000, na Ortneku pa 4 v vseh 48 gospodinjstvih. V njegovem poročilu celo piše, da je bilo na splošno črtanih 70% volilcev. Pristavil je, da nekatere od teh pozna. Njihovi primeri pa so si med seboj tako različni, da je edini možni razlog za črtanje, da so to ljudje, ki bi na volitvah glasovali proti novi oblasti.¹¹²

Verjetno je Kardelja zaskrbel ta previsok odstotek črtanja in je po federalnih enotah poslal depešo, naj odstotek črtanih ne presega 10%. Čolaković, ki je nadzoroval te postopke v BiH, je poročal, da so na terenu že ljudje, ki bodo število brisanih spravili v ta okvir, pri brisanih Srbih pa na 2 do 3%.¹¹³

O črtanju iz imenikov je 10. septembra ponovno razpravljal slovenski politbiro. Kidrič je poročal, da je bilo po novem črtanih 5%, znova pa bo treba pritisniti na partijske sekretarje, da se odstotek še zmanjša. Sploh pa je bil za to, da se partijski sekretarji bolj posvetijo političnim zadevam (kandidaturam) in prepustijo volilne priprave volilnim komisijam in jih le nadzorujejo.¹¹⁴ Skopo gradivo kaže, da je Kidrič zagovarjal zmernejšo pot v partijski politiki, saj je že med pripravami na volitve zagovarjal popuščanje v odnosih s cerkvijo, vztrajal je pri zakonitosti, proti sektašenju. Ali so se vsi strinjali s tem, zlasti Ivan Maček-Matija, in kakšna je bila politika Ozne, je težko reči. Ko so tako znižali odstotek črtanih, je bil Mačkov odgovor le, da se sicer strinja, da pa se mu zdi glavni problem, da se posveča premalo skrbi partizanom, da ti ponekod slabo živijo, da milica namerno opravlja preiskave pri partizanskih ljudeh in podobno. Analize in ukazi Ozne pa niso na razpolago.

Po tej seji politbiroja je tudi Sergej Kraigher na seji mestnega komiteja KPS v Ljubljani dal partijcem nalogo, naj mobilizirajo četrti,

¹¹¹ AS, Javno tožilstvo, f. 9.

¹¹² PRO, FO 371/48872/R17847.

¹¹³ AJ, Min. za konstituantno, f. 6.

¹¹⁴ ZA CK ZKS, CK, f. 2, seja politbiroja 10. 9. 1945.

da popravijo tehnične napake v volilnih imenikih.¹¹⁵ Ko so vpisovanje v volilne imenike končali, so povsod po Jugoslaviji začeli s t.i. reklamacijsko kampanjo. Predsedstvočasne ljudske skupščine je namreč sklenilo, da se ta začne 10. septembra in naj traja štirinajst dni. To pot je bil postopek takšen, da so morale komisije za volilne imenike javno razobesiti imenike, nakar so posamezniki ali organizacije lahko zahtevali popravke v njih. Za to delo je javno tožilstvo na konferenci v Ljubljani dalo posebna navodila ljudskim tožilcem.¹¹⁶ Zvezni minister za pravosodje pa je zahteval, da morajo v vsakem primeru reševati te pritožbe le okrajna sodišča. Postopek se je tako očitno zavlekel še v čas po volitvah, ker je ministrstvo za konstituantno 27. decembra izdalo navodilo, naj v januarju 1946 ljudski odbori kar sami popravijo in dopolnijo volilne imenike. Dodalo je še, naj imenike ažurirajo, vpišejo naj nove volilne upravičence in spravijo imenike v red, nato naj spiske potrdijo volilne komisije, javnost pa naj se pokliče k sodelovanju.¹¹⁷ Če pogledamo na primer Ptuj, vidimo, da neupravičeno črtanih volilci niso pravočasno spravili nazaj na volilne sezname, da bi lahko novembra 1945 volili. V Ptujju je namreč v januarju, potem ko so razrešili te reklamacije, volilni seznam narasel iz 2450 oseb na 3102, oziroma kar za 25%.¹¹⁸

Medtem so v Beogradu 1. septembra tudi uradno razglasili, da bodo volitve 11. novembra, in začele so se še vse druge priprave na volitve. Predsedstvočasne skupščine je 2. septembra imenovalo zvezno volilno komisijo, ta že naslednjega dne vse deželne komisije, te pa naprej okrožne. Federalno volilno komisijo je v Sloveniji vodil predsednik vrhovnega sodišča dr. A. Žigon, tajnik je bil dr. Ivan Mak, člani pa Mira Tomšič-Svetina, Juš Kozak, dr. Ivan Stanovnik, Anton Šušteršič in dr. Božidar Lavrič.¹¹⁹ Komisije so imele tudi namestnike, tako sta bila v federalni namestnika sodnika vrhovnega sodišča I. Vasič in L. Maček. Federalna komisija je 5. septembra imenovala okrožne komisije za vseh pet slovenskih okrožij. V Ljubljani, ki je bila razdeljena na tri volilne okraje, so vse tri komisije vodili pravniki, imenovali pa so jih že 8. septembra.

¹¹⁵ ZAL, MK KPS, f. 1.

¹¹⁶ AS, Javno tožilstvo, f. 9.

¹¹⁷ AJ, Min. za konst., f. 2 in 8.

¹¹⁸ A Ptuj, MLO, f. 5 in 25. Za podatek se zahvaljujem Alešu Gabriču.

¹¹⁹ UL PSNOS in NVS 1945/33 in 34.

Pred imenovanjem volilnih komisij pa so v Sloveniji 6. septembra izvedli upravno-teritorialno reformo, s katero so zmanjšali število okrajev (komasacija). Število okrajev so znižali od 51 ob koncu vojne na 26, z mestoma Maribor in Celje. Ljubljano pa so razdelili na rajone. Nalogo zmanjšanja števila okrajev si je Komunistična partija zastavila že pred koncem vojne, da bi tako izboljšala politični nadzor na terenu.

Nato se je začelo kandidiranje, oblikovanje kandidatnih list in ob tem tudi že predvolilni politični zapleti. Izvršni odbor LFJ je vsem frontnim vodstvom po bodočih republikah takoj poslal navodilo s predlogom, naj bo Tito nosilec zvezne liste LFJ. LFJ pa je 10. septembra že izdala svoj volilni razglas in 12. septembra je Tito, kot nosilec te liste, po beograjskem radiu razložil svojo predvolilno strategijo. Dan kasneje je volilna komisija CK KPJ poslala vsem federalnim in pokrajinskim partijskim volilnim komisijam interno partijsko navodilo za volitve. V tem dopisu so bile bilo podrobnosti, kako morajo delati, koliko kandidatov in namestnikov morajo imenovati, da morajo natipkati seznam kandidatov, ga povezati s trakom in zapečatiti. Politbiro je zahteval, da čimprej sestavijo deželne in okrožne kandidacijske liste in jih predložijo volilnim komisijam še pred iztekom roka (4. oktobra). To pa zato, da bi prehiteli opozicijo, in bi stale njihove volilne skrinjice na prvem mestu. Posebej je poudaril, da morajo partiji paziti na zunanji videz postopka prijavljanja list, da bo videti, kot da to počne fronta, zato naj izvršni odbori fronte formalno izvedejo ves postopek. Pri sestavljanju list pa naj dosežejo čimvečje možno soglasje z nepartijskimi deli fronte. Člani IO fronte in eden ali dva člana okrožne ali okrajne partijske volilne komisije pa naj nadzorujejo zbiranje podpisov za kandidate, ki pa morajo biti sodno overovljeni. Pazijo naj še, da bodo prvi trije podpisniki liste najboljši in najzanesljivejši tovariši, ker so nosilci liste. Da pa bo vse teklo v skladu z navodili, naj federalna partijska vodstva takoj določijo svojega kandidata za vsak okraj (za zvezno listo) in tudi, kdo vse bo na njihovi listi kandidatov za skupščino narodov. Kandidate pa naj razporedijo tako, da bodo najpomembnejši tovariši na čelu liste, ker se lahko zgodi, da bodo kandidati s konca liste izgubili mandat v prid opoziciji.¹²⁰

Slovenski politbiro se je na omenjenem sestanku 10. septembra sicer strinjal, da se bo o kandidatih pogovoril s slovenskim

¹²⁰ AJ, Min. za konstituantno, f. 2.

izvršnim odborom OF, toda pokazal mu bo samo nosilna imena po okrožjih, ne pa okrožnih list v celoti. Sklenil je še, da morajo vsi člani IO OF postati kandidati in da naj vsak pove, kje želi kandidirati; na vsaki listi naj bo še močan kandidat domačin, da bo lista prodorna. Na terenskih sestankih naj imenujejo kandidate, nato pa od njih zahtevajo formalno privolitev v kandidaturo. Za volilno agitacijo so na seji zadolžili Vido Tomšič; agitacija naj ne bo volilna tekma kandidata proti kandidatu, usmeri naj se na čimvečjo volilno udeležbo, pod geslom »*vsi na volišče*«. Dogovorili so se tudi o velikih volilnih shodih v drugi polovici predvolilne kampanje, ki jih je od njih zahteval Đilas. Na shodih naj se govori o delu začasne skupščine DFJ, o enotnosti OF in o volitvah.¹²¹

Đilasovo direktivo so zelo resno izvajali, saj se je kmalu začela prava poplava političnih govorov in uvodnikov vodilnih partijcev in frontovcev po vsej Jugoslaviji. V govorih pa so znova močno napadli *opozicijo* in *reakcijo*. Prvi je bil Đilas, ki je govoril na plenumu centralnega odbora mladine (Usaoj) v začetku septembra, kjer je govoril, da so volitve vprašanje biti ali ne biti, da se bo odločala usoda naših narodov, proti reakciji in sovražnikom pa imamo orožje – *demokracijo širokih mas* – in da morajo na volitvah zmagati napredne sile.¹²² Najostreje pa je proti vsakršni opoziciji nastopil Tito v govoru na beograjskem radiu 12. septembra, kjer je naštel, kdo vse je v Ljudski fronti in kaj vse je fronta naredila, nato pa prešel v napad z že znanimi očitki opoziciji.¹²³

Intonacija teh govorov in člankov je naredila vtis, da je delo opozicije na meji zakonitega (Đilas je pisal »*Iza Grola viri Draža*«), zlasti če upoštevamo prav takrat sprejeta določila zakonov o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo in o vojaškem sodstvu. Opozicijo so v tisku odkrito obsojali, da je politična organizatorica črne borze in špekulacije (oboje je bilo protizakonita in močno preganjana dejavnost), in govorili, da želi Jugoslavijo, v kateri se bo lahko neovirano bogatila na račun ljudstva.¹²⁴ Skratka, začel se je boj za odstranitev opozicije. Zato so prav takrat v Beogradu zaprli dr. Lazo Markovića, znanega voditelja Radikalne stranke in ga obdolžili sodelovanja s sovražnikom in podpiranja boja proti

¹²¹ ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja 10. 9. 1945.

¹²² Borba, 8. 9. 1945.

¹²³ Borba, 11. in 13. 9. 1945.

¹²⁴ Borba, 22. in 26. 9. 1945.

NOG.¹²⁵ Kmalu so se britanskemu ambasadorju začeli pritoževati, da se bojijo, še nekateri drugi voditelji strank, med njimi Krekić, Grol pa se je celo menil, da bi v ambasadi poiskal zatočišče.

Kako so takrat pritiskali na opozicijo iz vrst samega partizanskega gibanja, ni povsem znano. Toda britanski vicekonzul iz Ljubljane je poročal, da je iz zanesljivih ust izvedel, da so zaradi neortodoksnega političnega mišljenja zaprti tudi partizani.¹²⁶ Pritisk se je v povezavi z Mačkom stopnjeval tudi na Šubašića.¹²⁷ Gnev javnega mnenja naj bi sprožile tudi vesti o sestanku Mačka in kralja Petra v Parizu, pa nepravicih Zahoda glede Trsta in Primorske na takratnem sestanku sveta zunanjih ministrov v Londonu, o pripravah na mirovno konferenco, ki se jih je udeležil tudi Kardelj.

Navidez so stvari izgledale drugače. Septembra so Grolu dovolili obnoviti Demokratsko stranko in list *Demokratija* na podlagi novega zakona o društvih, zborovanjih in shodih, ki ga je začasna skupščina sprejela 25. avgusta. Vasi Čubriloviću so dovolili izdajati *Selo*, glasilo kmečke stranke, ki je sicer zvesto sledilo liniji fronte. Zvezno ministrstvo za notranje zadeve je dovolilo, da se je registrirala Radikalna stranka, prijavo je dala po rednem postopku Socialistična stranka Jugoslavije, Ljudska fronta Jugoslavije in celo Usaoj.¹²⁸ Toda že takoj po registraciji so Demokratsko stranko napadli njeni lastni člani. V Fronti se je namreč ustanovila Demokratska stranka in njena člana Vlada Zečević in Miloš Carević sta napadla Grola in mu odrekala vodstvo demokratov, češ da se vodstvo stranke od leta 1939 sploh ni sestalo in da je Grol izstopil iz vlade, ne da bi se posvetoval z vodstvom stranke.¹²⁹

Budno so pazili tudi, da se pred volitvami stranke v fronti ne bi premislile. V časopisih so jim namenjali veliko prostora. Te pa so objavljale primerne predvolilne izjave (npr. Samostalna demokratska stranka Save Kosanovića in Narodna seljačka stranka Dragoljuba Jovanovića). V povračilo je Jovanović lahko kandidiral kot edini in prvi na listi fronte v svojem domačem pirotskem okraju. V kmečki stranki pa je prišlo do razcepa. Prof. Kostić in dr. Petrović, sta nameravala zapustiti fronto še pred volitvami in se pridružiti

¹²⁵ Borba, 6. 9. 1945.

¹²⁶ PRO, FO 371/48872/R17847.

¹²⁷ Borba, 20. 9. 1945.

¹²⁸ Borba, 15., 22. 9. 1945.

¹²⁹ LP, 18. 9. 1945.

HSS v opoziciji. Deakin in Clissold sta zvedela, da sta nato Marko Vujačić in dr. Vasa Čubrilović povabila Kostića na večerjo in mu dopovedala, da bi vsakršen poskus cepitve stranke privedel do njene likvidacije.¹³⁰

V teh razmerah je združena opozicija (brez HSS) 20. septembra v svoji *Izjavi* naznanila, da se volitev ne bo udeležila, ker ne more neovirano sodelovati v pripravah, zlasti ker so iz volilnih imenikov v resnici črtali 25% volilcev, in to zaradi nasprotovanja trenutni oblasti, da vlada usmerja volilni postopek s pomočjo lokalnih oblasti, da je onemogočen tisk, da sta povsod prisotni vojska in tajna policija in da se vsi boje, kar onemogoča pravične volitve.¹³¹ Izjava seveda ni bila namenjena samo jugoslovanski javnosti, ampak je opozicija z njo želela opozoriti tudi velike sile, kako se izvaja sporazum Tito-Šubašić. Opozicija v takšnih razmerah ni bila zmožna konkurirati na volitvah, saj ni mogla postaviti ne zvezne ne okrožnih list.¹³²

Približno takrat, vsekakor pa pred Šubašićevim odstopom, je s Šutejem in Grolom skušala stopiti v stik tudi skupina, ki je imela namen organizirati opozicijo v Sloveniji. Jeseni 1945 naj bi se na sestanku zbrali vsi nekdanji poslanci klerikalne stranke, ki so ostali v Ljubljani, npr. duhovnik Vrečar, odvetnik Mrak, dr. A. Gosar, Regaly, ravnatelj kina Union Bercieri itd. Menili so se, da bi začeli izdajati opozicijski list in da bi povezali vso opozicijo. Ali je v Ljubljani res prišlo do povezovanja liberalnih in krogov bivše SLS, ni čisto jasno, ker eni trdijo, da so sicer ponudili Gosarju takšno sodelovanje, da pa je Gosar to zavrnil kot nemogoče. Omenjenega sestanka se je udeležil tudi ing. Leon Kavčnik (v imenu Nagodetove skupine) in pooblastili so ga, da obišče Beograd. Kavčnik se je v Beogradu sešel s Šutejem in Grolom in se pogovarjal o možnosti širšega povezovanja opozicije. Toda presenetilo ga je, da se Šutej in Grol med seboj ne razumeta najbolje, zato do dogovora ni prišlo. Po vrnitvi v Ljubljano naj bi se znova sestali.¹³³ Skupine somišljenikov, ki so razmišljale o opoziciji, kot npr. krog Črtomirja Nagodeta, je združevalo nezadovoljstvo z nastalimi razmerami. Da pa bi se tudi

¹³⁰PRO, FO 371/48872/17734.

¹³¹PRO, FO 371/48873/R18564.

¹³²B. Petranović, *Političke prilike...*, str. 197–198.

¹³³A VS, K1-47, f. 2, UDB za Slovenijo, zaslišanje Lea Kavčnika 6., 13., 23. in 29. 6. 1947.

res združevali, je zaenkrat raziskano samo za majhno Nagodetovo skupino¹³⁴ in za nekatere cerkvene kroge. Večina nekdanjih politikov pa je tako ali tako bila v zaporu ali pa pod nadzorom Ozne.

Da se je v Sloveniji nekaj dogajalo, potrjujejo še druga poročila. Konec oktobra je Grolov odposlanec povedal Henniker- Majorju na britanski ambasadi, da so se slovenski liberalci in klerikalci (vodil naj bi jih Snoj, kljub temu, da je bil v fronti) pridružili opozicijskim strankam. Trdil je tudi (nasprotno od tega, kar je opazil Kavčnik), da med pripadniki opozicijskih strank (demokrati, radikali, zemljoradniki in haesesovci) ni razhajanj. Matić je na splošno bil mnenja, da v Makedoniji, BiH in Črni gori ljudje podpirajo novo oblast, da je v Sloveniji razmerje 50/50, na Hrvaškem in v Srbiji pa je le 10 oz. 5% ljudi zanj; razlagal je, da je Tito predsednik KP, Đilas pa sekretar, da sta Đilas in Ranković od vseh najbolj nevarna in da bo Jugoslavija takoj po volitvah zaprosila za vstop v Sovjetsko zvezo (poleg Bolgarije, Romunije in Madžarske). Trdil je, da obstaja močna opozicija tudi v JA, da so oficirji nezadovoljni in da je v JA močna protibritanska propaganda.¹³⁵

Tudi britanski vicekonzul v Ljubljani Waddams je pisal o poskusu povezovanja krščanskih socialistov, ki so bili v fronti.¹³⁶ Mestni komite v Ljubljani pa je sredi septembra ugotovil, da reakcija deluje predvsem na Taboru, za Bežigradom in v Šentvidu, da deli letake, da v zvezi z interniranci pošilja deputacije na britanski konzulat ter da ima skupno vodstvo.¹³⁷ Tudi Ozna, tj. Ivo Svetina, je konec oktobra poročala Kardelju, da se v Sloveniji kaže okrepljena in bolj organizirana aktivnost ,reakcije' v Ljubljani, bolj neovirano pa v okolici. Svetina sicer pravi, da je organizirana samo duhovščina (najnevarnejši del reakcije), da pa se dvigajo posamezni laiki iz vrst bivšega klerikalnega in liberalnega reakcionarnega tabora, ki pa hočejo opravljati to svojo dejavnost čimbolj legalno in je usmerjena v prvi vrsti na volitve. V Sloveniji so krožila tudi prva ilegalna glasila, kot *Vestnik*, *Obvestilni list*, *Primorski Slovenec* in razni letaki, ki so kritizirali oblast. Svetina je poročal, da je duhovščina organizirala ,belo pomoč', ki poskuša diskreditirati mladinske in ženske organizacije ter odvrčati ljudi od OF, da se

¹³⁴ Ibidem, Razprava, str. 113, 524.

¹³⁵ PRO, FO 371/48873/R18960.

¹³⁶ PRO, FO 371/48872/R17847.

¹³⁷ ZAL, MK CK KPS, f. 1, seja MK 17. 9. 1945.

učiteljstvo (iz JRZ) povezuje z duhovščino in celo o tem, da prihaja »do organiziranega sestajanja, kjer se sklepa o nameravanih likvidacijah naših vidnih aktivistov...«¹³⁸ Vse to pa je bilo povezano s tujino.

Mesec dni pred volitvami v konstituantno, 8. oktobra 1945, sta iz vlade izstopila dr. Ivan Šubašić in dr. Juraj Šutej, dr. Toma Jančiković pa z mesta viceguvernerja Narodne banke Jugoslavije. O njihovem odstopu se je javno zelo malo pisalo, tudi Šubašićevega odstopnega pisma niso objavili. Veliko se je ugibalo, ali ni bil ta odstop povezan tudi z omenjeno *Izjavo* združene opozicije, saj nekateri celo trdijo, da je Šubašić svoje pismo napisal že 6. septembra. Verjetnejše so povolilne analize britanskega FO, kjer so se spraševali, ali so odstop zrežirale ameriške tajne službe. Colville je to zanikal in naštel tri možne vzroke: Šubašićevo oceno političnih razmer (da sporazum ni realen), pritisk njegove lastne stranke ter stališče Grola, da bi bila edina možnost za skupno opozicijo, če Šubašić odstopi in prevzame njeno vodstvo.

Colville piše, da je bil odločilen pritisk HSS na Šubašića in ne, kot je bil namen združene opozicije, želja sprožiti reakcijo zahodnih zaveznikov.¹³⁹ Verjetno je pri Šubašićevem odstopu odločalo tudi njegovo zdravje, saj je zdravnik profesor Ognov izjavil, da je preveč bolan, da bi se ukvarjal s politiko.¹⁴⁰ Stevenson je 21. oktobra poročal v London, da še ne pozna odstopne izjave, ker je jugoslovanska vlada še ni objavila, da se večja pritisk na opozicijo in da sta Šubašić in Šutej v Zagrebu, da pa je slišal o snovanju nekega opozi-
cijskega bloka med HSS, srbskimi demokrati in zemljoradniki.¹⁴¹

Šubašića je po odstopu obiskal Kardelj in takrat sta se dodobra sprla. Šubašić se je zelo razburil in Kardelju ponovno očital vse, od poboja domobranov naprej.¹⁴² Kasneje, ko je bil Šubašić že v Zagrebu, je z njim govoril tudi sovjetski ambasador Sadčikov. Ne vemo, ali mu je on ali kdo drug posredoval Titove predloge za zgladitev spora, vsekakor pa je Sadčikov 28. septembra eno uro razlagal Deakinu nastalo situacijo. Povedal mu je tudi, da si zadnje dni Tito prizadeva poravnati spor in da je Šubašiću ponudil

¹³⁸ ZA CK ZKS, osebna zbirka E. Kardelja.

¹³⁹ PRO, FO 371/48875/R19744.

¹⁴⁰ PRO, FO 371/48898/R18383.

¹⁴¹ PRO, FO 371/48872/R17889.

¹⁴² Iz izjave V. Šubašić avtorici 10. 3. 1990.

popolno svobodo delovanja pri postavljanju kandidatne liste za volitve v konstituantno, popolno reorganizacijo HSS in imenovanje novega centralnega komiteja te stranke. O slednjem se nista mogla sporazumeti, ker je Tito zavrnil nekatere od kandidatov za centralni komite HSS, češ da so bili Paveličevi sodelavci, Šubašić pa se ni strinjal s Titovim predlogom, da v centralni komite sprejme celotno disidentsko krilo HSS oz. HRSS.¹⁴³

Končno je 1. novembra britanski konzul v Zagrebu le prodril do Šuteja. Njun pogovor kaže, da sta Šutej in Šubašić še vedno menila, da bi ne bilo dobro, ko bi poslala svoji odstopni pismi britanski vladi, ker nista hotela biti povezana z možnimi posledičnimi ukrepi britanske vlade. Konzulovo mnenje je bilo, da ne želita biti osebno vpletena v politiko britanske vlade do tedanje jugoslovanske vlade. Šutej je tudi delno pojasnil vzroke njunega odstopa, ker da Šubašić že zdavnaj pred odstopom v resnici ni bil zunanji minister, da so od obeh zahtevali, naj javno napadeta Mačka, da sta oba vedela, da bi ju njuni hrvaški privrženci raje videli v zaporu kot pa v tedanji vladi in se jima je zdel njun položaj nečasten. Šutej je pojasnil, da je Šubašić vladi pogosto ponujal sodelovanje, če bi ta dovolila vsaj malo demokracije in svobode mišljenja. Ta njuna prošnja pa je ostala brez odgovora. Razmere znotraj same HSS so se zelo zapletle ravno zato, ker je bila edina avtoriteta (Maček), ki bi potegnila za seboj celo stranko, v izgnanstvu. Šutej je ocenil, da je 90 % hrvaškega kmetstva privrženega stranki in sovražnega vladi (to ve tudi vlada SZ), podobno pa je tudi v Srbiji, kjer je 90 % kmetov lojalnih Draži. Britanski konzul se je strinjal z oceno o Hrvatih, ne pa o Srbih. Šutej je bil prepričan, da SZ ni zadovoljna z razmerami na Balkanu in ne želi podpirati vlade, ki bi sprožila jalov, mogoče celo krvav spor s kmeti. Britanski konzul je poročal, da Šutej dela vtis ogroženega človeka.¹⁴⁴ Podobno se je godilo s Šubašićem. Niso ga sicer ovirali pri gibanju, toda Ozna ga je ves čas opazovala in zaprla je precej njegovih sorodnikov. Bakarić pa se zanj ni zmenil.

Šubašić in Šutej sta se po volitvah dokončno umaknila iz politike. Šubašić je prekinil svoj politični molk do Britancev šele leta 1951, ko je Churchill, ki je ponovno postal predsednik britanske vlade, napisal pismo. To pismo tudi kaže na Šubašićev odnos do sporazuma s Titom. Med drugim je zapisal: »*Po razumljivem*

¹⁴³PRO, FO 371/48898/R18383.

¹⁴⁴PRO, FO 371/48875/R19745.

oklevanju sem se odločil pretrgati izolacijo, v kateri živim že skoraj sedem let. Osebnostno sem obiskal vašega generalnega konzula v Zagrebu in ga prosil, da vam posreduje tole pismo. Brez dvoma poznate razvoj dogodkov, odkar sem vas zadnjikrat videl februarja 1945. V domovino sem odšel prepričan, da bom storil vse, kar je v moji moči, da svojemu ljudstvu ublažim muke komunistične vladavine, ki se je – s sredstvi, ki jih tu ne bom analiziral – uspela vsiliti moji domovini, kot njena de facto vlada. . . Jasno mi je bilo, da nimam v roki praktično nobenih adutov, razen jaltskih priporočil velike trojice o mojem sporazumu s Titom. Vedel sem, da moram biti izredno potrpežljiv, če želim doseči kakršenkoli spravljen in blažilni vpliv. Toda biti potrpežljiv ali pa pustiti se voditi za nos, sta dve različni zadevi. . . » Ko so se tako kopičile prelomljene obljube, je sklenil, da bodo volitve zadnji test Titovih namer. » Jasno mi je bilo, da bi bil usoden vsak korak dalje, v nevarnost bi za vedno postavil lasten položaj. . . Torej, ko je postalo jasno, da svobodnih volitev v resnici ne bo, da bivšim političnim strankam ne bo dovoljeno postavljati lastnih list, se udeležiti volilne kampanje, stražiti pri svojih skrinjicah in se udeležiti preštevanja glasov in da celo meni, podpisniku Sporazuma, ne bo dovoljeno postaviti neodvisne liste moje seljačke stranke, sem sklenil odstopiti. Tisti trenutek sem postal sovražnik ljudstva številka ena in plaz žaljivk, kampanja proti meni se je vsula z namenom likvidirati politično – ali fizično – vse, kar ni služilo totalitarni državi. Kaj sem mogel? » Zavedal se je svoje odgovornosti pred zgodovino, toda Churchill je bil že v opoziciji, Roosevelt mrtev in Stalin v najboljših odnosih s Titom, poleg tega pa se zavezniki niso sporazumeli, kako uspešno delovati. Ker v takšnih mednarodnih razmerah ni bilo možno nič narediti, in z željo, da ne bi zaman spravljal v zadrego zahodnih zaveznikov, je odstopil in vzdržal. In tudi ob kasnejših volitvah, ki niso bile nič manj nedemokratične, ko bi (z velikim osebnim tveganjem) lahko ponovno načel vsa ta vprašanja, je bil mnjenja, da bo vse zaman. Šubašić je na koncu še prosil Churchilla, naj posreduje za tiste, ki so zaradi svojih simpatij do Zahoda v zaporih in kazenskih taboriščih. Želel si je tudi osebnega srečanja s Churchillom, toda FO je bil proti, ker bi to Britance takrat spravilo v zadrego.¹⁴⁵

Skrbniki sporazuma (vlade VB, ZDA in SZ) so spremljali razvoj dogodkov v času odstopov, niso pa ga enako ocenjevali. Sovjetski

¹⁴⁵PRO, FO 371/95582/R91993/2.

ambasador je bil osebno vpleten in je na vsak način izvrševal direktive svoje vlade. Njemu in njegovi vladi se ni zdelo, da bi sporazum Tito-Šubašić razpadel zaradi odstopa Šubašića in Šuteja, ker so v vladi še ostali Kosanović, Marušić in Vukosavljević. Pri tem so Sovjeti preračunano merili na to, da se Britanci in Američni ne bodo dogovorili, kako nastopiti skupaj, kar je hotel Sadčikov zvedeti od Deakina.¹⁴⁶

Američani in Britanci od Potsdama naprej niso bili soglasni, kako ukrepati ob neizpolnitvi sporazuma. Britanci sami niso kaj posebej pritiskali na jugoslovansko vlado. Sredi septembra je odšel na poročanje v London ambasador Stevenson in šele takrat so v FO ponovno načeli vprašanje ovrednotenja svoje politike do Jugoslavije. Stevenson je 22. septembra v svojem poročilu FO to ovrednotenje tudi predlagal, ker so naraščali dvomi, ali je bil sporazum sploh uresničen in ali bodo volitve res svobodne. Stevenson je razgrnil dogajanje v Jugoslaviji in nanizal argumente jugoslovanskega vodstva in argumente opozicije. Ugotovil je, da so partizani kontrolirali jugoslovansko vlado od njenega začetka, da so opravičevali svojo vojaško in policijsko vladavino z izrednimi razmerami, in to na način, ki je razočaral celo nekatere partizane, da ni sporno, da v Jugoslaviji vladata tajna policija in vojska in da se vidi, da ta vladavina izgublja podporo, zlasti na Hrvaškem. V Jugoslaviji je v času, ko potrebujejo vse sile za obnovo, armada štela 600 000 ljudi. Zvezni politbiro ukazuje federalnim, federalne vlade nimajo nadzora nad policijo in kaže se prepad med prakso in načeli federativnega sistema. Partizani nase gledajo drugače, LF vidijo kot skupnost tistih, ki so zvesti gibanju, ljudsko oblast pa kot odraz volje ljudstva, sporazum Tito-Šubašić je zanje cena, ki jo plačujejo za svoje mednarodno priznanje itd. Partizani težko dojemajo, da je vojne in izrednega stanja konec, težko se prilagajajo miru, so politično neizkušeni in obsedeni s partijskimi parolami, v propagandi pa so preskočili s sovražnika v vojni na potuhnjenega sovražnika – opozicijo. Opozicija pa je brez vodij, brez organizacije, nekoherentna (razen HSS in deloma v Srbiji), nima skupnega programa in le sramežljivo zahteva parlamentarne metode. Stevenson je še sklenil, da oblasti usmerjajo volitve in da je izid jasen že vnaprej. Popolnoma svobodne volitve bi pripeljale na površje le nejasen, a znaten val nezadovoljstva, ker so kmetje (80% prebivalstva) razočarani in

¹⁴⁶PRO, FO 371/48898/R18383.

bi glasovali proti vladi raje, kot pa za karkoli drugega, in če bi se opozicija uspela združiti, ne bi mogla izraziti tega nezadovoljstva. Opazil je še, da je opozicija zunaj Jugoslavije prav tako neenotna in ima doma majhne možnosti, z izjemo Mačka, ki se ga Ljudska fronta resnično boji, zato so mu onemogočili vrnitev. Stevenson je tudi opazil, da ni možnosti, da bi srbsko-hrvaški spor destabiliziral Jugoslavijo, saj so vsi najprej komunisti in šele nato Srbi, Slovenci itd.¹⁴⁷ Britanci so to obsežno analizo pokazali tudi Američanom.

Na tej osnovi so v FO pripravili elemente za politiko do Jugoslavije. Temeljili so na spoznanju, da obstoječemu režimu v Jugoslaviji ni resnične alternative in da je Britancem preostalo le to, da poskušajo vplivati, da bi bil režim čim zmernejši. Nesmiselno bi bilo frontalno napasti jugoslovanski volilni sistem, kot so storili v Bolgariji in Romuniji, saj ne bi omajali niti prevlade komunistične manjšine v vladi, niti vpliva SZ na vlado. VB bi morala z Jugoslavijo še naprej gojiti dobre odnose in prednost bi bila že, če bi bila v vladi manjša komunistična prevlada, npr. s podporo nekomunističnim elementom. Colville je predlagal, da VB protestira zaradi pretirane velikosti Jugoslovanske armade v času, ko Jugoslavija prejema pomoč Unrre; da bi v Jugoslavijo poslali odposlance, da pregledajo delo Unrre in ugotovijo, koliko je jugoslovanska vlada sama storila za izboljšanje življenjskih razmer, in da bi protestirali zaradi načina delovanja tajne policije in morda še zaradi prevelike centralizacije oblasti. Predlagal je, da bi bilo najbolj učinkovito, če bi te očitke plasirali v oddajah BBC, saj so bile v Jugoslaviji bolj poslušane od moskovskih.

Do teh predlogov je prišel Ernest Bevin, preko Orma Sargenta in jih je 29. septembra posredoval svojemu ameriškemu kolegu Jamesu Byrnesu, britansko ambasado v Washingtonu pa pooblastil, da se z Američani pogovarja naprej. Z Jugoslavijo so se ukvarjali previdno, da ne bi poslabšali Šubašičevega položaja v vladi. Toda Bevinovo pismo je prišlo v Washington že po Šubašičevem odstopu. Dean Acheson je v imenu State Departmenta Britancem odgovoril, da se z njihovimi predlogi sicer strinja, da pa veljajo za čas pred odstopom. Predlagal je, naj odstop predstavijo v tisku, sicer pa bi z ukrepi v zvezi z odstopom počakali, dokler se ne vidi, kaj bo storil Šubašić.¹⁴⁸

¹⁴⁷PRO, FO 371/48898/R16611.

¹⁴⁸PRO, FO 371/48898/R17378.

Začela so se britansko-ameriška usklajevanja strategije do Jugoslavije. Britanci so 17. oktobra predlagali Američanom, da bi bilo dobro, če bi tri velesile hkrati zaprosile jugoslovansko vlado za besedilo Šubašičevega odstopa. Američanom so dali vedeti, da to še ni uvod v ukrepe proti Jugoslaviji (npr. odpoklic ambasadorjev). Če pa Šubašić v izjavi trdi, da sporazum ni izpolnjen, bo to priložnost, da vse tri »javno izrazijo svoje nezadovoljstvo nad načinom, kako je Tito izvršil svoje obveznosti«, čeprav je malo verjetno, da bo SZ temu pritegnila.¹⁴⁹

Istega dne so Američani na svojo roko poslali britanski in sovjetski vladi svoj radikalnejši predlog, kako postopati glede Šubašičevega odstopa. Vse tri vlade naj skupaj zastopajo stališče, da terja odstop revizijo zavezniškega odnosa do sporazuma in zahtevajo od Tita in Šubašića, da skleneta nov dogovor, z ali brez zaveznikov. Če pa ne pride do skupne vlade, lahko postane veljavnost volitev vprašljiva. Vse tri vlade naj od Tita zahtevajo, da zato odloži volitve.

Britancem ta ameriška poteza, da so poslali svoj predlog v Moskvo brez uskladitve, ni bila všeč, še več, Američani naj bi tako dopustili Rusom, da med njih in Američane »zabijejo klin'. Zato so jim 25. oktobra odgovorili, da vztrajajo, da se najprej zahteva besedilo Šubašičevega odstopnega pisma. Ameriške predloge pa so ocenili kot škodljive za Šubašića, saj podpirajo Titove namige, da je Šubašičev odstop maneuver velikih sil. Računali so s tem, da bo Tito zanikal, da Šubašičev odstop pomeni konec skupne vlade, ker so ostali v njej še trije ministri iz Londona. Ker so menili, da je izid volitev že tako znan, se jim ni zdelo smiselno odlagati jih. Poleg tega so že videli zametke nove opozicije s Šubašićem na čelu, zato niso hoteli zaostrovati odnosov. Američanom so pisali: »Ne nasprotujemo formiranju solidne ustavne opozicije maršalu Titu, ki bo nedvomno v veliki meri slonela na HSS-u. Dosedaj so bili neučinkoviti vsi poskusi razdrobljenih opozicijskih strank, da bi koordinirale svojo politiko.«¹⁵⁰

Odgovor vlade SZ na ameriški predlog je bil pričakovan in kratek: ne zdi se jim potrebno, da bi se velesile vmešale v odnose med Titom in Šubašićem in v datum volitev, saj je to stvar jugoslovanske vlade. Zato je Sadčikov dal vedeti Deakinu, da Rusi želijo pripra-

¹⁴⁹PRO, FO 371/48898/R17622.

¹⁵⁰PRO, FO 371/48898/R17983 in R17963.

viti obe strani na kompromis in mu namignil, da če bodo Britanci v tej smeri pritiskali na Šubašića, bodo Rusi na Tita.¹⁵¹

Do dogovora med Šubašićem in Titom ni prišlo, kakor tudi ne do tega, da bi Šubašić prevzel vodstvo opozicije. Britanci in Američani pa so bili v dilemi, kako ravnati naprej. Colville je predlagal, da bi bilo bolje ponovno pridobiti Titovo zaupanje, sicer bodo šli vnemar vsi napor, ki so jih vlagali v Jugoslavijo med vojno, in Tito bo še bolj pritisnil na opozicijo, zaostrovanje, kot ga predlagajo Američani, pa bi Tita samo še bolj pahnilo v naročje Stalinu. Britanci so se nato odločili, da se Jugoslovanom ne sme diktirati, kako naj vodijo svojo notranjo politiko, temveč bi jih bilo bolje opozoriti na posledice poslabšanja njihovih odnosov z vladama VB in ZDA. To so bile postavke, o katerih so se bili pripravljeni pogovarjati tudi z vlado ZDA in skupaj obvestiti jugoslovansko vlado, da vsiljuje manjšinsko vladavino in da volitve brez opozicije ne bodo pokazale resničnih opredelitev ljudstva, pa še opozoriti na pomanjkanje osebne svobode in drugih svoboščin.¹⁵²

Končno sta se obe vladi le dogovorili, da bosta jugoslovanski izročili enaki noti. Ti noti sta njuna ambasadorja v Beogradu izročila jugoslovanski vladi 6. novembra 1945, sovjetski strani v vednost pa jo je izročil britanski ambasador v Moskvi. Skupno jima je nestrinjanje z očitnim kršenjem sporazuma Tito-Šubašić, ki je sprožilo Šubašićev odstop. Hkrati sta vladi VB in ZDA sklenili, da je za javno objavo not prepozno, da pa bosta to storili po volitvah.

Stevenson je 8. novembra ob vročitvi note posredoval Titu še ustno sporočilo britanske vlade, v katerem je protestiral zaradi jugoslovanske politike do grške Makedonije in do Julijske krajine. Dal mu je vedeti, da Britanci pričakujejo, da bo Jugoslavija v svoji zunanji politiki upoštevala ravnotežje moči, Velika Britanija pa bo Jugoslaviji nudila pomoč pri obnovi in si prizadevala oživiti trgovino med državama. Tito je pozitivno odgovoril na te pobude. Pritožil pa se je glede fašističnih demonstracij v Julijski krajini. Foreign Office je na te demonstracije gledal drugače, prepričani so bili (in celo razpolagali z dokazi), da je večino demonstracij organizirala Jugoslavija sama in da sta propaganda in denar zanje prihajala iz Ljubljane.¹⁵³

¹⁵¹PRO, FO 371/48898/R18098.

¹⁵²PRO, FO 371/48898/R18306.

¹⁵³PRO, FO 371/48898/R19028.

Britanska predloga o sodelovanju pri obnovi in oživitvi trgovine sta bila že uvod v novo britansko politiko do Jugoslavije po volitvah. Britanci so na čas po volitvah preložili svoje upe v oblikovanje skupne opozicije v Jugoslaviji, zavedajoč se, da ni več časa za konsistenten opozijski blok.

Posledica takšen razplet dogodkov je bila, da VB ni zavirala jugoslovanskih volitev in se ni vpletala v politične igre pred volitvami, čeprav je propaganda v jugoslovanskem tisku trdila nasprotno. To pa ni mogoče trditi za SZ. Sovjetski ambasador Sadčikov je v začetku novembra ponovno skrivnostno obiskal Zagreb. Hkrati je bil jugoslovanski tisk poln napadov na zahodne zaveznike, kot je bil Đilasov predvolilni govor v Črni gori. Stevenson ga je posebej opazil in poročal o njem, zanj pa se je nato opravičil generalni sekretar vlade DFJ Bakić.¹⁵⁴

Tik pred volitvami se je v Jugoslaviji pojavila še druga močna opozicija, Katoliška cerkev. Odnosi NOG oz. nove oblasti do cerkve so ostali odprti od konca vojne, v javnosti pa ni bilo občutiti napadov nanjo. Nova oblast si ni želela zaostrovati odnosov na tem področju. Zato sprva ni načenjala vprašanj, ki bi privedla do odkritih nesoglasij s cerkvijo. Takoj po osvoboditvi sta obe strani v Sloveniji in na Hrvaškem želeli pomiritev, če lahko tako tolmačimo spomenico, ki jo je ljubljanska duhovščina z generalnim vikarjem Antonom Vovkom na čelu izročila slovenski vladi na obisku 11. julija 1945. V spomenici so obsodili zavestno narodno izdajstvo in izrazili pripravljenost za sodelovanje pri obnovi. Tito se je 2. junija v Zagrebu sestal s škofom Salis-Savisom, ki je prav tako izrazil pripravljenost sodelovati z oblastjo, in nato še s papeškim apostolskim legatom Marconijem. Nekaj dni kasneje se je sestal z nadškofom Alojzijem Stepincem, potem ko so Stepinca 3. junija izpustili iz zapora na podlagi Titovega razgovora s Salis-Savisom. Oblasti so Stepinca zaprle takoj po osvoboditvi, 15. maja, in to zato, ker je pod njegovim vodstvom škofovska konferenca 24. marca 1945 izdala znano *Deklaracijo*. Tako razlaga Bakarić. Stepinac je Titu predlagal, da bi se odnosi med cerkvijo in državo uredili s konkordatom.¹⁵⁵ Oba, Kidrič in Tito, pa sta od Katoliške cerkve zahtevala večje osamosvajanje od Rima, to je, predstavila sta ji zamisel o 'nacionalni cerkvi'. Toda spor s cerkvijo ni nastal zaradi te zahteve, marveč ga

¹⁵⁴PRO, FO 371/48873/R18737.

¹⁵⁵AJ, Min. za republike, f. 2.

je sprožila agrarna reforma ter izključitev cerkve iz dogovarjanj o bodočem statusu cerkvenih ustanov (vprašanje verouka, itd.). Ko je Stepinac 10. julija protestiral pri predsedstvu Avnoja, mu je Tito očitno obljubil, da bodo sporazumno reševali vsa ta vprašanja.¹⁵⁶ Podoben protest zaradi agrarne reforme je 17. avgusta Narodni vladi Slovenije poslal tudi generalni vikar Vovk. Vse to in seveda procesi pred sodišči, na katerih so obsojali duhovnike (nekateri celo na smrt), izgon jezuitov iz njihovih prostorov v Ljubljani, napadi na Stepinca v Zagrebu ipd., je povečevalo spor, ki je kulminiral s *Pastirskim pismom*, ki ga je škofovska konferenca izdala 20. septembra. V njem so katoliški škofje ostro obsodili postopke nove oblasti, jo obtožili za slab položaj cerkve, obsodili materialistični in brezbožni duh, ki da vlada, neupravičene napade na cerkev in postavili zahteve po popolni svobodi katoliškega tiska, šol in združevanja, skratka, po spoštovanju cerkve in njenih zakonov. Vse dokler oblasti ne bodo upoštevale teh zahtev, pa *v deželi ne bo miru*, so zapisali.¹⁵⁷ Pismo je izšlo sredi volilnega boja in oblast ga je ostro obsodila. Tudi med duhovniki so nastale razlike, eni so pismo podpirali, drugi pa odklanjali, da bi ga brali v cerkvah.

Partija je na *Pastirsko pismo*, na *Izjavo* opozicije o abstinenci na volitvah in na Šubašičev odstop reagirala z novim valom političnih napadov. Odločila se je, da bo na volišča postavila t.i. črno skrinjico, ki pa ni prepričala opozicije, da bi preklicala abstinenco. Zvezna volilna komisija je odgovarjala na obtožbe časopisa *Demokratija* o 25% črtanju volilcev in Mačkove obtožbe iz Pariza o 60% črtanju z izjavami, da ima volilno pravico 8 milijonov Jugoslovanov in da so črtali le 253 108 volilcev, kar je 3%.¹⁵⁸ Po Jugoslaviji so se še naprej vrstili načrtovani, veliki volilni mitingi. Na njih so nosilci kandidatnih list iz vodstva KPJ ponavljali svoje programske teze, teze o osvobodilni vojni, zaslugah in demokratičnosti Ljudske fronte, ponosno poudarjali zvezo s Sovjetsko zvezo in slovanskimi narodi in odgovarjali na obtožbe opozicije. V govorih so začeli pozivati državljane, da se volitev morajo udeležiti, ker je abstinenca dejanje proti lastni državi.

Med vsemi temi predvolilnimi dejavnostmi so bile na Hrvaškem v oktobru volitve lokalnih teles oblasti (ljudskih odbo-

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ A INZ, fond Kontrarevolucije, f. 303/4.

¹⁵⁸ Borba, 13. 10. 1945.

rov). Oblastna propaganda jih je izkoristila, da spodbudi volilno udeležbo, in že ustvarjala podobo o tem, kako naj izgledajo bodoče volitve v konstituantu, saj je posebej hvalila visoko volilno udeležbo. Propaganda proti opoziciji je šla tako daleč, da so npr. v Beogradu zaplenili in javno sežgali Grolovo *Demokratijo*, v Zagrebu z jajci obmetavali nadškofa Stepinca, v Makedoniji napadali 'čudake', ki so se zavzemali za združeno in avtonomno Makedonijo, ipd.

Govorilo se je, da je Vl. Maček preko kurirja sporočil v Zagreb, naj HSS ne gre na volitve.¹⁵⁹ HSS se ni pridružila opoziciji, čeprav naj bi konec oktobra prišli v Zagreb odposlanci srbskih demokratov in zemljoradnikov. Na Hrvaškem se je proti volitvam postavil krog okoli Marije Radić, ki pa se je distanciral od *Pastirskega pisma*. Oktobra je izdal prvo in edino številko glasila *Narodni glas* in v članku *Zakaj ne gremo na volitve* pojasnil svoj program, v katerem se je v bistvu zavzel proti medvojni kolaboraciji, pa tudi proti KPJ, za vrnitev k Radićeve ideologiji in za vrnitev Mačka, ter izrazil upanje, da bodo zahodni zavezniki podprli opozicijo, da pa tudi SZ ne bo spregledala klasične orientacije Hrvatov na zahod. Hrvaška oblast je te teze takoj napadla in krog obdolžila, da zagovarja stališče, da je vstaja proti Nemcem bila napaka; pohvalila se je, kako je demokratična, da omogoči tiskanje takšnega glasila.

V Sloveniji so bili napadi na opozicijo bolj splošno naravnani. Na zadnjih velikih predvolilnih zborovanjih, v nedeljo, 4. novembra, so po Sloveniji govorili skoraj vsi nosilci kandidatnih list. Kidrič je v Ljubljani govoril, da hočemo imeti novo Jugoslavijo, ki ne bo več vprežena v kakršenkoli voz reakcije in tujega imperializma. Govoril je o reakciji, ki da se imenuje opozicija, a je preslabotna, da bi se o njej sploh splačalo govoriti; ekonomske težave niso posledica nove oblasti, ampak posledice okupacije in sodelovanja z okupatorjem; namen *Pastirskega pisma* je hujskati proti ljudski oblasti; črna skrinjica pa je skrinjica tistih, ki nočejo novega. V tem sta ga podprla še Kocbek in Vidmar, prvi je napadel klerikalce, drugi pa trdil, da je opozicija le podtalno rovarjenje.

Neposredno pred volitvami so tudi v Sloveniji izšli pozivi za čimvečjo udeležbo na volitvah. Tak poziv so v imenu slovenskih katoličanov podpisali njihovi vidnejši predstavniki: F. S. Finžgar, F. Snoj, M. Mikuž, M. Brecelj, T. Fajfar, I. Stanovnik, Jože Lam-

¹⁵⁹B. Urbič, op. cit.

pret, Franc Šmon, dekan teološke fakultete Janez Fabjan, Ivan in Bogo Grafenauer, sestra Amabilis, Jože Zemljak in drugi. Podooben proglas so izdali še Družba sv. Cirila in Metoda, Slovenski vojni dobrovoljci iz prve svetovne vojne z Jako Avšičem, Dragom Marušičem in Stanetom Vidmarjem na čelu, Vojni ujetniki in Klub koroških Slovencev s J. Fellacherjem itd.¹⁶⁰

Volitve

Take so bile okoliščine 11. novembra 1945 ob volitvah v ustavodajno skupščino Jugoslavije. Pri 13 934 038 prebivalcih Jugoslavije (po podatkih zvezne volilne komisije, brez cone B Slovenskega primorja) je bilo uradno 8 383 456 vpisanih volilcev, na volitve jih je prišlo 7 264 666 ali 86 % (52 % prebivalstva). V Srbiji je imelo volilno pravico 69 % prebivalstva, v Vojvodini 58 %, na Hrvaškem 60 %, v Sloveniji 63 %, v Črni gori 53 %, v BiH 46 %, v Makedoniji 61 % in na Kosovu 58 %.¹⁶¹ Na volitvah 11. novembra je za listo Ljudske fronte Jugoslavije za zvezni zbor volilo 6 725 047, ali v povprečju 92,5 % volilcev (48,2 % vseh prebivalcev). To so podatki iz tiska, medtem ko je Uradni list objavil, da je v povprečju prišlo na volitve 88,66 % volilcev in za LF je volilo 90,48 %. Najvišji odstotek glasov je LF dobila v Črni gori, nato na Kosovu in Metohiji, v Makedoniji in BiH; najnižjega pa v Sloveniji, kjer je bilo proti LF kar 16,75 % volilcev in je svoje glasove oddalo v skrinjico brez liste. Takoj za Slovenijo je bila Vojvodina s 14,60 % glasov oddanih v črno skrinjico. Izid volitev za zbor narodov je bil takle: v povprečju so liste LFJ dobile 88,69 % glasov, skrinjica brez liste pa 11,31 %. Tukaj je bil najvišji odstotek glasov oddan v skrinjico brez liste v Vojvodini – 19,35 % in nato v Sloveniji – 17,77 %.

V Sloveniji je bilo takrat (po podatkih zvezne volilne komisije) 1 144 298 prebivalcev (kar se ujema s podatki uradne statistike za Dravsko banovino l. 1931). Slovenska vlada oziroma splošni oddelek predsedstva NVS pa je avgusta 1945 imel podatek, da je na ozemlju nekdanje Dravske banovine (torej brez con A in B) 1 199 086 prebivalcev, število mrtvih in v vojni pogrešanih pa 84 702. Oba podatka so dobili na temelju cenitev in ne štetja.¹⁶²

¹⁶⁰LP, 6. in 9. 11. 1945.

¹⁶¹Prim. Borba, 5. 9. 1945, in UL DFJ 1945/92.

¹⁶²AS, PNVS, f. 1/1685.

To je pomenilo, da je za zvezni zbor oziroma skupščino glasovalo 51,5% prebivalcev Slovenije, za zbor oziroma skupščino narodov pa 50,9%. Za črno skrinjico pa v prvem primeru 10,1%, v drugem pa 11% (za izračun smo uporabili podatke zvezne volilne komisije). Volilcev pa je bilo: za volitve v ljudske odbore (poleti 1945) 660 063 in za volitve v konstituantno (novembra) 689 910 (oziroma 724 024, po podatkih zveznega uradnega lista). Leta 1946 pa je bilo v Sloveniji 695 945 volilnih upravičencev. Podatke o številu prebivalcev navajamo zato, ker je prav na volitvah za konstituantno volilo tudi precejšnje število mladoletnih, ki so imeli volilno pravico kot udeleženci NOV, in ker so te podatke povsod tudi uradno navajali. Sicer pa ti podatki niso uporabni (razen za primerjavo odstotkov med republikami), in to zato, ker so volilno pravico imeli tudi vsi pripadniki zalednih enot Jugoslovanske armade. Ti so imeli pravico voliti v kraju službovanja in jih leta 1945 v Sloveniji ni bilo malo, število pa ni znano.

Objavljeni podatki oziroma uradni rezultati volitev vsebujejo premalo podatkov, da bi jih bilo mogoče resneje analizirati. Povrhu tega ti rezultati tako ali tako izgubijo verodostojnost zaradi postopkov na voliščih. Znana so pričevanja o pretakanju volilnih kroglic iz črne v skrinjico liste LFJ in o neobloženih skrinjicah brez liste, v katere si volilci (ker je bilo kroglico slišati) niso upali oddajati glasov, saj so jih pri volitvah opazovali člani volilne komisije (ali celo Ozne). Drugod, npr. v Ljubljani, na nekaterih voliščih sploh niso postavili skrinjic brez liste. Strah volilcev pa je še stopnjevala prisotnost predstavnikov Ozne na voliščih. Znana so pričevanja O. Rotovnika (predsednika ljudskega odbora v Legnem pri Slovenj Gradcu) o presipanju iz črne v rdečo skrinjico, ker je 90% prebivalcev volilo proti listi LF. Ozna, ki je volitve nadzorovala, mu je naročila, da mora pretočiti listi fronte vsaj 80% glasov. O podobnih dogajanjih pričajo tudi drugi. Angela Vode je zapisala, da so glavni zaupniki na ljubljanski pošti in železnici dobili nalogo ugotoviti, kdo ni volil Ljudske fronte. Te ljudi so nato odpustili iz službe, je zapisala: »V Celju je hotela važna funkcionarka Mestnega odbora OF pretresti kroglice iz nasprotne skrinjice v režimsko. Član volilne komisije P. je protestiral proti temu, nakar ga je pustila funkcionarka zapreti. V Ljutomeru je velika večina ljudi volila protirežimsko, ker so tudi tam okusili ob zasedbi boljševiski režim. Sedaj tiste ljudi na debelo izseljujejo kot Nemce. Njih pokoljenje

raziskujejo celo v treji rod — prav po hitlerjansko. . . Volitve same (so) največja farsa, kar smo jih kdaj doživeli. V Ljubljani (je bila) skoraj povsod samo ena skrinjica, celo brez imena kandidata.« Naštevala je še veliko nepravilnosti pri volitvah in postopke (tudi Ozne), kako hodijo po ljudi na dom, da gredo volit, in grozijo ljudem, da bodo zgubili pokojnino, živilske karte, stanovanje ali pa jih bodo izselili iz države itd.¹⁶³

Verodostojnost volitev novembra 1945 pa še dodatno zmanjšuje podatek, da je obstajala možnost, da pripadniki Jugoslovanske armade večkrat oddajo svoj glas. Britanci so na to opozorili jugoslovanske oblasti takoj po sprejemu zakona o volitvah narodnih poslancev v začasni skupščini DFJ. Šubašić je Stevensonu sicer za-trdil, da to ni namen tega zakona, toda Stevensona ta odgovor ni prepričal, ker je že dobil poročila o tem, da so julija na volitvah v ljudske odbore v Vojvodini skupine vojakov krožile po deželi in nekajkrat volile, kar ne daje garancije za nepristransko uporabljeno volilno pravico vojske.¹⁶⁴

Stevensonovo pripombo potrjujejo sicer skopa navodila ministrstva za konstituanto, toda v enem je zapisano, da vojaške osebe, ki so jih iz različnih razlogov izpustili iz kasarn, lahko volijo le v kraju, kjer se na dan volitev znajdejo, čeprav tam niso vpisane v volilni imenik itd.¹⁶⁵ To je pomenilo, da niso nadzorovali tega, kje so vojaki volili, ampak samo to, da imajo volilno pravico. Volilne komisije zunaj kasarn pa kasarniških volilnih seznamov niso poznale. Poleti 1945 je v Sloveniji na volitvah v NOO vojska volila samo v kasarnah. Tudi ni nič znanega o vojaških volilnih imenikih, o katerih sta navodilo izdala skupaj zvezno ministrstvo za narodno obrambo in ministrstvo za konstituanto in ni dostopno. Možno je tudi, da so za volitve izšla še kakšna navodila, ki pa so bila zaupna in jih ni v uradnem listu.

Nizki volilni rezultati po nekaterih okrajih v Sloveniji so povzročili precejšen političen problem. Že takoj drugi dan po volitvah je tisk objavil, da so v Gornji Radgoni in Doljni Lendavi izidi volitev v ostrem nasprotju z velikanskim uspehom, ki ga je dosegla OF po vsej Sloveniji. V Gornji Radgoni je namreč pri 79% udeležbi na vo-

¹⁶³A VS, K1-47, Razprava str. 387 in Odgovori Vodetove na vprašanja predstavnika mednarodnega RK Hoptnerja.

¹⁶⁴PRO, FO 371/48870/R15084.

¹⁶⁵UL DFJ 1945/73, 25. 9. 1945.

litvah za skrinjico brez liste volilo 57,90% volivcev (42,10% za listo LF) za zvezni zbor in 57,70% za skrinjico brez liste (42,30% za LF) za zbor narodov. V okraju Doljna Lendava se je volitev udeležilo 76% volilcev in je skrinjica brez liste za zvezni zbor dobila 54% glasov, za zbor narodov pa 56,40%. Tudi drugod po Štajerskem in ponekod na Dolenjskem je bil odstotek glasov, oddanih v skrinjico brez liste, precejšen, čeprav ne čez 50%.¹⁶⁶ Pomočnik javnega tožilca za Slovenijo, dr. Božo Kobe, je na osnovi poročil, ki jih dobil od okrajnih javnih tožilcev, za to krivil začetniške in neprofesionalne ljudske odbore in premajhno strogost pri njihovi politični sestavi. »Tako so prišli do važnih odborniških funkcij ljudje, ki spadajo v zapor, ne pa v organe ljudske oblasti,« kar je zanj bil največji problem nove ljudske oblasti. Sicer pa je Kobe ugotavljal, da pri volitvah ni bilo opaziti grobih kršitev zakona, pač pa »v nekaterih krajih poskuse reakcije, da bi omalovaževala važnost teh volitev ter pomembnost za nadaljni razvoj države in ljudske oblasti.«¹⁶⁷ Javno tožilstvo je volitve spremljalo telefonsko in s svojimi ljudmi po terenu, na koncu pa so javni tožilci morali poslati osrednjemu tožilstvu še posebna poročila o volitvah (*»tudi v pogledu doslednega izpolnjevanja zakona o volitvah«*), ki pa niso ohranjena.

Zunaj je analitike (britanski FO) presenetil relativno visok rezultat, ki ga je LF dosegla na Hrvaškem. Veliko manj pa jih je čudil izid v volitev v Sloveniji. Obema deželama so namreč pripisovali večjo tradicijo v volitvah, saj so njihove stranke že pred vojno poznale učinkovite načine nadzorovanja poteka volitev. Britancem niso ušle nepravilnosti, ki so se dogajale pred volitvami, pritiski lokalnih oblasti zunaj večjih centrov in da ni bilo mogoče postaviti opozicijskih kandidatov. Niti jim niso ušle kršitve pravil pri samih volitvah in ponarejanje rezultatov. Raziskovalni oddelk britanskega FO je 20. decembra pripravil analizo z naslovom *Preliminarne pripombe na jugoslovanske volitve novembra 1945*, v katerem je primerjal te volitve z volitvami pred vojno, ugotovil njihove *‚balkanske značilnosti‘* pa tudi, da so edine pravične in svobodne volitve v Jugoslaviji bile le leta 1920. Opozoril je še na pomanjkljiv način objave in predstavitve rezultatov volitev (v *Uradnem listu*, v *Borbi* in v federalnih časopisih), da se številke ne skladajo oziroma se v seštevku ne izidejo, da so bile videti pravične

¹⁶⁶LP, 14. 11. 1945.

¹⁶⁷AS, JT, f. 9.

in urejene, toda upoštevati je treba policijske pritiske in ponarejanje rezultatov, ter navajal celo pričevanja o pretakanju kroglic. Analiza podrobno navaja še možnosti, ki jih je imela opozicija po posameznih delih Jugoslavije, in dejstvo, da ni smela nadzorovati volišč. Fenomen strank znotraj fronte pa primerja s prakso v vsej vzhodni Evropi, da se pritegne posameznike iz strank na vodilne funkcije (pod pogojem, da podpro vlado), ti pa potem delajo vtis, da zastopajo celotno članstvo stranke. Na koncu analiza zaključi, da je potrebno te volitve jemati z globokim nezaupanjem.¹⁶⁸ Vse te svoje pripombe pa so Britanci zapisali le v interne analize, ki niso sprožile nobenih mednarodnih posledic neposredno po volitvah.

Stališča zaveznikov do volitev v ustavodajno skupščino Jugoslaviji so si bila različna. TASS je takoj sporočil, da so volitve povsod potekale z velikim navdušenjem in v redu, kar dokazuje visok odstotek volilne udeležbe. Uradno stališče britanskega FO je bilo, da pomenijo volitve konec obveznosti zavezniških vlad iz jaltškega dogovora. Vlada Njegovega veličanstva želi sedaj obdržati normalne in prijateljske odnose z jugoslovansko vlado in v obojestransko korist obnoviti trgovino ter prijateljsko zgladiti sporna vprašanja.¹⁶⁹ Za interne potrebe pa je sir Orme Sargent zapisal, da ne gre za volitve v zahodnem smislu, temveč za neke vrste plebiscit za ali proti vladi. Bevin se je strinjal z razvijanjem politike prijateljskih odnosov in dodal še osebno noto – potrebo po izboljšanju gospodarskih odnosov z Jugoslavijo. S tem se je strinjala tudi britanska ambasada v Moskvi, hkrati pa je Frank Roberts pisal, kako je bil Randolph Churchill ob prvem obisku v Moskvi presenečen nad veliko podobnostjo med Jugoslavijo in SZ. Toda, pravi Roberts, Titovo gibanje je avtohtono in zelo verjetno je, da bo Jugoslavija sledila svojim interesom, pa čeprav bodo drugačni od sovjetskih, zato so Sovjeti poleti že kazali nejevoljo nad Titovim neodvisnim obnašanjem. Rusi mu ne bodo pomagali pri vprašanjih Koroške, Trsta, trgovinskih odnosov in reparacij. Raje bodo celo spodbijali jugoslovanske zahteve, zato se z njimi ni smiselno pogovarjati o Jugoslaviji.¹⁷⁰

Američani pa so na razmere v Jugoslaviji gledali bolj kot na nujno zlo, hkrati pa niso želeli, da bi se obnovili gospodarski od-

¹⁶⁸ PRO, FO 371/48876.

¹⁶⁹ LP 15. 11. 1945 in FO 371/48899/R19610.

¹⁷⁰ PRO, FO 371/48899/R20443.

nosi ali dajala ekonomska pomoč Jugoslaviji, ker bi to pomagalo Titu vzdrževati armado. Britanci so vedeli, da v kratkem ne bodo dobili podpore Američanov za svojo politiko obnove trgovinskih odnosov.¹⁷¹ Oboji pa so se strinjali, da ni več smiselno objaviti not, ki so jih 6. novembra izročili Jugoslaviji, pa tudi ne uporabiti Šubašičevega odstopnega pisma, ki jim ga je končno po volitvah dostavilo zunanje ministrstvo v Beogradu.¹⁷²

Po volitvah, 17. novembra, je prišel tudi Titov odgovor na obe noti. Zavrnil je očitke, da ni izpolnil sporazuma Tito–Šubašić. Da sta Šubašić in Šutej zapustila vlado, je njuna osebna zadeva, je pisal, ki ne spremeni dejstva, da je sporazum v polni meri izvršen, saj ga ni mogoče vezati le na dve osebnosti. Po njegovem je imela opozicija vse možnosti sodelovati na volitvah, povrhu tega pa so ji ponudili celo še skrinjico brez liste. Tito je obema vladama dal vedeti, da je konec obveznosti, ki so jih imele zavezniške vlade do Jugoslavije. Istega dne je poslal Britancem odgovor na noto iz 6. novembra tudi sovjetski zunanji minister Andrej Višinski. V njem je bilo rečeno, da se sovjetska vlada ne strinja z britanskimi ocenami (v noti) o jugoslovanskih volitvah in o politični situaciji v Jugoslaviji.¹⁷³ Tito pa se je takoj po volitvah izrekel za dobre odnose z zavezniki, s Francijo in celo Italijo.

Sledila je samo še razglasitev republike na prvi seji ustavodajne skupščine 29. novembra 1945 in mednarodno priznanje FLRJ. Zaveznike je tako hitra razglasitev republike presenetila. Tito je povedal Stevensonu, da so se odločili v zadnjem trenutku, da bi zaznamovali 29. november, obletnico Avnoja, in ga spremenili v državni praznik. Stevenson je takoj opazil tudi izjave ob razglasitvi FLRJ, da Jugoslavija sedaj ne potrebuje mednarodnega priznanja.

Zahodni zavezniki še niso bili pripravljeni na vse to in so svojo politiko do priznanja FLRJ formulirali šele v decembru. Novo Jugoslavijo so bili pripravljeni priznati, če ta izjavi, da je pripravljena spoštovati mednarodne obveznosti predvojne Jugoslavije in pogodbe, ki jih je imela s posameznimi državami. Američani so 22. decembra izročili noto jugoslovanskemu ambasadorju v Washingtonu, v njej pa zapisali, da bodo priznali jugoslovansko republiko, če bo ta priznala mednarodne obveznosti Jugoslavije in obstoječe

¹⁷¹ PRO, FO 371/R19379 in R19749.

¹⁷² PRO, FO 371/48898/R19379, 48899/R19689, R19749, R19848.

¹⁷³ PRO, FO 371/48899/R19906 in R19892.

pogodbe med ZDA in Jugoslavijo. Jugoslovanska vlada je na to noto odgovorila 2. marca 1946 in načelno sprejela mednarodne obveznosti. Sicer pa so Američani še naprej vztrajali pri svoji 'trdi' politiki do FLRJ. Kardelj je 4. januarja 1946 neformalno omenil Patersonu, ameriškemu veleposlaniku v Beogradu, da bi Tito želel obiskati ZDA in s Trumanom zgladiti nesporazume med državama in se dogovoriti za ameriško posojilo. Toda 12. januarja je prišel iz State Departmenta odgovor, da ga nimajo namena povabiti, ker bi se to ne skladalo njihovim odnosom do jugoslovanskega režima in da vlada ZDA Jugoslavijine bo dala finančnega kredita, dokler se tam ne popravijo politične razmere.¹⁷⁴

Britanska vlada je FLRJ priznala konec decembra 1945 in kralju Petru, njegovemu krogu in vsem, ki niso bili uradno povezani z FLRJ (tudi beguncem in razseljenim osebam) takoj odtegnila vse diplomatske pristojnosti in pomoč. Isto so morala storiti vsa območja pod britansko kontrolo in britanske vojaške oblasti v Nemčiji, Avstriji, Grčiji in v Egiptu.¹⁷⁵ Tako se je britanska vlada tudi uradno odrekla vseh kombinacij z jugoslovansko politično emigracijo, kar pa seveda ni mogoče trditi za zahodne obveščevalne službe. Malo verjetno pa je, da bi te pripravljale podobne subverzivne dejavnosti proti Jugoslaviji, kot so jih npr. proti Albaniji, zlasti leta 1949. Po drugi strani je jugoslovanska kontraobveščevalna služba, še vedno pri Ozni, imela precej podrobne podatke o stikih jugoslovanske emigracije s tujimi službami (kar je s pridom uporabila kasneje pri pripravi sodnih procesov) in je dokaj dobro vedela, koliko je bila ta emigracija v resnici nevarna novi ureditvi v Jugoslaviji. Njeno neprestano poudarjanje (tudi po volitvah) in iskanje njenih zvez z domačimi opozicijskimi politikami je bilo največkrat plod napihnjene (tudi namerno) politične propagande, ideloške nestrpnosti, ali celo neumnosti.¹⁷⁶

Tako je bilo končano obdobje sporazuma Tito-Šubašić, ki se mu je nova oblast v Jugoslaviji spretno izognila, praktično izločila nevarnost opozicije na volitvah in omogočila KPJ skleniti njeno dolgoročno in premišljeno načrtovano revolucijo. Temu je partija sama rekla politična konsolidacija ali učvrstitev.

¹⁷⁴FRUS, 1946, vol. 6, str. 867-868.

¹⁷⁵PRO, FO 371/48921/R21545.

¹⁷⁶Prim. gradivo o Krekovi dejavnosti v Rimu v fondu A MNZ.

Konsolidacija

Utrditev oblasti ali konsolidacija se je začela takoj po novembrskih volitvah leta 1945 in je trajala vse do leta 1947, pri obračunavanju z opozicijo pa še dlje. Prvi del konsolidacije je posegel predvsem v politiko, zlasti v politično *učvrstitev*, drugi del pa je potekal pretežno v gospodarstvu. Ta drugi del se je začel z letom 1946, ko je Đilas napovedal partijsko gospodarsko ofenzivo in jo opravičeval, češ da so že bile številne radikalne revolucije, ki pa v gospodarstvu niso bile dosledne in so zaradi tega propadle. Nova jugoslovanska oblast pa mora biti sposobna skoncentrirati vso ekonomijo v svojih rokah. Jugoslovansko državno in partijsko vodstvo, ki je leta 1945 zaradi volitev in mednarodnega nadzora nad izvajanjem sporazuma Tito-Šubašić še taktiziralo, je konec leta 1945 in v začetku leta 1946 krepko zgrabilo oblast v svoje roke.

Komunistična partija je na vseh ravneh prevzemala popolno iniciativo in uveljavila svoj nadzor nad celotno družbo. Začela je sistematično odstranjevati ne samo preostalo opozicijo ostankov predvojnih strank v Ljudski fronti (strank, ki so delovale v fronti), temveč tudi potencialno opozicijo iz vrst osvobodilnega gibanja. To pa naj bi bila politična podlaga za naslednji korak – popolno socialistično preobrazbo gospodarstva.

Nova ustava FLR Jugoslavije iz januarja 1946 ni v ničemer natančno določala, kako bo to izgledalo, so pa leta 1946 naknadno sprejeli vrsto sistemskih zakonov (med zadnjimi sta bila decembra 1946 zakon o nacionalizaciji in petletni gospodarski načrt leta 1947). Ti zakoni so dali absolutno premoč centralnemu planiranju, planski disciplini, državnemu sektorju gospodarstva in zbiranju ter ponovni razporeditvi sredstev na zvezni ravni.²

²Več o tem Jera Vodušek Starič, *Začetki samoupravljanja v Sloveniji*, Obzorja, Maribor, 1983, str. 35–41.

Druga faza revolucije

Sodni procesi (po novem usmerjeni proti 'špekulantom' in 'zaviralcem' socialističnega gospodarstva) in upravni ukrepi so še naprej krepili državni lastninski fond, tako da je nacionalizacija marsikje samo še zakonsko zaokrožila že obstoječe stanje. Po volitvah sta se sodni in politični pritisk na nek način celo okrepila, vsekakor pa sta se močno razširila, saj sta zajela tudi privrženca in člane OF. Na zunaj je bilo videti, da je za vsemi temi rigoroznimi prijemi bila želja, da bi izboljšali zaradi vojne opešano in neorganizirano gospodarstvo, toda natančnejši pogled v razmere pokaže, da so bili za temi prijemi politični motivi, deloma pa se je tudi že kazala neučinkovitost državnega sektorja gospodarstva. Oblast je popolnoma opustila vsa taktična prikrivanja in pokazala resnično podobo koncepta in ciljev partijske revolucije. Partija je v Sloveniji potihoma sicer še krepkeje prevzela vodenje OF, odkrito pa je javno začela nastopati pod svojim imenom, in to celo tako, da je Kardelj spomladi 1946 znova opozoril slovensko vodstvo, da partijo preveč naglašajo v javnosti in da je to politično škodljivo. Ost političnega boja je bila še naprej usmerjena zlasti proti preostankom 'starega' kapitalističnega reda, politični boj pa je potekal skladno z gospodarskimi ukrepi. Za to so morali 'učvrstiti' sodstvo in avtoriteto KP v ljudskih odborih in v državnem aparatu, prišlo je do nove čistke aparata, ki so ji rekli *redukcija*. Tudi politična ideologija, katere posebni skrbnik je še vedno ostal Kardelj, se je prevesila na razlago gospodarskih vprašanj. Kardelj je v gospodarstvu videl možnega notranjega sovražnika in nenehoma poudarjal potrebo po prevladi nad kapitalističnimi ostanki in mentaliteto v gospodarstvu. Komunistična partija je nastopila neusmiljeno (tudi z fizičnimi napadi na posameznike, ki so jih organizirali razni zagreti lokalni voditelji) proti svojim nekdanjim zaveznikom v boju za volilno zmago leta 1945 v Sloveniji, torej proti organizaciji OF in posameznikom, v Jugoslaviji pa proti strankam oziroma voditeljem strank v fronti, kot npr. v Srbiji proti D. Jovanoviću, na Hrvaškem proti Gažiju itn. Zato temu poenostavljeno lahko rečemo druga faza revolucije, vsaj po definiciji, ki jo za drugo fazo uporablja sama teorija komunizma.

Zmotili so se torej tisti, ki so mislili in govorili, da je bilo revolucije v Jugoslaviji konec z volitvami v ustavodajno skupščino leta 1945, ker da je KPJ dosegla svoj cilj. Na ta način so razmišljali nekatere domači politiki, npr. dr. Rudolf Bičanić, in celo tuji obveščevalci,

kot britanski ataše Basil Davidson, ki je razmere v Jugoslaviji dobro poznal že med vojno. Davidson je v času volitev in po njih prepotoval skoraj celo Jugoslavijo in se pogovarjal s Titom in člani zvezne vlade. Ocenil je, da je revolucije konec in da je novi režim usidran. Trdil pa je, da je težko reči, da bi Jugoslavija sploh bila komunistična država v pravem pomenu besede, da je na površju sicer opaziti znake komunizma – zlasti v režimski propagandi – toda manjka vsebina, da obstoj tajne policije še ne dokazuje ničesar, ker so jo v tem delu Evrope vedno imeli, da je program Ljudske fronte liberalen program, ki jamči nedotakljivost privatne lastnine in celo Tito sam je zagotovil, da ga po volitvah ne mislijo spreminjati. Tita je ocenil kot zmerneža, ki je, ko je revolucija mimo, pripravljen dopustiti, da stvari nekaj časa tečejo počasneje. Ekstremno krilo v KP, ki ga po splošnem mnenju predstavljata Ranković in Đilas, pa sili v hitre spremembe. Toda 'ekstremisti' so v manjšini in dajejo vtis, da bodo v manjšini tudi ostali, če bo Zahod pravilno reagiral. Bičanić pa je Davidsonu o komunistih dejal: »*Ti ljudje so imeli svojo revolucijo. Ta stvar je sedaj urejena in lahko pričnemo z obnovo.*«³

Konsolidacija se je najprej začela na lokalni ravni takoj po volitvah v narodnoosvobodilne odbore. Do splošnega zakona o ljudskih odborih (17. maja 1946) so v Sloveniji še naprej govorili o narodnoosvobodilnih odborih (NOO), pa čeprav so drugod to že spremenili v ljudske odbore (LO), medtem ko so v Sloveniji iz taktičnih razlogov še naprej odlašali z jasnimi pojmi in srbohrvaško besedo ljudski (narodni) še naprej prevajali v nacionalni, kot tudi na primer pri imenu vlade.

Prvi odraz sprememb po volitvah v Ljubljani je bila nova premišljena kadrovska zasedba mestnega NOO. Sekretar mestnega komiteja KPS Sergej Kraigher je sicer postal le podpredsednik MNOO, ker ga je formalno vodil Fran Albrecht. Toda delo svojih predhodnikov v mestni upravi (MOOF) je ocenil on in tudi zastavil bodočo politično linijo. Takoj po volitvah je 4. avgusta poročal politbiroju CK KPS o razmerah v mestu. Ocenil je, da so volitve pokazale, da sta bila mestni komite KPS in mestna OF premalo aktivna na terenu in si nista pridobila potrebne avtoritete. Temu je bilo krivo to, da se je MOOF preveč ukvarjal z upravnimi problemi, izgubil je pregled nad gospodarstvom in nalog ni reševal »*na podlagi političnih perspektiv in osnovnih smernic OF*

³PRO, FO 371/48875, poročilo 22. 11. 1945.

tov. Kardelja in Kidriča, ampak na suh prakticistični način v starem birokratskem duhu predaprilske Jugoslavije. «⁴ Mestni komite pa ni povezoval množičnih organizacij in odborov OF, AFŽ (se pravi ženske) je bila edina, ki je res pomagala pri volitvah, slaba je bila propaganda in povezanost MK z mestno Ozno. Še posebej sta ga motila lokalpatriotizem v mestu in lokalni ‚despoti‘. Odtlej bi morala partija nadzorovati vso upravno in gospodarsko problematiko mesta, usmerjati delo MNOO in mestne OF, skratka, slediti vsej politični problematiki v mestu in hkrati voditi še partijsko delo v ministrstvih vlade. Za to bi vzgojila lastne strokovnjake, ki bodo naloge »reševali na podlagi marksizma-leninizma in z jasno politično perspektivo«, sodelovala z Ozno, s tožilstvom in okrepila partijo na terenu. V Sloveniji namreč še ni bila zadovoljivo razvita mreža partijskih celic po terenu in v podjetjih, po novem pa naj bi organizirali še aktive komunistov in sklicevali njihove redne konference. Za vzgojo kadrov naj bi KP organizirala politične in upravno-politične tečaje. Ti bi obravnavali tekočo literaturo, najprej pa VKP/b, *Probleme leninizma* in razpravljali o vprašanjih iz časov NEP-a v SZ.

Mesto Ljubljana se je takrat otepalo s številnimi težavami v prometu in preskrbi, imelo je stalni deficit v proračunu, zmanjkovalo je denarja (zato so zvišali davke obrtnikom in industriji), vladala je nezaposlenost in zmanjkovalo je prostora, ker je veliko stavb zasedala vojska. V takih razmerah je Kraigher, skladno z novimi političnimi navadami, ocenil tudi delo mestne uprave. Istega dne kot politbiroju je pisal predsedstvu Narodne vlade Slovenije. Naštel je pomanjkljivosti dotedanje uprave mesta, češ da ta ni dovolj pritegnila k delu ljudskih množic (ki morajo prevzeti svoj delež v preureditvi gospodarskih razmer) in da je dopustila deficit pri mestnih podjetjih, izplačevala plače odpuščenim uradnikom, da ni dovolj energično reševala stanovanjskih problemov, skratka, delala je brez jasne politične perspektive.⁵ Podobno poročilo je poslal tudi izvršnemu odboru OF Slovenije. Predlagal je reorganizacijo mestne OF, češ da je pravi trenutek (fronta je izgubila upravno vlogo), da bi se izognili negodovanju članov OF v mestu. To je pričakoval zato, ker je bil namen reorganizacije zmanjšati število odborov OF v mestu. Kraigher je poročal še o množičnih organizacijah v mestu – da

⁴ZAL, MK, f. 1.

⁵AS, P NVS, f. 1/1688.

so se ženske iz bivše banovinske ženske zveze vključile v AFŽ, da je potrebno še naprej delovati proti raznim samostojnim ženskim organizacijam, kakor tudi proti feminizmu, ki se pojavlja v AFŽ; poživiti gre tudi delo mladinske organizacije pod vodstvom nove sekretarke Olge Červan itd.⁶ Politbiroju CK KPS pa je pisal, da bo reorganizacija OF koristna za priprave na volitve v konstituantno.

Politbiro CK KPS in glavni odbor OF sta tudi sama videla napake v političnem delu v Sloveniji. Toda pred volitvami v konstituantno nista želela zaostrovati svoje politike. Kidrič je 22. oktobra na seji politbiroja menil, da je pred volitvami potrebno ohraniti politiko širine v OF in skrbno paziti, da ne pride do sektašenja. Kar pa ne pomeni, naj partijski kadri ne bodo budni in pozorni na politična nasprotovanja; zavedati se morajo, da razredna dinamika igra svojo vlogo.⁷ Politbiro je že septembra in oktobra ugotavljal, da ima preslabo organizirane sindikate in da je to področje ena njegovih najodgovornejših nalog, ker naj bi prav sindikati postali jedro OF. Vida Tomšič je na seji 24. septembra opozorila, da Slovenija pri organizaciji sindikatov zaostaja za jugom, da *doli* sprejemajo vse zakone z vednostjo sindikatov in da bi sindikati morali imeti prvo besedo pri socialni zakonodaji. I. Maček-Matija pa je menil, da *naši* (partijci) slabo poznajo sindikate, ker se v štirih letih borbe ni govorilo o njih, zato bi se morali temeljito seznaniti s sindikati kot *orožjem progressa*.⁸

Druugo vprašanje, s karerim so odlašali, je bilo privatna trgovina. Kidrič se je zavzemal za to, da se proti trgovcem ne bi postavili frontalno, ampak bi lepo počasi krepili zadruge, jim dajali prednost in počasi prenašali distribucijo nanje, tako kot jo je doslej Vavpetič dajal v roke trgovcem.⁹ Takrat je namreč zadružništvo bilo še vedno prostovoljno in oblast ga je lahko le posebej podpirala in ga tudi je. Spudbujala je (tudi finančno) različne vrste zadrug, v trgovini (nabavno-prodajne zadruge ali Naproze), obnovitvene zadruge (prek katerih so delili ljudem kredite za obnovo), stanovanjske zadruge in polagoma tudi kmetijske. Vse množične or-

⁶ ZAL, MK, Poročilo Mestnega odbora OF za okrožno mesto Ljubljana IO OF, 4. 8. 1945.

⁷ ZA CK ZKS, CK, f. 2, seja politbiroja 22. 10. 1945.

⁸ Ibidem, seja 24. 9. 1945.

⁹ Več o Kidričevih stališčih do zadružniške politike glej JVS, Kidričeva vloga v Sloveniji 1945–1946, in Kidrič, Sabrana dela, IV, IC Komunist, Beograd, 1985.

ganizacije so morale politično pomagati zadrugam. Komunistična partija pa je kar direktno zahtevala od svojih članov, da morajo vstopiti v zadruge. V združništvu je namreč videla bodočnost socialističnega načina organizacije, hkrati pa je vedela, da si lahko pomaga tudi z veliko tradicijo, ki jo je združništvo imelo na Slovenskem.

Glavni odbor OF je to politko oblikoval za javnost. Sestal se je 27. septembra in sklenil, da morajo odbori OF postati bolj aktivni na terenu in pomagati pri *aktivizaciji* sindikatov. OF naj se bori za zakonitost, demokratičnost, za izpopolnitev ustanove ljudskega tožilstva, za požrtvovalnost in solidarnost pri reševanju gospodarskih težav in kot zadnje – v gospodarski praksi dokazati bratstvo in enotnost in pomagati tistim federalnim enotam, ki imajo še hujše gospodarske težave. Gospodarski separatizem ali sebičnost sta škodljiva tudi Sloveniji sami, kajti vsa svoboda in moč stojita in padeta z gospodarsko močjo celotne države.¹⁰

KP je avgusta in septembra res okrepila svojo organizacijo, ustanavljala je celice po obratih, ustanovah in podjetjih in postavljala lokalna partijska vodstva. Prilagodila se je novi upravni razdelitvi po zakonu z dne 6. septembra, ko je bila Slovenija razdeljena na 5 okrožij (celjsko, ljubljansko, mariborsko, novomeško in okrožno mesto Ljubljana z destimi mestnimi četrtmi). V Ljubljani so postavili četrtne komiteje KPS, pri čemer je sekretar četrtnega komiteja KPS bil obenem še sekretar odbora OF in predsednik četrtnega NOO. Sekretarji KP pa so morali nadzorovati in voditi celotno politično delo svojega območja (terena).¹¹ V mestnem komiteju KPS Ljubljane so po novem bili: S. Kraigher, Viktor Stopar, Olga Červan, Franc Kimovec, dr. Hugo Skala, Marička Kušlan, Ida Kovač in Cilka Maček, četrtne komiteje pa so vodili: Albina Pečaver v Mostah, Hela Skulj na Taboru, Jože Berkopec v Centru, Janez Deu na Rakovniku, Vida Križnik na Viču, Ivica Avžlahar za Bežigradom, Jože Kačar v Polju in Slavka Krainer v Šiški. V Šentvidu in na Ježici pa so imeli težave s partijsko organizacijo in še nekaj časa niso imeli partijskega vodstva. Nekateri člani MK so bili hkrati tudi člani izvršnega odbora mestne OF (Kraigher, Kušlan in Stopar). Najmočnejša partijska organizacija v mestu je še vedno bil komite KPS pri slovenski vladi, ki je združeval 15 celic in 240 članov KPS.

¹⁰LP, 29. 9. 1945.

¹¹ZAL, MK, poročilo 17. 9. 1945.

Mestni komite je imel točne podatke o vseh članih. Tako so npr. v slovenskem javnem tožilstvu v celici KPS bili dr. B. Kobe, V. Damjan, M. Simčič in J. Stante. Med kandidati za KP iz vlade so septembra 1945 med drugimi bili pomočnik ministra za notranje zadeve B. Kocijančič, pomočnik ministra za gradnje Edo Ravnikar, pri MIR-u pa Boris Fakin.¹²

Na začetku jeseni 1945 so se v mestu začele sestajati redne partijske konference, na katerih so partijcem razložili ‚linijo‘ in kako naj reagirajo na različne politične pojave na terenu. Začeli so se večerni partijski tečaji, obvezni za vse partijske sekretarje in številni upravno-politični tečaji ter študijski sestanki. Od zgoraj je prišla direktiva, katera notranje- ali zunanjepolitična vprašanja morajo obravnavati na sestankih partijskih celic ali aktivov. Na nekem sestanku aktiva komunistov v Beethovnovi ul. v Ljubljani je npr. oktobra eden od članov imel zunanjepolitični pregled: »Demokracije zapada, za katere se skrivajo težnje svetovne reakcije, teže vedno bolj na desno in se hočejo oddaljiti od teženj ljudskih demokracij, ki so dobile izraza med vojno v svetovnem kongresu mladine, na Jalti, v Potsdamu. . . Ta navidezni uspeh reakcije ima svoje vplive tudi pri nas in moramo biti budni, da se ne pustimo uspavati vkljub temu, da nam je zmaga na volitvah zagotovljena. Kajti ona mora biti 100%. . . « Tudi napredne sile se ne umikajo, je dodal drugi, kar kažejo premiki v kolonijah in štrajki v Angliji in Ameriki.

Mestni komite KPS je bil tudi pobudnik nove vsebine dela zborov volilcev, ki naj služijo, da se pri ‚ljudskih množicah‘ utrdi zaveza o njihovem sodelovanju pri novi oblasti. Ukazal je, da morajo zборе volilcev odtlej sklicati vsaj enkrat mesečno, da ne smejo biti kakršnikoli, ne preveč splošni in ne taki kot dotlej, ko so razčiščevali samo, kaj je kdo počel med vojno, pač pa naj bodo manifestacija v prid novi oblasti. Zato morajo biti vnaprej dobro pripravljeni in pripravljeni morajo biti vsaj trije diskutantje. Ljudje naj se na zboreh opredeljujejo do dela lokalne uprave in naj s kritiko pripevajo k izboljšanju dela uprave. Sergej Kraigher in minister za notranje zadeve Zoran Polič sta 4. oktobra na konferenci četrtnih narodnih odborov Ljubljane poučila nove mestne oblasti, kakšni naj bodo videti zbore volilcev. Poleg že naštetega sta zahtevala, da partiji na zboreh ostro nastopijo proti *nezdravi kritiki*, Polič pa jim je razložil, kako naj tolmačijo razliko med objektivnimi in

¹²ZAL, MK, AE 128.

subjektivnimi težavami družbe. Na zborih naj javno obsodijo vse tiste, ki nočejo razumeti objektivnih težav in jih izrabljajo za kritiko. To so neiskreni ljudje, ki želijo porušiti tisto, kar je zgrajeno, in želijo povrniti staro. Na podlagi načina kritike pa »se bodo izkristalizirali iskreni pripadniki na eni strani, na drugi pa sovražniki, reakcija.«¹³ Tako so po mestu začeli z rednimi zbori volilcev, oblasti pa so beležile, kdo se jih udeležuje. Obravnavali so različna dnevnopolitična vprašanja, kot je bila nova ustava, socialna politika, stanovanjska politika (kdo ima kakšno stanovanje in komu naj se ga vzame ipd.)

Ko so se bližale volitve v ustavodajno skupščino, je partija poskrbela, da so zборе volilcev in volilne konference uporabili tudi za predvolilno agitacijo in agitacijo proti volilni abstinenci. Lidiya Šentjurs je razložila mestnemu partijskemu vodstvu, kaj je namen skrinjice brez liste. Z njo bi opozicijo prisilili, da pokaže svoje glasove, »kdor ni za nas bo volil tretjo skrinjico,« in že to, da skrinjica sploh je, priča »o naši široki demokraciji, ki presega vse zakone formalne demokracije«. Razložila jim je tudi druga politična vprašanja, s katerimi naj se partija ukvarja (od sindikatov do mladine, študijskega dela itd.).¹⁴ Ena pomembnih nalog mestnih partijskih vodstev je bila tudi, da spravijo čimveč ljudi na volilno zborovanje v nedeljo, 7. oktobra v Ljubljani, na katerem je govoril Kardelj.

V Ljubljani se je najprej začela tudi t.i. ‚redukcija‘ ali zmanjšanje števila uslužbencev v upravi, ki pa je v resnici bila nov način čiščenja upravnega aparata, zato so sklenili odpustiti določeno število ljudi, ki so ga izbrali na temelju političnih kriterijev. Uslužbence so razdelili na pet kategorij: I. aktiviste, II. simpatizerje OF, III. politično neopredeljene, vendar strokovno sposobne, IV. politično neopredeljene, a strokovno manj sposobne in V. politično nezanesljive. Po teh kriterijih so do začetka leta 1946 zmanjšali mestno upravo za več kot polovico, vendar so pri tem odpustili več kot samo polovico uslužbencev, preostali so večinoma bili na novo sprejeti. Mestna uprava je 1. maja 1945 imela 1915 zaposlenih. Še preden so jih razdelili na kategorije, so 217 uslužbencev izročili sodišču narodne časti, 145 jih je pobegnilo, odšlo ali pa so že bili v zaporu. Septembra so število uslužbencev zreducirali na 1024 in

¹³ZAL, T MLO, f. 72.

¹⁴ZAL, MK, f. 1, seja Mestnega komiteta KPS 29. 10. 1945.

potem do konca januarja na 660 (*»... med temi je 18 članov KP in 3 kandidati, ostali so več ali manj dobri frontaši.«*). S. Kraigher je 4. oktobra poročal skupščini mesta (MNOO), da so s tem postopkom odprli pot novemu načinu dela in ne morejo ohraniti uslužbenstva, ki je zračeno s starim birokratskim aparatom in ne nudi jamstva, da se bo vživel v *»značaj in delo ljudske oblasti«*. Poročal je, kako so nekateri uslužbenci s fakultetno izobrazbo prostovoljno odšli in se prijavili za ročno delo, ker so uvideli, *»da je danes v borbi za obnovo ročno delo najdragocenejše.«*¹⁵

Po volitvah v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 se je redukcija aparata začela tudi v slovenski vladi. Reorganizirali so vsa ministrstva in oddelke. Hkrati pa so se pritoževali, da je struktura aparata še vedno takšna, kot je bila v predaprilski Jugoslaviji. V ministrstvu za socialno politiko so o svojem aparatu razmišljali, da so prevzeli star aparat, obenem pa morajo uvajati kolektivne oblike poslovanja v vseh resorjih. *»Vse to povzroča – tako kot v letih 1917–1925 v Sovjetski zvezi – pojav visoke hipertrofije upravnega aparata, ki se bo dala odstraniti ali skrčiti šele, ko bomo imeli že nekaj skušenj novega poslovanja.«*¹⁶ Tudi tu so pri redukciji vladnega aparata prevladali politični kriteriji, kot se je npr. zgodilo dr. Igorju Rosini, ki je bil od julija 1945 uslužbenec komisije za ugotavljanje zločinov, zadolžen za severovzhodno Slovenijo. Okrožni odbor v Mariboru, natančneje Viktor Avbelj, je decembra 1945 ocenil, da je politično nezanesljiv, predlagali so, naj ne bo več pri komisiji, in sekretariat slovenske vlade je odredil: *»Delno urejeno s tem, da bo dr. Rosina v okviru reorganizacije ministrstev in ustanov reduciran.«*¹⁷

Po lokalnih volitvah, ko so novi NOO prevzeli upravne posle, se je spremenil tudi način dela Osvobodilne fronte Slovenije. Najprej so, kot je sklenil prvi kongres fronte, začeli vpisovati člane OF in izdajati članske izkaznice. Kidrič je na seji politbiroja 22. oktobra opozoril, da morajo vsi partijci vedeti, da je namen tega vpisovanja strniti organizacijo OF, nato bodo prišle na vrsto volitve novih teles OF, ki naj se jih hkrati še prečisti. Akcija vpisovanja v OF je že do konca oktobra približno pokazala, da se je v OF vpisalo (ali, kot so rekli, pristopilo v OF) okoli 80% volilcev. Tudi to vpisovanje

¹⁵ZAL, P0335, seja IO MNO 31. 8. 1945.

¹⁶AS, P NVS, f. 1, Reorganizacija poslovanja ministrstva, 11. 9. 1945.

¹⁷AS, P NVS, f. 3/3468.

je bilo politična kampanja, ki jo je spremljala ustrezna agitacija in propaganda. Odziv na vpis pa je partijskim vodstvom ponudil možnost, da so ocenila, kakšna je politična klima na terenu. Na osnovi njihovih poročil o vpisu je politbiro ocenil, da bo od 80% do 90% volilcev (odvisno od okraja) na volitvah v ustavodajno skupščino volilo za Ljudsko fronto.¹⁸

Kriterij za vpis v OF je bil vpis v volilni imenik. Izjemoma so dovolili, da v OF vstopijo tudi tisti, ki niso imeli pravice voliti, če so se posebej izkazali z delom. In nasprotno, če je kdo bil ‚špekulant‘ in je imel volilno pravico, ni mogel postati član OF. Partija je imela pregled in podatke tudi o vseh, ki se niso vpisali v OF in je nadzorovala presojo nižjih organov pri vpisu. V Ljubljani se je v OF vpisalo okoli 80% volilcev, oziroma od 74 000 volilcev kar 60 000. Najvišji vpis v OF so dosegli na uradih vlade (od 2340 zaposlenih se jih je vpisalo 96%), najmanjši pa med kmeti. Kaže, da so kmetje zamerili novi oblasti, ker je po vojni zasektašila in jih je kar vse vprek imela za *špekulante*. Mestni komite in politbiro sta se trudila, da bi to še pred volitvami popravila. Kidrič je zahteval, naj ne sektašijo proti kmetom, ki pridejo na vrsto po volitvah, ker »*kulak začjenja postajati zagrizen proti nam.*«

Tako kot so upravni organi dobili nalogo organizirati zbore volilcev, so organizacije OF bile dolžne organizirati množične sestanke, študijske sestanke, agitacijo in propagando in razne manifestacije in podobno. Tedenske študijske ure (predavanja) so bile obvezne za aktiviste OF in ločene od sestankov. Na ‚masovnih‘ sestankih so septembra in oktobra v Ljubljani obravnavali ustavo SZ. To bi naj bil uvod v pripravo na volitve v ustavodajno skupščino. Živko Šifrer je na enem od teh predavanj dejal: »*Ker do sedaj izvedene spremembe naše državnopravne ureditve kažejo mnogo sličnosti z ustavo Sovjetske zveze, nam bo ta služila za vzor in je zato že iz tega razloga potrebno, da se z njo seznanimo.*« Podobno so izzvenele teze za proslavo oktobrske revolucije, ki so jih poslali aktivistom in zahtevali, da ljudem razlagajo prednosti SZ. Skratka, brez SZ ne bi bilo zmage nad Nemčijo, svet dolguje zahvalo RA, da je uničila fašizem in osvobodila slovanske narode, brez oktobrske revolucije ne bi mogli vstati v oborožen boj narodi Jugoslavije in si ne bi izvojevali velikih demokratičnih pridobitev itd.¹⁹ Študijski

¹⁸ZA CK ZKS, CK, seja politbiroja CK KPS 24. 9. in 22. 10. 1945.

¹⁹ZAL, T MLO, f. 71.

sestanki pa so bili neke vrste skupinsko politično delo, na njih so razpravljali o raznih podobnih temah ali pa si celo ogledali film o Leninu.²⁰

Temeljita prelomnica v politiki konsolidacije so bile volitve 11. novembra 1945. KPJ do volitev namenoma ni zaostrovala svoje politike, čeprav je na lokalni ravni, že zaradi volitev, poskrbela za bolj organizirano partijsko in frontno delo. Začetek zaostrovanja so v Sloveniji sprožili ravno izidi volitev. Partijska vrhova Slovenije in Jugoslavije sta te izide ocenila negativno – kakor tudi politične razmere v Sloveniji nasploh.

Najbolj zgovorni, čeprav ne najpomembnejši, so bili sklepi mestnega komiteja KPS v Ljubljani. Sestal se je takoj po volitvah, 16. novembra, in politično ocenil izide. Najprej je ugotovil, kdo je na volitvah v Ljubljani oddal glasove za skrinjico brez liste ali se vzdržal (takih je bilo 7%) – to so bili *volilci iz okoliških vasi (kmetje), uršulinke in črnoborzijanci*; sicer pa je 93% prebivalstva glasovalo za Tita. Ljubljana ni bila značilen vzorec za volitve, saj je imela številne člane KPS in državne uslužbence. Toda mestni komite je bil prepričan, da je tako dober volilni uspeh zasluga dobrega političnega dela v mestu, dela terenskih odborov OF, ki naj bi obvladali situacijo. Zato je sklenil, naj se nadaljuje s sestanki uličnih odborov in celic in s politično prevzgojo ljudi. OF naj se v prvi vrsti usmeri in stopnjuje agitacijo in propagando proti črni borzi in agitira za zadružništvo; partija pa naj še naprej spremlja prav vse, kar se v mestu dogaja.²¹ Ker je kampanja proti *črnoborzijancem* in *špekulantom* po volitvah postala ena prvih političnih nalog po Jugoslaviji, je tudi MK opozoril, da je treba *izpolnjevati* zakone (o preganjanju črne borze), ker je le tako mogoče obdržati avtoriteto, in v to smer tudi mobilizirati ljudske množice. Ocenil je namreč, da v Ljubljani lahko računa še z 10% reakcije, ki jo je treba potolči. Prganjanje *vojnih dobičkarjev, špekulantov in črnoborzijancev* pa bo samo sredstvo, da se to doseže. Iz tega sklepamo, da je Komunistična partija šla pod krinko boja proti špekulaciji v nov način obračuna s še preostalo *reakcijo*. Na mestni ravni so začeli pospešeno delati kontrolni odsek oddelka za trgovino in preskrbo in *komisije za pobijanje špekulacije*, ki so skupaj z organi milice odkrивale špekulante in jim plenile zaloge. Od ljudi pa so zhtevali, da

²⁰ZAL, P MNO, f. 71.

²¹ZAL, MK KPS, seja MK 16. 11. 1945.

špekulante prijavljajo. Tako so v Ljubljani samo v decembru zasegli 2351 kg masti, 549 kg slanine, 487 m blaga in drugo (sladkor, denar, krompir), odkrili »3 velika skrivališča raznega blaga« in z zaplenbo kaznovali 181 črnoborzijancev, 70 pa jih izročili sodišču.²²

Hujše posledice kot v Ljubljani pa so imeli splošni izidi volitev novembra 1945 drugod v Sloveniji, zlasti po Kardeljevi ostri politični kritiki 22. novembra 1945 na slovenski partijski konferenci.

Kot glavni govornik je govoril najprej o volitvah v Jugoslaviji, ki da so bile velika zmaga partije in vseh demokratičnih sil. »Ta zmaga je prišla kot zaključek vojaške zmage nad okupatorji in njihovimi pomagači, je tako rekoč plod narodno osvobodilne borbe in hkrati korak, prvi korak v novo razdobje, v katerem je treba izvršiti izgradnjo revolucionarno-demokratične oblasti in rešiti vse ostale naloge zvezane s tem.« Zmago je videl v tem, da je bila volilna udeležba tako visoka, kar dokazuje, da je partija povezana z ljudskimi množicami in da so se ljudske množice opredelile »za novo obliko demokracije, ki je bila ustvarjena po revolucionarni poti.« Zmaga pa je bila tudi v tem, da je nova Jugoslavija z volitvami dobila mednarodno priznanje in da so tako končno »razbili maneuvre reakcije v inozemstvu« in si pridobili tudi mednarodne simpatije za »pot čvrstega korakanja po poti napredka in svobode«.

Pohvalil je volilne rezultate drugod po Jugoslaviji, še zlasti na Hrvaškem, kjer je bil zvezni politbiro še posebej zadovoljen z zmago in porazom Mačka in Šubašića. Povsod so ljudje na volitvah podprli partijo zato, ker je vso vojno sledila dosledni revolucionarni liniji, zato, ker je po vojni ljudstvu takoj ponudila jasno perspektivo (medtem ko je za Zahod značilna pasivnost množic zaradi nejasne prihodnosti), opozicija pa ni imela kaj ponuditi, in končno zato, ker so partijske metode političnega boja ustrezale stopnji ljudske zavesti. »Naše napovedi so se uresničile in naša taktika je zmagala« in na teh volitvah naj bi gradili nadaljevanje revolucije.²³

Nato pa je skritiziral volitve v Sloveniji in ugotovil, da je zatajila slovenska partijska organizacija, ki ni znala pravilno razporediti svojih sil tja, kjer je bil sovražnik najmočnejši – v mariborsko okrožje (čeprav je bilo to prej pričakovati v novomeškem) in se je pustila presenetiti. V mariborskem okrožju je odpovedala celotna

²²ZAL, P MLO, P 0305, zapisnik 2. zasedanja skupščine MLO za okrajno mesto Ljubljana.

²³ZA CK ZKS, CK, f. 2.

partijska organizacija, ker ni pravočasno signalizirala centralnemu komiteju, kakšne razmere tam vladajo. Tega so bili v največji meri krivi subjektivni razlogi in ugotoviti je potrebno osebno odgovornost in krivdo za to. V mariborskem okrožju se niso dovolj zavedali, da ti kraji niso bili povezani z osvobodilnim bojem, da je bilo ljudstvo slabo seznanjeno z bistvom boja, ohranjale so se stare oblike političnega življenja, emigranti, ki so se vrnili iz Srbije, so ohranili staro miselnost, uspeh so žele »bedaste in grde klevete« kot: vzeli bodo zemljo in prišli bodo Angleži. Bolj kot drugje je bil močan hitlerizem med Nemci in nemškutarji, partija ni razkrinkala reakcionarne duhovščine, reakcija se je vrinila v narodne odbore; partija je imela slabe kadre, ni razkrinkala vse te protinarodne dejavnosti, ampak se je zadovoljevala s frazami in ploskanjem na mitingih itd. Pri tej analizi Kardelj ni niti za trenutek pomislil, da je na Štajerskem mogoče šlo za sektašenje in odgovor na ostre ukrepe ob prevzemu oblasti, na ravnanje JA ipd. Prav nasprotno, predlagal je, da morajo ukrepe na Štajerskem še poostriti.²⁴

V glavnih točkah je bila Kardeljeva kritika slovenske partije in politike nasploh naslednja: prvič, partija si v Sloveniji dovoljuje neverjeten liberalizem do včerajšnjih sovražnikov, dovoljuje neko sožitje, ki je okrepilo sovražnika, da se je celo vrinil v partijo, hlinil lojalnost in zapeljal partijo. »Taki rezultati so mogoči le tam, kjer partijska organizacija postane oportunistična, socialdemokratska, kjer se razvije gnili liberalizem.« Še več, je dejal Kardelj, mnoge partijske organizacije se sploh ne ločijo od socialdemokratskih, preplavlja jih malomeščanstvo ipd. Slovenska partija je primer, kakšna partija ne bi smela biti. Sledile bodo kazni in ustrezni administrativni ukrepi. Ali je Kardelj s tem nastopil tudi proti Kidričevi politiki širine pred volitvami, ni znano, kakor tudi ne, ali so bile njune ocene različne. To razliko je namreč nekoliko pozneje opazil britanski konzul v Ljubljani in januarja 1946 poročal, kako je slišal, da se Kidrič in še nekateri pristaši strinjajo, da bi se nekoliko upočasnili tempo, medtem ko Avbelj in njegovi pristaši zahtevajo radikalno nadaljevanje.²⁵

Druga točka Kardeljeve kritike je bil t.i. slovenski legalizem, to je pretirana zvestoba črki zakona in birokratska mentaliteta, namesto da bi razvijali revolucijo. Zaradi tega po njegovem v Slove-

²⁴Ibidem.

²⁵PRO, FO 371/59561.

niji niso izvajali zakonov o agrarni reformi in o odvzemu vojnega dobička. Tretja točka pa je bila OF. Menil je, da je bila leta 1941 OF sicer potrebna kot vsenarodna organizacija in je zato potegnila za seboj množice. Toda vmes se je marsikaj spremenilo in OF ne more ostati, taka kot je bila, ampak mora postati revolucionarna organizacija pod vodstvom partije. Zanj je govorjenje o enotnosti bilo le izrabljena fraza. Partija je v preteklosti rabila OF, da ji je pomagala razkrinkati belo gardo, zdaj pa mora pridobiti ljudi za demokratično revolucijo.

Nazadnje je slovensko partijo obsodil, da zapada v nacionalizem, ki je bil zanj antipod revoluciji. Očital je, da je slovenska propaganda nacionalistična, da zanemarja analizo člankov vodilnih in da se zadovoljuje z frazami. *»Za Radio Ljubljana je značilno, da je pozabil, da je sploh kdaj bila osvobodilna vojna. Skozi in skozi sama muzika. Partizanska ura pa traja 10 minut. Pa še takrat ne daje snovi za jugoslovansko armado, ki jo je treba poživeti. Sovjetska praksa je precej drugačna in od nje se nam je učiti.«* Poleg tega je z nacionalizmom povezan tudi nepravilen odnos do JA v Sloveniji. Čeprav je med vojno slovenstvo imelo veliko vlogo in je pripomoglo k zmagovitemu koncu, se moramo zdaj obrniti v prihodnost, k revoluciji, ki jo zdaj ovirajo napake. V partijo je treba vnesti duha samokritike in partijnosti, udariti je treba po napakah, mobilizirati množice ob socialnih vprašanjih, da se bodo nasprotja zaostрила. Hkrati pa je treba z administrativnimi ukrepi izločiti (onemogočiti) žarišča *»petokolonske reakcionarne propagande«*. Kajti, obstoji enotnost slovenskih ljudskih množic, zajeta v Ljudski fronti, ni pa enotnosti slovenskega naroda. S tem je Kardelj zahteval od slovenskega politbiroja, da opusti slovenstvo kot podlago za politično enotnost in naj se nasloni na ljudske množice kot nosilce revolucije. Vse drugo je bilo zanj malomeščanstvo, liberalizem, socialdemokracija ali nacionalizem.

Drugi govornik na konferenci, B. Kidrič, je pritrdil Kardeljevim ugotovitvam. Razložil je, da je že leta 1942 z nastankom belogardizma prišlo do narodnega izdajstva iz razrednih razlogov in da danes še toliko bolj jasno, da bodo ljudje proti partiji nastopili v skladu s svojim socialnim poreklom. Ker je zaseženih že 90 % industrije, bodo ti ljudje tembolj proti. Pokesal se je, da v slovenski partiji in OF obstajata socildemokratizem in nacionalizem in da je možno, da se bo skozi OF povrnil sovražnik. Kidriču tudi ni bilo všeč, da

je število vpisanih v OF manjše od števila volilcev in da je še vedno premalo odborov OF. Še vedno se mu je zdelo, da mora partija delovati skozi OF, dokler ne bo sindikalna organizacija močnejša, da *delavski razred* lahko prevzame vodilne funkcije. Zavzel se je, da se izboljša evidenca reakcije, da se ljudem govori o zaslugah partije, da se iz nje izločijo malomeščani, da se izboljša teoretično delo, pospeši študij, da bi lažje in pravilno reševali naloge.

Na konferenci je o organizaciji partije govorila Lidija Šentjurs in ugotovila, da je pravilna organizacija pogoj za odpravo vseh naštetih napak in da so nastali položaj povzročili partijski komiteji, ker niso delali kolektivno in so zgubili revolucionarno vizijo, da so se funkcionarji odtrgali od množic, komiteji niso pravilno razumeli iniciative politbiroja za odpravo profesionalizma, skratka postali so *malomeščanski komunisti*. Zavzela se je za železno disciplino, nadzor komitejev nad članstvom, poostren način sprejemanja v partijo, več ljudi s terena (in manj iz uprave), skrbeti bi morali za moralno čistost partije, začeti s čistko in se odgovorno lotiti pisanja partijskih karakteristik, zboljšati partijsko izobraževanje in pospešiti študij partijske literature in delovanje partije v AFŽ in prevzeti Skoj.

Ravno v tem času so tudi na zvezni razvni ugotavljali, da mora partija aktivneje delati z mladino in skrbeti za njeno pravilno prevzgojo. O tem so govorili na seji zveznega politbiroja KP 25. novembra 1945. Skoj je v Jugoslaviji takrat imel 300 000 članov, Usaoj pa 1 374 000. Tudi zvezni politbiro je ocenil, da v Sloveniji in na severnem Hrvaškem partija najslabše dela, ko gre za vpliv na mladino, ki da je še vedno ostala pod vplivom katoliške cerkve. Tito je na tej seji politbiroja predlagal, naj se mladina organizira širše in naj se namesto Usaoja ustanovi Ljudska mladina (tako se bo mladino lažje množično vzgojilo v duhu marksizma-leninizma) in naročil Đilasu in Ratu Dugonjiću, naj pripravita kongres, program in statut nove mladinske organizacije.²⁶

Politbiro CK KPJ v Beogradu je kasneje potrdil še politično linijo slovenske partijske konference in poklical slovenski politbiro na skupno sejo 4. decembra 1945. B. Kidrič je v uvodu poročal o napakah partijske organizacije v Sloveniji in slabih organizacijskih razmerah, da so člani partije preveč preokupirani z državnimi posli in da ni občutiti partije kot vodilne sile, ker je OF politično

²⁶A CK SKJ, CK KPJ III/8.

pokrila partijo in je zato začela padati partijska avtoriteta, ker so se vanjo infiltrirali malomeščanski elementi, in ker se je partija premalo posvetila boju za ideološko čistost.

Slovensko partijo je skritiziral tudi Tito, češ da so se partijci utopili v državnem aparatu in izgubili horizont, to pa je linija, ki vodi k razvodenitvi partije. Menil je, da v slovenski partiji ni vse v redu, da vanjo prodirajo taki, ki imajo drugačna stališča kot *naša partija*, zato je potrebno partijo očistiti. Slovencem je očital *nepravilen odnos do vojske* in dal vedeti, da se v Sloveniji morajo zavedati, da v federativni Jugoslaviji nihče nikogar ne tlači in da ne morejo dopustiti egoizma in separatizma v federalnih enotah; če je kaj na škodo celote, potem je škodljivo. Partijska organiziranost je sicer problem povsod po Jugoslaviji, zato bo potrebno partijo očistiti in iz nje zmetati malomeščanske elemente. Titovo oceno je s svojimi znanimi ugotovitvami elaboriral še Kardelj in dodal, da je socialna sestava partije *malomeščanska*, ker so med vojno vanjo večinoma vstopali intelektualci. Sekretar slovenskega politbiroja Franc Leskošek je to kritiko sprejel in priznal krivdo slovenskega politbiroja. S kritiko se je strinjal tudi Ivan Maček-Matija, toda po njegovem je bila poglavitna *reakcija* v Sloveniji duhovščina. Kidrič je ugotovil, da bo s Cerkvijo šlo težko, ker ni zakonodaje, na podlagi katere bi razpuščali katoliške rede, lažje pa bo, ko bo Cerkve tudi formalno ločena od države. Kardelj je pripomnil, da tudi z Ozno v Sloveniji ni vse v redu, da je preveč defenzivna, ne opozarja partijskih organizacij na posamezne pojave, pošilja slaba poročila politbiroju; skratka, partija ne pomaga Mačku, Ozna pa ne partiji. Sodišča v Sloveniji slabo sodijo, morala bi delati tako, kot hoče partija in Ozna bi morala biti prisotna na sodiščih. Svojo kritiko je pristavil še Miha Marinko, češ da je slovenski politbiro dovolil, da je sovražnik v Sloveniji formiral socialdemokratske sindikate, saj je v Slovenijo prišlo celo pismo amsterdamske internacionale. Tej slovenski samokritiki se je pridružila še Vida Tomšič, ki je govorila o slabem propagandnem delu v Sloveniji in o slabostih *Ljudske pravice*. Dilas pa je pristavil, da so se Slovenci izolirali v propagandi, kjer so naloge čisto jasne: »*Treba mase prokuvati ideološki*« in nadaljevati z revolucijo, ker nam ‚mase‘ prav zato sledijo, ker mislijo, da bomo šli naprej.

Končno sta oba politbiroja sklenila, da bo Kidrič postal sekretar slovenskega politbiroja, Stane Kavčič organizacijski sekretar, Li-

dija Šentjunc bo prevzela sektor agitacije in propagande in po Sloveniji bodo postavili močne okrožne partijske sekretarje (stare in izkušene).²⁷ Dan kasneje je zvezni politbiro imel skoraj popolnoma podobno sejo s politbirojem CK KPH. Bakarić, kot prej Kidrič, je na podoben način ugotovil vse napake partijskega dela na Hrvaškem, pritrdili pa so mu tudi drugi hrvaški razpravljalci. Hrvaška Komunistična partija je zakrivila podobne napake, posledica pa so bile kadrovske spremembe tudi: Vicko Krstulović (minister za notranje zadeve) je postal organizacijski sekretar CK KPH namesto Dušana Brkića, ta pa je prevzel agitacijo in propagando.²⁸ Iz teh sestankov (konference 22. novembra in sej politbirojev) ni mogoče sklepati drugega, kot da so to zaostritev partijske linije sprožili slabi volilni rezultati, posebej v Sloveniji in na Hrvaškem.

Partijska ofenziva na vseh ravneh je v Sloveniji trajala kar nekaj naslednjih mesecev. Krepila se je oblast partije na terenu na račun OF in narodnoosvobodilnih odborov. KPS je poskušala odpraviti vse naštete napake v svojem odnosu do sodstva, vojske, partijske discipline, nacionalizma. Politbiro se je odtlej sestajal skoraj vsak drugi dan. Najprej je na seji 15. decembra znova reorganiziral svoje delo. Ustanovil je nov inštruktorski oddelek, ki naj bi odslej hodil po terenu, teren pa naj bi obiskovali tudi vsi vodje komisij CK.²⁹ Po novem so komisije vodili: Lidija Šentjunc agitprop in šolsko komisijo, I. Maček-Matija sindikalno komisijo, v kateri so bili člani T. Dolinšek, M. Hace, A. Ocepek, R. Ganzitti in Tomo Brejc. Janez Hribar je vodil kmečko komisijo, v kateri so bili še Lado Kozak, Ivan Bratko, Maks Krmelj in Mukovec(?).

Vida Tomšič je vodila žensko (članice: Zima Vrščaj, A. Ocepek, Erna Musar) in socialno komisijo (člani: T. Brejc, Angela Ocepek, Kovačič, dr. Obračunč in dr. Ahčin). Boris Kidrič je vodil juridično (zakonodajno) komisijo, v njej pa so bili še člani J. Stante, H. Modic, M. Simčič, M. Ribičič in A. Žigon. F. Leskošek-Luka je vodil gospodarsko komisijo, člani pa so bili Jože Levstik, M. Krmelj, Danilo Vojska, Stane Oswald in Silva Exel. Te komisije naj bi spremljale vse dejavnosti v družbi, ali, kot je rekel Maček: »Vse komisije se morajo za vse zanimati.« Za inštruktorje CK so na tej seji določili: Franca Popita-Jokla za partijsko delo, Janka Rudolfa, ki naj bi hkrati

²⁷ A CK SKJ, CK KPJ III/9.

²⁸ Ibidem, CK KPJ III/10.

²⁹ ZA CK ZKS, III/IK-1/5.

postal še predsednik kontrolne komisije v vladi, in Miro Svetinovo za področje izgradnje ljudske oblasti.

Ko se je politbiro dva dni kasneje ponovno sestel, je odločno posegel v gospodarsko politiko, saj je ocenil, da so razmere v gospodarstvu preveč 'stihijske' in se nagibajo v gospodarski separatizem, kajti Slovenija mora izpolnjevati obveznosti do Jugoslavije, ali, natančno, povečati produkcijo premoga. Na to sejo je prišel tudi Đuro Salaj, ki je politbiroju dal vedeti, da mora Slovenija dati, kar zahtevajo.

Ugovarjal mu je Leskošek, češ da slovenski rudarji že tako ali tako delajo več kot drugi po Jugoslaviji, da je treba opozoriti zvezno vlado na nizko produkcijo drugod in na to, da Slovenija oskrbuje z električno energijo še Zagreb. Salaj je predlagal, naj v Sloveniji mobilizirajo partijo in ta naj odkrito pove delavcem, v kakšnem položaju je država zaradi nizke produkcije premoga, naj mobilizirajo tudi sindikate in naj Kidrič in Leskošek osebno obiščeta industrijske centre in delavcem razložita, zakaj je treba povečati produkcijo. Tomšičeva je menila, da bi bilo napačno, če bi v Sloveniji še naprej obratovale tovarne, medtem ko bi morali na jugu ustaviti težko industrijo zaradi pomanjkanja premoga. Tudi Kidrič se je strinjal, da morajo zvezni vladi takoj dostaviti zahtevano količino premoga. Sklenili so, da tako tudi bo. Tudi Maček se je strinjal, le da je pripomnil, da imajo slovenski delavci pravico vedeti, kako se dela na jugu, sicer bodo to zvedeli sami in nastala bo politična škoda.³⁰

Na tej seji je politbiro načel še vprašanje privatnih tiskarn. Kidrič je ocenil, da je treba poddržaviti tiste, za katere se sumi, da tiskajo *nam sovražni tisk* in združiti manjše tiskarne v večje oziroma v en državni trust tiskarn, ki ga bo nadzorovala partija. To pa zato, da bo lahko nadzirala, kaj gre v tisk in kje, nadzor nad tem pa bo opravljal agitprop. Preiskati je treba tudi vse zaloge tiskarn, in če so nepravilno prijavljene, se jih zapleni, zapleni pa se še tiste, ki so tiskale specialke za okupatorja. Člani politbiroja so se zavzeli, da se iz političnih razlogov poddržavi tiskarno Vajt v Domžalah, tiskarno Slatner v Kamniku, da se tiskarni Mohorjeve družbe vzamejo stroji, ki so jih tja pripeljali med vojno, ustavi se dostava papirja tiskarnam v Prekmurju itd.³¹

³⁰ZA CK ZKS, III/IK-1-6/8.

³¹Ibidem.

Politbiro se je odtelej in še vse naslednje leto bolj sistematično ukvarjal tudi z ostalimi področji gospodarstva. Najprej se je lotil preskrbe v Sloveniji, za katero je dotlej skrbela vlada. Na seji 25. decembra je Kidrič prebral referat o problemih prehrane in naštel vzroke za težave na tem področju. Za težave je krivil federalno-egoistično oziroma nacionalistično zanašanje na živilske vire iz drugih federalnih enot in iz centra, medtem ko naj bi v Sloveniji ne uspel odkup žita in maščob, kar ni bilo čisto res, saj tudi drugod po Jugoslaviji niso dosegli načrtovanega odkupa; leta 1946 so v Srbiji npr. odkupili le eno šestino predvidene količine. Nato je naštel še druge vzroke za težave: od tega, da imajo v Sloveniji izrazito oportunističen odnos do premožnejših plasti kmečkega prebivalstva, do belogardističnih predelov in oskrbovalnih zmogljivosti kmeta nasploh; da je izdanih preveč kart; da ni gospodarskega načrta in se preveč lahkomiiselno razmetava; da so se v trgovinsko-upravni aparat natepli trgovci, špekulanti in črnoborzijanci, ki že zaradi svojega socialnega izvora in miselnosti ne morejo imeti prav nobenega smisla za ljudsko oskrbovalno politiko, pa še sankcij proti njim ni. Kot sedmo teh točk je Kidrič navedel: »V odnosu do kart in do nabave so naši okrožni, okrajni in krajevni odbori v celoti oportunistično odpovedali. Isto velja za naše partijske in OF-ovske organizacije. Stvar je šla tako daleč, da so celo Vavpetičevo upravičeno osovraženost pri ljudstvu naše organizacije in naši odbori izkoriščali za svojo linijo najmanjšega odpora in dejansko odtegotvanje dajatev.« Kritiziral je politiko ministra za trgovino, ker da se je naslanjal na trgovce in pridobitne posameznike, ne pa na delovno ljudstvo. K vsemu pa je prištel še to, da ima ljudstvo veliko premalo nadzora. Predlagal je, naj se partija začne krepko ukvarjati s politiko oskrbe, naj zagotovi učinkovit aparat in nadzor nad njim, naj zmanjša število živilskih nakaznic, naredi točen popis prašičev, zagotovi izvedbo odkupa krompirja, žita itd. Količine za odkup morajo kmetom določiti na javnih zborovanjih, industrijsko blago pa naj se jim prodaja preko zadrug, sorazmerno z odkupom. Vso oskrbno politiko naj se postavi na izrazito ljudsko bazo in pri njenem izvajanju naj se zagotovi zveza delavcev in kmetov.³² Politbiro se je s temi predlogi strinjal. Novi organizacijski sekretar S. Kavčič je še dodal, da se mora zlomiti politični oportunizem partijskih komitejev na terenu, ki se skušajo prikupiti

³²ZA CK ZKS, CK, f. 2, Material za sejo CK o vprašanju oskrbe, 23. 12. 1945.

ljudem s svojimi lokalpatriotičnimi stališči, naj pa se tudi zavejo, da bo partija izvajala sankcije proti kršiteljem uredb.³³ Politburo je še sklenil, da morajo po Sloveniji do 10. januarja sklicati okrajne in okrožne skupščine, ki naj obravnavajo zakon o agrarni reformi, razmere v preskrbi s prehrano in priprave na novo jugoslovansko ustavo. Na tej seji je politburo še sklenil, da bodo za zanesljivejše izvajanje domenjene politike potrebne nekatere kadrovske spremembe. Za okrožna partijska sekretarja v Novem mestu in Celju je postavil Bogdana Osolnika in Franceta Popita, namesto Popita pa za inštruktorja CK Viktorja Stoparja. Tudi v Ljubljani naj bi izvedli kadrovske zamenjave, predloge zanje pa bi pripravil S. Kraigher.

Skladno s vsemi temi sklepi se je takoj po konferenci CK KPS sestel ljubljanski MK KPS. Postavil je Leopolda Kreseta za novega tajnika mestnega narodnega odbora in reorganiziral četrtne komiteje, na novo je postavil komite KPS pri slovenski vladi in si neposredno podredil partijsko organizacijo železnice. S. Kraigher je na seji ugotovil, da so zvečine že odpravili odklone, ki jih je ugotovila partijska konferenca novembra, le pri pobijanju reakcije se še naprej kaže desni oportunistični odklon in *»premalo kot oblast odločno nastopamo proti našim nasprotnikom. To se kaže zlasti v pogledu špekulantov, v pogledu prisilnega (dela), internatov (Marjanišče). Naučiti se je treba nastopati proti našim sovražnikom z oblastnimi merami.«*³⁴ Desni oportunistem je ljubljanski komite videl tudi v tem, da KP ni dovolj nadzirala delovanja krščanskih socialistov, in to prav v času, ko je potekala politična diferenciacija. Komite je namreč imel poročila, da so se krščanski socialisti sestali na konferenci, med njimi Trtnik (ki je o konferenci poročal na komiteju), F. S. Finžgar, dr. Ivan Stanovnik, prof. France Koblar in Srečko Žumer, ter da so na konferenci prevladali tisti, ki so se zavzemali za samostojno organiziranje krščanskih socialistov. Povrhu tega so se začeli zbirati tudi krščanski socialisti med študenti univerze v Ljubljani in snovati svoje društvo *„Zarja“*. Mestni komite je ugotovil, da ni pravočasno ukrepal, ko se je to dogajalo. Zato so sklenili, da bodo s pomočjo Borisa Puca, Zemljaka, Trtnika in Žumra bolj nadzorovali krščanske socialiste. Tretji desni odklon v delu mestnega komiteja je po njihovem mnenju bil premajhna pozornost, ki so jo namenili delovanju reakcionarne duhovščine; *»predvideti*

³³ZA CK ZKS, III/IK-1-9/12.

³⁴ZAL, MK, f. 1, seja MK 31. 12. 1945 in nedatirana seja.

je treba potuhnjenost, s katero se je sedaj obdala duhovščina in jo razkrinkati. « Sklenili so pospešiti tudi postopke odvzema vojnega dobička; »več industrije je treba spraviti v državne roke, s tem se izreže tudi nam sovražne elemente iz našega gospodarstva. « Izboljšali naj bi še socialni sestav partije, pospešili delo sindikatov in pridobili nove člane KP iz delavskih vrst; »delavci se prepočasi sprejemajo v Partijo, treba je postaviti mnogo ostrejšje kriterije za intelektualce nego za delavce. . . « Načeli so tudi vprašanje, kako pri članih KP odpraviti lokalpatriotizem, separatizem in šovinizem, ki se skrivata za lokalpatrotizmom, ter anarhizem in uravnilovko. Posledica teh sklepov je bila povečanje političnega pritiska na terenu, zlasti preganjanje malih trgovcev in obrtnikov, pa tudi druga dejanja, kot je bil napad na nune v Lichtenturnu³⁵ in aretacija slikarja Mihe Maleša, ki so ga zaprli, ker je ustanovil *Klub nezavisnih* in vanj pritegnil še druge umetnike (Kobeta in Omerzo). Leta 1945 je izdal *Umetniški zbornik II*, ki ga je Drago Šega napadel v *Ljudski pravici*, kot »larpurlartističnega«, Maleša pa, da se je družil z okupatorjem.³⁶

Mestni komite je to svojo politiko izvajal naprej, tja v leto 1946, nastopal je proti »malomeščanstvu« v partiji, proti »reakcionarni« duhovščini in proti »birokratizmu«, kajti »Zdaj je revolucionarni proces v mirni dobi. V tej revolucionarni dobi moramo s sebe otresti ta birokratizem.«

Tudi v političnih odborih mestnih četrti v Ljubljani so se držali *linije*, ki jo je postavil politbiro in niže po partijski hierarhični lestvici gremo, jasnejše postanejo dejanske posledice te *linije*. Na sestanku partijskih sekretarjev četrti Tabor so se 22. decembra dogovorili, da se morajo partijski aktivni na terenu sestajati tedensko, zlasti med ustavno razpravo, partijci pa morajo imeti še posebej sestanke in diskusijske večere. Sklenili so, da morajo voditi »masovno« kampanjo proti Marijanišču³⁷ in o tem govoriti na študijskih sestankih. Pri študiju so, recimo, v začetku leta 1946 obravnavali Kalininovo delo *O množičnem partijskem delu* in *SZ – država novega tipa*. Naloga partijcev je bila, da ljudem razlagajo, kako mora izgledati odnos ljudskih množic do ljudske oblasti; množicam naj bi razložili, da nimajo pravilnega odnosa do oblasti, ker preveč ner-

³⁵Šola za deklice, ki so jo vodile sestre usmiljenke.

³⁶LP, 22. 12. 1945.

³⁷Nekdanja katoliška šola z internatom za dečke v Ljubljani, na Poljanski cesti 28

gajo proti zakonom in kritizirajo. »Da se je to pojavljalo do sedaj, je precej krivo poreklo naših partijcev, ker večinoma izvirajo iz malomeščanstva, oz. meščanstva«, so razlagali. Znak malomeščanstva je po mnenju sekretarke Kumrove bil, da so bili pozornejši do fronte kot do partije. Zato je nujno, da se v partiji uvedejo disciplina, odgovornost in »da se partija začne čistiti, da bo sposobna za vse naloge, ki jih zadaja vodstvo in upravljanje naše nove Jugoslavije.« Tudi lokalni partijski organi so budno spremljali politične pojave na svojem terenu. Tako se je neka članica komiteja čutila dolžna poročati o razmerah v družini dr. Lojzeta Udetaja: »Tovarišica iz centra omeni, da govori Ude, da bo Partijo javno napadel, ker ostro nastopa proti cerkvi. Njegov sin je nadarjen deček in se občuti, da otrok trpi radi nesodobne domače vzgoje.«³⁸

Toda povsod nismo priča samo zelo poenostavljenemu tolmačenju linije in političnih pojavov, ampak da so partijski sekretarji prevzemali posamezne direktive s partijskih konferenc in jih preprosto širili naprej kot gesla. Tako so začeli fronto enačiti z malomeščanstvom, razmere v svetu pa so razlagali takole: »Svetovni položaj med napredno in nazadnjaško fronto se zaostruje, in sicer z udeleževanjem VB, ki čuti, da izgublja pozicije, medtem ko je položaj ZSSR in ZDA vedno ugodnejši. Po zaslugi ZSSR in FLRJ je prišlo do razkrinkanja reakcionarnega delovanja in je sedaj svetovna javnost poučena o stanju v Grčiji, Indoneziji itd. . . « Podobni so bili razni govori po terenu. To bi sicer ne bilo tako pomembno, ko bi beseda partijskega sekretarja takrat ne postala najpomembnejša na lokalni ravni, glede na vedno večjo moč KPS. Februarja 1946 so tudi na terenu začeli sestavljati karakteristike članov KP in poročila o socialnem sestavu celic, vsaka partijska celica pa je dobila sekretarja, propagandista in kadrovika. Kadrovik je imel nalogo »da pomaga sekretarju pri vzgoji, dvigu in kaljenju partijcev. . . « Partijci so morali tudi budno paziti na Skoj, toda zelo previdno, kot je dejala sekretarka Kumrova, »da ne bi kake stroge organizacijske stvari nepravilno razumeli, s tem se odmaknili partiji, ki jim potem ne bi bila več tisti svetli vzor, h kateremu morajo hrepeneti.«³⁹ Naslednji korak je bila čistka v partiji.

³⁸ ZAL, MK, AE 213, zapisniki sestankov celičnih sekretarjev četrti Tabor 22. 12. 1945 in 2. in 23. 2. 1946.

³⁹ Ibidem, seja 23. 2. 1945.

Ustava FLRJ

Politična dejavnost v mesecih po volitvah pa ni bila usmerjena samo v krepitev in položaja Komunistične partije. Takoj po volitvah se je v Jugoslaviji začel tudi postopek za sprejem ustave FLRJ. Ustava je, podobno kot prej volitve, postala sredstvo za t.i. aktivizacijo množic. Veliko manj je dejansko bila pomembna sama vsebina ustave. Ljudi naj bi aktivirali v t.i. ustavni kampanji, ki se je začela v začetku decembra 1945, in jim razložili ter približali vsebino predloga ustave. Besedilo ustave je bilo pripravljeno že pred sklicem ustavodajne skupščine, podobno kot politična zakonodaja poleti 1945. Minister za konstituantno in podpredsednik vlade DFJ Kardelj je 8. septembra 1945 imenoval komisijo za ustavo pri istem ministrstvu. Za predsednika je imenoval dr. Mihajla Konstantinovića, za člane pa dr. Jovana Đorđevića in dr. Nikolo Stjepanova, zagrebška profesorja dr. Iva Krbeka in dr. Stanka Franka, dr. Aleša Beblerja, dr. Dušana Kermavnerja, pomočnika javnega tožilca DFJ Blagoja Hadžipanzova in za tajnika komisije dr. Leona Gerškovića. Ministrstvo za konstituantno je hkrati začelo pri zveznih ministrstvih zbirati gradivo o tem, kako naj bi v bodoče razdelili pristojnosti med zvezo in federalnimi enotami.

Ustavna komisija se je prvič sešla 15. septembra. Kardelj je že na začetku seje zahteval od komisije, naj v mesecu dni pripravi načrt ustave, razložil ji je svoje poglede na ustavo in naloge komisije. Ustava mora v prvi vrsti biti odraz revolucije, saj so v Jugoslaviji med vojno nastopile velike revolucionarne spremembe oblasti, gospodarskega in kulturnega življenja in nastali so novi odnosi med narodi Jugoslavije (nacionalno vprašanje je bilo v bistvu rešeno). *»Naša ustava pa mora odražati vse te spremembe, ona ne sme biti program, temveč mora dati pravo formo stanju, ki ga je ustvarila revolucija.«* Suverenost ustavodajne skupščine pa bo v tem, da se odloči med stališčema: ali želi vrnitev na staro ali želi ohraniti pridobitve NOB. Kardelj je takoj dodal, da pri tem ne bo šlo za spopad režima in opozicije, ker v bistvu opozicije ni, so samo taki, ki rušijo pridobitve NOB. S tem je že vnaprej označil vsako nasprotovanje kot sovražno dejanje.

Nato je Kardelj komisiji razložil ustavna načela. Prvo načelo je, da je Jugoslavija demokratična republika, toda ne starega tipa. Najbolj je podobna plebejski republiki jakobincev (ta je šla v desno, mi pa gremo v drugi smeri: *»Pri nas obstaja možnost razvoja*

naprej skozi reforme s pritiskom mas od spodaj.«) Drugo ustavno načelo naj odraža dejstvo, da imajo pri nas oblast osnovne ljudske množice in je zato v ustavi potrebno fiksirati sistem ljudskih odborov, pri čemer je najpomembnejša enotnost zakonodajne in izvršne oblasti. Vpliv uradništva in možnost njegove samovolje morata biti zmanjšana na minimum. Tretje načelo je, da se mora v ustavi odražati (in posebej poudariti) lastnina kot dejansko nastali državni sektor, ki je najmočnejše orožje za ohranjanje pridobitev NOB, zaščito interesov množic in boj proti sovražnikom. Četrto Kardeljevo načelo je bilo, da mora ustava utemeljiti ločitev cerkve od države in hkrati zagotoviti svobodo veroizpovedi. Preprečiti je treba, da bi zlasti Katoliška cerkev izkoriščala religiozna čustva proti državi, hkrati pa bi dobivala materialno podporo, dovoljena pa bo tudi antireligiozna propaganda. Petič, ustava mora zavreči monarhijo kot državno obliko in graditi na republikanskem načelu. Šestič, v ustavi naj bodo predvidene takšne *originalne forme*, ki bodo omogočale nadaljnji razvoj države. Takšna ustava mora biti pripravljena pred volitvami v ustavodajno skupščino, da bi množice vedele, kakšno ustavodajno skupščino bodo volile. V komisiji so si razdelili področja dela: dr. A. Bebler je imel nalogo pripraviti gradivo o pravicah in dolžnostih državljanov, dr. D. Kermavner o vrhovnih organih republik, dr. J. Dorđević o volilnem sistemu in Hadžipancov o pravosodju in javnem tožilstvu.⁴⁰

Do 5. oktobra je ustavna komisija že pripravila prvo besedilo osnutka, dotlej pa razpravljala o vrsti vprašanj. Že na prvi seji komisije, 21. septembra, ko so govorili o preambuli ustave, je prišlo do različnih mnenj. Dorđević je namreč zahteval, naj črtajo Gerškovićevo besedilo, da so se jugoslovanski narodi na osnovi pravice do samoopredelitve združili v zvezno državo, ter Krbekov predlog, da se izenači status avtonomnih oblasti in avtonomnih pokrajin (Kosmeta in Vojvodine). Geršković je predlagal tudi, da bi 1. člen ustave zajel tudi načelo, da imajo narodi pravico izstopiti iz federacije in se združiti z drugimi narodi. Ostali so bili za besedilo, da je federacija nastala s prostovoljno združitvijo njenih republik, ki ohranjajo pravico izstopa. Krbek je bil tudi proti temu, da se v ustavi rabi izraz ljudska demokracija, češ da je to tautologija, Geršković pa mu je razložil, zakaj mora biti tako. Na Kermavnerjev predlog so federalnim enotam dali ime republika, čeprav je bil

⁴⁰ AJ, Min. za konstituantno, f. 5.

prof. Frank za to, da se ta naziv ohrani samo za zvezo, republike pa naj se imenujejo ‚zemlje‘ – dežele.

Krbek je oblikoval predlog za uvodne člene ustave, ki naj bi poleg določil o združitvi in tipu države govorili o ozemlju zvezne države in o pristojnostih zveze. Te pristojnosti bi bile: sprejem ustave, sprejem novih republik v zvezo, odobritev nastanka novih avtonomnih pokrajin, določanje meja zveze in spremembe meja med republikami, mednarodni odnosi, državna obramba, splošna državna varnost, objava vojne, trgovinski odnosi s tujino, državljanstvo, splošni državni gospodarski načrt, železnice, promet, PTT in še nekatere. Postavilo se je vprašanje, ali bodo tudi avtonomne pokrajine imele pravico sprejemati zakone, vendar je Geršković takoj zatrdil, da ne. Vsi pa so se strinjali, da morajo biti ljudski odbori pravne osebe, enakopravni drugim organom državne oblasti, ki v skladu z zakoni razpolagajo z imetjem. Tehnicali so, ali naj bi ohranili pri nazivu ljudski odbor tudi skupščina LO ali pa bi preprosto rekli kar ljudski odbor, pa je Geršković pripomnil, da bi v tem primeru bili preveč podobni sovjetski ustavi.⁴¹

Pri načelih sodstva se je Konstantinović zavzel, da bi črtali možnost odpoklica sodnikov. Geršković je tudi to zavrnil, češ da sodniki še niso zanesljivi in je nevarno, da se ustalijo na svojih položajih. Glede sodstva so predlagali načelo, da vojaška sodišča sodijo le vojaškim osebam. V kasnejšem poročilu o delu ustavne komisije, pripravil ga je najverjetneje Geršković, pa je pisalo, da je komisija težila k temu, da dvigne sodno oblast nad upravno, da je njen predlog govoril samo o ljudski imovini in ne o družbeni in da ni bila precizna v izrazoslovju. Zvemo še to, da so v ustavni komisiji premišljevali tudi o posebnih členih ustave, ki bi opredelili izredne razmere.

Načrt ustave, ki so ga pripravili strokovnjaki v komisiji, so potem redigirali v ministrstvu za konstituantno in nato še enkrat v vladi FLRJ, kot je poročal Kardelj na seji ustavodajnih odborov obeh zborov skupščine 10. decembra 1945.⁴² Vmes ga je 23. novembra pregledal in dopolnil še politbiro CK KPJ. Spremenil je ime države iz Zveza narodnih republik v Federativna ljudska republika Jugoslavija in besedilo člena o tipu oblasti v poglavju Nosilec oblasti v FN RJ, kjer je bilo sprva napisano, da oblast sloni

⁴¹Ibidem.

⁴²Ustavotvorni odbori, str. 11.

na delovnem ljudstvu mesta in vasi v formulacijo, da *ljudstvo ureničuje svojo oblast skozi svobodno izvoljene predstavniške organe državne oblasti*. Verjetno je vnesel še druge spremembe.⁴³

Predlog ustave, ki je šel v javno razpravo 5. decembra, je imel popolnoma drugačne uvodne člene, kot so jih pripravili v ustavni komisiji ministristva. V njih ni bilo več člena o samoodločbi narodov, ampak le trditev, da je FLRJ skupnost enakopravnih narodov, ki so prostovoljno izrazili voljo ostati združeni v skupni državi.⁴⁴

Javno razpravo o ustavi je 6. decembra začel Kardelj, ko je razložil osnutek ustave po beograjskem radiu. Poudaril je, da je temelj nove oblasti ljudska oblast, sicer pa so pomembne zlasti tri načelne opredelitve v ustavi, in sicer, da gre za revolucionarno spremembo oblasti (vsa oblast izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu), za državno lastnino (ki da je občeljudska lastnina) in za nova razmerja med jugoslovanskimi narodi. *»Propadel je stari sistem hegemonije velikosrbskih klik, ki so se opirale na reakcionarne protiljudske vrhove hrvatskega, slovenskega in drugih narodov Jugoslavije. Federativna ljudska republika Jugoslavija je zrasla iz prostovoljne združitve naših narodov po načelu samoodločbe in enakopravnosti... S tem so vsi ustvarjeni pogoji za likvidacijo narodnega vprašanja, ki je pretresalo in spodkopavalo staro Jugoslavijo.«*⁴⁵ Tako je tudi javno povedal, da misli, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno in da je zadoščeno samoodločbi. To stališče jugoslovanskega partijskega vrha se je pokazalo že v kritikah slovenskega in hrvaškega politbiroja na obeh skupnih sejah politbirojev v začetku decembra 1945, ko je bil govor o t.i. separatističnih tendencah. Še bolj zgovorna pa je usoda makedonskega politika Gustava Vlahova. Zaradi njegove izjave na predvolilnem zborovanju 25. oktobra, da se makedonski narod ni in ne bo odrekel svoji pravici do združene Makedonije, so ga odstavili in kasneje postavili pred sodišče. Ideja o združitvi Makedoncev je bila živa tudi še po koncu vojne in zato se je politbiro CK KPJ 11. avgusta 1945 sestal z makedonskim politbirojem na pogovor o vprašanjih separatizma, nacionalnega vprašanja in kontrarevolucije. Kardelj je na tej seji zapisal, da Vlahov napačno definira separatizem, sam pa je menil, da je separatizem reakcionaren pojav,

⁴³A CK SKJ, CK SKJ, III/7.

⁴⁴LP, 5. 12. 1945.

⁴⁵LP, 9. 12. 1945.

da je separatizem v bistvu kontrarevolucija in da bodo separatisti sledili reakciji, tudi kralju Petru, da pa je treba ločevati, kaj je normalno, kaj pa kontrarevolucionarno.⁴⁶ Za kaj je v resnici šlo v primeru Vlahova, je težko reči. Tito je namreč Stojanu Pribičeviću povedal, da je bil Vlahov pristaš jugoslovansko-bolgarske federacije, ki jo podpirajo od zunaj (mislil je na Moskvo), sam pa je menil, da bo takšna federacija sicer možna nekoč v daljni prihodnosti. Pribičević pa je ocenil, da Vlahovu ne zaupajo srbski komunisti (ker nikoli ni hvalil federacije, ampak napadal srbske reakcionarje) in da je Vlahov imel dobre zveze z Moskvo, kar ni bilo pogodu Titu, Kardelju in srbskim komunistom, ki so hoteli vsaj glede tega vprašanja, imeti od Moskve neodvisno stališče.⁴⁷

V Sloveniji je politbiro CK KPS dal smernice za potek ustavne razprave. 9. decembra je sklenil, naj razprava teče v telesih OF in v množičnih organizacijah, kjer naj oblikujejo predloge za ustavo, vsa razprava pa naj temelji na omenjenem Kardeljevem govoru, ki so ga v naslednjih dneh objavili vsi časniki. V tem govoru je dejansko podana teorija države in revolucije, je menil Kidrič: »*Formalna demokracija je postransko vprašanje. Prava demokracija je v bistvu samo s socialno vsebino. Državni sektor je dejansko socialistični in s tem je dana perspektiva.*« Kidrič je odredil, da naj to razložijo v ustavni kampanji, ki jo mora KP organizirati sistematično in morajo zato oditi na teren vsi člani politbiroja. Da pa bi se pripravili na tolmačenje, morajo vsi člani KP predelati ustavo, Leninovo *Državo in revolucijo*, sovjetsko ustavo, Stalinov govor in Višinskega *Državo novega tipa*. O vseh sestankih o ustavi pa je treba voditi statistiko. Razprava na tej seji je pokazala, da so si vsi člani politbiroja Kardeljev govor tolmačili tako, kot da je z dnevnega reda odstranjeno vprašanje republike in je prišel čas za študij teorije revolucije in ekonomskih vprašanj. Vida Tomšič je opozorila, na možne reakcije na ta predlog ustave, pričakovala je pojave »separatizma« (kar naj bi pomenilo, da se bodo Slovenci uprli tistim členom, ki naj bi jim jemali nacionalne pravice) in napade na ustavo kot brezbožno (na načelo ločevanja cerkve od države). L. Šentjunc je predlagala, naj bi vsakemu sloju drugače razložili ustavo, sklicali okrožne aktivne in pripravili referate. Tudi Maček se je strinjal, da se mora uveljaviti navada, da delujejo preko sekretarjev okrajnih

⁴⁶ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja.

⁴⁷PRO, FO 371/48873/R19197.

komitejev. Kidrič je opozoril, naj ne opozarjajo preveč na zakone o tisku in združevanju in naj raje poudarjajo, da je ljudstvo dobilo v roke ekonomska sredstva, in naj ne podcenjujejo separatističnih (tj. nacionalističnih) tendenc.⁴⁸

Javna razprava o ustavi decembra 1945 in januarja 1946 je bila v Sloveniji bolj politična kampanja za propagiranje naštetih načel v ustavi kot pa resnična razprava. Prvi odmevi nao to, kaj so ljudje na terenu mislili o osnutku ustave, so prišli na dan na seji glavnega odbora OF že 15. decembra.⁴⁹ Aktivisti so poročali, da je ustavna kampanja v Sloveniji stekla takoj po 5. decembru, da pa se je izkazalo, da ustave ne razumejo tisti, ki jo razlagajo. Namesto razprave je šlo bolj za populistične izjave o ločitvi cerkve od države, za napade na cerkev in za vzklikanje gesel, da so cerkvi odvzeli premalo zemlje, in podobno. Na podoben način so ponekod napadli sodnike, ki so v razpravi ugovarjali nekaterim načelom v ustavi, in jim grozili. Edino aktiv zaposlenih pri slovenski vladi je v razpravi izrazil zaskrbljenost, da v ustavi »ni dovolj postavljena slovenska stvar, da gre tu še vedno za nek centralizem« in postavil vprašanje, kaj je s pravico do odcepitve.

Kidrič je nato glavnemu odboru OF razložil, kaj je namen ustavne razprave in kako naj odgovorijo na vprašanja, ki so jih postavljali na terenu. Namen ni le formalno zadostiti demokraciji in to pokazati svetu, temveč vzgajati ljudstvo in mu utrditi zavest in samozavest »v smislu borbe proti vsem tistim starim usedlinam, ki so jih naši ljudje prinesli iz starega sveta in predaprilske Jugoslavije in ki jih je ostro načela že narodnoosvobodilna borba, ki jih moramo še ostreje načeti. . . « Glede nacionalnega vprašanja je Kidrič razložil aktivistom OF, da ga bodo načenjali tisti, ki imajo nerazčiščene poglede, in pa reakcija. »Nacionalno vprašanje je bilo v ospredju v stari Jugoslaviji, ko je bila Jugoslavija nosilec neenakopravnosti, ko je bila v Jugoslaviji hegemonistična klika.« V novi Jugoslaviji pa to ni več v ospredju. Ne le zato, ker je imela NOB pravilen nacionalni program, temveč zato, ker so zdaj prišle na oblast druge sile, iz njih pa izhaja, da bodo pravilno rešile nacionalno vprašanje, kar pomeni, da ne bo hegemonije, da bodo narodi v Jugoslaviji enako-pravni, da bodo imeli možnost svobodnega nacionalnega razvoja, hkrati pa enotno in močno skupno jugoslovansko državo. S tem

⁴⁸ ZA CK ZKS, IK CK ZKS, III/IK-1-1/4.

⁴⁹ AS, fond SZDL, seja GO 15. 12. 1945.

ko so nacionalni program vzeli v roke komunisti, ki so ga edini zmožni izvesti, saj so ga v trdi in krvavi borbi dosledno razrešili, »se nacionalno vprašanje v novi Jugoslaviji postavlja kot rešeno vprašanje čisto v ozadje za socialnimi in političnimi vprašanji.« V ospredje ga bo postavljala le še reakcija. Vprašanja pravice do odcepitve pa ni postavljati zato, ker sta rešitev in svoboda za slovenski narod možna edino v novi Jugoslaviji, kjer je ta problem v celoti rešen.

To je bila razlaga takratne nacionalne politike KPS, in kot smo videli, tudi KPJ. Ta politika je obveljala še vrsto let in je izhajala iz dogovorjenega aksioma, da je nacionalno vprašanje rešeno. Odtlej je bila vsaka omemba potrebe po večji gospodarski samostojnosti ali kritika ukrepov centralnih oblasti – skratka, vsako stališče, ki bi bilo utemeljeno na potrebi lastnega naroda – zavrnjena kot separatizem, lokalpatriotizem, malomeščanski nacionalizem ali reakcija, še zlasti, če so jih izražali člani KP.⁵⁰

Na terenu so o ustavi res razpravljali odbori in aktivni množičnih organizacij ter ljudski odbori na sejah svojih skupščin. Kardelju in različnim vodilnim so s teh sestankov pošiljali manifestativna pisma, v katerih so jim izražali politično podporo. Med temi so bila tudi redka pisma iz Slovenije, ki so opozarjala na to, da je izpuščena pravica do samoodločbe, da je »prvi člen nejasen, z ozirom na to, da lahko računamo, da bomo dobili še Primorsko s Trstom in Koroško...«, nekatera so celo zahtevala, da bi republike imele lastno armado.⁵¹

Pisma so pisali tudi razni strokovnjaki, ki so v upanju, da bo ustava le ohranila pravni karakter in duh zakonitosti, predlagali različne rešitve glede sodstva, suverenosti republik, kontrole nad zveznimi predpisi ipd. Bili so tudi predlogi, naj se z ustavo uredi vprašanje nacionalizacije v Jugoslaviji, kar je zagovarjal tudi Sreten Žujović.

Slovenska vlada je konec decembra poročala v Beograd, kaj vse je storila kar zadeva propagando, da bi popularizirala ustavo. Izšli so številni članki o ustavi, sklicevali so sestanke in shode o ustavi z različnimi predavatelji in z debatami o ustavi. »Zanimanje za ustavo je ogromno. Posebno odobravajo ljudje uvedbo ljudske

⁵⁰Več o tem Kidričevem stališču v Kidrič, Sabrana dela IV, zlasti v članku Klasna borba u narodnoosvobodilačkom pokretu.

⁵¹AJ, Min. za konstituantno, f. 6.

oblasti, ločitev cerkve od države in določila, na katerih temelji zagotavljanje agrarne reforme.«⁵²

Mestni komite KPS v Ljubljani je sredi januarja 1946 ocenil svoje delo pri ustavni kampanji; ugotovil je, da so sestanki bili opravljeni in resolucije poslane. Nezadovoljen je bil le, da so v razpravi večkrat postavili vprašanje centralizacije in Beograda in ker je bilo premalo storjeno glede malomeščanskega nacionalizma, da z njim niso temeljito obračunali. »Malomeščanski nacionalizem zasledimo v pristaših OF. Te ostanke nezdravega nacionalizma je treba tolči povsod, bolj so nevarni od centralističnih napak, ki se včasih pojavijo v zveznem aparatu.«⁵³

Ustavna razprava se je končala v začetku januarja 1946, ko so jo dokončno oblikovali na sejah ustavnih odborov obeh zborov zvezne skupščine. Takrat so v osnutek ustave ponovno vnesli člen o načelu samoodločbe. Gotovo je, da tega niso storili na pritisk slovenske javnosti, ki ni smela javno izraziti svojega negodovanja, ker je člen izpadel. Še manj pa na pritisk politikov iz Slovenije, ki si niso upali privoščiti, da bi jim še enkrat očitali malomeščanstvo in nacionalizem. Pravzaprav iz dostopnih dokumentov ni mogoče ugotoviti, kako in zakaj je bil ta člen naknadno ponovno predlagan. Amandma o tem so sprejeli 3. januarja 1946 na skupni seji obeh ustavodajnih odborov skupščine, ki ji je predsedoval Pijade. Tega in druge amandmaje je predsedstvu ustavodajne skupščine 3. januarja poslal Milovan Đilas (namestnik ministra za konstituantno, nadomeščal je Kardelja, ki je bil na pogajanjih o mirovni konferenci v Londonu) v imenu ministrstva za konstituantno. Ministrstvo je sporočilo, da je predlog oblikovalo na temelju različnih pobud, ki so prihajale iz ljudstva.⁵⁴ Načelo samoodločbe so postavili na začetek ustave v 1. člen uvodnih načel, ki se je po novem glasil: »FLRJ je zvezna ljudska država republikanske oblike, skupnost enakopravnih narodov, ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve izrazili svojo voljo, živeti skupno v federativni državi.« Načelo torej niso zapisali med pravice narodov, kot so prvotno predlagali strokovnjaki ministrstva za konstituantno, iz-

⁵²Ibidem.

⁵³ZAL, MK KPS, f. 1, zapisnik seje MK 14. 1. 1946.

⁵⁴AJ, Savezna skupščina FLRJ, f. 21. Toda ne v tem fondu, ne v fondu ministrstva za konstituantno, ne v Zvezni skupščini sami ni bilo mogoče dobiti podrobnejših podatkov o nastanku tega predloga.

padel pa je tudi njihov predlog o pravici do izstopa iz federacije. Sicer je bila ustava, ki so jo dokončno razglasili 31. januarja, kratka in splošna. Vsebovala je vse postavke, ki jih je od nje že septembra zahteval Kardelj. Ni pa opredelila podrobnosti novega sistema, kar je prišlo na vrsto kasneje leta 1946, ko je skupščina FLRJ z vrsto zakonov ljudski oblasti in gospodarstvu (med zadnjimi je bil zakon o nacionalizaciji) dejansko definirala značaj novega sistema. Ustava tako tudi ni bila odraz dejanskih političnih odnosov ne med narodi ne med političnimi organi in organizacijami v Jugoslaviji. Vemo na primer, da je bila v ustavi zagotovljena pravica, da si bodo republike same pisale lastne ustave (seveda na podlagi zvezne ustave), vemo pa tudi, da je priprave na pisanje ustav republik že usmerjal Kardelj in, to še predno je s sprejetjem ustave prenehalo delati ministrstvo za konstituantno.

Ukinjanje OF

Proti koncu leta 1945 se je vedno bolj krepilo prepričanje, da je vsega malomeščanstva in nacionalizma (ki ga sicer ni bilo opaziti toliko, kot so pričakovali) kriva prav Osvobodilna fronta Slovenije. Ustavna razprava naj bi le še potrdila ugotovitve novembrske konference KPS in skupne seje obeh politbirojev 4. decembra, da se politične napake dogajajo prav v sami organizaciji OF. Zato je politbiro CK KP Slovenije na seji 25. decembra 1945 sklenil, naj bi v bodoče čedalje bolj stopnjevali politično vlogo sindikatov, ki morajo postati jedro OF, kar je seveda pomenilo, da bodo postali sindikati pomembnejša politična organizacija od OF. Tega ni nihče tako postavil, toda ukrepi, ki so sledili, so pokazali prav to. Mestni komite KPS v Ljubljani je že 14. januarja 1946 razpravljal o vlogi sindikatov in sklenil, da OF odtlej ne bo več imela svojih teles oziroma odborov po ustanovah in podjetjih, ampak samo še na terenu. S tem je delovanje sindikatov zdaj dovolj jasno postavljeno.⁵⁵ Ta sklep in sam postopek vpisovanja članov v OF, ki se je začel septembra 1945 in s katerim so preverjali člane, pa še naraščajoče politično nezadovoljstvo na terenu, vse to je povzročalo čedalje večjo pasivnost članov OF. Začela so prihajati poročila o vedno večji neaktivnosti tudi samih aktivistov OF. Nadzorna komisija IO OF je za leto 1946 poročala, da so aktivni večinoma le okrajni fo-

⁵⁵ ZAL, MK KPS, f. 4.

rumi OF, dočim se krajevni odbori ukvarjajo le še z administracijo in pisanjem karakteristik, in da delo aktivistov na terenu dejansko ne obstaja več. Poročilo govori še o tem, da se celo člani plenumov OF ne udeležujejo sej in delo opravljajo kar izvršni odbori sami. Organizacija OF se je leta 1946 sicer razširila tudi v kraje, kjer je med vojno ni bilo, zato pa je popustila v krajih z močno tradicijo, odbore OF so reorganizirali površno in na hitro, tako da so ponekod v njih znova prišli neprimerni ljudje, in tako naprej.⁵⁶ Ker je po novem OF obstajala le v terenskih odborih, so bile v njej pretežno ženske in kmalu so opazili, da ima OF slabšo politično sestavo kot sindikati. Število članstva v OF seveda ni moglo več biti merilo za njeno učinkovitost. Članstvo je v letu 1946 res naraslo in organi KPS so še naprej naročali, da je cilj, da vsi volilci postanejo člani OF. Med volilno kampanjo jeseni 1945 so ocenili, da je v OF povprečno 70–80% volilcev. Toda kasnejši podatki so pokazali, da je konec leta 1945 OF v Sloveniji imela 374 333 članov, kar je bilo 55,3% volilcev. Leta 1946 je število članov naraslo na 442 223, toda to je bilo še vedno le 63,5% volilcev. Na primeru ljubljanske frontne organizacije vidimo, da je ob prevedbi članstva – ko so prenašali evidenco o članih iz podjetij in ustanov v terenske organizacije – izginilo 5000 članov OF, verjetno se niso hoteli več registrirati kot člani.⁵⁷ Delo v telesih Osvobodilne fronte je sčasoma postalo le pisanje poročil o opravljenih delovnih akcijah, o udarniških urah in nabiralnih akcijah na terenu, o tečajih in ljudskih univerzah ter o nepogrešljivem zbiranju članarine. Vedno redkeje so se med letom sestajali organi OF, ponavadi so njihove seje le sledile partijskim konferencam (imele so podoben dnevni red). Tačas je organizacija sindikatov številčno naraščala, pridobila pomen in bila deležna vedno večje pozornosti KPS.

Torej se je vse delo OF preneslo na sindikate, kot je sklenil na seji 14. januarja 1946 mestni komite Ljubljane. Sklenil pa je tudi, da se mora partija bolj brigati za tovarne in prekiniti s socialdemokratstvom v sindikatih, člani partije pa so odgovorni za izvedbo navodil glavnega odbora slovenskih sindikatov. Glavni odbor ESZDNJ za Slovenijo je namreč 22. januarja 1946 sklepal o likvidaciji odborov OF po obratih. Politične organizacije OF po tovarnah, ustanovah in uradih so bile odveč, saj so pomenile podvajanje političnega

⁵⁶AJ, NFJ, f. 4.

⁵⁷SP, 5. 6. 1945, poročilo s konference OF Ljubljana.

dela sindikatov. Zato je svojim organizacijam izdal navodilo, kako naj izpeljejo likvidacijo organizacij OF in kako naj se ti člani OF povežejo na terenu.⁵⁸

Kako malo je bila OF še potrebna, je decembra 1946 razložil Kidrič: »KP je dala pobudo za OF kot vsenarodno organizacijo odpora proti okupatorju... Po osvoboditvi (beri po volitvah – op. JVS), je narodni moment, ki je omogočal široko zavezništvo vseh narodnih, resnično patriotskih plasti prenehal... Ta vsenarodni značaj OF je torej prenehal in danes OF ni nič drugega kot zveza delavcev, kmetov in delovne inteligence s ciljem, da si izvojuje kot celota družbeno gospodarsko ureditev po svojih interesih.«⁵⁹ S tem je dejansko, za vsa leta njenega preostalega obstoja (do leta 1953), prenehala politična vloga OF, čeprav je formalno še sklicevala plenuma in kongrese. KPS torej ni več potrebovala OF oziroma zavezništva in jo je praktično ukinila, kar je vsekakor bilo del prevzemanja oblasti.

Drugo področje, kjer se je po volitvah jasno pokazalo, da gre za dokončanje revolucije, je bilo vprašanje odnosa do privatne lastnine, konkretno privatne trgovine. Kardelj je junija 1945 slovenskemu politbiroju in izvršnemu odboru OF razložil, da ne smejo »ubijati malega trgovca, čeprav je izgraditev zadružništva pomembna.« Dejali smo že, da se je politbiro CK KPS pred volitvami zavestno izognil odločitvam na tem področju, je pa hkrati podpiral in spodbujal zadružništvo oziroma sistem, po katerem naj bi slovenski Nabavljalni zavod (Navod) s pomočjo zadrug prevzel distribucijo in zamenjal privatno trgovino.

Usmerjevalec politike do trgovine po koncu vojne in pobornik ohranjanja privatnega sektorja v trgovini je bil predvojni odvetnik dr. Lado Vavpetič, minister za trgovino in preskrbo Narodne vlade Slovenije, in to ravno v času težkih poveljnih gospodarskih razmer. Njegove težave so se začele že poleti 1945, ko si je zaradi premajhne količine denarja v obtoku, prizadeval ohraniti nizke cene. Denarja je primanjkovalo zaradi škarij, ki so nastale po slabi zamenjavi denarja v Sloveniji (in na Hrvaškem) poleti 1945, kar so priznali celo vodilni v Beogradu, tudi Kardelj. Kasneje je enako ugotovilo tudi slovensko javno tožilstvo, in sicer, da v Sloveniji obupno pomanjkuje gotovine, posebno v območjih, kjer je bila v

⁵⁸ AS, ZSS, knj. 1, seja GO 22. 1. 1946.

⁵⁹ B. Kidrič, Sabrano delo IV, str. 411.

obtoku nemška marka. Tožilstvo je septembra 1945 zahtevalo od slovenske vlade, da posreduje pri zvezni vladi v Beogradu, naj v skladu z zakonom o zamenjavi denarja nakaže Sloveniji nastalo razliko v denarju. Vlada, to je njen podpredsednik M. Breclj, je to storila šele v začetku decembra in iz Beograda dobila odgovor zveznega ministrstva za finance, da zaradi splošnega pomanjkanja sredstev ne more odobriti povišanja dotacij za Slovenijo za čas julij–december 1945.⁶⁰

Vavpetič pa se je že poleti pritoževal, da v Beogradu nimajo razumevanja za razmere v Sloveniji. Zato je 3. julija na lastno pest izdal uredbo o cenah. Zaradi tega je slovensko javno tožilstvo 31. julija vložilo pri slovenski vladi nadzorstveno pritožbo proti ministrstvu za trgovino. Predsedstvo slovenske vlade je na to odgovorilo, da je podpredsednik vlade osebno in ustno uredil zadevo o cenah z zvezno vlado na zasedanju Avnoja (avgusta).⁶¹ Tožilstvo pa je o tem svojem ugovoru poročalo tudi zveznemu javnemu tožilcu v Beograd, češ da je opozorilo ministrstvo za trgovino, da je prekoračilo svoje pristojnosti in da je uredba o cenah v nasprotju z zvezno zakonodajo. Kot odgovor na očitke je Vavpetič v svojem ministrstvu sklical konferenco, nanjo povabil tožilstvo in njegove predstavnike zaprosil za pomoč pri rešitvi nastalega problema. Menil je, da zveznih uredb v Sloveniji ni mogoče izvajati, ker so razmere drugačne.

Pripomniti gre, da je bilo tožilstvo s poslovanjem ministrstva za trgovino in preskrbo na splošno zadovoljno, saj je menilo, da aktivno preprečuje špekulacije in da njegovi delegati pravilno ravnaajo z narodno imovino. Toda kljub temu je tožilstvo (oddelek za splošni nadzor pod vodstvom dr. Boža Kobeta) prek okrajnih javnih tožilstev budno spremljalo registriranje privatnih trgovcev in nadzorovalo, ali imajo ti vsa predpisana dovoljenja za delo.⁶² Šlo je namreč za to, da je tožilstvo ocenilo, da Navod oz. ministrstvo zapostavlja zadružno trgovino na račun privatne. Tožilstvo je namreč imelo celoten pregled ne samo nad poslovanjem trgovine in bank, ampak je nadzorovalo tudi Iniciativni zadružni odbor Slovenije in spremljalo registracijo zadrug. Pritožilo se je, da razdeljevanje blaga ne poteka v redu in da zadruge ne dobivajo blaga

⁶⁰ AS, JT, f. 9 in P NVS, f. 2/3450.

⁶¹ UL P SNOS in NVS 1945/15 in AS, P NVS, f. 1/1673.

⁶² AS, JT, f. 9.

neposredno od industrije, temveč preko grosistov in da so trgovci favorizirani pri dodeljevanju kreditov. O privatnih trgovcih pa je imelo svoje politično mnenje: »*Reakcija ima različne oblike svojega delovanja in sicer trgovci prodajajo pod normalnimi cenami ter kreditirajo kupce, pa tudi zamenjava se vrši s strani trgovcev. Poleg tega se skušajo reakcionarji vrniti kot poslovodje s svojo strokovno sposobnostjo*«, je na primer poročal Kobe.⁶³ Privatna trgovina je torej tudi sodila med t.i. reakcijo.

Tožilstvo je svojo pritožbo glede cen ponovilo oktobra, češ da stvar ni urejena in da so prišli »v mnoga navzkrižja z Ministrstvom za trgovino«, da od okrajnih tožilcev prihajajo zaskrbljujoča poročila, ki zahtevajo ponovno intervencijo. Težav ni povzročala samo uredba o nadzoru nad cenami, marveč to, da ministrstvo ni dajalo zaželenih podpore združenemu sektorju, preskrbi podeželskih mest (Trbovlje in Jesenice), in nepravilnosti v poslovanju Navoda. Vlada pa je odgovorila, da je zadevo odstopila predsedstvu SNOS.⁶⁴ Vrhu tega se je tožilstvo 8. oktobra pritožilo predsedstvu vlade še nad načinom poslovanja nekaterih ministrstev, češ da je ugotovilo, da obveščajo tovarnarje in premožnejše trgovce o vladnih ukrepih. Tako so ti marsikdaj obveščeni še preden za ukrepe zvedo krajevne oblasti oziroma krajevni narodni odbori, kar krni ugled krajevnih oblasti, »do katerih že itak premožnejši sloji ne kažejo potrebnega razumevanja in jih večkrat omalovažujejo.« Tožilstvo je predlagalo vladi, naj opozori vsa ministrstva, da morajo strogo spoštovati redno upravno pot, kar bodo okrožni tožilci v bodoče strogo nadzorovali.⁶⁵

Po drugi strani pa se je Vavpetič pritoževal nad krajevnimi oblastmi. 26. novembra je pisal vladi, da so krajevni funkcionarji nedisciplinirani, da dajejo uslužbencem odsekov za trgovino in preskrbo druge naloge, da krajevne oblasti samovoljno odstavljajo te uslužbence in da zaradi neurejenih plač sposobni kadri uhajajo drugam. Navedel je, da je tajnik okrajnega odbora Šmarje Mrk samoiniciativno poslal najsposobnejšo moč svojega odseka za trgovino Ivana Ulago na glasbeni tečaj v Ljubljano, od koder se ta ni vrnil, in podobno. Hotel je, da bi ministrstvo imelo besedo pri nastavitvah na lokalni ravni. Decembra se je ponovno pritožil nad

⁶³Ibidem.

⁶⁴AS, JT, f. 9.

⁶⁵AS, P NVS, f. 2/2682.

krajevnimi oblastmi, češ da bojkotirajo oddajo krompirja, in navedel osem okrajnih odborov, ki so na različne načine zavirali to akcijo.⁶⁶

Ves ta čas so se množile tudi pritožbe nad delom in napakami Navoda, ki je bil podrejen ministrstvu. Navod se je branil, češ da ni kriv za težke gospodarske razmere in za nezadostne količine živil, krivil pa je tudi krajeвне oblasti, da ne znajo pravilno oceniti potreb svojih okolišev. Že oktobra je predstavnik Navoda opozoril, da zaradi cen (na sejmu v Karlovcu, kjer je bilo veliko živine) ni mogel nakupiti klavne živine za Slovenijo, in pristavil: *»Pri tem sem se domislil, kako je težak problem Slovenije, katera izvaža svoje industrijske izdelke, predvsem tekstilije v južne federalne edinice po maksimalnih cenah (mišljene so maksimirane cene, ki po zakonu niso smele biti višje od določenih – op. JVS), medtem ko hrana ne prihaja z juga v sorazmerju z oddanimi industrijskimi izdelki, ker tamkaj kmetovalci nočejo prodajati kmetijskih proizvodov po določenih maksimalnih cenah. Ta problem je zelo pereč, ker izpodkopava temelje naše realne trgovine z južnimi pokrajinami«*, zato se tudi tihotapi živina iz Hrvaške v Slovenijo (in prodaja po višji ceni).⁶⁷ Vzrok za pomanjkanje hrane v Sloveniji torej ni bil privatna trgovina, ampak deloma ker iz drugih delov Jugoslavije niso prihajali dogovorjeni kontingenti hrane, deloma pa količine, ki jih je morala Slovenija dajati armadi. Slednje je sprožilo nejevoljo krajevnih oblasti, kar pa je politbiro CK KPS, kot smo videli, razlagal politično – kot lokalpatriotizem in nezdrav odnos do JA.

Predsedstvo SNOS je javnemu tožilstvu v odgovor na njegovo nadzorstveno pritožbo naložilo, naj začne preiskavo proti dr. Vavpetiču. Predsedstvo SNOS je 11. decembra Vavpetiča razrešilo dolžnosti ministra za trgovino in preskrbo Narodne vlade Slovenije in na njegovo mesto imenovalo Toneta Fajfarja.⁶⁸ Kidrič je 15. decembra seznanil glavni odbor OF z Vavpetičevo odstavitvijo in s preiskavo, ki je bila sprožena. *»Stvar je bila takšna: že dolgo so prihajale pritožbe zaradi poslovanja Ministrstva za trgovino in oskrbo in so te pritožbe vsebovale predvsem očitke, da je politika ministrstva protiljudskega značaja, da ne ščiti malega delovnega človeka, da ta politika tudi ni vselej pravična in*

⁶⁶AS, P NVS, f. 2/3246.

⁶⁷AS, P NVS, f. 2/2998 in 3552.

⁶⁸UL P SNOS in P NVS, 1945/61.

enakomerna v odnosu do malih in srednjih trgovcev, temveč, da se predvsem naslanja na nekatere posameznike iz trgovskih vrst, zlasti iz vrst večjih, premožnejših trgovcev in iz starih časov vplivnejših trgovcev.« Prijava proti Vavpetiču je slonela na prijavi novomeškega tožilstva, ki da je ugotovilo, da je Vavpetič sam izdal dve nabavi za trvdko Fux in Gaberjan v Metliki mimo predpisov in mimo ustreznih okrajnih organov. Kidrič je dalje navedel, da je Vavpetič na te obtožbe odgovoril, da so izmišljene in zahteval disciplinski postopek proti tovarišici iz novomeškega okrožja, ki je prijavila te podatke. Ker je preiskava dokazala resničnost obtožb, so dali v preiskavo celotno ministrstvo za trgovino. Kidrič je sklenil: »Treba je ugotoviti, da je do tega lahko prišlo zato, ker je bila politika ministrstva za trgovino in preskrbo protiljudska v svojih osnovah, brez ozira na to, ali je bila v skladu z našimi paragrafi ali ne, ker se je naslanjala na ostanke preteklosti.«⁶⁹ Po Kidričevem uvodu se je na imenovano ministrstvo usul plaz obtožb Matevža Haceta, Stanteta, Maksa Krmelja in drugih, ki so zahtevali strogo kazni in čistko tudi v Navodu, češ da je v ministrstvu trgovine in v Navodu še dosti takih špekulantov. Oglašali so se predstavniki okrajev, ki jih je Vavpetič kritiziral, rekoč, da jim je pošiljal napačna navodila, tako da so bili ljudje že pripravljeni razpuščati zadruge; zahtevali so čistko tudi na terenu, meneč, da dokler bomo imeli take ljudi, ne bo šlo naprej; poročali so, kako je zaradi odstavitve zavladovalo veselje med trboveljskim proletariatom, in podobno.⁷⁰ Razpravo sta sklenila novi minister Fajfar – z ugotovitvijo, da je šlo za napačno usmeritev ministrstva in za vodstvo, ki je bilo obremenjeno s preteklostjo, oskrba pa je tako na tleh, da grozi katastrofa – in Kidrič, ki je zahteval še večjo požrtvovalnost ljudi za dvig produkcije. Na koncu so Vavpetiču odvzeli politične funkcije v OF, izvršnemu odboru pa naložili, naj sestavi komisijo, ki bo pregledala Vavpetičevo politično delo. Tovarišica Milka Polenc in tožilec Žunič iz Novega mesta pa sta prejela pohvalo in priznanje GO OF.

Preiskava se je nadaljevala še v leto 1946. Stante je konec januarja 1946 poročal v Beograd in posebej pohvalil delo Kobetovega oddelka za splošni nadzor pri vodenju te preiskave. Preiskava se je nadaljevala in odkrili so še posebej kričeče in pogoste primere v mariborskem okrožju. Šlo naj bi za »koruptno poslovanje«, dez-

⁶⁹ AS, fond SZDL, seja GO OF 15. 12. 1945.

⁷⁰ Ibidem.

organizacijo, favoriziranje »kapitalističnih, ljudski oblasti v vsem svojem bistvu sovražnih elementov na škodo združništva«. Bilo naj bi tako množično, da je Stante menil, da pri ministrstvu za trgovino ni šlo le za nesposobnost, temveč za sabotažo. Posebej so bili pri teh preiskavah koristni ljudski tožilci, saj so bili včasih edina zveza s terenom. Poročal je še, da se tudi reakcija zaveda važnosti delovanja tožilstva, saj so napadli in ubili tožilko v tovarni Boehm v Ljubljani in napadli ljudskega tožilca v Ljutomeru.⁷¹ Februarja 1946 se je tej preiskavi pridružila še novo ustanovljena Republiška kontrolna komisija za Slovenijo, ki je preiskovala tudi Vavpetičevo kadrovsko politiko.⁷²

Kontrolna komisija je po sklepu seje politbiroja s konca decembra proučevala tudi celoten sistem preskrbe. Ugotovila je velike pomanjkljivosti, kot so npr. bile kopičenje blaga v skladiščih, pretiran birokratizem pri izdajanju nakaznic, pomanjkanje prevoznih sredstev, pomanjkljiva organizacija podružnic federalnih podjetij, nespoštovanje odlokov, neorganiziranost zadrug ter težave, v katerih se je znašlo gospodarstvo, npr. slabo kupno moč potrošnikov itd.⁷³ Napake in težave so se torej nadaljevale tudi po Vavpetičevi odstititvi še vse leto 1946 in naprej, torej tudi po očiščenju ministrstva za trgovino. Kardelj, ki je vse to temeljito preanaliziral, je ugotovil, da so bili zanje krivi ostanki kapitalističnega gledanja. Vavpetič pa je bil samo zgled, kako se ne sme delati ne v gospodarski politiki ne pri poudarjanju interesov Slovenije. Slovenski politbiro pa je zaradi Vavpetičevega primera januarja 1946 sklenil, da morajo pri vladi ustanoviti disciplinsko sodišče, v njem pa naj bodo Jože Levstik (član RKK), Heliodor Modic in Drago Stepišnik. Podobno sodišče so poleti 1946 ustanovili tudi pri mestnem ljudskem odboru v Ljubljani.

Ostrejši ukrepi v sodstvu

Skoraj hkrati so se poostrili ukrepi proti vojnim dobičkarjem in špekulantom. Tudi preganjanje špekulantov je postalo neke vrste politična akcija. Temeljila je na zakonu o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže, ki ga je 23. aprila izdalo pred-

⁷¹ AS, JT, f. 9.

⁷² AS, PV LRS, f. 3.

⁷³ Ibidem, f. 3/735, poročilo RKK.

sedstvo Avnoja. Kmalu po končani vojni so začeli ustanavljati posebne komisije pri narodnoosvobodilnih odborih in odborih OF, ki naj bi raziskale take primere in jih prijavljale. Jeseni 1945 pa je komisija za ljudsko oblast pri CK KPJ ugotovila, da se iz številnih razlogov ta zakon ne izvaja, med drugim tudi zato ne, ker so za preganjanje špekulacije skrbela ministrstva in krajevni odseki za trgovino in preskrbo. Komisija je zato sklenila, da morajo ukrepanje proti špekulantom prenesti v pristojnost organov za notranje zadeve (ki naj se jih ustrezno okrepi) in poostri naj se kaznovalno politiko.⁷⁴ Slovensko ministrstvo za notranje zadeve se je ravnalo po teh navodilih. Z okrožnico je 28. novembra obvestilo ljudske odbore, da začenjajo popolno reorganizacijo onemogočanja črne borze in špekulacije in da bo zato treba zbrati »vse zdrave sile iz ljudstva« in množičnih organizacij, aktivirati Narodno milico in načrtno voditi boj proti tem pojavom.⁷⁵ Novembra je notranje ministrstvo od ljudskih odborov zahtevalo še to, da znova pregledajo delo svojih zaplembnih komisij. Zagotovijo naj, da bo res zaplenjeno vse imetje tistim, ki so na koncu in po koncu vojne pobegnili. Decembra je zahtevalo še, da pospešijo zaplembo imetja oseb nemške narodnosti.⁷⁶ Predsedstvo SNOS je že 20. avgusta 1945 imenovalo tričlanske okrajne in okrožne komisije za izdajanje odločb o zaplembi nemškega imetja, v katerih so bili predstavniki oddelkov za notranje zadeve in komisije za upravo narodnega imetja (KUNI). Komisijo za ljubljansko okrožje so sestavljali Josip Mulec, France Špendal (za KUNI) in Stanko Marcjan (načelnik oddelka za notranje zadeve okrožja), mestno komisijo pa Franc Vesel, Milan Grm (KUNI) in Vlado Vodopivec (oddelek za notranje zadeve mesta).⁷⁷ Kaže, da so te komisije začele aktivneje delati po novembrskih volitvah. Decembra so v Ljubljani izpraznili 140 nemških stanovanj, imeli pa so pripravljene še zaplembe imetja 1900 Nemcev, ki so bile tik pred izvršitvijo. Na že omenjeni seji glavnega odbora OF 15. decembra je Kidrič odgovoril tudi na vprašanje, kakšne pravice bo v bodoče imela nemška manjšina v Sloveniji. Dejal je, da ne bo imela nobenih, ker je ne bo. Poleg tega so v Ljubljani na mestnem odseku za davke zbirali tudi prijave vojnega dobička in

⁷⁴ A CK SKJ, CK SKJ, X-1/4.

⁷⁵ AS, P NVS, f. 1.

⁷⁶ AS, P NVS/TU, f. 03.

⁷⁷ UL P SNOS in NVS 1945/38.

preiskovali t.i. vojne dobičkarje. Hkrati pa so iz Ljubljane izseljevali domobranske družine, ki so se v mesto priselile med vojno.⁷⁸ Dejali smo že, da je s povečano vnemo začel delati odsek za notranjo upravo pri mestnem NOO (po novem ga je vodil Leopold Krese), da so novembra ustanovili posebno komisijo za zatiranje črne borze in špekulacije in da je ta do januarja 1946 opravila nad 300 hišnih preiskav in rešila 543 primerov črnoborzijanstva. Tudi na terenu, pri krajevnih ljudskih odborih, so ustanavljali komisije s podobnimi nalogami.

Kmalu po volitvah se je v Sloveniji poostrila tudi politika do sodišč, saj so od sodstva zahtevali več posluha za potrebe ljudstva in vključitev v boj proti vojnemu dobičkarstvu in špekulaciji. Kot je že rečeno, so v Sloveniji med 12. avgustom in 2. septembrom 1945 skupščine ljudskih odborov imenovalle okrožne in okrajne sodnike in sodišča so proti koncu septembra začela delati. Ljubljanska mestna skupščina je 14. avgusta 1945 izvolila v okrožno sodišče 12 sodnikov (od teh jih je dejansko delalo 9, eden je bil celo v zaporu) ter 30 sodnikov prisednikov (od 60 predvidenih), 9 sodnikov pa je novembra imenoval še IO MLO. Okrajno sodišče v Ljubljani (za mesto in okraj okolica) pa je imelo 16 stalnih sodnikov, 180 sodnikov prisednikov in 5 tajnikov pravnikov (s petimi oddelki, od zemljiške knjige do kazenskih zadev) in je do konca leta 1945 imelo že 10 000 spisov. Razmerje med sodniki in sodniki prisedniki naj bi (po razpredelnici ministrstva za pravosodje) na okrožnih sodiščih bilo naslednje: v Ljubljani 23 sodnikov in 60 prisednikov, v Mariboru 24 – 60, v Celju 10 – 36 in v Novem mestu 7 – 36. Pri okrajnih sodiščih je bilo število prisednikov veliko večje: v Ljubljani 11 sodnikov in 86 prisednikov, v Kranju 4 – 36, v Novem mestu 4 – 48, itd.

Še preden so slovenska sodišča res začela delati, je 4. oktobra generalni sekretar zvezne vlade v Beogradu Mitar Bakić zahteval od zveznega ministrstva za pravosodje podrobno poročilo o delu sodišč, ker je zvezno ministrstvo v svojem poročilu zagotavljalo vladi, da redna sodišča po Jugoslaviji (z majhno zamudo slovenskih sodišč) v redu poslujejo. Bakić pa je trdil, da od drugod prihajajo obvestila, da ljudska sodišča zelo ohlapno izvajajo nekatere pomembne zadeve, kot so zakon o zatiranju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, in da se lahko prav neenergičnemu delu

⁷⁸ZAL, P MNO, P P0305, skupščina MNO Ljubljane, 5. 1. 1945.

sodišč zahvalimo, da je bil ta zakon tolikokrat izigran. Bakić je zahteval poročilo o vsakodnevnem delu sodišč, o njihovih težavah in napakah, zahteval je, da vlado sproti obveščajo o važnih konferencah v pravosodnem ministrstvu, da bi nanje lahko poslala svojega predstavnika, in zahteval podatke o sestavi ljudskih sodišč, torej o socialnem poreklu sodnikov.⁷⁹

Ni minilo dolgo in začele so se kopičiti pritožbe nad delom sodišč in celo obtožbe. Krivili so jih, da premilo ravnaajo z gospodarskim kriminalom, da razveljavljajo sodbe vojaških sodišč ter sodišč narodne časti in vračajo imetje nekdanjim lastnikom. Da bi se to ne dogajalo, je javni tožilec DFJ dr. Joža Vilfan novembra tožilstvom znova poslal tolmačenje zakona o postopku z narodno imovino z dne 24. maja 1945. Zahteval je, da se tožilstva pritožijo nad sodbami, s katerimi so lastnikom vrnili premoženje, če pa takšni sodni postopki ravno tečejo, naj opozorijo sodišča, da lastnine ne smejo vračati. Zahteval je tudi, naj prepričajo sodnike, da spremenijo svoje odločitve.⁸⁰ Pomočnik javnega tožilca Slovenije dr. Božo Kobe je v začetku decembra obvestil slovensko vlado, da so prejeli takšna navodila. Dogajalo se je namreč, da so sodišča vračala imetje tistim, ki so ob koncu vojne pobegnili čez mejo, in to utemeljila tako, da so pobegnili pod pritiskom okupatorjevega terorja. V teh primerih so se sodišča sklicevala na odlok predsedstva Avnoja z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikove imovine v državno last, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imovine, ki so si jo okupatorske oblasti prisilno prilastile. Javno tožilstvo DFJ je že 30. oktobra v pismu predsedstvučasne ljudske skupščine DFJ nastopilo proti takšnemu tolmačenju zakonodaje. Povrh vsega so si nekateri begunci prizadevali dobiti nazaj svoje imetje kar prek pooblaščenecv. Tožilstvo je menilo, da bi bila ugoditev takšnim zahtevkom presedan in bi lahko resno ogrozila gospodarstvo v novi državi. Bila pa bi tudi sredstvo špekulacije za tiste, ki so pobegnili.⁸¹ Tudi slovensko javno tožilstvo je bilo mnenja, da so prav premile sodbe vzrok, da se špekulacija in črna borza ne preženeta.

V tisku se je pričela kampanja proti takemu načinu sojenja. Đilas je v Beogradu napadel sodišča, da njihovo delo ni v duhu nove

⁷⁹ AJ, PV FLRJ, f. 34.

⁸⁰ AS, P NVS, f. 2.

⁸¹ Ibidem.

države in da je eno samo pravniško izmotavanje. *Ljudska pravica* pa je pisala, da je pregledala celo vrsto sodb sodišč v Ljubljani in »pri tem smo na veliko presenečenje ugotovili za ljudski pravni čut res nerazumljiva dejstva«, da so sodbe skrajno popustljive in zato krivične do samega ljudstva. Utemeljitev, da je neoporečna preteklost lahko vzrok za milejšo sodbo, je bila po mnenju *Ljudske pravice* nepravilna, saj so vsi ti ljudje špekulantje, ki so pred vojno zatirali ljudstvo, torej niso neoporečni. *Pravica* je napadla sodišče, da je izreklo premile sodbe proti vrhniškemu trgovcu Malavašiču, proti lastniku ljubljanske restavracije Sokol, proti kavarnarju Zalarju itn. Zahtevala je, da se javno tožilstvo na te sodbe pritoži, sodnike pa ozmerjala, da niso ljudski, ker dajejo pre nizke pogoje kazni in tako tem in »vsem ostalim ljudskim sovražnikom dajejo največjo potuho za nadaljnje zločinsko delo.«⁸²

Dr. Joža Vilfan je v imenu zveznega javnega tožilstva 8. januarja 1946 tudi sam poslal svoje mnenje o delovanju sodstva predsedstvu zvezne vlade. Strinjal se je, da je delo ljudskih sodišč nezadovoljivo in da sodniki kažejo veliko nenaklonjenosti, celo sovražnosti. Svojih nalog ne izpolnjujejo niti sodniki prisedniki, so neredni pri delu in se ne poglobljajo v predpise, sodniki sami pa jih zaradi lastnega reakcionarnega stališča niti ne poskušajo usposobiti za delo. Sodišča izrekajo preblage kazni in spravljajo v nevarnost izvedbo državnega gospodarskega načrta. Za vse to pa so največkrat kriva ministrstva za pravosodje in vrhovna sodišča, ki ne sklicujejo konferenc sodnikov, da bi jim obrazložila novo zakonodajo. Za primer je Vilfan navedel, da so novembra v Srbiji dokončali le 829 od 13 527 kazenskih prijav; posebno slabe rezultate kažejo, ko gre za politična kazniva dejanja, saj so v novembru 1945 končali le 78 postopkov od 2972 prijavljenih. Del sodnikov da kaže očitne sovražne tendence, saj sodišča s svojimi odločitvami direktno branijo in opravičujejo politični kriminal, kar še posebej velja za dejanja proti ljudstvu in državi.⁸³

Zvezno ministrstvo za pravosodje je ukrepalo in 11. in 12. januarja 1946 v Beogradu sklicalo konferenco o sodstvu. Na njej je dalo vedeti, da so v novi Jugoslaviji ustanovili prava ljudska sodišča. V pravosodju je novo prav to, da ljudstvo voli in zamenjuje sodnike in jih na ta način lahko nadzoruje. Sodniki za svoje delo od-

⁸²LP, 9. 12. 1945, »Trdi do ljudstva, popustljivi do špekulantov«.

⁸³AJ, PV FLRJ, f. 34.

govarjajo samo ljudstvu. Tako je ustvarjena resnična neodvisnost sodišč od ostalih ustanov ter oblasti in njihova izključna odvisnost zgolj od ljudstva. Toda kljub temu so sodniki, čeprav jih je izvolilo ljudstvo, le profesionalci, četudi niso strokovnjaki. Da pa sodniki ne bi zašli v formalizem, je bila postavljena zahteva, da ljudstvo še neposredneje sodeluje v sojenju, in so bili poleg sodnikov izvoljeni še sodniki prisedniki (ljudje iz ljudstva'). Na konferenci so dali vedeti, da mora sodstvo služiti predvsem zaščiti demokratičnih pridobitev NOB, sodišča morajo biti v rokah ljudstva in se morajo boriti proti vsem sovražnikom, skratka proti vsemu, kar ovira nadčloveške napore ljudstva za boljše življenje. Dotlej pa sodišča te naloge niso opravila, sodbe so polne postanega duha in pravniškega formalizma, najboljši primer tega pa je usoda zakona o zatiranju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže. Če bi sodišča pravilno razumela namen tega zakona (zaščita ljudskega gospodarstva) in v špekulantih videla ljudske sovražnike, ne bi izrekala tako milih kazni. Namesto da bi bila bič v rokah ljudstva, so postala njihovo zatočišče in si upravičeno nakopala gnev ljudstva. Sodišča ne smejo razumeti zakonitosti dobesedno, zlasti ne sedaj, ko se je pripravljanje zakonodaje šele pričelo.⁸⁴

Prva posledica vseh teh političnih ocen delovanja sodstva in javne kampanje proti sodiščem v tisku je bila odstavitev znatnega dela sodnikov in sodnikov prisednikov, od katerih so nekateri končali tudi v zaporu. V Sloveniji je Kidrič na seji GO OF 15. decembra, ko so govorili o ' aferi ' Vavpetič in o potrebi odstranitve špekulantskih elementov iz oblasti in združništva, že napovedal ostre ukrepe, celo da bodo veliki špekulantje »... obsojeni ne na 10 ali 15 let, ampak na smrt«. Konec decembra je slovenski politbiro znova sklenil, da bo potrebno sodnike zamenjati ali pa jim postaviti vsaj dobre senate.

V Ljubljani so to storili na seji mestne skupščine 5. januarja 1946. Na seji sta o delu ljubljanskih sodišč poročala predsednik okrožnega sodišča v Ljubljani Verbič in predsednik okrajnega sodišča dr. Franjo Omladič. Oba sta govorila o težavah sodišč, obilici dela, premajhnem številu sodnikov (na dan so obsojali po 4–5 oseb, včasih tudi več) in povedala, da so kljub temu rešili večino prispelih prijav. Sodišča so se zavedala pritožb javnosti zaradi premilih obsodb špekulantov in se trudila, da bi to hibo popravila, je

⁸⁴Ibidem.

poročal Verbič. Dr. Omladič pa je opozoril, da je aparat na sodiščih še večinoma star, obremenjen z meščansko- uradniško mentaliteto, da pa so sodišča prevzela svoje nove dolžnosti – v prvi vrsti zaščito pridobitev NOB. Poslance skupščine je prosil za razumevanje pri težavah sodišč, saj ta poskušajo odpraviti napake in se zato povezujejo z množičnimi organizacijami in ljudskimi tožilci. Toda predstavniki mestnega komiteja KPS v skupščini s temi poročili niso bili zadovoljni in dr. Hugo Skala je sodnike napadel, da spreminjajo sodišča v *»zaščitnike narodnega izdajstva in zagovornike ljudskih škodljivcev«*. Sodnikom v bran se je postavil dr. Ivan Stanovnik, ki je kot odvetnik poznal razmere na sodiščih, se zavezal, da nihče ne bo podvomil, da je sam iskren prijatelj OF in NOG, *»toda ne morem zatajiti svoje nravi in nikoli je nisem, da se ne strinjam z ulico in da se ne strinjam vedno z javnim mnenjem in moram reči tukaj na tem zborovanju mestne skupščine, da se tudi ne strinjam z vsemi izvajanji, ki so bila iznešena. Ne strinjam se zaradi tega, ker sem po svojem bistvu proti smrtnim kaznim.«*

Dva dni pred zasedanjem skupščine je namreč posebni senat vrhovnega sodišča LRS obsodil na smrt vrhniškega trgovca Malavašiča. Stanovnik je opozoril, da ljudska demokracija ne sme prevzemati napak diktatorskih fašističnih in nacističnih režimov in ne sme zagovarjati enkratnih naglih sodišč, poslance pa pozval, naj ne izrečejo nezaupanja sodnikom, ki so jih bili izbrali. Ker je bila to ena najhujših obsodb tedanje pravosodne politike, kar jih je bilo takrat javno slišati, se je na Stanovnika usul plaz obtožb, češ, ali naj pozabimo na tisoče, ki so se borili, padli in umirali v koncentracijskih taboriščih in da se Osvobodilna fronta nikoli ni prenaglila, ampak je točno sledila načinu ruske organizacije. Nikakor pa protidiskutantje niso mogli sprejeti Stanovnikove teze, da je treba odpuščati, češ da še ni prišel čas za to. Stanovniku je odgovoril celo Boris Kidrič, ki se je udeležil zadnjega dela zasedanja mestne skupščine. Pojasnil je, da med staro in novo oblastjo ne more biti nobene primerjave, da pa so v novi aparat prevzeli nekatere stare uradnike, ki se niso spečali z okupatorjem, se pa morajo vživeti v nove metode, isto pa velja tudi za sodnike. *»Obžalujem, da je tov. Stanovnik v svoji dobrohotni pa ne pametni milosrčnosti šel tako daleč, da je zagrešil nekaj, zaradi česar je lahko vsak državlján, vsak borec naše velike stvari globoko užaljen.«* Zavrnil je primerjavo s fašističnimi sodišči in aluzije na ulico, češ da je fašizem sodil ljud-

stvu, da pa ljudska oblast ni anarhija, ampak nadzor ljudstva nad organi oblasti, kar je »znak naše globoke demokracije.«⁸⁵

Kljub tej načelni izmenjavi mnenj je Vrhovc iz četrti Tabor predlagal, da odpokličejo vse sodnike in sodnike prisednike, ki ne izpolnjujejo narodnih dolžnosti. Odpoklicali so sodnika okrajnega sodišča Karla Javorška (ki je premilo sodil Malavašiču na razpravi 29. decembra 1945) in tri sodnike okrožnega sodišča – dr. Josipa Šenka, Jurija Gregorca in Leopolda Šmala. Dr. Stanovnik in dr. Šorli sta se vzdržala glasovanja. Pri odpoklicu sodnikov so se sklicevali tudi na resolucije, ki da so prispele med zasedanjem in v katerih ljudstvo zahteva odpoklic, da se »preneha s škodljivim birokratizmom pri MLO ter da se špekulante in vojne dobičkarje najstrožje kaznuje.« Nove sodnike so izvolili na predlog Leopolda Kreseta. Študent tehnike Gregor Zalar je postal sodnik okrajnega sodišča, novi sodniki okrožnega sodišča pa Franc Sladič (dipl. jurist), Ivan Racek (delavec), Ludvik Slosar (mizar), Ludvik Jezeršek (uradnik), Ivan Puc (krojač) in Alojz Bukovec (kapetan JA). Zamenjali so tudi 25 sodnikov prisednikov in izvolili 24 novih s prej preverjenimi karakteristikami. Franc Sladič je že na naslednji, junijski seji skupščine zaprosil za razrešitev in jo dobil.

Inštitucija sodnikov laikov se je zaradi čiščenja v sodstvu in na pobudo CK KPS z leti še okrepila, ker je primanjkovalo politično ustreznih strokovnjakov. Predsedstvo SNOS je okrepilo tudi vrhovno sodišče Slovenije in mu 18. decembra dodalo še novega podpredsednika, dr. Helija Modica, in člane Jožeta Dolinška, pravnika iz Trbovelj, Antona Dolinška, delavca iz Ljubljane, Ančko Hafner, delavko iz Kranja, dr. Frana Novaka, zdravnika, in Toneta Hafnerja, kmeta iz Ljubljane.⁸⁶ Javni tožilec Stante pa je konec januarja 1946 poročal, da so se razmere v sodstvu izboljšale zaradi učinkov množičnih akcij, propagande dnevnega tiska in odstavitve sodnikov.⁸⁷ V tistem času je prišlo tudi do dokončne odprave sodnih preiskav. Odtlej sodišča niso smela več sodelovati v pripravljanju kazenskega postopka, ampak so kazniva dejanja preiskovali javni tožilci s svojimi preiskovalci, politična kazniva dejanja pa Ozna.

⁸⁵ ZAL, P MLO, P 0305, zapisnik 2. zasedanja skupščine MLO za okrožno mesto Ljubljana.

⁸⁶ UL P SNOS in NVS, 1946/1.

⁸⁷ AS, JT, f. 9.

V takih razmerah so decembra 1945 v Ljubljani organizirali še večji, javni proces, imenovali so ga »božični proces«, ki ga je spremljala vsa potrebna propaganda. Pred okrožnim ljudskim sodiščem so od 19. do 23. decembra sodili 33 obtožencem; sodišču je predsedoval Jože Baričevič, tožilec pa je bil sam Stante. Dejansko je šlo za dve skupini obtožencev, večino je Ozna zaprla in zasliševala že od maja 1945, tožilstvu pa jih je predala kot dve ločeni skupini. V prvi skupini so bili zvečine oficirji domobranske vojske. V drugi pa so bili člani vodstva predvojne Mladine JNS (OJNS), skupine mladih liberalcev, ki se je leta 1941 pogajala za vstop v OF in ga zavrnila zaradi preočitne prevlade KPS v OF, med njimi: dr. Janko Koestl, dr. Branko Vrčon in dr. Branko Alujevič.⁸⁸ Ti so bili dejansko obtoženi mihailovičevstva in nasprotovanja OF (njihova skupina je imela svojega predstavnika tudi v Slovenski zavezi). Vodilni iz prve skupine, domobranski podpolkovnik Ernest Peterlin (ki je zase trdil, da je ves čas delal za zahodne obveščevalne službe), Vladislav Križ, Vinko Mehle, Jože Rorman in kurat dr. Peter Križaj, so bili obsojeni na smrt in kazni so tudi izvršili. Na smrt so obsojili tudi Koestla, Vrčona, Alujeviča, Vujoševiča in še 8 obtožencev, vendar so jim 12. marca 1946 kazni znižali na 20 let zapora in jim v letih 1952–1955 odpustili preostanek kazni.⁸⁹

Toda politbiro CK KPJ se ni zadovoljil samo s političnimi pritiski na sodišča, temveč je na seji 26. decembra (navzoči so bili Tito, Kardelj, Ranković, Đilas, Žujović, Hebrang, Marinko, Nešković, Popivoda in Zihlerl) sklenil še ostreje ukrepati proti špekulantom, črnoborzijancem in saboterjem. Od zvezne vlade je zahteval, da izda navodilo, po katerem naj vrhovna sodišča republik imenujejo posebne svete za sojenje pomembnejših primerov špekulacije, kraje in sabotaže.⁹⁰ 29. decembra 1945 je minister za pravosodje pri zvezni vladi dr. Frane Frol izdal uredbo o ustanovitvi posebnih senatov pri vrhovnih sodiščih federalnih enot (in vrhovnem sodišču Vojvodine) za dejanja špekulacije, sabotaže, zlorabe v službi in dejanj poškodovanja, »ki ovirajo izgradnjo in obnovo države«. Senati naj delujejo v sestavi en sodnik in dva prisednika, javni tožilec pa določi, katere kazenske predmete bodo prevzeli od rednih sodišč.⁹¹

⁸⁸SP, 19. do 22. 12. 1945.

⁸⁹Za podatke se zahvaljujem Borisu Mlakarju.

⁹⁰ZA CK SKJ, CK SKJ III/11.

⁹¹UL FLRJ 1945/102 z dne 31. 12. 1945.

Predsedstvo zvezne vlade je 1. januarja že določilo, naj se tej akciji pridružijo še novo imenovane kontrolne komisije republik, ki naj pazijo, koga bodo imenovalе v te posebne senate, komu bodo sodelile in zagotovijo naj, da bodo prizadeti zlasti večji špekulantje in škodljivci.

Posebni senat slovenskega vrhovnega sodišča se je prvič sestel 3. januarja 1946 popoldne v sestavi: predsednik dr. Heli Modic, sosodnika Ivan Novak in Anton Dolinšek, naloge tožilca pa je opravljal javni tožilec Slovenije dr. Jernej Stante. V procesu, ki je trajal dve uri, je čevljarja Živka Brajkoviča, člana OF in dahavskega interniranca, obsodil na 10 let odvzema svobode s prisilnim delom, na kazen odvzema državljanskih pravic za 10 let in zaplembo podjetja ter odvzem obrti, češ da je v času velikega pomanjkanja skrival blago (usnje, cigarete itd.), da teh zalog ni prijavil, kot je bilo predpisano, in zato, ker je sodišče sklepalo, da je obtoženec vse to nameraval prodati na črni borzi.⁹² Odsek za pobijanje nedopustne špekulacije pri MNO Ljubljana je že decembra 1945 preiskoval Brajkovičeve zaloge in zapisal, da sumi, da Brajkovič namerava prodajati čevlje in olje na črni borzi. Brajkovič se je pred posebnim senatom zagovarjal, da je šele odkopal usnje, ki ga je skril med vojno, in da je nameraval čevlje podariti OF. Po številnih prošnjah za pomilostitev in po ponovnih zaslišanjih, so Brajkoviča 15. julija 1947 pomilostili in izpustili iz zapor. Vrhovno sodišče (Matej Dolničar, Košenina in Silverij Pakiž) pa mu je 1. junija 1949 omililo še kazen odvzema državljanskih pravic in odvzema obrti.

Takoj po prvem procesu se je pred senatom začela razprava proti vrhniškim trgovcem Ivanu Malavašiču, njegovi materi in sestrī. Obtožili so jih utaje blaga, češ da se niso odzvali predpisani prijavi zalog v trgovini, temveč so blago skrivali, da blago niso hoteli prodajati na nakaznice in drugo. Malavašičevim so na temelju prijave odseka za trgovino ljudskega odbora na Vrhniki prvič sodili že 2. oktobra 1945 pred okrajnim narodnim sodiščem v Ljubljani. Takrat so Mimi in Ivana obsodili na denarno kazen, mati Marija pa je bila oproščena. Obsojenca sta se na to sodbo pritožila okrožnemu sodišču in zatrjevala, da nista skrivala blaga, da sta ga prijavila in je spravljeno v dostopnih skladiščih trgovine, izjave referentov vrhniškega odseka za trgovino o »skritih bunkerjih« pa so zlagane.

⁹²A VS RS, Kv. 1 - 1946.

Pritožil pa se je tudi okrožni javni tožilec za Ljubljano Bogo Ogrin. Zahteval je, da se na vse tri obtožence gleda v smislu zakona o pobijanju nedopustne špekulacije, navedel, da je okrožno sodišče ravnalo napak, ker je upoštevalo zagovore obtožencev, in predlagal višjo kazen – prisilno delo in odvzem državljanskih pravic. Zadevo je 29. decembra obravnavalo okrožno sodišče in zvišalo kazni (Ivanu na 1 leto prisilnega dela in izgubo pravic za 3 leta, Mimi na 6 mesecev, materi Mariji pa odmerilo denarno kazen in zaplembo skritega blaga). Družina Malavašič bi se bila pritožila tudi na to kazen, toda tožilec Ogrin je 2. januarja predlagal javnemu tožilcu Slovenije, naj izroči ta primer posebnemu senatu vrhovnega sodišča in odredil aretacijo. Stante je 3. januarja predlog sprejel in istega dne so se Malavašiči znašli pred posebnim senatom, kjer jih je namestnik javnega tožilca Slovenije Franc Sever obtožil, da so izrabili izredne razmere v lastno korist, na škodo narodnih koristi, »iz njihovega početja se vidi vsa njihova družbena pokvarjenost, kar je sodišče posebej ocenilo pri odmeri kazni proti obtožencu Ivanu. . . « Razprava je trajala tri ure in sodišče je na koncu Ivana Malavašiča obsodilo na smrt, mater Marijo na 3 leta prisilnega dela in sestro Mimi na 10 let prisilnega dela, jim odvzelo državljanske pravice in dosodilo zaplembo celotnega premoženja.⁹³

Tretji proces pred posebnim senatom je bil naslednjega dne (4. januarja). Vodil ga je H. Modic, člana pa sta bila dr. Franc Novak in Anton Dolinšek. Trije trgovci iz Celja, Rudolf Strmecki, Miloš Pšeničnik in Franc Dobovišek, so bili obtoženi utaje blaga, Dobovišek in Pšeničnik pa tudi tega, da sta odklanjala prodajo na nakaznice. Oba sta bila obsojena na smrt z ustrelitvijo, Strmecki pa na 10 let prisilnega dela, vsi trije pa na zaplembo celotnega imetja. Na koncu sodbe je pisalo: »Izrečene kazni odgovarjajo krivdi in težini dejanj posameznih obtožencev. Strogost kazni pa naj bo resen opomin vsem drugim izkoriščevalcem ljudstva.«⁹⁴

Svojci obsojenih so takoj vložili prošnje za pomilostitev na predsedstvo ustavodajne skupščine FLR Jugoslavije. Toda Malavašiču so zavrnilo pomilostitev in kazen so izvršili 12. januarja.

Predsedstvo je o Dobovišku in Pšeničniku povprašalo za mnenje ministrstvo za pravosodje v Sloveniji in dobilo odgovor sodnika Modica (ki je bil poslan z vednostjo ministra Pokorna), da je po-

⁹³Ibidem, Kv 2 – 1946.

⁹⁴Ibidem, Kv 3 – 1946.

sební senat na tajní seji sklenil, da pomilostítve ne priporoča.⁹⁵ Res pa je, da je pred tem Modic písal pravosodnemu ministru zvezne vlade v Beograd, da sta tí sodbí predrakonični, saj je okrajno sodišče v Celju Pšeničnika obsodilo na 6 let, Doboviška pa na 4 leta, čeprav je Pšeničnik med vojno pomagala Leskošku-Luki in sta bila oba z Doboviškom pristaša OF. »*Po uredbí o posebnií svetih pa je čez noč ustvarjen nov pravni položaj*«, ki sicer predpisuje pospešen postopek, ne pa tudi višjih kazní, kot jih sicer izrekajo sodišča, je písal Modic in »*preventivní učinek, zastrašitev in zaščita ljudskih interesov je dosežena s samim izrekom smrtne kazní, četudi se po milosti ne bi izvršila*.« Modic je razložil še svoje poglede na ta sojenja, da gre v resnici za odklanjanje prodaje blaga na nakaznice in za velike zaloge, s čimer se zbuja vtis »*pomanjkanja in nesposobnosti organov oblasti*.« Pomoč v osvobodilnem boju ne zmanjšuje krivde za sabotažo. Predsedstvo ustavodajne skupščine FLRJ je 15. januarja zavrnilo pomilostitev obeh celjskih trgovcev in kazen so izvršili 22. januarja v navzočnosti predstavnikov tožilstva, ne pa notranjih zadev, ki so sodelovanje odklonili, češ da nimajo ustreznih navodil iz Beograda.

Tem trem procesom so 12. januarja sledili pred posebnim senatom vrhovnega sodišča še trije. Vodil jih je Modic, člana senata sta bila Anton Dolinšek in dr. Franc Novak, javnega tožilca pa je zastopal pomočnik dr. Božo Kobe. Trgovca Draga Radeja in Alojza Germa iz Trbovelj (oba pristaša OF) so obsodili zaradi utaje blaga. Pri Radeju so kot oteževalno okoliščino navedli, da je to počel v kraju »*kjer rudarji z izredno požrtvovalnostjo in brezmejním samozatajevanjem delajo na obnovitvenem planu naših oblasti, pri čemer so goli in bosí*.« Obsodili so ga na 10 let prisilnega dela in zaplembo imetja; 11. junija pa mu je prezidij skupščine FLRJ oprostil kazen odvzema svobode. Germa so obsodili na 20 let in mu jo junija 1946 znižali na 2 leti. Germa je zagovarjal ljubljanski odvetnik dr. Vladimir Grossman in navajal, da so Germu med vojno ubili sina partizana, da je blago skrival, ker so mu grozili z izselitvijo in da o resničnosti teh navedb lahko priča Franc Šetinc.⁹⁶ Na šestem od teh procesov so sodili trgovcema iz Rakeka Ivanu Levsteku in Francu Oblaku, lastnikoma tvrdke Levstek in Oblak. *Ljudska pravica* ju je že 15. junija 1945 navajala kot špekulanta, ki

⁹⁵Ibidem.

⁹⁶Ibidem, Kv 4 in 5 – 1946.

skrivata velike količine blaga. Takrat sta odgovorila, da je članek žaljiv in neutemeljen. Toda uredništvo je še naprej »raziskovalo« njun primer in 1. julija poročalo, da je milica preiskala njuno enonadstropno vilo in jima zaplenila blago. Levsteka je posebni senat obsodil na smrt (kazen so mu pozneje znižali na 15 let prisilnega dela), Oblaka pa na 15 let prisilnega dela in obema zaplenili celotno premoženje.

Obsodili ju niso samo zaradi špekulacije, ampak tudi zato, ker da sta med vojno pomagala zimski pomoči in belogardističnim beguncem, čeprav sta pomagala tudi NOV. Pomočnik upravnika zaporov v Mariboru Jože Kragelj je leta 1950 na prošnjo za pomilostitev Levsteka odgovoril takole: *»Svoje krivde se absolutno ne zaveda, ker smatra, da je s svojim odiranjem ravnal po vesti, kazen smatra kot izključno skonstruirano, samo zato, da si je oblast prisvojila njegovo imetje – trgovino. Je tip starega versko sfanatiziranega klerikalca, ki ne bo nikdar drugačen. . . Ljudsko oblast bo sovražil do smrti. Pri njem se gre v glavnem za nerganje, da pa bi za ostvaritev svojih sovražnih ciljev reskiral kaj več, je bolj malo verjetno, ker je preveč oportunist.«* Pomilostitve ni priporočal, a so ga 3. januarja 1951 le izpustili.⁹⁷

Tem trem so sledili še trije podobni procesi. 31. januarja 1946 je posebni senat (Modic, Novak, Ančka Hafner) sodil solastniku železarne na Muti Milku Bremcu, ki so ga na intervencijo dr. Stojana Pretnarja in dr. Maksa Šnuderla, ki sta pričala v korist obtoženega, obsodili le na 2 leti zavora in so ga naslednje leto izpustili zaradi slabega zdravja. 15. aprila je posebni senat (v sestavi Modic, Anton Dolinšek in Ančka Hafner) v dveh urah obsodil Josipa Blažiča (intendanta 7. korpusa) in ženo Marijo, trgovca iz Trebnjega, na 8 oziroma 6 let prisilnega dela in zaplembo premoženja. Istega dne je obsodil še Mirka Kerta na 6 let prisilnega dela, odvzem premoženja in državljanskih pravic, kljub pričevanjem, da je pošten in da je med vojno pomagal NOB.⁹⁸

Sojenja so po januarju pojenjala tudi zato, ker je vmes, 26. februarja, Kardelj poslal depešo vsem predsedstvom vlad, da procesi vse preveč zajemajo male obrtnike in male ljudi, kar ima lahko težke politične posledice. Zahteval je, naj to nemudoma preprečijo, re-

⁹⁷Ibidem, Kv 6 – 1946.

⁹⁸Ibidem, Kv 7, 8, 10 – 1946. Kert je leta 1961 poskušal doseči izbris obsodbe, vendar mu jo je senat vrhovnega sodišča v Ljubljani zavrnil.

vidirajo takšne primere in v bodoče na procese postavijo le večje kapitaliste.⁹⁹

Posebne vrste pa je bil proces proti uslužbencem podružnice Državnega prometnega podjetja DFJ (Dasp) v Ljubljani 18. marca 1946. Obtoženci so bili vodilni uslužbenci tega podjetja – Anton Bervar, ing. arh. Vladimir Šubic, ing. Stane Vidmar, ing. Franc Palme in še osem drugih. Osumljeni so bili sabotaže oziroma, da so od avgusta do novembra 1945 malomarno ravnali z državno imovino in denarno oškodovali podjetje. Načelnik Ozne Ivo Svetina pa je konec oktobra poročal Kardelju, da je uprava Daspa »popolnoma v rokah plavogardističnih elementov in to ing. Šubic Vladimirja, ing. Vidmar Staneta, ing. Palme Franca, Medveda Dušana in Senjenina. Vidmarju je dodeljen celo ing. Križ, bivši domobranski poročnik. V Daspu vlada prava anarhija. Deloma je temu kriv premehak, politično sicer popolnoma zanesljiv upravnik ing. Bervar, ki ni zmožen napraviti reda in odstraniti nezdrave elemente.«¹⁰⁰ Osumljence so aretirali 25. novembra 1945 in jih izročili v preiskavo Ozni. Ta je 16. januarja 1946 vložila kazensko prijavo in šele 23. februarja so obtoženci dobili obtožnico, eden od njih, ing. Franc Palme, je 27. februarja napravil samomor.

Gradivo za proces kaže, da je ekpozitura Dasp v Ljubljani imela težave s 4. armado in Knojem, ker so jim ti stražili kamione na velikem provizoričnem parkirišču v bližini Morganove črte v Divači. Vodilni Daspa so večkrat opozorili vojsko, da prihaja ponoči do kraj in uničevanja narodne imovine. Od komande 4. armade so zahtevali namestitev reflektorjev, kar je ta zavrnila. Ugotovili so, da po krivdi Knoja vozijo kamione nezastraženi vojni ujetniki in je tako 5 ustašev pobegnilo; zaradi tifusa med ujetniki pa je tudi teh šoferjev primanjkovalo. Od Knoja so zahtevali nočno stražo kamionov v Ljubljani, ki je tudi ni bilo itd. Dasp je opravljal prevozniške posle tudi za 4. armado in predstavnik misije Unrrre za Slovenijo Bernard Forbes se je zaradi tega pritožil v Beograd, češ da Unrrrina vozila v Sloveniji prevažajo municijo. Nato je predsedstvo slovenske vlade izdalo okrožnico, da morajo ti kamioni voziti samo za civilni sektor.¹⁰¹ V slovenski podružnici Daspa so sami nekajkrat

⁹⁹ AJ, PV FLRJ, f. 4-11.

¹⁰⁰ ZA CK ZKS, os. zbirka E. Kardelja, Politično situacijsko poročilo od 21. do 28. 10. 1945.

¹⁰¹ AS, PNVS, f. 3/3426.

opozorili, da v teh okoliščinah ne morejo prevzeti odgovornosti za zaščito državnega imetja in s tem so seznanili tudi slovensko vlado. Bervar se je pred posebnim senatom zagovarjal, da v hudih delovnih razmerah, ob pomanjkanju ljudi in prostorov, ni bilo mogoče urejeno poslovati. Tudi slovenska kontrolna komisija je pregledala poslovanje Daspa pred in po aretacijah in ugotovila, da so objektivni vzroki ovirali (in še ovirajo) poslovanje podjetja. Kontrolna komisija je ugotovila, da so glavne hibe v poslovanju Daspa: 1. centralizacija vsega poslovanja v glavni upravi v Beogradu, 2. nejasna razdelitev kompetenc med glavno upravo, Zavodom za vanredne nabavke (pristojnim za pomoč Unrre) in Privrednim svetom v Beogradu in 3. mešanje glavnega namena Daspa z drugimi nalogami. Prišla je do podobnih sklepov kot Bervar v svoji obrambi, da mora biti slovenska podružnica Daspa bolj samostojna in da je potrebno ločiti transportni del podjetja od tistega dela, ki prevzema in popravlja vozila. Naposled je slovenska vlada 10. aprila ustanovila republiško Daps, kar pa ni bilo prav Kardelju, češ če je bil en Dasp, ki je napravil veliko škode, in še ni bil niti dobro ukinjen, že ustanavljamo republiške Daspe, ki niso nič boljši, in se zopet vračamo na iste birokratske forme. Menil je, da je že čas, da kamione prepustijo interesantom na terenu.¹⁰²

Kljub temu je posebni senat na procesu, ki je trajal do 28. marca, obtožene obsodil na kazni od 10 mesecev do 10 let prisilnega dela. V obtožnici, na procesu in v sodbi se je veliko govorilo o 'držanju' obtožencev med vojno. Ing. Šubica, ki je zasliševalcem na Ozni trdil, da je bil med vojno politično nevtralen, je obtožnica bremenila, da je bil plavogardist in reakcionar in da zato ni imel interesa za izboljšanje poslovanja Daspa. Ing. Staneta Vidmarja, ki je vojno preživel v službi v tovarni svojega očeta (ki je bil v internaciji in je tovarno septembra 1945 podaril državi), je obtožnica bremenila, da se je med vojno družil z okupatorji (kljub temu, da je njegova mati Angela dala pismeno izjavo, da je sina iskala črna roka), da se je leta 1944 umaknil iz Ljubljane s pomočjo nekega gestapovca, da se je po vrnitvi nekaj časa delal pristaša OF, ko pa je videl, da je veliko njegovih somišljenikov ostalo nekaznovanih, je svojo vlogo spremenil. Zato je službo jemal neresno in sabotiral. Ing. Palmeta so dolžili, da je političen konjunkturist, črnoborzijanec in nemčur, čeprav so ga takoj po osvoboditvi oprostili takih sumov, itd. Iz-

¹⁰²AS, PNVS, f. 3/735.

jave o malomarnosti pri delu, ki jih je navajala obtožnica, so bile spretno preobrnjene izjave samih obtožencev iz zaslišanj. Gradiva za njihovo sodelovanje z okupatorjem ni, pač pa zaslišanja kažejo, da so bili med vojno vsi neopredeljeni ali, kot ugotavlja obtožnica, »nezainteresirani za NOG«. ¹⁰³

Proces proti uslužbencem Daspa se je razširil tudi na centralo v Beograd, kjer so potem nekatere tudi obsodili. Med njimi je bil Dušan Radović, upravnik Daspa v Beogradu. Zanj je 18. marca pri Kardelju interveniral Sava Kosanović, češ da ga pozna kot odličnega strokovnjaka in poštenega človeka, in Kardelja prosil, naj prepreči napako. »U svoje vrijeme vi ste mi rekli, da je stvar političke prirode. Sad je to sasvim otpalo. Ostao je samo kriminal.« Kardelj je povprašal Rankovića, šefa Ozne, kaj storiti, ker če gre pri Radoviću samo za Dasp, potem je mnenja, da ga morajo izpustiti, kakor vse druge, ki niso kradli. Videti je, da Rankovićev odgovor ni bil ugoden, saj je Kardelj odgovoril Kosanoviću, da je Radović bil prijatelj Jevđevića, da je v Bariju skušal pridobivati internirance za izdajalsko vojsko, da je v Daspu zaposlil veliko število sovražnih elementov, zlasti nekdanje jugoslovanske oficirje, ki niso imeli kvalifikacij za vstop v JA, da je dezorganiziral Dasp in izjavil, da njegovi ljudje delajo vestno, pa čeprav je videl pokopališče kamionov. ¹⁰⁴

Težav s kamioni, ki sta jih navajali obe obtožnici (ljubljanska in beograjska), pa niso mogli odpraviti uslužbenci Daspa, ker takrat ni bilo mogoče dobiti rezervnih delov in so šoferji tudi sicer preprosto zapustili pokvarjene kamione.

Sojenja pred posebnim senatom pa niso pomenila, da so bile to edine obsodbe za dejanja špekulacije in sabotaže. Hkrati so tekle številni podobni procesi pred okrajnimi in okrožnimi sodišči. Tožilstvo je tej vrsti procesov zaradi aktualnosti dajalo celo prednost. »Ta aktualnost je nastopila kot posledica pomanjkanja blaga v prometu, motenj v porazdelitvi obstoječega blaga na posamezne kraje in zaradi drugih akutnih nerodnosti v gospodarstvu. . . Vsebina teh kaznivih dejanj. . . je v doslej ugotovljenih primerih po pretežni večini: neprijava in prikrivanje obstoječih blagovnih zalog, omejevanje prodaje na različne načine, nezakonito klanje živine in prašičev in nezakonit promet s tem blagom.« Tožilstvo je upalo, da

¹⁰³ A VS, Kv 9 - 1946.

¹⁰⁴ AJ, PV FLRJ, f. 7, Kardelj Kosanoviću 30. 3. 1945.

bo tako uspelo ustaviti t.i. gospodarski kriminal.¹⁰⁵ Tako se je marca 1946 (za februar nimamo podatkov) v Sloveniji pred okrožnimi in okrajnimi sodišči znašlo 248 predmetov (ne oseb) te vrste. Aprila jih je bilo 171, maja 165, junija 169, julija 154, avgusta 123 itd., njihovo število pa je znova naraslo decembra 1946, ko so preganjali kmete zaradi nepravilne prijave zalog krompirja. Maja 1946 je javni tožilec Stante poročal v Beograd, da pregon špekulantov izgublja značaj kampanje in da obtožence vedno večkrat kaznujejo le z denarnimi kaznimi in zaplembo premoženja.¹⁰⁶ V Beogradu je bil takrat že novi zvezni javni tožilec dr. Josip Hrnčević. Ta je na konferenci aprila 1946 priznal, da je bil glavni namen vseh ukrepov za pobijanje špekulacije in sabotaže doseči v državi pravilno distribucijo, torej porazdelitev blaga. Če torej ocenimo namen in način opisanih sojenj pozimi in spomladi 1946, so to bila še eden iz vrste političnih spreminjanj s pomočjo sodstva, pri čemer je KPJ uporabljala izredna in nagla sodišča, kar so posebni senati nedvomno bili. Namen je bil utrditi zavest med trgovci, da bo odtlej v trgovini prevladoval državni sektor, na tem področju pa uvesti disciplino. Obsodbe so imele namen ustrahovati s primerom (kot je temu rekel sam Modic) tako privatni kot državni sektor v gospodarstvu. Hkrati pa so na teh procesih nadaljevali s prikritim obračunavanjem s politično drugače mislečimi.

Britanski kozul v Ljubljani, ki je spremljal to dogajanje, je januarja poročal, da se politične nasprotnike še vedno odstranjuje s psevdolegalnimi postopki in na temelju raznovrstnih obtožb, pa če so še tako neresnične. Smrtne obsodbe da so vsakodnevne in da je v zaporu v Ljubljani pet sodnikov, ker so neustrezno tolmačili voljo ljudstva. V februarskem poročilu je konzul zapisal: *»Likvidacija vse potencialne opozicije z psevdouridničnimi metodami se nadaljuje. Neka oseba, ki po položaju pozna te stvari, mi je dejala, da so nekatere sodniki dobesedno obupani zaradi stalnih navodil, naj dosojajo smrtne obsodbe za ljudi, za katere vedo, da so nedolžni. Slišal pa sem tudi, da so iz Beograda poslali navodila, naj se izogibajo razposajenim scenam v sodnih dvoranh in naj se v manjši meri zatekajo k smrtnim obsodbam vsaj začasno, da bi zahodnim kritikom nudili manj osnove za kritiko.«*¹⁰⁷ Stevenson pa je 22. marca 1946 poročal

¹⁰⁵ AS, JT, f. 9.

¹⁰⁶ AS, JT, f. 5.

¹⁰⁷ PRO, FO 371/59561.

Bevinu, da si procesi kar sledijo, procesi proti vojnim dobičkarjem sledijo procesom proti kolaborantom, ko bi pričakovali, da so vse kolaboracioniste že obsodili, kar kaže, da v resnici ne gre za kolaboracioniste, ampak za tiste, ki so preprosto preživeli vojno, in da to niso procesi po duhu zakona, niti maščevanja, ampak služijo pospeševanju trenutne gospodarske politike vlade. Skratka, njihov namen je bil prenesti čimvečje možno število trgovin in druge lastnine v roke oblasti, ne da bi bila vlada zato dolžna plačati nadomestil. Opozoril je na paradoks, da oblast deklarativno priznava privatno lastnino in obenem posredno izvaja nacionalizacijo z izmaličenimi sodnimi sredstvi in zakonskimi odredbami. Hitro so bili razočarani vsi, ki so pričakovali objektivno preiskavo, in postalo je jasno, da se zakon popolnoma zanemarja.¹⁰⁸

Britanski konzul v Ljubljani in sekretar britanske ambasade v Beogradu Henniker-Major (ta je januarja prepotoval vso Jugoslavijo) sta opazala naraščajoče nezadovoljstvo ljudi nad novo oblastjo in okrepitev še strožjega policijskega nadzora nad ljudmi kot v času pred volitvami. Henniker-Major je poročal, da postaja oblast zelo nepriljubljena, vendar nepriljubljenost še nima pravih obrisov, ljudje se še ne znajdejo, zato pričakujejo intervencijo zahodnih zaveznikov. *»Slovenija pa je verjetno najbolj depresivna od vseh federalnih republik skozi katere sem potoval. Kmetje večinoma nočejo govoriti, tisti pa, s katerimi smo govorili, puščajo vtis strahu in nekoliko mrkega nezadovoljstva. Videti je, da ti kmetje čutijo, da ni izhoda iz njihovega sedanjega položaja in so se vdali v to, da skušajo iz slabega potegniti najboljše. Mislim, da je res, da je oblast v Sloveniji bolj represivna, bolj okrutna, bolj učinkovita in bolj brezobzirna kot druge. Težko, da bo to pritegnilo kmete, ki so bolj izobraženi, bolj odprti zahodnim vplivom in bolj uspešni kot drugod po Jugoslaviji.«* Sicer pa ima jugoslovanska oblast večinsko podporo v Dalmaciji in v Hrvaškem primorju, okoli 50/50 v Bosni in Hercegovini, medtem ko ima v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji za sabo le neznatno manjšino. *»Pod krinko demokracije se je vsilila popolnoma oblastna vlada, ki nima niti toliko časti, da bi bila učinkovita in odporna proti lastni korupciji, razen mogoče v Sloveniji.«*¹⁰⁹ Britanski konzul v Ljubljani je prejemal anonimna pisma, ki da kažejo sram in obup piscev nad ekscesi Ozne, nad ak-

¹⁰⁸PRO, FO 371/59427/R5342.

¹⁰⁹PRO, FO 371/59427/R 7062.

cijo ‚proti Nemcem‘, nanj pa so se obračali tudi ljudje, ki so hoteli zapustiti državo.¹¹⁰

Temelj vsega sistema, ki se je pokazal po volitvah v ustavodajno skupščino Jugoslavije novembra 1945, je torej bil popoln nadzor Komunistične partije nad državo. Če so sodni in izvensodni postopki poleti 1945 na videz še bili videti kot obračun s kolaboracionisti iz časa vojne, pa sodstvo po volitvah pod političnimi pritiski postaja sredstvo za ustrahovanje tistih, ki se ne podreajo ukrepom ‚ljudske‘ volje. Utrjevanje nadzora partije nad delom organov oblasti, upravni ukrepi lokalnih oblasti (komisije za izgon Nemcev, za pobijanje črne borze, delo odsekov za notranje zadeve), nadzor tožilstva nad organi oblasti in neprekinjeno delovanje Ozne, pa čeprav je to vojaški organ, so samo še okrepili način izvajanja oblasti, ki ni bil razviden iz ustave, sprejete januarja 1946.

Jeseni 1945 so v centralnem komiteju KP Jugoslavije ugotavljali, da ima partija premajhno kontrolo nad delovanjem oblasti. Komisija za ljudsko oblast pri CK KPJ je zato 17. novembra pisala politbiroju CK, da ima partija premajhno kontrolo nad delom skupščine, da ni rešeno vprašanje kontrolnega aparata, in predlagala sprejem ustreznega zakona. Predlagala je tudi, da se pokliče na odgovornost vse partije na vodstvenih položjih v organih oblasti, ki delajo mimo partijskih direktiv.¹¹¹ Od tod je izvirala Titova uredba s konca leta 1945 o ustanovitvi kontrolne komisije pri predsedstvu vlade FLRJ. Kontrolna komisija je imela nalogo nadzorovati delo državne uprave in izvrševanje vladnih uredb in navodil na vseh področjih.

Tudi v Sloveniji so 7. januarja ustanovili slovensko kontrolno komisijo, njeno kadrovsko sestavo pa je predhodno odobril Kardelj. Člani komisije so bili ing. Jože Levstik, inšpektor za upravni sektor, Branko Diehl, inšpektor za gospodarski sektor, dr. Ivan Majcen, finančni inšpektor, Janko Rudolf, inšpektor za organizacijsko-inštruktorski oddelek, in sekretar Fedor Kovačič. V obrazložitvi je pisalo, da so vsi naštetih tovariši partizani, razen Majcna in Diehla, ki sta bila v internaciji.¹¹² Komisija si je kmalu ustvarila tudi potrebno mrežo inšpektorjev in njihovih pomočnikov po okrajih, ki so bili po poreklu vsi iz ‚proletarskih vrst‘. Kardelj pa je, ko mu

¹¹⁰PRO, FO 371/59561.

¹¹¹A CK SKJ, X - 1/16.

¹¹²UL FLRJ 1946/2 in AS, P NVS, f. 3/735.

je konec januarja 1946 ugasnila funkcija ministra za konstituantno, prevzel vodstvo Zvezne kontrolne komisije.

Na ta način so zaokrožili sistem nadzora in končana je bila prva faza konsolidacije oziroma utrditve novega sistema. Zato je Kardelj aprila 1946 na seji zvezne kontrolne komisije ugotavljal, da so organizacijske forme v Jugoslaviji sicer že socialistične, le da ljudje v njih mislijo na kapitalističen način; poglavitna naloga je še naprej bila, »... *da se osvobodimo kapitalističnih gledanj...*«. Kmalu se je začel nov zakonodajni cikel, ki je do podrobnosti dopolnil in sankcioniral vsa ta že uveljavljena načela. Z vsakimi naslednjimi volitvami v lokalne, republiške ali zvezne organe, pa naj je šlo za državne organe ali politične organizacije, je prišlo do nove politične čistke. Šlo je za to, da so vodilni v Jugoslaviji, zlasti pa Kardelj, za vse gospodarske težave še naprej krivili 'kapitalistična gledanja' in vedno znova iskali način, kako bi se osvobodili starega sistema. Bali so se gospodarskih težav, ker so vedeli, da utegnejo imeti politične posledice, zato je Kardelj stalno govoril, da je treba še bolj učvrstiti politične razmere, in to z novimi socialističnimi organizacijskimi formami.

Literatura, tiskani viri in serije virov, razprave

Ambrose, Stephen, *Rise to Globalism*, Penguin books, 1985.

Ambrožič, Lado, *Po čem je zmaga*, Obzorja, Maribor 1988.

Bakarić, Vladimir, *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Školska knjiga, Zagreb 1976.

Banac, Ivo, *With Stalin against Tito*, Cornell University Press 1988.

Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u drugom svijetskom ratu*, Globus, Zagreb 1978.

Barker, Elisabeth, *Macedonia, Its place in Balkan politics*, Royal Institute of International Affairs, London 1950.

Barker, Elisabeth, *Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne (Življenje in smrt fifty-fifty)*, Borec, 1986, št. 12.

Belingar, Bojan, *Kratek pregled povojnega banditizma v Sloveniji*, strokovni bilten RSNZ Varnost.

Bethell, Nicholas, *The great Betrayal*, Coronet Books, London 1986.

Bethell, Nicholas, *The last secret*, A. Deutch, London 1974.

Biber, Dušan, *Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu vojne, Osoboditev Slovenije*, Založba Borec, Ljubljana 1977.

Biber, Dušan, *Neuspeh neke misije*, Borec, letnik XLI, št. 10-11, Ljubljana 1989.

Biber, Dušan, *Otvorena tajna arhiva britanske diplomacije*, *Vjesnik u srijedu*, XXI, 7. 6. - 18. 10 1972, št. 1049-1068; *Kako je tajna diplomacija krojila sudbinu Jugoslavije*, *Vjesnik u srijedu*, XXI-XXII, 22. 11. 1972 - 21. 3. 1973, št. 1073-1089; *Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima*, *Vjesnik u srijedu*, XXII, 6. 6 - 21. 11. 1973, št. 1110- 1124. (Citirano kot VUS, št...)

Biber, Dušan, *Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB*, Borec, letnik XLII, št. 1,2,3, Ljubljana 1991.

Boban, Ljubo, *Britanija, Hrvatska i HSS*, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, IHRP Zagreb, 1978/3.

Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 1. in 2. del, Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb 1987, 1989.

Boban, Ljubo, *Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. g.*, Časopis za suvremenu povijest, IHPR Zagreb, 1980/1.

Butler, W. E., *Soviet law*, Butterworths, London 1988.

Cankar, Izidor, *Londonski dnevnik 1944-1945*, DZS, Ljubljana in Lipa, Koper, 1985.

Churchill, Winston, *In guerra*, Discorsi politici e segreti 1938-1945, Rizzoli 1948.

Churchill, Winston, *Triumph and Tragedy*, The second world war, vol. 6, Cambridge, Massachussets 1953.

Clissold, Stephen, *La Jugoslavia nella tempesta (Whirl wind)*, Milano 1950.

Clissold, Stephen, *Yugoslavia and the Soviet Union 1939- 1973*, The Royal Institute of International Affairs, London 1975.

Columni, Ferrari, Nassini, Trani, *Storia di un Esodo*, Istria 1945-1956, Trieste 1980.

Colville, John, *The fringes of power*, Sceptre 1987, vol. 2.

Cowgill, Anthony in sodelavci, *Interim report on an inquiry into the Repatriation of surrendered enemy personnel to the Soviet Union and Yugoslavia from Austria in May 1945 and the alleged 'Klagenfurt conspiracy'*, London 1988.

Čolaković, Rodoljub, *Zapiski iz osvobodilne vojne*, 5. knjiga, CZ, Ljubljana 1956.

De Castro, Diego, Trieste, Capelli, Bologna 1953.

Dedijer, Vladimir, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd 1980.

Dokumenti centralnih organa KPJ 1941-1945, Izvori za istoriju SKJ, IC Komunist, Beograd, 1986, 1987...

Dokumenti ljudske revolucije, knj. 1 in 2, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1962, 1964. (citirano kot Dokumenti).

Donnison, F.S.V., *Civil affairs and Military government in N.W. Europe 1944-1946*, History of the Second World War, HMSO, London 1961.

Drugi kongres KPH, Zagreb, 1949.

Đilas, Milovan, *Wartime*, London, 1977.

Ehrman, John, *Grand strategy*, Vol. V, VI, History of the Second World War, HMSO, London 1956.

- Enciklopedija druge svetovne vojne, Borec, Ljubljana 1982.
- Fajfar, Tone, Odločitev, CZ, Ljubljana 1966.
- Feis, Herbert, Churchill, Roosevelt, Stalin, Borec, Ljubljana 1968.
- Foreign relations of the United States (FRUS), vol. 5.
- Jelić-Butić, Fikreta, HSS, Hrvatska seljačka stranka, Globus, Zagreb 1983.
- Kardelj, Edvard, Moč ljudskih množic, Ljubljana, julij 1945.
- Kardelj, Edvard, Pot nove Jugoslavije, DZS, Ljubljana 1946.
- Kardelj, Edvard, Spomini, DZS, Ljubljana 1980.
- Kidrič, Boris, Sabrana dela, I-VII, IC Komunist, Beograd 1985.
- Kimball, Warren F., Roosevelt and Churchill, Complete Correspondence, Princeton University Press, Princeton 1984.
- Koledar družbe sv. Mohorja, leto 1986, Mohorjeva družba, Celovec.
- Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, Borec, letnik 38, št. 12, Ljubljana 1986.
- Konferenzen und Verträge, Ploetz, band 4A, 1919-1959, Wurtzburg 1959.
- Kosanović, Sava N., Jugoslavija, Bila je osuđena na smrt, Globus, Zagreb 1984.
- Kostić, Slobodan-Uča, Kako sam hvatao Dražu Mihajlovića, BIGZ 1988.
- Kovač, Tomaž, V Rogu ležimo pobiti, Buenos Aires 1968.
- Leljak, Roman, Teharske žive rane, CZ, Ljubljana 1990.
- Lenin, Vladimir I., Država in revolucija, Kultura, Beograd 1947.
- Lucas, John, The last days of the Reich, London 1986.
- Lukač, Dušan, Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope, 3. del, Beograd 1987.
- Maganja, Nadia, Trieste 1945-1949, Trst 1980.
- Mihajlović, Živorad, Hebrang, Nova knjiga, Beograd, 1989.
- Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 4. in 5. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, (citirano kot Pregled).
- Murphy, Robert, Diplomat among warriors, Doubleday & Co. Inc., New York 1964.
- Nešović, Slobodan in Petranović, Branko, AVNOJ i revolucija, tematska zbirka dokumenata 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd 1983.
- Nešović, Slobodan, Jugoslavija-Bugarska, Ratno vreme 1941-1945, Narodna knjiga, Beograd 1978.

Osnivački kongres KP Srbije, IIRP Srbije, Beograd 1972.

Petranović, Branko, Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ, IDN, Beograd 1964.

Petranović, Branko, Revolucija i kontrarevolucija, Rad, Beograd 1983.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, Jugoslavija 1918- 1988, Rad, Beograd 1988.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, Jugoslovenski federalizam, 2. del, Prosveta, Beograd 1987.

Pijade, Moša, Izabrani spisi, I/3, IRP, Beograd 1965.

Pleterski, Janko, Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj, rukopis.

Pravnik, glasilo za pravno teorijo in prakso, Društvo pravnika LRS, Ljubljana, letnik 14/1959.

Ranelagh, John, The Agency, The rise and the decline of the CIA, Sceptre, Cambridge, 1987.

Roberts, Walter, Tito, Mihailović and the allies 1941- 1945, Rutgers University Press 1973.

Rogers, Lindsay, Guerilla surgeon, London 1957.

Stalin, Josif V., Pitanja lenjinizma, CDD, Zagreb 1981.

Stettinius, Edward R., Roosevelt i Rusi, Konferencija u Jalti, Zagreb 1952.

Strle, Franci, Veliki finale na Koroškem, Ljubljana 1977.

Šepić, Dragovan, Vlada Ivana Šubašića, Globus, Zagreb 1983.

Šnuderl, dr. Makso, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Uradni list LRS, Ljubljana 1949.

Tito, Josip Broz, Sabrana dela, IC Komunist, Beograd.

Tito, Josip Broz, Zbrana dela, ČZDO Komunist, Ljubljana.

Tolstoy, Nikolai, The Klagenfurt conspiracy, Encounter, London, May 1983.

Tomašević, Jozo, Četnici u drugom svetskom ratu, Globus, Zagreb 1979.

Ulam, Adam B., Storia della politica estera sovietica (1917-1967), Rizzoli, Milano 1970.

Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. 12. 1945 - 4. 1. 1946, Stenografske beleške, Beograd.

Valdevit, Giampaolo, La questione di Trieste 1941-1954, Franco Angeli, Milano 1986.

Velebit, Vladimir, Sećanja, Globus, Zagreb 1983.

- Vidic, Jože, Angleški obveščevalci, Vohuni ali junaki, MK, Ljubljana 1989.
- Vodušek Starič, Jerca, Začetki samoupravljanja v Sloveniji, Obzorja, Maribor 1983.
- Wolff, Robert Lee, The Balkans in our time, Harvard University press, Cambridge, Mass. 1974.
- Woodward, Sir Llewellyn, British Foreign Policy in the Second World War, Vol. II, V, History of the second World War, London 1971, 1976.
- Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ i Predsedništva Privremene narodne skupštine, Beograd, 1951 Prezidij Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1951.
- Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1986.
- Zaščita narodnoosvobodilnega boja, RSNZ, Ljubljana 1979.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd.
- Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984.

Seznam kratic

A – arhiv

AA – Anglo-Američani, oziroma angloameriški

AFŽ – Antifašistična fronta žensk

AJ – Arhiv Jugoslavije (nekdanje SFRJ) v Beogradu

ARS – Arhiv republike Slovenije

Asnom – Antifašistični svet narodne osvoboditve Makedonije

Asnos – Antifašistični svet narodne osvoboditve Srbije

Avnoj – Antifašistično veće narodnog oslobođenja Jugoslavije

BBC – British Broadcasting Corporation

BiH – Bosna in Hercegovina

CK – centralni komite

CLN – Comitato di liberazione nazionale

DAPS – Državno avtoprevozniško podjetje Slovenije

DASP – Državno avtoprevozničko i saobraćajno preduzeće?

DUND – Državna uprava narodnih dobara

DFJ – Demokratična federativna Jugoslavija

EAM – Narodnoosvobodilna fronta Grčije

ELAS – grška narodnoosvobodilna armada

ESZDNJ – Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev Jugoslavije

FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija

FO – Foreign Office

GESTAPO – Geheime Staatspolizei

GO – glavni odbor

GS – Glavni štab

HRSS – Hrvatska republikanska seljačka stranka

HSS – Hrvatska seljačka stranka

IK – izvršni komite

IO – izvršni odbor

OSS – Office of Strategic Services

JA – Jugoslovanska armada

JNOF – Jedinstveni narodnooslobodilački front (tudi NOF)

JNS – Jugoslovanska nacionalna stranka

JRZ – Jugoslovanska radikalna zajednica

Knoj – Korpus narodne obrambe Jugoslavije

KPA – Kumunistična partija Avstrije

KPB – Kumunistična partija Bolgarije

KPH – Komunistična partija Hrvaške
 KPI – Kumunistična partija Italije
 KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
 KPM – Kumunistična partija Makedonije
 KPS – Komunistična partija Slovenije
 KUNI – Komisija za upravo narodne imovine
 LF – ljudska fronta
 LFJ – Ljudska fronta Jugoslavije
 LP – Ljudska pravica
 LRS – Ljudska republika Slovenija
 MINOT – ministrstvo za notranje zadeve
 MIR – ministrstvo za industrijo in rudarstvo
 MK – mestni komite
 MLO – mestni ljudski odbor
 MNOO – mestni narodnoosvobodilni odbor
 MO OF – mestni odbor OF
 MVAC – Milizia Volontaria Anticomunista
 NAVOD – Nabavljalni zavod Slovenije
 NDH – Nezavisna Država Hrvatska
 NFJ – Narodni front Jugoslavije
 NKKJ – Nacionalni komite kraljevine Jugoslavije
 Nkoj – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
 NOB – Narodnoosvobodilna borba
 NOF – Narodnoosvobodilna fronta
 NOG – Narodnoosvobodilno gibanje
 NOO – Narodnoosvobodilni odbor
 NOS – Narodni odbor Slovenije
 NOV – Narodnoosvobodilna vojska
 NOV in POJ – Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije
 NVS – Narodna vlada Slovenije
 NZ – Narodna zaščita
 Obkom – Oblastni komite
 OF SN – Osvobodilna fronta slovenskega naroda
 OF(S) – Osvobodilna fronta (Slovenije)
 OK – okrožni komite
 OSS – Office of Strategic Services
 OZN – Organizacija združenih narodov
 Ozna – Odeljenje za zaščito naroda (Oddelek za zaščito ljudstva)
 P – predsedstvo
 PNOO – pokrajinski narodnoosvobodilni odbor
 PV – predsedstvo vlade
 RA – Rdeča armada
 RK – Rdeči križ

RKK – Republiška kontrolna komisija
 SD – State Department
 SDS – Samostalna demokratska stranka
 Skoj – Savez komunističke omladine Jugoslavije
 SLS – Slovenska ljudska stranka
 SNOO – Slovenski narodnoosvobodilni odbor
 SNV – Slovenska narodna vojska
 SP – Slovenski poročevalec
 SPŽZ – Slovenska protifašistična ženska zveza
 SZ – Sovjetska zveza
 TASS – Telegrafska agencija Sovjetske zveze
 Udba – Uprava državne bezbednosti
 UL – uradni list
 Unrra – United Nations Relief and Rehabilitation Administration
 Usaoj – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
 VB – Velika Britanija
 VDV – Vojska državne varnosti
 VKP/b – Vseruska komunistična partija boljševikov
 VMRO – Vnutrešna makedonska revolucionarna organizacija
 VŠ – vrhovni štab
 ZA CK ZKS – Zgodovinski arhiv CK ZKS
 Zavnobih – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH
 Zavnoh – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
 ZDA – Združene države Amerike
 ZKJ – Zveza komunistov Jugoslavije
 ZKS – Zveza komunistov Slovenije
 ZSM – Zveza slovenske mladine
 ZSSR – Zveza sovjetskih socialističnih republik

Stvarno in imensko kazalo

- Abel, ing. Viljem, 266
Acheson, Dean, 357
Addis, John, 153, 241, 319, 332, 339, 340
AFŽ, 55, 174, 285, 296, 300, 311, 343, 373, 374, 384
agitprop, 81, 211, 288, 293, 295, 386, 387
Ahčin, dr. Ivan, 88
Ahčin, dr. Marijan, 212, 254, 386
Albanija, 56, 60, 90, 113–115, 117, 123, 124, 126, 168, 170, 318, 341, 369
Albrecht, Fran, 285, 300, 372
Alexander, Harold, 117, 137, 221, 235, 237, 238
Alujevič, dr. Branko, 266, 415
Ambrose, Stephen, 147
Ambrožič, Lado, 99, 217
Američani, glej tudi ZDA, 88, 105, 109, 110, 114, 128, 129, 136, 138, 141, 143–145, 147, 150, 151, 220, 233, 234, 239, 240, 249, 321, 339, 340, 353, 356–359, 367–369
amnestija, 31, 36, 56, 62, 65, 70, 96, 138, 165, 200–202, 205–208, 246, 263, 271–273, 279, 281, 315, 328, 345
Andreev, Bane, 152
Andres, Ivan, 322, 337
Anglo-Američani, AA, 32, 52, 64, 88, 99, 109, 110, 115–119, 127, 136, 137, 226, 233, 234, 236
aparati oblasti, 9, 13, 29, 32, 35, 42, 53, 54, 58, 114, 171, 176, 177, 181, 186–189, 209, 210, 212, 214, 220, 253, 265, 272, 288, 294, 296, 298, 304, 322, 324, 332, 371, 377, 378, 385, 388, 399, 413, 425
Arhar, Franc, 266
armada, armade JA, glej tudi JA, vojska, 138, 197–200, 202–205, 210, 213, 215, 216, 218, 220–222, 226–230, 234, 235, 237, 243, 245, 247, 257–259, 261–264, 267, 269, 272, 283, 325, 356, 357, 364, 365, 368, 383, 398, 405, 420
Attlee, Clement, 339
Avbelj, Viktor, – Rudi, 99, 200, 252, 257, 261, 295, 303, 378, 382
Avnoji, 9, 10, 21, 23, 48, 53–55, 57, 59, 60, 62, 67, 69, 71, 74, 75, 77, 78, 86, 87, 101, 106, 122, 131, 134, 140, 142, 146, 149, 152, 155, 156, 160, 167, 174, 181–183, 190, 191, 193, 194, 200, 201, 212, 213, 263, 272, 308, 310–314, 316, 319, 321–323, 328, 331, 342, 361, 368, 403, 408, 410
Avsec, Miha, 88, 302
Avsenek, Ivan, 84, 88
Avstrija, 65, 86, 89, 92, 96, 106, 111, 121, 123, 125, 225, 227–229, 231, 234, 236, 248, 249, 254, 319, 340, 341, 369
Avšič, Jaka, 363
Avžlahar, Ivica, 375
Babič Branko, – Vlado, 220, 252
Bajlec, dr. Franc, 227, 240, 314, 342
Bakarič, dr. Vladimir, 34, 42, 77, 92–95, 178, 181, 213, 223, 321–324, 337, 338, 354, 360, 386
Balkan, Balkanska federacija, 51, 52, 61, 64, 70, 73, 86, 105, 106, 108, 109, 111, 113, 123–129, 136, 138, 145, 150, 234, 246, 308, 333, 354, 366

- Barker, Elisabeth, 118
- Basaj, dr. Jože, 208, 227, 239–241, 243, 277, 342
- Basta, Milan, 231, 232
- Bebler, dr. Aleš, – Primož, 211, 212, 392, 393
- begunci, 138, 185, 195, 196, 215, 216, 218, 225–227, 231, 236–238, 240, 241, 248–250, 264, 336, 340–342, 369, 410, 419
- Belić, dr. Aleksandar, 166
- Belić, Milorad, 173
- Belinić, Marko, 78
- belogardisti, 13, 16, 19, 26, 30, 31, 37, 84, 116, 184, 208, 218, 244, 262, 266, 268, 270, 272, 298, 300, 383, 388, 419
- Beltram, Julij, 224
- Beograjski sporazum, glej tudi sporazum T.-Š., 131–135, 140, 166, 201
- Berdajs, Jože, 255
- Berkopec, Jože, 375
- Bervar, Anton, 420, 421
- Besednjak, dr. Engelbert, 86
- Bevin, Ernest, 63, 357, 367, 424
- Bevk, France, 99
- Bianco, Vincenzo, – Vittorio, 120
- Bičanić, dr. Rudolf, 84, 371, 372
- Bitenc, Jože, 266
- Bitenc, Mirko, 240, 314
- Bitežnik, dr. Josip, 86
- Blažič, Josip, 419
- Bogataj, dr. Josip, 276
- Bogataj, Mirko, 262
- Bolgarija, 70–73, 90, 109, 111, 123, 124, 126–128, 133, 135, 145, 146, 148, 150, 170, 341, 352, 357, 396
- Bonač, Franc, 277, 278
- Borba, (časnik), 152, 175, 201, 204, 215, 321, 350
- Borštnar, Jože, 99, 260, 262
- Bosna in Hercegovina, BiH, 60, 67, 69, 148, 163, 170, 213, 312, 344, 346, 352, 363, 424
- Bratko, Ivan, 386
- bratstvo in enotnost, 9, 55, 59, 60, 67, 69, 152, 155, 160, 199, 213, 214, 247, 277, 287, 292, 331, 375
- Brecelj, dr. Marijan, 44, 102, 211, 212, 288, 289, 291, 313, 362, 403
- Brejc, Tomo, 295, 314, 386
- Bremec, Milko, 419
- Brezigar, dr. Milko, 276
- Brezigar, Mirko, 276
- Brilej, dr. Jože, – Bolko, 22, 31, 33, 45, 171, 217
- Britanci, glej tudi Velika Britanija, 51, 52, 56, 61–64, 68–70, 85, 88, 95, 99, 105–108, 110, 111, 113–119, 121, 123–126, 128, 129, 131–146, 148, 153, 154, 156, 163, 168, 173, 191, 220, 222, 228, 231–237, 239–242, 244, 247–250, 258, 292, 304, 314, 315, 318–324, 326–329, 333, 336, 338–340, 350, 352–354, 356–360, 365–369, 372, 382, 423, 424
- Brkić, Dušan, 79, 92, 95, 386
- Broad, Phillip, 125
- Broz, Josip, – Tito, glej Tito, Josip Broz
- Budisavljević, dr. Srđan, 84, 148, 314
- Bukovec, Alojz, 414
- Busar, Tilka, 293
- Byrnes, James, 357
- Cankar, dr. Izidor, 63, 83, 86–88, 207
- Carević, Miloš, 350
- Celovec, 51, 121, 225–229, 237, 251, 340
- centralizacija, centralizem, 27, 53, 55, 60, 76, 80, 101, 103, 157, 158, 180–182, 192, 199, 220, 305, 306, 325, 329, 357, 370, 397, 399, 421
- centralni komite KPJ, glej tudi politbiro CK KPJ, 12, 23, 29, 32, 42, 43, 50, 53–58, 66, 67, 72–74, 76–83, 92, 94, 99–101, 117, 120, 144, 157, 158, 170, 172, 176, 181, 202, 204, 211, 311, 323, 336, 408, 425
- centralni komite KPS, glej tudi politbiro CK KPS, 14, 18, 28,

- 31–33, 82, 96, 121, 200, 214, 219,
247, 253, 284, 286, 294, 296, 389,
414
- cerkev, 92–94, 124, 125, 164, 323,
324, 346, 352, 360, 363, 382, 384,
385, 390, 391, 393, 396, 397, 399
- Churchill, Randolph, 76, 95, 367
- Churchill, Winston, 52, 56, 64, 73,
105, 107–111, 123–125, 127–134,
137, 138, 140–143, 145–147, 149,
150, 156, 201, 216, 235, 308, 317,
318, 339, 341, 354, 355
- Cimerman, Gabriel, 266
- civilisti, 15, 19, 41, 195, 226, 227, 230,
231, 233, 238, 242, 244, 250, 263
- Clissold, Stephen, 156, 173, 246, 329,
330, 344, 351
- Colville, John, 339, 353, 357, 359
- Čadež, Anton, 276
- Černe, Franc, 295
- Černe, Jože, 281
- Černej, dr. Darko, 171
- Červan, Olga, 374, 375
- četniki, 57, 61–66, 69, 79, 90, 91,
114–117, 159, 160, 164, 174, 201,
202, 206, 210, 215, 217; 226, 227,
230, 236, 239, 241, 243, 245–247,
256, 269, 271, 272, 293, 312, 340, 366
- čistke, 99, 100, 149, 177, 185, 252,
254, 255, 300, 324, 343, 371, 384,
385, 391, 406, 426
- čiščenje, 58, 187, 203, 209, 210, 217,
218, 224, 238, 252, 253, 260, 261,
274, 295, 297–299, 304, 333, 377,
407, 414
- Čižmek, Boris, – Bor, 252
- Čok, dr. Ivan Marija, 83–85
- Čolaković, Rodoljub, 54, 148, 334,
346
- Čubrilović, dr. Branko, 167, 168
- Čubrilović, dr. Vasa, 148, 168, 308,
335, 350, 351
- Čučkov, Emanuel H., 148, 170
- Čulinović, dr. Ferdo, 39, 43, 95, 101
- Dalmacija, 60, 78–80, 117, 130, 132,
220, 323, 424
- Damjan, dr. Viktor, 45, 261, 376
- Dapčević, Petar, – Peko, 159, 236
- DAPS, 421
- DASP, 420–422
- Davidson, Basil, 372
- Deakin, William, 223, 320–322, 324,
325, 337, 351, 353, 356, 358
- Dedijer, dr. Vladimir, 124, 175
- delavci, 46, 97, 120, 138, 160,
172–174, 177, 186, 189, 202, 223,
224, 249, 262, 265, 277, 278, 287,
298, 303, 304, 311, 312, 325, 328,
329, 344, 387, 388, 390, 402, 414
- Deu, Janez, 375
- Deutcher, Isaac, 109
- dezerterji, 15, 16, 21, 22, 29, 195, 203,
206, 242, 267, 268, 272, 344
- DFJ, 50, 74, 75, 164, 169, 186, 191,
196–198, 235, 246, 251, 257, 265,
267, 270–273, 284, 306, 307,
310–314, 317, 323, 326, 332, 334,
339, 349, 360, 365, 392, 410
- Diehl, Branko, 425
- Dimitrijević, Mitar, 327
- Dimitrov, Georgij Mihajlovič, 54, 71,
72, 113
- Dimnik, Ivan, 266
- Dobovišek, Franc, 417, 418
- Dolinšek, Anton, Tone, 297, 386,
414, 416–419
- Dolinšek, Jože, 414
- Dolničar, Matej, 230, 231, 416
- domobranci, domobranstvo, 21, 30,
62, 83, 87–90, 97, 201, 205–208,
210, 215, 226, 227, 239, 243–245,
256, 265, 268–272, 283, 293, 300,
315, 340, 341, 415
- domobranci (hrvaški), 62, 70, 75, 87,
201, 202, 210, 215, 230–232,
234–236, 238, 315, 320, 324, 353
- Donovan, William, 109
- Dougan, dr. Danilo, 254
- Dravograd, 229, 230, 232, 238
- Drčar, Ivan, 340
- Drenik, Ferdo, 252
- Drobnič, Ivan, 253
- društva, 86, 151, 195, 254, 284–288,
334, 350, 389

- državljanska vojna, 38, 62–64, 69,
86–88, 107, 129, 130, 139, 205, 246,
330
- državljanske pravice, 22, 23, 35, 40,
189, 266, 268, 273, 274, 280, 281,
416, 417, 419
- državljanstvo, 194, 250, 334–336,
394
- Dugonjić, Ratomir, 384
- duhovščina, glej cerkev
- Dukanac, dr. Savko, 165, 166, 170, 334
- Dular, ing. Lojze, 223
- Dilas, Milovan, 42, 55, 94, 104, 108,
145, 148, 152, 161, 162, 168, 170,
175, 177, 216, 245, 333, 334, 336,
349, 352, 360, 370, 372, 384, 385,
399, 410, 415
- Đurić, Ljubodrag, 159
- Eden, Anthony, 62, 95, 108, 115, 124,
128, 140, 141, 154
- Eisenhower, Dwight D., 239
- emigracija, 61, 63, 76, 83, 90, 125,
135, 142, 143, 157, 164, 174, 196,
232, 249, 309, 329, 334, 340–342,
369
- Exel, dr. Silva, 386
- Fabjan, Janez, 363
- Fajfar, Tone, 89, 90, 164, 172, 173,
211, 212, 288, 292, 362, 405, 406
- Fakin, Boris (Igor Torkar), 376
- federacija, 42, 50, 54, 59, 70, 74, 101,
102, 108, 113, 123–126, 145, 146,
163, 166, 170, 331, 333, 335, 341,
393, 396
- Fellacher, dr. Julij, 248, 363
- Ferfolja, dr. Josip, 44
- Filipović, Sulejman, 170
- Finžgar, dr. Alojzij, 306
- Finžgar, Fran Saleski, 285, 300, 362,
389
- FLRJ, 335, 368–370, 391, 392, 394,
395, 398–400, 418, 425
- Forbes, Bernard, 420
- Foreign Office, FO, 85, 95, 118, 123,
133, 138–140, 153, 222, 233–235,
237, 241, 304, 315–317, 319–321,
327, 332, 336, 339–341, 352, 353,
355–357, 359, 366, 367
- Fotić, Konstantin, 76
- frakcija, 103, 176, 331
- Frank, dr. Stanko, 392, 394
- Frol, dr. Frane, 42, 75, 148, 168, 170,
185, 190, 191, 325, 337, 415
- Furlan, dr. Boris, 83, 84, 86, 207, 245
- Gaber, dr. Milko, 281, 406
- Gabrovšek, Franc, 314
- Gaillard, André, 320, 321
- Ganzitti, Rudolf, 386
- Gašparič, Maks, 251
- Gavrilović, dr. Milan, 164, 166, 167,
326
- Gaži, ing. Franjo, 75, 91, 95, 322,
323, 329, 337, 338, 371
- generalštab JA, 184, 197, 210, 215,
229, 230, 242, 245, 247, 257, 271,
339
- Germ, Alojz, 418
- Geršković, dr. Leon, 103, 337,
392–394
- gestapovci, 24, 161, 266, 272, 300,
341, 421
- Glaise von Horstenau, Edmund,
125
- glavni štab NOV in PO Slovenije,
GŠ, 13, 15, 16, 25, 33, 45, 65, 81,
92, 95, 98, 99, 116, 117, 122, 146,
163, 183, 200, 206, 210, 211, 216,
224, 229, 236, 261, 269
- Glišič, Miloš, 340
- Glušič, Andrej, 340, 342
- Godina, Ferdo, 218
- Godina, Tončka, 218
- Golia, dr. Adolf, 314
- Goodwin, James, 81, 82
- Gosar, dr. Andrej, 89, 90, 291, 351
- gospodarstvo, 58, 59, 112, 121, 149,
152, 158, 171, 173, 176–183, 188,
196, 210–212, 218, 219, 222, 223,
273–275, 278, 280, 283, 288, 294,
296, 305, 306, 336, 345, 367,
370–373, 375, 386–388, 390, 392,

- 394, 398, 400, 402, 405, 407,
409–412, 422–426
- Grafenauer, dr. Bogo, 363
- Grafenauer, dr. Ivan, 363
- Grčija, 61, 70–73, 109–111, 115, 123,
124, 126, 128, 129, 137, 138, 140,
141, 144, 145, 148, 318, 359, 369,
391
- Gregorc, Jurij, 414
- Gregorić, dr. Pavle, – Paja, 78, 92,
101, 148
- Greif, Martin, 251
- Grm, Milan, 408
- Grol, Milan, 76, 84, 142, 148,
164–169, 171, 281, 313–315, 326,
327, 330, 332–334, 349–353, 362
- Gros, dr. Davorin, 281
- Grossman, dr. Vladimir, 418
- Gruden, dr. Ludvik, 281
- Gučič, Ivan, 266
- Gustinčič, ing. Dragotin, 212, 295,
296
- Gustinčič, Jurij, 218
- Habermuth, dr. Avgust, 281
- Hace, Matevž, 254, 295, 297, 298,
386, 406
- Hadžipanzov, Blagoje, 392
- Hafner, Ančka, 252, 414, 419
- Hafner, Tone, 414
- Harriman, Averell, 129
- Harrison, Herbert, 86
- Hebrang, Andrija, 42, 43, 55, 74, 76,
78–80, 91–96, 100, 101, 103, 125,
148, 170, 171, 176, 323, 336–338,
415
- hegemonija, hegemonizem, 66, 67,
76, 125, 139, 395, 397
- Henniker-Major, John, 163, 165, 352,
424
- Himmer, Robert, 266
- hladna vojna, 106, 107, 112, 149,
308, 309
- Hlebec, Jože, 267
- Hočevár, dr. France, 226, 228, 235
- Holy, Stanko, 343
- Honner, Franz, 122
- Hribar, Janez, 99, 212, 338, 386
- Hrnčević, dr. Josip, 35, 36, 423
- Hrvaška, 12, 14, 31, 38–40, 42, 43,
50, 54, 55, 57, 61, 62, 66, 70, 73–80,
86, 89, 91–96, 100, 101, 103, 124,
125, 129, 135, 139, 142, 146, 148,
160, 162–164, 170, 178, 181, 183,
184, 186, 187, 190, 191, 194,
200–202, 205, 211, 213, 215, 216,
218, 222, 223, 229–235, 237–243,
245–248, 283, 298, 306, 308, 310,
312, 315, 319–327, 330, 335, 337,
338, 340, 341, 344, 352, 354, 356,
357, 360–363, 366, 371, 381, 384,
386, 395, 402, 405, 424
- Hrvatska republikanska seljačka
stranka, HRSS, 323, 325, 331, 337,
338, 354
- Hrvatska seljačka stranka, HSS, 14,
54, 56, 61, 75, 76, 84, 90, 91, 93, 95,
103, 124, 135, 142, 143, 146, 166,
202, 238, 319–326, 331, 337, 338,
351, 353, 354, 356, 358, 362
- Hudales, Oskar, 295
- Ilić, dr. Mihajlo, 167
- inštruktorji, 12, 78, 133, 198, 297,
386, 425
- Intermarium, 341
- interniranci, 236, 249, 268, 416, 422
- Istra, 22, 32, 52, 60, 74, 89, 90, 92, 96,
110, 111, 122, 137, 154, 194, 317,
318, 323
- Italija, 13, 14, 19, 63, 68, 84–86,
88–90, 92, 106, 108, 110, 111, 114,
115, 119, 120, 122–125, 137, 161,
184, 195, 219–225, 227, 228, 232,
239, 244, 248, 249, 258, 277, 278,
283, 292, 296, 298, 340, 368
- Ivanović, Đoka, 236
- Ivković, Vučko, 159
- izgoni, 15, 21, 22, 26, 30, 35, 149,
184, 190, 249, 250, 361, 425
- izročitve vojnih ujetnikov, 189,
233–239, 241, 243–245, 340–342
- izvršni odbor Osvobodilne fronte,
IO OF, 13–16, 19, 20, 22, 24, 28, 30,
31, 96–98, 180, 205, 206, 208,

- 210–213, 224, 225, 248, 288–291,
297, 323, 345, 349, 373, 400–402
- Jakac, Božidar, 285
- Jakopič, Albert, – Kajtimir, 295, 297
jaltska konferenca, 23, 109, 129, 137,
138, 145–152, 203, 233, 326, 328,
355, 367, 376
- Jančiković, dr. Tomo, 322, 353
- Janež, dr. Jože, 240
- Japelj, Janez, 216
- Javoršek, Karel, 414
- Jelačin, dr. Risto, 87, 218
- Jelen, Franc, 266
- Jelenc, dr. Celestin, 87, 342
- Jezeršek, Ludvik, 414
- Joksimović, dr. Dragič, 334
- Jones, William, 82
- Jovanović, Arsa, 197, 215, 235
- Jovanović, dr. Dragoljub, 65, 68,
166, 312, 329, 330, 350, 371
- Jovanović, Slobodan, 142, 166, 340,
341
- Jugoslovanska armada, JA, glej tudi
armada, vojska, 198, 199, 200,
204, 210, 215–217, 219–228, 230,
231, 233–238, 241–243, 245, 247,
251, 252, 259, 261, 267, 269, 270,
295, 301, 324, 352, 382, 383, 405,
414, 422
- Juliska Krajina, 51, 60, 89, 111, 120,
219, 225, 228, 234, 292, 296, 339,
359
- Juričev, Milan, 262
- Kacin, dr. Anton, 342
- Kalan, dr. Ernest, 276
- Kambič, dr. Miha, 212
- karakteristike, 193, 204, 253, 254,
271, 275, 293, 313, 344, 384, 391,
401, 414
- Karapandžić, Bora, 232
- Kardelj, Edvard, 12, 23, 28, 29,
31–33, 42, 44, 50, 51, 54–56, 58, 59,
62, 68, 73, 75, 78, 80–87, 89–93,
96–103, 114, 116, 118–120, 122,
126–128, 132–134, 148, 154–156,
163–166, 168–172, 175–182, 184,
191, 194, 209–211, 213, 217–223,
225, 228, 229, 236, 238, 244, 246,
250, 252, 257, 268, 270, 283, 286,
289–291, 293, 294, 305, 310, 312,
313, 316, 317, 322, 323, 325,
327–332, 334–336, 343, 345, 346,
350, 352, 353, 369, 371, 373, 377,
381, 383, 385, 392–396, 398–400,
402, 407, 415, 419–422, 425, 426
- Kasche, Edmund, 125
- Kavčič, Stane, 385, 388
- Kavčnik, ing. Leon, 351, 352
- Kavka, Karel, 276
- kazenska taborišča, glej tudi
taborišča, 194, 262, 269–272, 270,
314, 322, 324, 355
- kazenski zakonik, 18, 280
- kazensko pravo, 12, 18, 20, 44, 192
- kazni, kazenska politika, 10, 11, 13,
16–25, 30, 34–38, 41, 44, 45, 47, 49,
143, 149, 174, 183, 184, 188, 189,
193, 197, 203, 204, 207, 224, 230,
236, 238, 242, 255, 257, 260–263,
267–278, 280, 281, 293, 298, 314,
315, 324, 334, 349, 381, 382, 388,
407, 408, 411–418, 421–423
- Keightley, Charles, 228, 231
- Kermauner, dr. Dušan, 392, 393
- Kern, Ivan, 83–85
- Kidrič, Boris, 81, 82, 89, 96–98, 102,
112, 152, 163, 178, 180, 181, 208,
211–213, 216, 218–224, 228, 229,
237, 248, 251, 258, 262, 274, 283,
286, 288, 290–293, 295, 296, 298,
299, 302, 303, 305, 331, 343, 345,
346, 360, 362, 373, 374, 378, 379,
382–388, 396, 397, 402, 405, 406,
408, 412, 413
- Kimball, Warren I., 149
- Kimovec, France, 253, 375
- Klavs, Stanko, 262
- Klemenčič, Slavko, 83
- Klinar, dr. Tomaž, 276
- Klinar, Herman, 264
- kmetje, kmetijstvo, 46, 66, 87, 97,
103, 120, 170, 172, 189, 211, 226,
249, 255, 265, 272, 294, 313, 325,
327, 329, 330, 336, 338, 354, 356,

- 374, 379, 380, 388, 402, 405, 414,
423, 424
- Knežević, Radovan, 340
- Knific, dr. Franc, 276
- Knoj, 29, 194, 197, 199, 202, 208,
215–217, 222, 242, 245, 248, 256,
259, 261, 269, 270, 420
- koalicija, 55, 57, 75, 76, 93, 98,
161–163, 169, 290, 325
- Kobe, dr. Božo, 17, 47, 191, 257, 264,
345, 366, 376, 390, 403, 404, 406,
410, 418
- Koblar, France, 389
- Kocbek, Edvard, 23, 24, 93, 100, 101,
148, 170, 195, 211, 290, 291, 304,
331, 362
- Koce, dr. Jure, 83, 86, 87, 313
- Kocijančič, Boris, 44, 218, 376
- Koestl, dr. Janko, 415
- Kofler, Franjo, 216
- kolaboracija, 62, 143, 188, 189, 273,
277, 278, 309, 316, 324, 362
- kolaboracionisti, 19, 87, 130, 143,
165, 187, 189, 207, 216, 234, 246,
277, 279, 424, 425
- Koliševski, Lazar, 126
- kolonizacija, 148, 170, 334, 336
- Komar, Slavko, 337
- komisija za ugotavljanje zločinov
okupatorjev, 24, 45, 74, 116, 208,
268, 378
- komunistična partija, 12, 17, 18, 25,
28, 31, 32, 50, 54, 56–60, 65, 66, 68,
70, 71, 73, 78–80, 82, 93, 94,
98–102, 106, 108, 113, 116, 120,
123, 151, 154, 157, 161–163,
167–170, 173–177, 179, 181, 189,
198, 200, 202–205, 208, 211, 212,
220, 229, 244, 251, 262, 284,
288–290, 293–297, 303–305,
309–313, 319, 323, 325, 326,
329–331, 333, 335, 345, 346, 348,
349, 356, 361, 369–371, 373–384,
386–392, 395, 401, 425
- komunizem, 55, 56, 60, 61, 64, 70,
78, 86, 87, 99–101, 106, 108,
111–113, 121, 123–125, 139, 149,
161–163, 168, 172, 179, 180, 187,
207, 209, 232, 237, 309, 321, 327,
330, 333, 355, 357, 371, 372
- konfiskacija, 15, 16, 26, 35, 36, 40,
177, 179, 182–184, 188, 189, 222,
263–265, 305, 311
- Konstantinović, dr. Mihailo, 63, 167,
392, 394
- kontrolne komisije, 99, 211, 380,
387, 416, 421, 425, 426
- Kopitar, Ivan, 295
- Kosanović, dr. Sava, 84, 85, 141, 148,
170, 316, 326, 327, 329–331, 350,
356, 422
- Kosmač, Ciril, 83, 84
- Kosmač, Rudolf, 266
- Kosovo in Metohija, 60, 66, 69, 113,
158, 168, 202, 363, 393
- Kostić, ing. Kosta, 167, 169, 330,
350, 351
- Košenina, Karel, 416
- Košiček, Jože, 276
- Košir, Mirko, 295
- Košutić, ing. Avgust, 91, 95, 103,
143, 146, 321, 322, 337
- Kovač, Ida, 293, 375
- Kovač, Leopold, 266
- Kovač, Stane, 214, 288, 299
- Kovačević, Nikola, 126
- Kovačević, Vlada, 230
- Kovačić, Fedor, 295, 425
- Kovačić, Ivan, – Efenka, 228
- Kozak, dr. Ferdo, 212, 285
- Kozak, Juš, 347
- Kozak, Lado, 386
- KP Hrvaške, KPH, 41, 43, 62, 76–80,
93–95, 146, 172, 337, 386
- KP Italije, KPI, 92, 119, 120
- KP Jugoslavije, KPJ, glej tudi
komunistična partija, 9, 10, 23, 29,
32, 42, 43, 49–60, 65–67, 70–73,
75–79, 90, 95, 101, 103, 106, 108,
112, 113, 117, 119–122, 126, 154,
156–162, 164, 166–172, 174, 175,
178, 182, 190, 198, 199, 203–205,
209, 211, 220, 224, 225, 245, 309,
310, 312–314, 316, 317, 319, 326,
328, 329, 333, 336, 343, 348, 361,
362, 369, 371, 380, 398, 408, 423

- KP Slovenije, KPS, glej tudi
komunistična partija, 18, 28, 31,
33, 55, 90, 94, 96, 99, 116, 121, 179,
200, 211, 218, 288, 289, 293, 296,
300, 303, 304, 345, 346, 372, 375,
376, 380, 386, 389, 391, 398–402,
413, 415
- Kragelj, Jože, 419
- Krahl, Ugo, 258
- Kraigher, Boris, 32, 98, 99, 211, 222,
251
- Kraigher, dr. Vito, 16–21, 25, 43–45,
47, 251, 257
- Kraigher, Sergej, 251, 295, 300, 303,
310, 346, 372, 373, 376, 378, 389
- Krainer, Slavka, 375
- Krajačić, Ivan, – Stevo, 213, 336
- Kralj, dr. Janko, 88
- Kranjc, Marko, 227, 342
- Kranjec, Miško, 285
- Krbek, dr. Ivo, 392–394
- Krek, dr. Miha, 83–87, 89, 91, 125,
207, 227, 234, 239–241, 243, 244,
249, 314, 340–342
- Krekić, Bogdan, 173, 350
- Krell, Jožef, 266
- Krener, Franc, 227, 240
- Krese, Leopold, 293, 300, 389, 409,
414
- Krivic, Vladimir, 217, 218, 229
- Križ, Vladislav, 415, 420
- Križaj, dr. Peter, 415
- Križnik, Vida, 375
- Krmelj, Maks, 288, 332, 386, 406
- Krnc, Metod, 302
- Krnjevič, dr. Juraj, 76, 84, 175, 308,
321, 340
- Krstulović, Vicko, 78, 79, 95, 213,
386
- krščanski socialisti, 100, 173, 288,
289, 291, 352, 389
- Krušec, Rudolf, 276
- Kuhar, dr. Alojzij, 83, 87, 88, 90
- kulturbund, 250, 266
- Kušljan, Marička, 293
- Kveder, Dušan, 200, 221, 261, 332
- kvislingi, 61, 130, 139, 174, 215–217,
226, 228, 230, 234, 247, 309, 329,
335
- Lah, Milan, 45
- Lakuš, Filip, 76
- Lampret, Jože, 362
- Lampret, Koloman, 266
- lastnina, 177, 178, 259, 262, 264, 273,
305, 318, 333, 371, 372, 393, 395,
402, 410, 424
- Lavrič, dr. Božidar, 347
- Lavrič, dr. Jože, 276, 314
- Lavrin, dr. Janko, 86
- Lenin, Vladimir Ilič, 58, 60, 152, 176,
180, 181, 380, 396
- Lenščak, Zdravko, 81, 82
- Leontić, dr. Ljubo, 171
- Leskošek, Franc, – Luka, 28, 81, 82,
172, 181, 200, 207, 208, 212, 219,
225, 251, 262, 273, 288, 385–387,
418
- Levstek, Ivan, 418, 419
- Levstik, ing. Jože, 345, 386, 407, 425
- Lindsay, Franklin A., 116
- Lipič, Jože, 266
- Ljotić, Dimitrije, 66, 160
- Ljubičić, Nikola, 216
- Ljubljana, 51, 84, 87, 89, 90, 96, 111,
155, 208–210, 224, 225, 227, 243,
245, 248, 251–264, 266, 267, 270,
272, 275, 276, 278, 279, 281, 282,
285–287, 289, 293, 295–297, 299,
301–304, 329, 342, 346–348,
350–352, 359, 361, 362, 364, 365,
372, 373, 375–377, 379–383, 389,
390, 399–401, 404, 407–409, 411,
412, 414–417, 420, 421, 423, 424
- ljudska demokracija, 18, 28, 46, 48,
78, 219, 291, 331
- ljudska fronta, oz.
narodnoosvobodilna fronta, 32,
52–58, 61–63, 65, 67–69, 71, 72, 75,
86, 88, 91, 93–95, 101, 103, 111,
150, 157–171, 173, 174, 213, 284,
288–291, 294, 304, 305, 309, 310,
312, 319, 323, 325, 326, 328–331,
333, 337, 338, 343, 348–350, 352,

- 357, 361, 363, 364, 367, 370–374,
378–380, 383, 391, 400, 401, 413
- Ljudska fronta Jugoslavije, LFJ, 330,
333, 337, 348, 363, 364, 366
- ljudska oblast, 9–12, 22, 27, 35, 48,
54, 67, 74, 110, 126, 160, 179, 184,
186, 193, 199, 212, 218, 219, 229,
291, 297, 299, 302, 305, 310, 311,
323, 324, 329, 331, 333, 343, 356,
362, 366, 378, 387, 390, 395, 398,
400, 407, 408, 414, 425
- Lorković, Mladen, 91
- Low, Toby, 228, 235, 236
- Lubej, Franjo, 332
- Lunaček, dr. Pavel, 260
- Macleane, sir Fitzroy, 63, 69, 95, 112,
117, 118, 124, 132–134, 137, 142,
145, 159, 162, 166, 185, 205
- Macmillan, Harold, 68, 125, 222, 228
- Maček, Cilka, 375
- Maček, dr. Vladko, 55, 75, 77, 84, 86,
91, 93, 95, 96, 143, 174, 202, 229,
319–324, 330, 337, 338, 340, 342,
350, 354, 357, 361, 362, 381
- Maček, Ivan, – Matija, 27, 28, 31–33,
81, 82, 211, 212, 229, 245, 257, 258,
288, 345, 346, 374, 385–387, 396
- Maček, Leopold (Polde), 251, 347
- mačkovci, 76, 78, 203, 312, 330
- Mačkovšek, dr. Janko, 87
- Maganja, Nadja, 224
- Magovac, Božidar, 75, 95
- Mahnič, Angelca, 295
- Majaron, Ferdinand, 84
- Majcen, dr. Ivan, 425
- Majski, Ivan M., 108
- Mak, Ivan, 347
- Makedonija, 60, 68–71, 73, 115, 123,
124, 126, 127, 142, 144, 148, 161,
163, 168, 170, 178, 191, 199, 200,
279, 283, 352, 359, 362, 363, 395
- Maklecov, Lilijana, 285
- Malavašič, Ivan, 411, 413, 414, 416,
417
- Maleš, Miha, 390
- Malešević, Slavko, 261
- Maležič, Matija, –Ciril, 229, 252,
257, 291
- Malvič, dr. Gašpar, 322, 325
- Mandić, dr. Ante, 131, 148
- Mandić, Nikola, 228
- Marčjan, Stanko, 408
- Maribor, 232, 251, 252, 258, 259, 261,
270, 275, 282, 295, 344, 348, 378,
409, 419
- Marinko, Miha, 98, 119, 296, 313,
332, 336, 337, 385, 415
- Marković, dr. Božidar, 63, 85, 167,
316
- Marković, dr. Lazar, 168, 169, 326,
349
- Marović, Ivan, – Ivanov, 252
- Marušič, dr. Drago, 87, 148, 292,
314, 356, 363
- Mastrnak, dr. Lavoslav, 281
- maščevanje, 20, 61, 86, 136, 149, 214,
216, 238, 245–247, 268, 315, 316,
321, 424
- McDowell, Robert, 114, 139
- Medič, Franc, 277, 278
- mednarodno priznanje DFJ, 21, 52,
61, 62, 112, 114, 130, 132, 136, 138,
142, 144, 148, 150, 156, 157, 171,
318, 356, 368, 381
- meje, 9, 60, 71, 77, 86, 90, 92, 96, 99,
108, 109, 119–122, 124, 127, 130,
155, 210, 218, 227, 236, 237, 250,
252, 309, 310, 318, 341, 349, 394
- Mićunović, Špiro, 215
- Mihailović, Dragoljub, – Draža, 54,
63, 65, 66, 68, 84, 86, 107, 109, 114,
138, 139, 159, 161, 165, 199, 312,
320, 342, 349, 354
- Mikuž, dr. Metod, 332, 362
- Milčinski, dr. Janez, 255
- Milosavljević, Milentije, 327
- Milutinović, Ivan, 94
- Minić, Miloš, 343
- ministrstvo (oz. poverjeništvo) za
narodno obrambo, 28, 29, 33, 175,
257, 264, 324, 336, 365
- ministrstvo (oz. poverjeništvo,
odsek) za notranje zadeve, 26, 27,
30, 95, 170, 183, 192–197, 211–213,

- 246, 249, 253, 255, 256, 258, 259,
263, 265, 270, 271, 282, 284, 285,
297, 299, 300, 302, 332, 335, 339,
346, 350, 376, 386, 408, 425
- ministrstvo (oz. poverjeništvo,
odsek) za pravosodje, 39, 41, 148,
170, 185, 212, 254, 256, 264, 282,
285, 306, 347, 409, 411, 415, 417
- ministrstvo (oz. poverjeništvo,
odsek) za trgovino in preskrbo,
148, 170, 182, 212, 258, 276, 300,
380, 388, 402–408, 416
- ministrstvo za konstituanto vlade
DFJ, 86, 148, 170, 182, 305, 306,
310, 311, 313, 326, 331, 335, 344,
347, 365, 392, 394, 399, 400, 426
- mladina, ZMS, Usaoj, 19, 37, 55, 80,
81, 152, 159, 162, 204, 286, 287,
296, 300, 311, 332, 343, 349, 350,
352, 374, 376, 377, 384
- mobilizacija, 16, 22, 23, 59, 60, 65,
78, 189, 194, 197, 199, 201, 202,
205, 210, 219, 221, 257, 260, 261,
267, 268, 301
- Modic, dr. Helij, 295, 300, 386, 407,
414, 416–419, 423
- Molotov, Vjenčeslav, 52, 63, 126,
128, 153, 201
- Moore, Peter, 51, 99, 116, 208
- morišča, 243
- Mrak, 351
- Mugoša, Dušan, – Andrija, 56
- Mulec, Josip, 408
- Murphy, Robert, 109, 110
- Murray, Horatio, 240
- Musar, Erna, 386
- nacionalizacija, 151, 182, 370, 371,
398, 400, 424
- nacionalizem, 80, 100, 101, 103, 203,
383, 386, 388, 390, 398–400
- Nacionalni komite kraljevine
Jugoslavije, Nkkj, 340–342
- Nacionalni komite osvoboditve
Jugoslavije, Nkoj, 10, 23, 24, 26,
28–30, 34, 38, 42, 43, 52–54, 71, 74,
75, 84, 89, 92, 93, 106, 138, 145,
148, 171, 172, 180, 185, 190, 193,
201
- nacionalno vprašanje, 40, 53, 55, 57,
59, 60, 69–71, 74–78, 80, 81, 88,
119, 120, 123, 124, 139, 158, 161,
165, 180, 181, 187–189, 198, 214,
218, 292, 337, 360, 372, 392,
395–397
- Nađ (Nagy), Kosta, 230
- Nagode, dr. Črtomir, 278, 351, 352
- narodna milica, 27, 30, 193, 253–256,
258, 260, 264, 269, 271, 282, 284,
346, 380, 408, 419
- Narodna vlada Slovenije, NVS, 173,
208–210, 214, 243, 246, 251–253,
274, 304, 363, 373, 376, 378, 388,
389, 398, 403–405
- Narodna zaščita, 23, 25, 27–29, 193,
197, 214, 218
- Narodni odbor Slovenije, 207, 208,
227, 240
- narodni sovražnik, glej sovražnik
- narodno izdajstvo, 19, 20, 22–25, 62,
88, 96, 104, 201, 206, 214, 217, 256,
264, 279, 291, 293, 320, 360, 383,
413
- narodnoosvobodilna fronta, NOF,
glej ljudska fronta
- narodnoosvobodilna vojska, NOV,
glej tudi vojska, 12, 15, 17, 20–22,
35, 45, 57, 62, 67, 68, 81, 84, 87, 97,
114, 126, 127, 138, 149, 161,
195–197, 199–202, 204–206, 210,
216, 217, 219, 220, 243, 246, 253,
267, 271, 283, 336, 344, 364, 419
- narodnoosvobodilni boj, NOB, 11,
16, 19, 21, 25, 30, 41, 44, 46, 59, 62,
85, 160, 162, 165, 168, 169, 173,
186, 188, 190, 192, 201, 213, 253,
255, 274, 280, 282, 283, 286, 290,
293, 299, 304, 312, 315, 321, 329,
330, 379, 392, 393, 397, 412, 413,
419
- narodnoosvobodilni odbor, NOO,
15, 19, 22, 29, 31, 39, 43, 54, 55, 65,
79, 98, 103, 158, 160, 162, 187, 193,
194, 197, 215, 223, 225, 229, 253,
254, 257, 268, 283, 284, 300–303,

- 305, 324, 372, 373, 375, 378, 394,
404, 407–409, 414, 416
- narodnoosvobodilno gibanje, NOG,
9, 11, 12, 14, 16, 19, 20, 23–29, 31,
32, 34, 37–41, 44, 47, 48, 50, 51, 53,
55–57, 60–65, 71–73, 75–79, 84–91,
93, 96, 102, 106, 108, 110, 111,
113–116, 118, 121, 122, 128,
130–133, 135, 137, 139, 142,
144–146, 148, 152, 157, 158, 160,
161, 163–168, 171, 172, 175, 182,
187, 189, 191, 192, 195, 198, 202,
206–208, 210, 214, 218, 219, 224,
225, 238, 255, 265, 290, 297, 309,
312, 316, 320, 321, 333, 336, 350,
360, 413, 422
- nasprotniki NOG, 11, 18–20, 24, 25,
30, 32, 38, 89, 96, 97, 122, 130, 163,
167, 190, 205–207, 224, 238, 246,
255, 257, 291, 292, 298, 304, 324,
329, 334, 341, 342, 389, 423
- Nazor, Vladimir, 76, 323, 338, 345
- Nemci, 20, 62, 64, 65, 68, 88–90, 107,
110, 113, 115, 118, 121, 135, 151,
184, 194, 217, 226, 227, 229, 230,
236, 248–250, 265, 266, 269, 270,
278, 335, 336, 362, 364, 382, 408,
425
- Nešković, dr. Blagoje, 66, 159, 162,
165, 189, 213, 323, 336, 337, 415
- Neubacher, Hermann, 115
- Nezavisna država Hrvatska, NDH,
40, 75, 77, 91, 202, 234, 238
- Nicolson, Nigel, 241
- Nikezić, Mihajlo, 160
- Novak, dr. Franc, – Luka, 414, 417–
419
- Novak, Ivan, – Očka, 293, 416
- Oblak, Franc, 418, 419
- Obračunč, dr. Rudolf, 386
- obrtniki, 189, 249, 277, 300, 373, 390,
416, 419
- obveščevalna služba, 27, 29, 88, 115,
128, 198, 258, 342, 353, 369
- Ocepek, Angela, 98, 288, 295, 386
- Odar, dr. Alojzij, 276
- odloki, 11, 13, 15–17, 19, 21, 27, 30,
37, 41–43, 48, 50, 67, 77, 92, 94,
167, 182–191, 193, 194, 201, 205,
206, 222, 223, 251, 254, 255, 262,
274, 283, 284, 300, 343, 407, 410
- Office of Strategic Services, OSS, 88,
109, 115
- Ogrin, Bogo, 417
- Ogrinc, Franc, 266
- Ogrizek, Anton, 266
- Omladič, dr. Franjo, 412, 413
- Opačić, Stanko, – Čanica, 56, 95
- opozicija, 14, 75, 83, 100, 114, 156,
176, 281, 297, 309, 313, 314, 322,
326–328, 330, 333, 334, 337, 343,
348–353, 355–362, 366–370, 377,
381, 392, 423
- Osolnik, Bogdan, 288, 295, 389
- Osvobodilna fronta, OF, 11–16,
18–20, 22, 24, 28, 30–32, 44, 45, 49,
55, 72, 82–84, 86, 87, 89–91, 94,
96–99, 108, 113, 163, 170, 174,
205–208, 210, 212, 214, 218, 219,
224, 229, 232, 248, 253, 254,
259–261, 268, 271, 276–278, 283,
285, 286, 288–300, 303–305, 329,
331, 342, 345, 349, 352, 364, 365,
371–374, 377–380, 383, 384, 386,
388, 396, 397, 399–402, 405, 406,
408, 412, 413, 415, 416, 418, 421
- Oswald, Stane, 386
- Otavnik, Leo, 252
- Ozna, Oddelek za zaščito ljudstva,
20, 21, 27–34, 36–38, 45, 50, 80–82,
86, 90, 95, 96, 102, 116, 117, 159,
160, 164, 168, 169, 171, 184, 189,
193, 197–199, 201, 203–206, 208,
210–213, 215, 216, 218, 220, 222,
229, 230, 236, 242–246, 248–254,
257, 258, 260–262, 264, 266, 267,
269–271, 274, 275, 282, 293, 297,
301, 304, 311, 313, 314, 316, 322,
325, 345, 346, 351, 352, 354, 357,
364, 365, 369, 373, 385, 414, 415,
420–422, 424, 425
- Paidasch, Edvard, 266
- Pakiž, Silverij, 44, 49, 416

Palme, ing. Franc, 420, 421
 Pariz, 85, 319–321, 337, 338, 340, 342, 350, 361
 partija, glej komunistična partija
 Patterson, Richard, 143, 144, 369
 Pavelić, dr. Ante, 91, 228, 229, 238, 320, 328, 354
 Pavlič, dr. Stane, 44, 87
 Pečaver, Albina, 375
 Pečjak, dr. Gregorij, 276, 277
 Penezić, Slobodan, – Krcun, 159
 Perko, Vencelj, 172, 286
 Pestotnik, dr. Pavel, 276
 Petar Karađorđević, 84, 107, 125, 126, 136, 139–141, 143, 174, 203, 232, 309, 350, 369, 396
 Petar Kardorđević, 142
 Petek, Albin, 267
 Petelin, dr. Bogdan, 281
 Peterlin, Ernest, 415
 Petrović, ing. Nikola, 148, 152, 170
 Petrović, Mihailo, 84, 169, 350
 Pijade, Moša, 54, 55, 74, 155, 161, 168, 172, 177, 198, 201, 212, 311, 321, 323, 330, 332, 336, 399
 Pirjevec, Dušan, 251
 Pirkmajer, dr. Otmar, 276
 Pirkmajer, ing. Milko, 276
 Pitamic, dr. Leopold, 46
 plavogardisti, 16, 19, 24, 300, 420, 421
 Plemelj, dr. Josip, 300
 Plemelj, Slavko, 264
 Pliberk, Bleiburg, 230–233, 235, 239
 Pocrnić, dr. Pavao, 322
 Podpečan, Josip, 266
 Pogačar, Niko, 343, 344
 pogodba o prijateljstvu in sodelovanju, 153–156
 Pokorn, dr. Jože, 44, 212, 254, 256, 281, 282, 417
 Polak, Bojan, – Stjenka, 293
 Polenc, Milka, 406
 Polič, Zoran, 207, 211, 212, 255, 259, 282–284, 286, 288, 290, 291, 295, 376
 politbiro CK KPJ, glej tudi CK KPJ, 10, 54, 77, 80, 164, 166, 176, 201, 305, 312, 315, 317, 336, 338, 356, 381, 384, 385, 394, 395, 400, 415
 politbiro CK KPS, glej tudi CK KPS, 116, 152, 170, 178, 200, 219, 225, 259, 267, 288, 293, 294, 297, 298, 305, 336, 346, 348, 372–374, 378, 379, 383–390, 396, 400, 402, 405, 407, 412
 politična enotnost, 10, 55, 61, 65, 67, 157, 160, 174, 180, 181, 288–290, 299, 328, 345, 383
 politični sistem, 9, 19, 34, 157, 199, 202
 politkomisarji, 55, 58, 99, 198, 200, 204, 205, 216, 221, 223, 226, 228, 257, 259, 261
 Poljska, 109, 111, 126, 136, 148–151, 233, 341
 pomilostitve, 36, 37, 205, 263, 264, 268, 272, 282, 311, 315, 328, 416–419
 Popit, Franc, – Jokl, 386, 389
 Popivoda, Krsto, 323, 415
 Popović, Koča, 65
 posebni senat vrhovnega sodišča LRS, 413, 417–419, 421–423
 Potočar, Stane, 99
 potsdamska konferenca, 234, 309, 314, 317, 318, 321, 326, 328, 356
 Poznič, Edvard, 266
 pravni red, 9, 12, 192
 pravniki, 12–14, 16, 19, 20, 36, 39, 41, 43–50, 103, 191, 192, 253, 262, 347, 409, 414, 422
 pravo in pravosodje, 11, 14, 39–41, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 79, 103, 143, 148, 170, 185, 191, 194, 211, 212, 225, 254, 256, 263, 264, 280, 281, 285, 301, 306, 392, 393, 409–411, 413, 415, 417, 418
 predsedstvo SNOS, 17, 18, 21, 22, 24, 26, 27, 29–31, 36, 38, 41–43, 45, 48, 49, 94, 96, 102, 152, 174, 184–186, 192, 210, 211, 213, 214, 223, 249, 275, 281, 300, 345, 404, 405, 408, 414
 Prekmurje, 217, 219, 250, 266, 387
 Premru, 170

- Pretnar, dr. Jože, 300
 Pretnar, dr. Stojan, 419
 prevzem oblasti, 11, 27, 40, 41, 48,
 50, 58, 59, 69, 92, 94, 96, 135, 136,
 157, 161, 178, 181, 198, 209–211,
 214–217, 219, 222, 223, 225, 236,
 251, 252, 254, 255, 264, 281, 284,
 287, 296, 304, 305, 311, 314, 320,
 322, 328, 370, 382, 391, 402, 413,
 421
 Prezelj, Ivan, – Andrej, 342
 Pribičević, Adam, 341
 Pribičević, dr. Rade, 55, 76, 160, 338
 Pribičević, Stojan, 220, 396
 Primorska, 83, 92, 96, 101, 119, 154,
 184, 195, 196, 208, 215, 219, 220,
 222–224, 237, 271, 295, 350, 352,
 398
 Primožič, Franc, 252
 prisilno delo, 15, 16, 23, 35, 40, 189,
 194, 243, 246, 269, 272–274, 276,
 277, 281, 417–419, 421
 Prodanović, Jaša, 148, 168
 proletariat, 120, 121, 177, 178, 209,
 221, 224, 288, 296, 312, 406
 Pšeničnik, Miloš, 417, 418
 Puc, Boris, 389
 Puc, Ivan, 414
 Pucar, Đuro, – Stari, 70, 213
 Purić, Božidar, 76, 138

 Racek, Ivan, 414
 Radej, Drago, 418
 Radić, Marija, 337, 362
 Radić, Stjepan, 55, 91, 323, 330, 338,
 362
 Radović, Dušan, 422
 Ramljak, dr. Ante, 335
 Ranković, Aleksandar, – Marko, 29,
 31, 33, 55, 67, 92, 94, 95, 102, 159,
 258, 323, 336, 352, 372, 415, 422
 Rant, Gvido, 267
 Ratković, Mihajlo, 159, 160
 Ravnikar, Edo, 376
 Raztresen, Jože, 267
 Rdeča armada, RA, 52, 61, 64, 68,
 105, 109–111, 118, 127, 128, 137,
 152, 159, 175, 198, 217, 233, 234,
 308, 318, 323, 339, 379
 reakcija, 90, 91, 98, 100, 113, 152,
 153, 166, 169, 173–175, 178, 179,
 181, 204, 206, 216, 218, 219, 221,
 252, 259, 262, 274, 289–291, 293,
 294, 297–299, 304, 310, 312, 319,
 329–331, 333, 340, 345, 346, 349,
 352, 353, 362, 366, 376, 377, 381,
 382, 384, 385, 389, 391, 396–398,
 404, 407
 Regaly, 351
 Reisner, Josip, 276
 Rekar, dr. Ciril, 223, 224
 rekvizicija, 184, 222, 258
 Remec, Bogomil, 342
 Rendel, George, 241
 repatriacija, 130, 136, 195, 196, 233,
 234, 238, 242, 249, 258, 260, 336
 revolucija, 9–11, 26, 46, 47, 52, 55,
 58, 59, 64, 73, 80, 97, 101, 105, 106,
 108, 111, 112, 118, 119, 122, 152,
 155, 157, 161, 169, 175, 176,
 179–182, 198, 207, 209, 238, 294,
 295, 305, 326, 329, 369–372, 379,
 381–383, 385, 392, 396, 402
 Ribar, dr. Ivan, 55, 74, 168, 169, 315
 Ribičić, Mitja, 257, 266, 386
 Ribnikar, Vladislav, 148, 170
 Rijavec, Josip, 85
 Rim, 83, 88, 92, 100, 108, 207, 239,
 248, 249, 340–342, 360
 Rimskokatoliška cerkev, glej cerkev
 Ristić, Marko, 160
 Rittig, dr. Svetozar, 323
 Roberts, Frank K., 154, 367
 Robertson, Brian, 231
 Robida, Viktor, 266
 Rogers, Lindsay, 112
 Rogina, Karel, 276
 Rojnica, Ivo, 232
 Roosevelt, Franklin Delano, 106,
 109–111, 124, 125, 129, 137, 138,
 141, 147, 149–151, 249, 355
 Rorman, Jože, 415
 Rosina, dr. Igor, 378
 Rudolf, Ivan, 83, 266
 Rudolf, Janko, 386, 425

- Rupnik, dr. Vladimir, 281
- Rus, Josip, 100, 124, 211, 217, 290, 291, 331, 332
- sabotaža (gospodarska), 16, 174, 186, 293, 407, 409, 412, 415, 418, 420, 422, 423
- Sadčikov, Ivan Vasiljevič, 314–316, 353, 356, 358, 360
- Salaj, Đuro, 173, 387
- samoodločba, 59, 60, 71, 78, 121, 149, 168, 341, 395, 398
- samouprava, 102, 103, 165, 332
- Sancin, ing. Boris, 276
- Sandžak, 60, 66–70, 115
- Sargent, sir Orme, 123, 143, 244, 304, 327, 339, 357, 367
- Savić, Kirilo, 170
- Schley, dr. Franc, 266
- Scott, T. P., 231
- separatizem, 80, 93, 103, 104, 181, 375, 385, 387, 390, 395–398
- Sernec, ing. Dušan, 131, 148, 313
- Sever, Franc, 417
- Simčič, Marjan, 45, 262, 267, 376, 386
- Simić, Stanoje, 170
- sindikati, 100, 151, 171–174, 211, 255, 284–288, 294, 296, 299, 300, 303, 311, 312, 325, 374, 375, 377, 384–387, 390, 400–402
- Sitar, Alojzij, 276
- Skala, dr. Hugo, 300, 375, 413
- sklepne operacije, 215, 217, 230, 261
- Skoberne, dr. Jurij, 266
- Skoberne, Pavel, 266
- Skulj, Hela, 375
- Sladič, Franc, 414
- Slavič, dr. Matej, 276
- Slokar, dr. Ivan, 276
- Slosar, Ludvik, 414
- Slovenska ljudska stranka, SLS, 61, 76, 83–88, 90, 124, 125, 341, 342, 351
- Slovenska narodna vojska, SNV, 227, 240
- Slovenski narodnoosvobodilni svet, SNOS, 17, 18, 21, 22, 24, 27–31, 36, 38, 41–45, 48, 49, 74, 94, 96, 122, 152, 186, 192, 193, 197, 208, 212, 213, 217, 219, 225, 274, 275, 281, 345, 408
- Smodlaka, dr. Josip, 76, 89, 118, 122, 145, 148, 162, 165, 171, 315
- Smoljan, dr. Bariša, 322, 337
- Smrkolj, Albin, 276
- Snoj, Franc, 83–85, 87–90, 101, 207, 212, 244, 291, 313, 352, 362
- sodišča (redna, narodna), 13, 15–17, 20, 21, 23–25, 30, 33–36, 38–43, 45–50, 92, 135, 169, 182, 183, 185, 187–194, 202, 208, 221, 222, 224, 225, 243, 244, 248, 254, 256, 260–262, 264, 265, 267, 270, 274, 276–283, 293, 296–298, 304, 334, 347, 381, 385, 395, 407, 409–413, 415–418, 422, 423
- sodišča narodne časti, 45, 188–190, 211, 221, 260, 262, 273–279, 281, 282, 297, 311, 315, 322, 324, 332, 361, 377, 410
- sodišča, vojaška, glej vojaška sodišča
- sodniki, 13, 17, 34, 36, 39–42, 45–48, 135, 185, 189, 190, 192, 275, 281, 285, 322, 347, 394, 397, 409–412, 414–417, 423
- sodstvo (sodna oblast), 10–12, 14–19, 24–26, 34–49, 92, 100, 168, 182, 187, 190–192, 208, 223, 225, 261, 262, 280–282, 311, 314, 316, 333, 349, 371, 386, 394, 398, 407, 409, 411, 412, 414, 423, 425
- Sommer, Karol, 266
- Sovjetska zveza, SZ, 12, 15, 17, 18, 20, 29, 32, 33, 46, 48, 52, 58, 63, 88, 99, 101–103, 105–109, 111–114, 116, 118–123, 126–129, 132–134, 136, 137, 141, 145–147, 149–156, 158, 159, 168, 173, 175–178, 180, 191, 198, 207, 209, 214, 218, 220, 228, 229, 233, 234, 250, 252, 277, 285, 287, 296, 306, 308, 314–316, 318, 319, 328, 330, 335, 338, 339, 341, 352–355, 357–362, 367, 368, 373, 378, 379, 383, 390, 394, 396, 401

- sovražnik, ljudski, narodni, 11, 19,
 23, 24, 26, 29, 30, 33, 35, 38, 40, 44,
 47, 58, 62, 96, 97, 130, 149, 158,
 160, 162, 166, 176, 178, 179, 182,
 183, 186–188, 191, 201, 207, 210,
 217, 228, 238, 252, 255, 256, 259,
 261, 262, 264, 265, 272, 278, 280,
 290, 291, 293, 304, 312, 321, 329,
 343, 334, 349, 355, 371, 377,
 381–383, 385, 389, 393, 410–412
- Spinčič, Ivan, 266
- sporazum Tito-Šubašić, vlada
 Tito-Šubašić, 21, 56, 57, 61, 62, 65,
 78, 84, 90, 96, 106, 114, 125, 130,
 136, 138, 141, 143, 144, 146, 148,
 156, 158, 164, 165, 167, 170, 171,
 174, 175, 187, 196, 197, 212,
 308–310, 312–320, 326–328, 332,
 336, 338, 340, 351, 354–359,
 368–370
- Srbija, 53, 54, 56, 57, 61–70, 74, 76,
 79, 86, 99, 101, 114, 115, 124–127,
 129, 130, 134, 135, 139, 142, 143,
 145, 148, 154, 158–170, 172, 174,
 175, 178, 185–191, 195, 199, 200,
 209, 211, 213, 215, 217, 222, 239,
 242, 243, 246, 249, 274, 279, 283,
 312, 319, 325–327, 329, 330, 335,
 337, 340, 343, 344, 346, 352–354,
 356, 357, 362, 363, 371, 372, 382,
 388, 395, 396, 411, 424
- Sremec, dr. Zlatan, 170
- Stalin, Josif Visarionovič, 52, 58, 63,
 64, 73, 108–111, 118, 122, 124,
 126–130, 132–134, 138, 140, 141,
 143, 145, 147, 149, 150, 152, 154,
 175–177, 180, 209, 234, 285, 308,
 316, 317, 355, 359, 396
- Stambolić, Petar, 189
- Stanko, Jurij, 255, 262
- Stanković, dr. Siniša, 159, 161, 329
- Stanojević, dr. Aca, 131, 165, 327
- Stanovnik, dr. Ivan, 291, 300, 347,
 362, 389, 413, 414
- Stante, dr. Jernej, 257, 271, 274–276,
 278, 297, 376, 386, 406, 407,
 414–417, 423
- Stante, Peter, – Skala, 228, 275, 332
- State Department, SD, 143, 144, 147,
 235, 241, 341, 357, 369
- Stefanović, Svetislav, – Čeča, 78
- Stepinac, dr. Alojzije, 320, 323, 337,
 360–362
- Stepišnik, Drago, 252, 407
- Stettinius, Edward, 141, 150, 151
- Stevenson, Ralph S., 88, 99, 153, 173,
 194, 227, 234, 235, 247, 250, 315,
 316, 325, 327, 328, 337, 356, 357,
 359, 360, 365, 368, 423
- Stjepanov, Nikola, 392
- Stojković, dr. Gašper, 281
- Stopar, Viktor, 293, 375, 389
- stranke, politične, 14, 51–57, 61, 65,
 68, 72, 75, 76, 79, 83–86, 88, 90, 91,
 93, 96, 97, 100, 103, 124, 125, 127,
 134, 135, 142, 143, 146, 150, 151,
 159–164, 166–171, 173, 175, 191,
 207, 258, 260, 261, 281, 286, 287,
 290, 309, 312–314, 319, 321–323,
 325–331, 333, 334, 338, 342,
 349–356, 358, 362, 366, 367, 370,
 371, 415
- Strmecki, Rudolf, 417
- Stupica, Bojan, 285
- Svetek, dr. Lev, 218
- Svetek, Franc, 100, 172, 173, 211,
 288, 332
- Svetina, Ivo, 352, 420
- Šajn, Emilio, 258
- Šenk, dr. Josip, 414
- Šentjunc, Lidiya, 211, 288, 303, 377,
 384, 386, 396
- Šetinc, Franc, 418
- Šilih, Niko, 258
- Šiljegović, Boško, 200, 226, 228
- Škodlar, Avgust, 266
- Šmajd, dr. Albin, 314, 342
- Šmal, Leopold, 414
- Šmon, Franc, 363
- Šnuderl, dr. Makso, 10, 332, 419
- Šolar, dr. Jakob, 90, 291
- Špan, Ivan, 276
- špekulanti, 29, 96, 206, 259, 282, 291,
 297, 299, 371, 379–381, 388, 389,
 403, 406–412, 414–416, 418, 422,
 423

- Špendal, France, 408
 špijoni, 24, 25, 32, 35–38, 40, 116,
 216, 281, 298, 334
 Špiljak, Mika, 323
 Špindler, Dušan, 251
 Štrcin, Ivan, 313
 Štrumbelj, Viktor, 303
 Šubašić, dr. Ivan, 52, 57, 61, 63, 75,
 83–85, 88, 89, 95, 106, 114, 125,
 127, 128, 130–135, 138–140,
 142–144, 146, 148, 152, 153, 156,
 158, 162, 164–166, 170, 171, 175,
 176, 180, 191, 197, 238, 246, 247,
 308, 314–317, 319, 320, 322,
 325–327, 337, 338, 350, 351, 353,
 354, 356–359, 361, 365, 368, 381
 Šubic, Vladimir, 420, 421
 Šuštersič, Anton, 347
 Šutej, dr. Juraj, 142, 145, 148, 171,
 312, 320–323, 326, 338, 351, 353,
 354, 356, 368
 taborišča, 15, 35, 160, 194–197, 205,
 217, 218, 228, 233, 235, 240–246,
 248, 249, 262, 265, 268–273, 282,
 322, 324, 336, 340–342, 413
 Tanasković, Rajko, 22
 Tatalović, Radoslav, 239, 243
 Tavčar, Franc, – Rok, 242, 258
 teheranska konferenca, 21, 23, 52
 Tito, Josip Broz, 28, 29, 33, 35, 40, 47,
 52, 54–57, 60–66, 70–76, 78, 81, 83,
 85, 89, 92–94, 98, 100, 108–110,
 113–115, 117, 118, 120, 122,
 124–129, 130–132, 136–138, 140,
 141, 143, 144, 148, 151–156, 159,
 160, 162, 165, 166, 170–172, 174,
 176, 181–185, 196–202, 206, 209,
 212, 215–217, 220, 221, 224–230,
 235, 236, 239, 241, 243–247, 252,
 260, 270–272, 308, 312, 314–318,
 320, 323–327, 330, 332, 333,
 336–342, 348, 349, 352–355,
 358–361, 367–369, 372, 380, 384,
 385, 396, 415, 425
 Todorović, Branislav, 243, 244
 Todorović, Mijalko, – Plavi, 161, 337
 Togliatti, Palmiro, 120
 Tolstoy, Nikolai, 232
 Toman, Tone, 288
 Tomc, Valentin, 276
 Tominc, Angelik, 267
 Tominc, Roman, 267
 Tomišek, dr. Teodor, 25
 Tomšič, Svetina Mira, 260, 291, 293,
 295, 347, 387
 Tomšič, Vida, 211, 213, 229, 295, 297,
 345, 349, 374, 385–387, 396
 Topalović, dr. Živko, 62, 63, 86, 161,
 341
 tožilci, oz. javni tožilci, 17, 18,
 24–26, 34, 36, 38, 48, 191, 253, 257,
 264–266, 272–274, 277, 279, 280,
 283, 298, 299, 301, 312, 345, 347,
 366, 392, 403, 404, 407, 410, 413,
 414, 416–418
 tožilstvo, oz. javno tožilstvo, 17, 19,
 23, 26, 28, 36, 38, 39, 48, 49, 80,
 191, 257–259, 262, 265, 267, 273,
 275, 279, 281, 282, 285, 298, 303,
 304, 311, 345, 347, 366, 373, 375,
 376, 393, 402–407, 410, 411, 415,
 418, 425
 Trifunac, Stevan, 340
 Trifunović, Miloš, 166
 Trst, 51, 52, 60, 89, 96, 111, 119, 120,
 122, 154, 198, 208, 212, 213, 215,
 219–225, 227, 228, 235, 237, 248,
 249, 251, 252, 258, 261, 284, 292,
 295, 317, 318, 330, 338, 350, 367,
 398
 Trtnik, 389
 Truman, Harry, 106, 150, 151, 249,
 308, 317, 318, 342, 369
 Tuma, Brane, 300
 Tuma, Ostoja, 300
 Turnher, Edmund, 288
 Ude dr. Lojze, 94, 102, 229, 391
 ukazi, 12, 27, 59, 94, 95, 98, 117, 120,
 127, 160, 181–183, 185, 197, 202,
 210, 213, 215–217, 220–222, 224,
 226, 229, 230, 235–238, 240, 241,
 245, 255, 256, 262, 271, 272, 279,
 282, 284, 315, 328, 338, 344, 346,
 356

- Ulrih, Ela-Atena, 218
 Unrra, 118, 130, 251, 336, 357, 420, 421
 Urbič, Jože, 293
 uredbe, 12, 16, 17, 28, 35, 36, 40, 42, 45, 47, 196, 213, 251, 252, 262, 272, 280, 306, 310, 324, 389, 403, 404, 415, 418, 425
 uslužbenci, 66, 165, 177, 179, 185–187, 189, 253–255, 296, 377, 378, 380, 404, 420, 422
 ustaši, 32, 57, 75, 79, 95, 104, 115–117, 139, 159, 160, 164, 178, 202, 210, 215, 217, 226, 230–232, 234–236, 238, 239, 244, 246, 256, 268, 269, 312, 320–322, 340, 341, 344, 420
 ustava FLRJ, 377, 389, 392–397, 399, 400
 ustavodajna skupščina FLRJ, 86, 102, 106, 131, 134, 146, 150, 162, 168, 263, 302, 304, 305, 308, 309, 327–329, 334, 353, 363, 364, 367, 374, 377–379, 392, 393, 399, 417, 418
 Valenčič, dr. Vladimir, 276
 Valjavec, dr. Josip, 276
 Varnostno-obveščevalna služba, VOS, 27, 28
 Vasič, dr. Ivan, 281, 347
 Vatikan, 86, 124, 125, 219, 240
 Vavpetič, dr. Lado, 13, 28, 102, 212, 288, 374, 388, 402–407, 412
 Velebit, dr. Vladimir, 84, 87, 128, 134, 234
 Velika Britanija, VB, glej tudi Britanci, 68, 81, 86, 90, 103, 106, 113, 114, 117, 119, 120, 124, 129, 136, 137, 141, 145–147, 150, 153, 174, 196, 207, 225, 227, 229, 239, 240, 244, 289, 292, 298, 308, 309, 314, 318, 328, 339, 344, 355, 357, 360, 376, 382, 391
 Velikonja, Narte, 266
 Verbič, Franc?, 412, 413
 Vesel, Franc, 408
 Veselinov, Jovan, 337
 Vetrinj, 227, 239–241, 248
 Vidmar, ing. Stane (Tan), 420, 421
 Vidmar, Josip, – Saša, 82, 84, 112, 274, 285, 288, 290, 291, 331, 332, 362
 Vidmar, Stane, 363
 Vilder, Večeslav, 330, 340
 Vilfan, dr. Joža, 99, 101, 170, 257, 275, 276, 311, 332, 345, 410
 Vilfan, Marija, 28, 99, 218
 Vipotnik, Albin, 172
 Vipotnik, Janez, 287, 295
 Višinski, Andrej, 18, 153, 368, 396
 Viški sporazum, glej tudi sporazum T.–Š., 52, 53, 61, 64, 83, 127, 130, 318
 VKP/b, 28, 58, 112, 211, 373
 vlada DFJ, glej sporazum Tito–Šubašić
 vlada Kraljevine Jugoslavije v emigraciji, glej emigracija
 vlada FLRJ, 372, 403, 409, 415, 424
 Vlahov, Dmitar, 160
 Vlahov, Gustav, 395, 396
 Vode, Angela, 364
 Vodopivec, Vladimir, 251
 Vodopivec, Vlado, 408
 vodstvo NOG, 11, 12, 32, 50, 53, 55, 60–63, 65, 72, 73, 75, 76, 78, 89, 90, 96, 110, 112, 116, 128, 130, 131, 133, 135, 160, 163, 164, 171, 187, 191, 316
 vojaška sodišča, 11, 13, 15, 16, 19, 22, 23, 25, 30, 33, 35–38, 40, 42, 45, 47, 49, 50, 97, 159, 188–190, 206, 210, 215, 218, 221, 222, 224, 244, 261–263, 266–268, 272, 274, 275, 277, 279, 280, 295, 311, 315, 334, 361, 394, 410
 vojni dobiček, 178, 263, 282, 383, 390, 407–409, 424
 vojni ujetniki, 35, 130, 216, 217, 230–233, 235, 242, 244–249, 256, 263, 271, 280, 420
 vojni zločinec, 19, 23, 33, 34, 35, 40, 44, 45, 47, 116, 149, 182, 193, 201, 208, 217, 237, 251, 257, 261, 262, 264, 266, 268, 269, 272, 280, 324

- Vojska, Danilo, 295, 386
 vojska, glej tudi NOV, JA, 14, 15, 19,
 21, 22, 27, 29–31, 51, 52, 57–59, 66,
 68, 99, 107, 119, 120, 130, 133, 138,
 139, 144, 150, 153, 158–160, 167,
 174, 176, 177, 182–184, 194,
 197–200, 202, 203, 205, 208, 210,
 213, 218, 221, 222, 224, 227, 230,
 232, 234, 237–239, 242, 244, 248,
 252, 256–261, 263, 264, 268, 270,
 272, 280, 283, 301, 304, 322, 324,
 332, 336, 340, 344, 351, 356, 365,
 373, 385, 386, 415, 420
 Vojvodina, 66, 67, 69, 152, 195, 247,
 249, 265, 279, 336, 344, 363, 365,
 393, 415
 Vokić, Ante, 91
 volilna pravica, 141, 263, 300, 301,
 332, 334, 335, 343, 344, 346, 361,
 363–365, 379
 volilni imeniki, 263, 283, 301, 327,
 331–333, 335, 343, 345–347, 351,
 365, 379
 volitve, 28, 38, 42, 53, 55, 91, 103,
 106, 133–135, 138, 141, 147, 150,
 156, 158, 160, 170, 210, 214, 218,
 221, 260, 263, 283, 284, 295,
 298–306, 308–311, 319, 322, 324,
 328–330, 332, 334–336, 341–346,
 348–350, 352–356, 358–374,
 376–382, 392, 402, 408, 409,
 424–426
 Volk, Avgust, 248, 276
 Vošnjak, dr. Bogomil, 83, 342
 Vovk, Anton, 360, 361
 Vrčon, dr. Branko, 415
 Vrečar, 351
 Vrhovec, Alojz, 300
 Vrhovec, Slavko, 251
 vrhovni štab NOV in POJ, VŠ, 10,
 12, 23, 29, 33, 35, 36, 45, 54, 65, 69,
 77, 81, 82, 95, 107, 114, 115, 117,
 119, 122, 200, 204, 205
 vrhovno sodišče, 49, 191, 281, 282,
 347, 413–416
 Vrhunc, dr. Vinko, 84, 276, 277
 Vrkljan, dr. Ante, 39, 91, 323
 Vrščaj, Zima, 386
 Vujačić, Marko, 351
 Vujasinović, Todor, 148, 170
 Vujošević, Đoko, 415
 Vukmanović, Svetozar, – Tempo, 55,
 72, 73, 113, 126, 323, 336, 337
 Vukosavljević, dr. Sreten, 148, 170,
 356
 Waddams, Frank, 292, 346, 352
 Wilkinson, Peter, 112
 Wilson, Henry M., 64
 Wolff, Karl, 115
 Začasna ljudska skupščina DFJ,
 167, 328, 331, 333, 334, 336, 343,
 347, 349, 365, 410
 združništvo, 47, 59, 86, 149, 178,
 305, 345, 374, 375, 380, 388, 402,
 403, 406, 407, 412
 Zajc, dr. Marjan, 276, 342
 zakoni, 26, 42, 44, 47, 48, 50, 54, 74,
 103, 167, 185, 191, 192, 213, 217,
 262, 263, 280, 296, 298, 306, 311,
 315, 319, 326–328, 332–336, 349,
 361, 370, 372, 374, 377, 380, 383,
 391, 394, 397, 400, 403, 424
 zakonitost, 17, 28, 39, 41, 42, 46, 48,
 49, 190, 299, 311, 345, 375, 398, 412
 zakonodaja, 14–16, 18–21, 28, 41,
 46–50, 69, 73, 77, 103, 131, 134,
 142, 182, 184, 185, 187, 190, 191,
 221, 238, 280, 306, 310, 311, 314,
 315, 328, 330, 332–334, 374, 385,
 386, 392, 393, 403, 410–412, 426
 Zalar, Gregor, 411, 414
 zaplemba premoženja, 15, 21–23,
 26, 30, 263–265, 274, 276–279, 381,
 408, 416–419, 423
 Zaplotnik, Ignacij, 276, 277
 Zavnoh, 31, 38–41, 43, 55, 67, 73,
 75–78, 92, 94, 95, 125, 146, 183,
 323, 324, 331
 Združene države Amerike, ZDA,
 glej tudi Američani, 68, 83, 114,
 115, 136, 137, 141, 143, 147, 150,
 153, 241, 271, 289, 308, 309, 314,
 328, 338, 339, 355, 359, 369, 391

Zečevič, Vladimir, – Vlada, 29, 170,
183, 192, 193, 250, 270, 311, 335,
350
Zemljak, Jože, 363, 389
Ziherl, Boris, 175, 285, 415
Zirkelbach, Marija, 303
Zlatnar, Mirko, 220, 252
Znanstveni inštitut, 122
Zor, Ivo, 293
Zupan, Anton, – Nino, 293, 300
Zupet, Gustav, 293
Zwitter, dr. Fran, 212, 285

Žabkar, Jože, 262
Žanko, dr. Miloš, 148
Željeznov, Ivan, 285
ženske, 213, 232, 242, 249, 269, 270,
283, 285–287, 295, 296, 332, 352,
373, 374, 386, 401
Žerjav, Borut, 276
Žigon, dr. Alojzij, 275, 281, 347, 386
Žujović, Sreten, 55, 65, 66, 148, 161,
168, 170, 323, 336, 398, 415
Žumer, Srečko, 389
Župančič, Oton, 285

Kazalo

Predgovor	5
Novi pravni red	9
Pomlad 1944	9
Sodstvo	11
Tožilstvo	17
Zakonodaja	19
Policija	26
Poenotenje sodstva	34
Začetki civilnega sodstva	38
Politično poenotenje NOG	51
Jesen 1944	51
Politika ‚širine‘	53
Bitka za Srbijo	61
Makedonija	69
Hrvaška	73
Dalmacija	78
Slovenija	80
Slovenska emigracija	83
Intervencija centra	92
Mednarodni okvir	105
Zahod in Vzhod	107
Balkansko povezovanje	123
Drugi sporazum s Šubašićem	130
Konferenca na Jalti	146
Nove značilnosti političnega sistema do konca vojne	157
Srbija	158
Idejni temelji	171
Sodstvo	187
Notranje zadeve	192
Vojska	197

Prevzem oblasti in čiščenje v Sloveniji	209
Poboj domobrancev	225
Ukrepi nove oblasti	251
Sodstvo: vojaški procesi in drugi postopki	266
Sodišča narodne časti	273
Spreminjanje zakonodaje	280
Priprave na volitve v NOO	283
Volitve	301
 Volitve v ustavodajno skupščino	308
Organizacija države	309
Opozicija	314
Ljudska fronta Jugoslavije	329
Začasna skupščina	331
Izločitev Šubašića	337
Priprave na volitve	343
Volitve	363
 Konsolidacija	370
Druga faza revolucije	371
Ustava FLRJ	392
Ukinjanje OF	400
Ostrejši ukrepi v sodstvu	407
 Literatura, tiskani viri in serije virov, razprave	427
 Seznam kratic	432
 Stvarno in imensko kazalo	435

JERA VODUŠEK STARIČ
PREVZEM OBLASTI 1944–1946

Uredila
Živa Vidmar

Opremil
Jure Kocbek

Računalniška obdelava
T_EX skupina, Kranj
Izdelava grafičnih predlog
Sašo Rev, Žirovnica

Izdala Cankarjeva založba, Ljubljana

Za založbo
Janez Stanič

Natisnila
Tiskarna Ljudske pravice
Ljubljana 1992

Jera Vodušek Starič se je rodila 21. marca 1950 v Beogradu. Njeno šolanje je bilo vezano na kraje očetovega službovanja: Washington, Trst, Beograd, Teheran (matura), nato pa se je ustalila v Ljubljani, ker je od 1968–75 študirala na filozofski fakulteti zgodovino in umetnostno zgodovino. Za diplomsko nalogo Koncepti zedinjene Slovenije 1848–1872 je prejela nagrado Prešernovega sklada, magistrirala je 1979, doktorirala pa 1991.

Področje njenega raziskovanja je povojna politična zgodovina. Zadnjih deset let, ko je pripravljala doktorat, je raziskovala predvsem po arhivih in po pisмениh pričevanjih, ki prej niso vzbujala toliko raziskovalne pozornosti ali so postajala šele dostopna. Pri tem je iskala dokaze za dve bistveni točki: politični prevzem oblasti in odnos do človeka. Knjiga prevzem oblasti 1944–1946 je rezultat te dolgoletne raziskave. V njej je opisana taktika Komunistične partije, da je lahko legalno popolnoma prevzela vso oblast v Sloveniji in v Jugoslaviji. Sprva je osvobodilno gibanje, vodstvo Nkoja, ki je bilo hkrati tudi vodstvo KPJ (skupina močnih osebnosti), ravnalo previdno in z občutkom. Po priznanju vlade Tito-Šubašić, so se odprla vrata za odstranitev nasprotnikov partije: z revolucionarnim terorjem, organiziranjem vseh potrebnih orodij za izvajanje le-tega (Ozna, JA), s prevzemom državne uprave, gospodarstva in podržavljenjem lastnine, z upogljivim pravnim redom, napeljevanjem ljudi v to, da so se nadzorovali, in z ustrahovanjem v stilu 'gleda te veliki brat'. Revolucionarni teror doseže svoj vrh v množičnih pobojih pripadnikov kvizlinških formacij ter domobranov, ki jih je izvajala Ozna (ne ve pa se, ali po nalogu celotnega ali le dela vodstva KPJ), po vojni pa se je preusmeril na posameznike. Seveda pa je imela KPJ tudi svoje strahove...

ISBN 86-361-0805-5

9 788636 108055